

UDK 81+82

ISSN 1512-9357

PISMO
Journal for Linguistics and Literary Studies
Zeitschrift für Sprach- und Literaturwissenschaft

V/1

Published by
Herausgegeben von:

BOSNIAN PHILOLOGICAL SOCIETY
BOSNISCHE PHILOLOGISCHE GESELLSCHAFT

SARAJEVO, 2007

UDK 81+82

ISSN 1512-9357

PISMO
Časopis za jezik i književnost

GODIŠTE 5, BROJ 1

SARAJEVO, 2007.

Izdavač:
Bosansko filološko društvo,
F. Račkog 1, Sarajevo

Savjet:
prof. dr. Esad Duraković (Sarajevo), prof. dr. Dževad Karahasan (Graz –
Sarajevo), prof. dr. Svein Mønnesland (Oslo), prof. dr. Angela Richter (Halle),
prof. dr. Norbert Richard Wolf (Würzburg)

Redakcija:
Adnan Kadrić, Sanjin Kodrić, Munir Mujić, Merima Osmankadić,
Ismail Palić, Vahidin Preljević, Vedad Smailagić i Amela Šehović

Glavni urednik:
Ismail Palić

Sekretar Redakcije:
Senka Ahmetović-Palić

Časopis izlazi jedanput godišnje.

Sadržaj

I. RASPRAVE I ČLANCI

JEZIK

Bilješka.....	11
Željko Bošković	
<i>Imenička fraza - DP ili NP?</i>	13
Nedžad Leko	
<i>Kategorijski status kvantitativnih izraza</i>	33
Amela Šehović	
<i>Leksičke promjene – pokazatelj društvenih promjena</i>	48
Vedad Smailagić	
<i>Modalni dativ u bosanskom jeziku</i>	59
Sabina Bakšić	
<i>Izražavanje neslaganja u turskom i bosanskom jeziku</i>	72
Elma Dizdar	
<i>Hijerarhija dostupnosti u arapskoj i bosanskoj relativnoj rečenici</i>	87
Franc Marušić i Rok Žaucer	
<i>On the Adjectival Definite Article in Slovenian</i>	102
Ismail Palić	
<i>Tijelo i njegovi dijelovi između dativa i akuzativa</i>	
Alma Granov	
<i>Model rekcijske fonologije u slučaju bosanskog jezika</i>	139
Edina Špago-Ćumurija	
<i>(Ne)prevodivost ili (ne)mogućnost transpozicije djela Meše Selimovića u prijevodu na engleski jezik – gramatičko / semantičko / pragmatičko / stilistička analiza</i>	153

Sadržaj

Amra Mulović

- Uloga basranske i kufske filološke škole u procesu kodifikacije arapskog jezika* 166

Jasmin DŽindo

- Uno sguardo diacronico ai neologismi nella lingua dei giornali* 183

KNJIŽEVNOST

Namir Karahalilović

- O strukturnoj nekonvencionalnosti jednog gazela Nabija Tuzlaka na perzijskom jeziku* 199

Sanjin Kodrić

- Pjesništvo Maka Dizdara: kulturno pamćenje i interes za socijalnu, historijsku i intimnu drugost (Skica za književnohistorijsku retrospekciju)* 207

Muris Bajramović

- Istorija bolesti Tvrta Kulenovića kao metafikcija* 227

Dino Međedović

- Narativni principi Zilhada Ključanina
(Šehid i Koliko je srce u mrava)* 241

Mirza Sarajkić

- O Šeherzadinim čarima – Analiza okvirne priče Hiljadu i jedne noći ...* 256

Munir Mujić

- Posezanje za arhetipom: Halladžova tragedija Ṣalāha ‘abd al-ṣabūra...* 266

Ivana Zekić

- Die Frühromantiker in JenaEine kulturgeschichtliche Perspektive* 274

Ifeta Čirić

- Dramski jezik Samuela Becketta* 293

Ajla Demiragić

- Kontemplacija o Pijanistici Elfride Jelinek* 313

Nina Alihodžić-Hadžalić

- Romaneskno propitivanje identiteta (Roman Foe J. M. Coetzea)* 328

GOSTUJUĆI ČLANAK

Senada Dizdar

Odnosi među pojmovima u jezicima za označavanje 339

II. PRILOZI

Zehra Alispahić

O problemima u učenju arapskoga jezika 355

III. OSVRTI I PRIKAZI

Ljiljana Kolenić

Međunarodni znanstveni lingvistički skup u Tuzli 373

Sanjin Kodrić

Teatarsko činjenje i činjenje za teatar:

Dramatološke sinteze Gordane Muzaferije 376

Mirza Sarajkić

Balkanske perle od sevdaha 383

Mirza Sarajkić

O čudesnoj otvorenosti Teksta 386

Podaci o autorima

391

Upute za autore

393

I. RASPRAVE I ČLANCI

JEZIK

BILJEŠKA

U Sarajevu je 22. i 23. decembra 2006. godine održan Drugi lingvistički kolokvij u organizaciji Međunarodnog foruma *Bosna* i Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Iskustva s Prvog lingvističkog kolokvija, koji je održan u oktobru 2005. godine, bila su veoma pozitivna, te je odlučeno da ovakvi lingvistički skupovi imaju kontinuitet i da se održavaju jednom godišnje. Drugi lingvistički kolokvij održan je pod nazivom Sarajevski lingvistički susreti 2006. i okupio je više istaknutih lingvista iz inostranstva i Bosne i Hercegovine.

Održane su tri sesije uz učešće 11 lingvista. Prva sesija je održana 22. oktobra 2006. godine i tom prilikom su mladi lingvisti, asistenti Filozofskog fakulteta u Sarajevu, prezentirali rezultate svojih istraživanja prilikom rada na magistarskim i doktorskim tezama. Vedad Smailagić s Odsjeka za germanistiku govorio je o dativu kao modalnom operatoru. Elma Dizdar i Sabina Bakšić s Odsjeka za orijentalistiku imale su izlaganja o hijerarhiji dostupnosti u arapskoj i bosanskoj relativnoj rečenici, odnosno o izražavanju neslaganja u turskom i bosanskom jeziku. Najzad, Amela Šehović s Odsjeka za bosanski / hrvatski / srpski jezik govorila je o leksičkim promjenama kao pokazatelju društvenih promjena.

Kao prateći sadržaj uz kolokvij, 22. oktobra organiziran je Workshop za studente postdiplomskog studija iz lingvistike o generativnom pristupu izučavanju jezika. Postdiplomcima je o ovoj temi govorio jedan od najuglednijih američkih lingvista Željko Bošković (*University of Connecticut*), te Nadira Aljović (*Université Paris 8*).

Drugog dana kolokvija prijepodnevna je sesija bila posvećena generativnoj gramatici. Tri strana učesnika kolokvija imali su izlaganja koja su se bavila imeničkom frazom. Željko Bošković je razmatrao pitanje strukture imeničke fraze. Nadira Aljović je govorila o atributivnim pridjevima unutar imeničke fraze, dok se Lanko Marušić s Univerziteta Nova Gorica bavio atičnim određenim članom u slovenačkom jeziku. Najzad, ovu sesiju zaključio je Nedžad Leko s Filozofskog fakulteta u Sarajevu izlaganjem o kategorijском statusu kvantitativnih izraza.

Finalna, poslijepodnevna sesija kolokvija bila je posvećena različitim temama iz oblasti morfologije, sintakse, semantike i sociolingvistike o čemu

su govorili profesori s Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Midhat Riđanović prezentirao je neke rezultate svog višegodišnjeg rada na gramatici bosanskog/hrvatskog/ srpskog jezika koja je u pripremi za štampu. Kerima Filan je govorila o modalnim značenjima sufiksa *-dir* u turskom jeziku. Najzad, kolokvij je zaključen izlaganjem Alme Sokolije o jezičkim funkcijama u žargonu.

Od jedanaest učesnika Drugog lingvističkog kolokvija njih sedam pripremilo je svoja izlaganja u pisanoj formi za naš časopis.

Redakcija

Željko BOŠKOVIĆ

IMENIČKA FRAZA - DP ILI NP?*

KLJUČNE RIJEČI: *DP, NP, ekstrakcija lijeve grane, skrembling, wh-pomjeranje, HIR, lokalnost, hipoteza antilokalnosti*

Cilj ovog rada jeste rasprava o strukturi tradicionalne NP¹ (TNP) u jezicima bez članova, poredajući ih s jezicima koji imaju članove. Osim kod rijetkih autora (npr. Fukui 1988, Corver 1992, Bošković 2005, Willim 2000, Baker 2003), obično se prepostavlja da jezici bez člana imaju nulti D²; tj. smatra se da je razlika između engleskog (1) i srpskohrvatskog (sh.) (2) bazirana na PF-u³, pošto je D nulti u sh.

- (1) The stone broke the window.
(2) Kamen je razbio prozor.

Ponudit ću nekoliko argumenata za fundamentalnu strukturalnu razliku TNP engleskog jezika i jezika poput sh. Te ću argumente implementirati tvrdeći da DP uopće nije prisutna u TNP u (2). Ova tvrdnja ima značajne posljedice za semantiku TNP. Ona se suprotstavlja Longobardijevoj (1994) hipotezi, gdje je DP neophodna za argumentsku strukturu, a podržava sistem poput Chierchievog (1998), gdje to nije slučaj. Moj glavni argument za fundamentalnu razliku u strukturi TNP u jezicima sa i onima bez člana tiče se nekoliko generalizacija gdje članovi igraju glavnu ulogu.⁴

* Na prijedlog autora ovaj je rad, koji je dostavljen na engleskom jeziku, preveden na bosanski jezik (prevela Senka Ahmetović-Palić).

1 NP – imenička fraza (*Noun Phrase*) DP – determinatorska fraza (*Determiner Phrase*) (napomena prevodioca)

2 D – determinator (napomena prevodioca)

3 PF – fonetska forma (*Phonetic Form*) (napomena prevodioca)

4 Moglo bi se ispostaviti da su generalizacije zapravo samo jake tendencije, ali i to zahtijeva objašnjenje. Slabija bi verzija tvrdnje koju zagovara ovaj rad bila ta da neki jezici bez članova nemaju DP. Jači (i zanimljiviji) stav jeste da to važi za sve jezike bez članova.

1. Generalizacije: ekstrakcija lijeve grane (LB)

Jezici se razlikuju po tome da li dozvoljavaju ekstrakciju lijeve grane (LB) poput primjera (3) i (4).

- (3) *Expensive / That_i he saw [t_i car]
(4) Skupa / Ta_i je video [t_i kola]

Pošto su uočili korelaciju s članovima, Uriagereka (1988), Corver (1992) i Bošković (2005) dolaze do zaključka (5) (ovo je jednosmjerna korelacija, jezici bez članova ne moraju imati LB).

- (5) Samo jezici bez članova mogu dozvoliti LB-primjere poput (4).

Kao ilustraciju za (5), Bošković (2005) zapaža da se bugarski i makedonski, jedina dva slavenska jezika s članovima, razlikuju od većine drugih slavenskih jezika (npr. srpskohrvatskog, ruskog, poljskog, češkog) po tome što ne dopuštaju LB u (6). Kod romanskih jezika, latinski, koji nije imao članove, razlikuje se od modernog romanskog, koji ima članove, po tome što je imao LB. Jezici Mohawk, Southern Tiwa i Gunwinjguan također dozvoljavaju LB a nemaju članove (Baker, 1996).⁵

- (6) a. *Novata_i prodade Petko [t_i kola]
b. Novata kola_i prodade Petko t_i (bugarski)

Prije nego što nastavim, naglašavam da zbog (5) i drugih generalizacija koje slijede, smatram da su članovi jedinstveni, tj. može se pojaviti jedan član u okviru jedne TNP. Stoga se smatra da “dugi” oblik slavenskih pridjeva, kao u (7), nije član.⁶

5 Fokusiram se na adjektivnu LB (demonstrativi su pridjevi u slavenskim LB-jezicima, vidi ispod) ignorirajući ekstrakciju prisvojne fraze. Razlog tome je da nekoliko objašnjenja AP-LB-zabrane u jezicima s članovima ostavlja mogućnost da se ekstrakcija prisvojne fraze pojavi u nekim jezicima ovog tipa (Bošković 2005).

6 To čini grčki jezik, u kojem neki govornici dopuštaju AP LB, irelevantnim za (5). U tim se primjerima “član” ne bi smatrao članom. Vidi također Mathieu i Sitaridou (2002), koji smatraju da ovaj tip “članova” u grčkom zapravo predstavlja markere slaganja (*agreement markers*). (Grčki članovi mogu ustvari biti dvomisleni te podsjećati i na prave članove i na pridjevske nastavke slavenskog tipa. Iz diskusije koja slijedi bit će jasno da ono što je bitno za nas jeste postojanje određenog člana u jeziku (npr. slovenačkom, koji ima samo neodređeni član), s obzirom na to da se često smatralo da se neodređeni član nalazi ispod DP čak i u nespornim DP-jezicima (pogledajte reference u: Bošković in press a)).

(7) Novi / nov crveni auto

2. Ekstrakcija adjunkta iz TNP

Razmotrite ekstrakciju adjunkta iz TNP, koju engleski jezik ne dopušta (Chomsky 1986)

(8) a. *From which city_i did Peter meet [NP girls t_j]
iz kojeg grada je Peter upoznao djevojke

b. Peter met [NP girls from this city]
Peter je upoznao djevojke iz ovog grada

Pošto je primijetila da sh i ruski dozvoljavaju ekstrakciju adjunkta iz TNP, a bugarski ne dozvoljava, Stjepanović (1998) (vidi i: Bošković 2005) donosi zaključak (9)⁷:

(9) Samo jezici bez članova mogu dozvoliti ekstrakciju adjunkta iz TNP.

(10) a. Iz kojeg grada_i je Ivan sreo [djevojke t_j]
b. *Ot koj grad_i Ivan [sreštna momičeta t_j]? (bugarski)

3. Skrembling

Postoјi još jedna bitna korelacija između članova i mogućnosti skremblingu. Tako sam u ranijem radu (Bošković 2004), došao do generalizacije (11)⁸:

(11) Samo jezici bez člana dozvoljavaju skrembling.

Sh., latinski, japanski, korejski, turski, hindi, te jezici Chukchi, Chi-chewa i Warlpiri imaju skrembling a nemaju članove. Posebno su zanimljivi slavenski i romanski jezici. Npr. bugarski jezik ima znatno manje slobode u

⁷ Ruski / poljski / češki se ponašaju kao sh. (Bošković in press c). Primjer (10) je prihvatljiv u španskom gdje je relevantna fraza argument (Ticio 2003). Ekstrakcija nije dozvoljena kada je prisutan pravi adjunkt (npr. *por*-fraza).

⁸ Pod skremblingom podrazumijevam vrstu pomjeranja koja se označava kao skrembling u japanskom, a ne u njemačkom, čiji je "skrembling" znatno drugačija operacija sa znatno drugačijim semantičkim efektima od japanskog skremblinga. Kao jedna od određujućih osobina skremblinga u smislu definicije (11) smatra se postojanje skremblinga iz finitnih klauza s dugim pomjeranjem, kojeg nema u njemačkom (za njemački vidi: Bošković 2004).

redu riječi od sh. Također, svi moderni romanski jezici imaju članove a nemaju skrembling, dok latinski nije imao član a imao je skrembling. Važno je spomenuti i jezike Lakhota, Mohawk i Wichita, koji su također srodni jezici, a od kojih zadnja dva nemaju član a imaju slobodniji red riječi od jezika Lakhota, koji ima član.

4. Pomjeranje negacije

Sada ću razmotriti jednu novu generalizaciju koja se tiče pomjeranja negacije (NR – *negative raising*), gdje se negacija može smatrati dijelom i matične i umetnute klauze u rečenici: *John does not believe she is smart* (John ne vjeruje da je ona pametna). Opcija umetnute klauze potvrđuje se elementima koji mogu biti prisutni samo u negativnim klauzama (NPI – *negative polarity items*).

- (12) a. John didn't believe [that Mary would leave [_{NPI} until tomorrow]]
John nije vjerovao da Mary bi otišla do sutra
- b. John doesn't believe [that Mary has visited her [_{NPI} in at least two years]]
John ne vjeruje da Mary je posjetila nju u najmanje dvije godine

Primjer (13) pokazuje da ovi elementi (NPI) zahtijevaju negaciju, dok (14) pokazuje glagole poput *claim* (tvrditi), koji ne dozvoljavaju negativno pomjeranje i slobodu dugog pomjeranja ovih elemenata. Pošto oni zahtijevaju negaciju unutar iste klauze, negacija mora biti prisutna u umetnutoj klauzi iz (12) kada su NPI-elementi dozvoljeni.

- (13) a. John didn't leave / *left until yesterday.
John nije otišao / *je otišao do jučer
- b. John hasn't / *has visited her in at least two years.
John nije / *je posjetio nju u najmanje dvije godine
- (14) a. *John didn't claim [that Mary would leave [_{NPI} until tomorrow]]
John nije tvrdio da Mary bi otišla do sutra
*John doesn't claim [that Mary has visited her [_{NPI} in at least two years]]
*John ne tvrdi da Mary je posjetila nju u najmanje dvije godine

Prije nego što utvrdimo NR-generalizaciju, obratite pažnju da se u tu svrhu ograničavam na pomjeranja negacije iz finitnih klauza. Štaviše, umjesto da se oslanjam na prosudjivanje o značenju, oslanjam se na sposobnost NR-a da dozvoli prisustvo NPI-elemenata u okviru iste klauze (12). Provjera mogućnosti NR-a u raznim jezicima u ovim okolnostima otkriva sljedeće:

- (15) NR nije dozvoljen u jezicima bez člana.

Sh., češki, slovenački, poljski, ruski, turski, korejski, japanski i kineski nemaju ni članove ni NR, a engleski, njemački, francuski, portugalski, rumunski, bugarski i španski imaju i član i NR (vidi dodatak sa primjerima). Zbog toga je potrebno pojačati stav (15):

- (16) Jezici bez članova ne dopuštaju NR, a jezici s članovima dopuštaju.

Zanimljivo je da se čak i u jezicima gdje NPI-test ne daje rezultat, negacija može protumačiti u zavisnoj klauzi: primjer (17) ima ateističko (neagnoističko) značenje: Ivan vjeruje da Bog ne postoji (isto važi za korejski, japanski, turski, kineski, ruski, poljski i slovenački).

- (17) Ivan ne vjeruje da Bog postoji.

Ovo upućuje na trojnu podjelu glagola: a) negacija se interpretira u zavisnoj klauzi a NPI-elementi su dozvoljeni u NR-u (moguće samo kod nekih glagola u jezicima s članom), b) negacija se interpretira u zavisnoj klauzi, a NPI-elementi nisu dozvoljeni, c) uopće nema NR-a.

5. Superiornost i višestruko WH-pomjeranje

Postoji i korelacija efekata superiornosti s višestrukim wh-pomjeranjem (MWF - *multiple wh-fronting*) i članova, što je formulirano u (18):

- (18) MWF-jezici bez člana nemaju efekte superiornosti u slučajevima poput (19).

MWF-jezici razlikuju se po tome da li pokazuju efekte superiornosti (striktni poređak naprijed pomjerenih wh-fraza) u primjerima poput (19). Ispostavlja se da ih MWF-jezici bez člana (sh., poljski, češki, ruski, slovenački, te jezik Mohawk) ne pokazuju. Oni koji ih pokazuju svi imaju član (rumunski,

bugarski, makedonski, baskijski i jidiš). Mađarski je izuzetak (ima član ali nema superiornost), što ne narušava stav (18).⁹

- (19) a. Koj kogo vižda/*Kogo koj vižda? (bugarski)
 ko koga vidi
 b. Ko koga vidi? / Koga ko vidi?

6. Dupliranje klitika

Još jedna nova generalizacija tiče se dupliranja klitika, a tu nam slavenski jezici ponovo daju korisnu indiciju. Dupliranje klitika moguće je samo u dva slavenska jezika: bugarskom i makedonskom (npr. *Ivo go napisa pismoto* ‘*Ivo ga je napisao pismo’), koji također imaju član. Slavenski jezici bez člana to ne dozvoljavaju. Ustvari, svi jezici za koje znam a koji dozvoljavaju dupliranje klitika (albanski, makedonski, bugarski, grčki, somalijski, španski, francuski, tj. neki njegovi dijalekti, katalonski, rumunski, hebrejski, arapski, holandski – neki dijalekti) imaju član. Onda imamo stav (20).

- (20) Samo jezici s članom dozvoljavaju dupliranje klitika.

7. Adnominalni genitiv

Willim (2000) zapaža da engleski, arapski, holandski, njemački i katalonski, sve jezici s članom, dozvoljavaju dva genitivna nominalna argumenta, gdje se genitiv realizira klitikom / sufiksom ili “lažnim” P-om. S druge strane, jezici bez člana: poljski, češki, ruski i latinski to ne dozvoljavaju.¹⁰ Isto važi za sh., kineski, kečua i turski. To vodi do stava (21).¹¹

- (21) Jezici bez člana ne dozvoljavaju prelazne nominalne izraze s dva genitiva.

9 Zanimljivo je da Wantanabe (2003) predlaže da tradicionalni mađarski određeni član nije D-element, što stvara sumnju u njegov DP-status. (Za odgovarajuću raspravu o mađarskom MWF-u, vidi: Bošković in press b).

10 Uporedi njemački *Hannibals* (gen.) *Eroberung Roms* (gen.) “Hannibalovo osvajanje Rima” i poljski **podbicę Rzymu* (gen.) *Hannibala* (gen.), što je neprihvatljivo bez obzira na red riječi. U prihvatljivim primjerima s dva nominalna argumenta u jezicima poput poljskog, vanjski je argument generalno realiziran putem PP-a koji kao upravni član ima nešto slično engleskom *by* ili ima inherentni kosi padež.

11 Stav (21) se tiče samo nominalnih argumenta, a ne prisvojnih. Iz očiglednih razloga ignoriram jezike poput japanskog koji dozvoljavaju višestruke identične padežne konstrukcije.

8. Superlativi

Živanović (2006) primjećuje da u primjeru (22 b) iz engleskog jezika postoji većinsko značenje prema kojem više od polovine ljudi pije pivo. Također značenja nema u primjeru (22 a) iz slovenačkog jezika, koji ima pluralno značenje, što podrazumijeva da više ljudi pije pivo nego bilo koje drugo piće, iako to može značiti i manje od polovine ljudi (tu se pažnja usmjerava na pivo). Živanović primjećuje da engleski, njemački, holandski, mađarski, farsi, rumunski, makedonski i bugarski, koji imaju član, dozvoljavaju većinsko značenje. Ovakvo se značenje ne dopušta u kineskom, turskom, češkom, poljskom, slovenačkom, sh. i jeziku Punjabi. Oni nemaju član i dopuštaju samo pluralno značenje. Zbog toga imamo stav (23).

(22) a. Največ ljudi pije pivo.
većina ljudi pije pivo	(slovenački)
b. Most people drink beer
većina ljudi pije pivo	(engleski)

(23) Samo jezici s članom dozvoljavaju većinsko superlativno značenje.

9. HIR i lokalnost

Postoji razlika u lokalnosti među jezicima koji posjeduju relativne zamjenice inkorporirane u upravni član (*HIR – head-internal relatives*). HIR-ovi su u japanskom, te jezicima Quechua, Navajo i Mohawk, osjetljivi na pomjeranje iz određenih sintaksičkih cjelina (*island sensitive*), dok oni u jezicima Mojave i Lakhota to nisu (Basilico 1996, Watanabe 2004, Baker 1996). Zanimljivo je da ovi prvi nemaju član, a drugi imaju. To vodi do stava (24). (Treba priznati da je ovdje jezički korpus ograničen. Grosu & Landman 1998, tvrde da tu postoji i semantička razlika: HIR-ovi su restriktivni u jezicima s članom a maksimalizirajući u onima bez člana.)

(24) HIR-ovi su osjetljivi na pomjeranje iz određenih sintaksičkih cjelina u jezicima bez člana, ali ne u onima s članom.

10. Polisintetički jezici

Baker (1996) donosi sljedeću generalizaciju u vezi s polisintetičkim jezicima.

(25) Polisintetički jezici nemaju član.

DP vs. NP

Ove generalizacije pokazuju da postoji fundamentalna razlika između TNP u engleskom jeziku i jezicima bez člana, poput sh., koja se ne može svesti na fonologiju (tj. na razliku između fonetski izraženog i fonetski neizraženog /nultog/ člana). Ako se postulira postojanje DP za oba tipa jezika, mora se napraviti radikalna razlika između D-a u engleskom i D-a u sh. Pozivanje na fonetsku izraženost nema efekta pošto engleski npr. ne dopušta LB (**Fast, he likes cars*), ekstrakciju adjunkta iz TNP i skrembling, čak ni s nultim D-om. Štaviše, ranije spomenute generalizacije bave se sintaksičkim i semantičkim, a ne fonološkim fenomenima. Često se smatra da se TNP treba tretirati na isti način u jezicima bez člana i jezicima s članom, radi veće uniformnosti. Ovaj argument nije empirijski održiv: jednostavno, činjenica je da postoje radikalne razlike između TNP u ova dva tipa jezika – tu nema uniformnosti. U nastavku ću pokazati da postoji jedan jednostavan način izražavanja tih razlika – one se mogu izraziti ako postoji DP u okviru TNP u engleskom jeziku, ali ne i u jezicima bez člana, poput sh. Prije nego što to pokažem, osvrnut ću se na argumente protiv DP u okviru TNP u jezicima bez člana, koji su neovisni o generalizacijama koje sam ranije izložio. Razmotrit ću ovo pitanje imajući u vidu sh. (vidi: Bošković 2005 i Zlatić 1997; vidi također: Bošković in press c za ruski, Corver 1992 za češki / poljski i Fukui 1988 za japanski). Kao prvo, sh. nema člana, prototipičnog D⁰. Iako sh. nema član, ima elemente poput *taj*, *neki* i prisvojne zamjenice. Međutim, ima mnogo dokaza da su ovo pridjevi u sh. Prvo, to su morfološki pridjevi, kao što to pokazuje djelomična paradigmata u (26).

- (26) nekim mladim djevojkama / nekih mladih djevojaka

Drugo, za razliku od engleskog, ovi se sh. elementi mogu pojaviti u tipičnim pridjevskim pozicijama. Tako se u primjeru (27) prisvojna zamjenica pojavljuje u predikatskoj poziciji iza kopule. Treće, za razliku od engleskog, ovi se elementi u sh. mogu gomilati baš kao i pridjevi (28).

- (27) Ova knjiga je moja.
 *this book is my
(28) ta moja slika
 *this my picture

Oni također imaju i donekle slobodan red riječi. Dok u engleskom D-elementi moraju prethoditi pridjevima, sh. dozvoljava pridjevima da prethode

nekim D-elementima (vidi: Bošković in press c za interpretaciju primjera 29). Obratite pažnju da ne tvrdim da je red ovih riječi u sh. potpuno sloboden. Ono što je bitno jeste to da postoji kontrast u pogledu poretka pridjeva i nekih D-elemenata u engleskom i sh. jeziku (redoslijed pridjeva sam za sebe ne bi trebao biti slobodniji u sh. od onog u engleskom, vidi: Bošković in press c).

- (29) Jovanova bivša kuća / bivša Jovanova kuća
Jovan's former house / *former John's house

Dalje, sh. prenominalni posesiv (*susjedov* u 30) ne može se modificirati posesivom, ili, općenito, pridjevom (Primjer 30 je prihvatljiv ukoliko *moj* / *bogati* modificira riječ *konj*). Pod pretpostavkom da se pridjevi ne mogu modificirati pomoću drugih pridjeva, primjer (30) će uslijediti ako se posesivi u sh. tretiraju kao pridjevi.

- (30) *moj / bogati susjedov konj
my / rich neighbor's horse

Ekstrakcija iz određene TNP / TNP s popunjrenom pozicijom SpecDP nije dopuštena u engleskom. Zanimljivo je da to često nije tako u sh. (vidi: Wiliam 2000 za poljski). Ovo je sasvim razumljivo ako se uzme u obzir standarna tvrdnja da je DP kriva za neprihvatljivost engleske rečenice (31), a prema mojoj tvrdnji DP i ne postoji u sh., pošto demonstrativi, posesivi i kvantifikatori poput *every* (svaki/a/o) nisu DP-elementi u sh.

- (31) O kojem piscu je pročitao [svaku knjigu / sve knjige / (tu) tvoju
knjigu t_i]
“About which writer did he read every book / all books / this book
of yours?”

Engleski determinatori su, dakle, ili odsutni, ili nisu determinatori u sh., što ide u prilog analizi koja ne podrazumijeva postojanje DP. Obratite pažnju i da Chierchia (1998) pokazuje da DP-nivo nije potreban za argumentnost, što otklanja potencijalni semantički argument za DP u sh. Što je najvažnije, pokazat će da DP / NP-analiza objašnjava generalizacije iz prvog dijela (ostaviti će stav 23 otvoren). Štaviše, DP / NP-analiza nudi uniformno objašnjenje ovih generalizacija, gdje je jedna jedina razlika između dva tipa jezika odgovorna za sve njih. Ne isključujem mogućnost da se te razlike mogu izraziti jednom

uniformnom DP-analizom (takvi opisi često ignoriraju gornje generalizacije, što su najozbiljniji problemi za takve analize). Analiza bi očigledno morala uspostaviti radikalne razlike u sintaksi i semantici DP u engleskom i u jezicima poput sh. Međutim, teško je vidjeti kako jedna DP-analiza može ponuditi uniformni opis gornjih generalizacija. S obzirom na to koliko su različiti ovi fenomeni, uniformni bi DP-opis počivao na nekoliko odvojenih stipulacija u vezi s prirodom determinatora u engleskom i sh., od kojih bi svaka bila formulisana za posebnu generalizaciju. Da ilustriram: dok bi bilo moguće objasniti stav (5) stipulacijom da je DP jedna faza u engleskom, ali ne i sh. (Bašić 2007), teško je vidjeti kako bi ta stipulacija mogla objasniti druge generalizacije iz prvog dijela, npr.: 16, 11, 18 ili 24 (čak i ako ostavimo po strani stipulatorsku prirodu opisa). Štaviše, uniformni DP-opis suočava se i s pitanjem zašto jezici poput sh. nemaju člana, ako se pretpostavi da imaju D, i zašto drugi engleski DP-elementi imaju “čudno” ne-DP ponašanje u sh. Oba ova pitanja dobijaju principijelno objašnjenje u analizi koja ne podrazumijeva postojanje DP.

1. Objasnjavaње generalizacija: ponovo o ekstrakciji lijeve grane

Sada prelazim na objašnjenja za gornje generalizacije prema NP / DP-opisu, i to najprije za LB¹². Bošković (2005) nudi dva objašnjenja stava (5) (vidi ovaj rad i za diskusiju problema vezanih za alternativna objašnjenja LB-a). Prvo se objašnjenje bazira na PIC-u (*phase impenetrability condition*), koji kaže da je samo Spec jedne faze dostupan za fazno pomjeranje izvan te faze (tako XP-pomjeranje iz faze YP mora ići putem SpecYP). Paralelno s tvrdnjom koju iznosi Chomsky (2000) da je CP faza, dok IP to nije, ja predlažem da je DP faza, dok NP to nije. Uzimajući u obzir PIC, XP se može pomjerati izvan DP samo ako se pomjera u SpecDP. Postoje još dva sastojka analize: tradicionalna tvrdnja da je AP pridružena NP i hipoteza antilokalnosti (zabrana pomjeranja

12 Koristim termin NP / DP opis zbog lakše ekspozicije: većina analiza o kojima će biti riječi ne bi se promjenila ako bi postojala neka funkcionalna struktura u okviru TNP u jezicima bez člana (ukoliko to nije DP). Obratite pažnju da Progovac (1998) zagovara da su sh. zamjenice D. Većina analiza o kojima će biti riječi se ne bi promjenila ako bi zamjenice bile jedini D u sh. Međutim, obratite pažnju da sh. zamjenice ne prolaze D-test koji je formulirao Fukui (1988). Na osnovu mogućnosti modifikacije zamjenica, Fukui tvrdi da su zamjenice u engleskom D, a u japanskom N. On tvrdi da samo N-zamjenice mogu biti (neapozitivno) modificirane. On pokazuje da japanske zamjenice (N-zamjenice) mogu biti modificirane, dok engleske zamjenice (D-zamjenice) ne mogu (uz nekoliko izuzetaka). Sh. je u tom pogledu poput japanskog:

(i) Jesi li ga video juče? Jesam, ali je jučerašnji on baš nekako bio čudan.

*yesterday's he

koje je prekratko), što se može izvesti iz nezavisnih mehanizama i što zago-varaju mnogi autori (npr. Bošković 1994, 1997, Grohmann 2003, Abels 2003, Ticio 2003, Boeckx 2005). Kao većina drugih pristupa, verzija antilokalnosti koju je usvojio Bošković (2005) zahtijeva da pomjeranje pređe najmanje jednu punu frazalnu granicu (ne samo jedan segment). AP se onda ne može pomjeriti u SpecDP u $[_{DP} AP_i[_{_D}] D [_{NP} t_i[_{NP}]$ zbog antilokalnosti. Uzimajući u obzir PIC, ne može se pomjeriti ni direktno iz DP (uporedi: $AP_i[_{DP}[_D] D [_{NP} t_i[_{NP}]$). Antilo-kalnost / PIC tako sprečavaju ekstrakciju AP iz DP, ne dozvoljavajući AP LB u engleskom. Oni ne zabranjuju sva pomjeranja izvan DP: *Who do you like [_{DP} t[_{NP} friends of t]]* još uvijek je dopušteno. Zabранa ekstrakcije adjunkta iz TNP u engleskom može se objasnitи na isti način kao i zabrana AP LB, pošto su NP-adjunkti također pridruženi NP. Štaviše, problem PIC / antilokalnost ne postoji u sh., koji nema DP.

Bošković (2005) nudi još jedno objašnjenje koje se bazira na tvrdnji da su i Abneyeva (1987) "A kao glava" i tradicionalna "NP iznad AP"-struk-tura ispravne, ali za različite jezike: u engleskom A uzima NP kao komplement (AP-opcija), dok u sh. N uzima AP kao svoj specifikator (NP-opcija, NP-adjunkcija također dolazi u obzir). Razlika se veže za DP. Prepostavljam da je AP-opcija neutralna, ali AP ne mogu biti argumenti. To znači da, kad nedostaje DP, kao u sh. (ali ne u engleskom), NP mora dominirati AP. To nam daje jednostavno objašnjenje za engleski: AP LB je zabranjena jer bi se tako ekstraktiralo nešto što nije konstituent (AP nije konstituent ako bi se isključila NP u $[_{DP} D[_{AP} A[_{NP} N]]]$). Ovaj se problem ne javlja u sh., gdje je struktura $[_{NP} AP N]$. (Ovo objašnjenje ne obuhvata zabranu na ekstrakciju adjunkta iz TNP). Dao sam također nekoliko argumenata za A / N razliku u vezi s tim šta može biti upravni član u TNP u engleskom i sh. Ponavljam ovdje jedan argument, dalje ga elaborirajući. Primjer (32) pokazuje da prenominalni pridjevi ometaju pripisivanje padeža u engleskom (*him* nosi neutralni akuzativ umjesto nominativa). Ovo se može jednostavno izraziti u Abneyevom sistemu, gdje A štiti zamjenicu od vanjskog pripisivanja padeža kao jedna glava koja intervenira.¹³ Sh. primjer (33) razlikuje se od (32), što znači da se Abneyeva analiza ne treba primjenjivati na sh. Može se primjetiti da se padež zamjenice mijenja u kontekstu akuzativa, što znači da se ovdje ne suočavamo s neutralnim padežom. (Primjer 33 daje jedine padežne opcije. Obratite pažnju da se ruski ponaša kao sh. Vidi: Bošković in press c).

13 Ne izgleda da pridjev iz DP-jezika smeta pripisivanju padeža imenici koju modifcira. Pret-postavljam da N dobija svoj padež putem slaganja s D iz DP koja dominira A . (V direktno padežno označava D, a ne N).

- (32) The real him / *he will never surface.
pravi njega / on neće nikad pojaviti se.

- (33) Pravi on se nikad neće pojaviti. / Vidjeli smo pravog njega.

U makedonskom, AP-jeziku sa članom, pridjevi ometaju pripisivanje padeža – zamjenice moraju nositi neutralni nominativ. (Padež se ne mijenja u primjeru 34). Zanimljivo je da, ako se zamjenica pomjeri naprijed, ona može nositi akuzativ (35). Ovo se i očekuje pošto zbog frontiranja A više ne interverira između V i zamjenice. To potvrđuje analizu intervencije.

- (34) Vistinskiot toj nikogas ne ke se pojavi. / Go vidov vistinskiot toj / *nego.
pravi on nikad neće pojaviti se / ga video pravi
on / njega
'Pravi on se nikad neće pojaviti. / Vidjeli smo pravog njega.'
- (35) Go vidov nego_i vistinskiot t_i.

2. Još o skremblingu

Stav (11) se sada može preformulirati na sljedeći način: Samo NP-jezici dozvoljavaju skrembling. Prisustvo DP onda implicira nemogućnost skremblinga: skrembling jezici nemaju DP. Bošković (2004) pokazuje da se ovo može izraziti u objašnjenju skremblinga koje daju Bošković i Takahashi (1998) (BT), gdje se bazno generiraju skremblirani elementi u njihovoj površinskoj poziciji, a zatim se pomjeraju u svoje tematske pozicije na nivou LF, a pritom tematska obilježja uzrokuju pomjeranje. To je pokazano u (36) (X je objekatski argument od V₂). Ova derivacija nije dostupna u engleskom, gdje su tematska obilježja jaka, dakle moraju se provjeriti u vidljivoj sintaksi. (Razlika između japanskog i engleskog je ta da se u engleskom tematska obilježja moraju provjeriti u vidljivoj sintaksi.)

- (36) **SS:** [_{IP} Scram.X] [_{IP} Subj₁ V₁] [_{CPL} [_{IP} Subj₂ V₂]]
LF: [_{IP} Subj₁ V₁] [_{CPL} [_{IP} Subj₂ V₂]] X

BT nudi nekoliko agrumenata za ovu analizu. Npr. obuhvata Saitov (1992) efekat ukidanja skremblinga; vidi (37), gdje, za razliku od teme u *Everyone, someone thinks Mary met, daremo-ni* ne može imati širok opseg.

Za BT *daremo-ni* ne može imati širok opseg jer se mora spustiti u svoju tematsku poziciju u LF-u. Ova analiza također obuhvata i zabranu skrembliranja adjunkta: (36) bi bilo neprihvatljivo sa X-om kao adjunktom koji modificira umetnuto klauzu. Prema BT-u, pošto adjunkt ne bi imao ni tematsku ulogu ni padež koji bi se morao provjeriti u umetnutoj klauzi, princip *Last Resort* (LR) ga sprečava da se spusti u umetnuto klauzu. Pošto adjunkt mora ostati u glavnoj klauzi, onda on može samo modificirati ovu klauzu.

- (37) *Daremo-ni dareka-ga [Mary-ga e atta to] omotteiru.*
 svako-dat. neko-nom. Mary-nom upoznala da misli
 ‘Svakog, neko misli da je Mary upoznala.’
 (Bošković i Takahashi 1998)

Vraćajući se na korelaciju skremblinga, za BT to podrazumijeva da DP (engleske TNP) ali ne NP (japanske TNP) moraju uspostaviti tematske odnose u vidljivoj sintaksi. Ovo se može obezbijediti pod pretpostavkom koja uzima u obzir princip LR. Chomsky (1995) prepostavlja da istinsko stapanje (*Merge*) nije ovisno o LR-u, dok Chomsky (2000) smatra da jeste, što znatno obogaćuje teoriju selekcije. Bošković (1997) zauzima jedan srednji stav: samo je čisto stapanje funkcionalnih elemenata podvrgnuto LR-u. U lingvističkoj literaturi postoji mnogo pozivanja na ekonomiju predstavljanja u namjeri da se onemogüće nepotrebne projekcije (vidi reference u: Bošković 2004). Zanimljivo je da se oni primjenjuju samo na funkcionalne elemente – oni zabranjuju samo nepotrebnu funkcionalnu strukturu. Ovaj “nepredviđeni slučaj” možemo učiniti principijelijim ako zauzmemo moj stav da je samo čisto stapanje funkcionalnih elemenata podvrgnuto LR-u. Prepostavimo onda da se funkcionalne glave stupaju u strukturu samo ako postoji razlog za to. Rezultat ovoga je da čisto stapanje funkcionalnih (ali ne leksičkih) projekcija mora imati nezavisnu motivaciju (Bošković 2004 ovo zaključuje). Pošto je TNP u jezicima bez skremblinga zapravo DP, a NP u jezicima sa skremblingom, onda čisto stapanje TNP s X-om, gdje X projektira, mora imati nezavisnu motivaciju u prvom tipu jezika, ali ne u drugom. Pošto je skrembling čisto stapanje koje ne uključuje provjeru obilježja za BT, dolazimo do korelacije skremblinga. Da ilustriram (prepostavljajući da skrembling uključuje adjunkciju na IP, bez provjere obilježja): DP (TNP u jezicima bez skremblinga) ne može biti čisto stopljena i dodata na IP a da se ne naruši LR, dok NP (TNP u jezicima sa skremblingom)

to može biti. DP se može još uvijek čisto stopiti u svoju tematsku poziciju u engleskom, pošto takvo stapanje uključuje provjeru tematskih obilježja.¹⁴

3. Izvođenje drugih generalizacija

U radu u pripremi s J. Gajewskim, predlažemo objašnjenje stava (16) koji se bazira na pristupu NR-u koji zauzima Gajewski (2005), koji daje uniforman opis plurala s određenim članom i NR-predikata (NRP), gdje NRP-ovi imaju semantičku strukturu plurala s određenim članom. (NRP-ovi se tretiraju kao određeni opisi svjetova. Dok plurali s određenim članom označavaju pluralnosti, NRP označava pluralnost svjetova). Gajewski prihvata presupozicijski pristup gdje se NR izaziva “isključenom srednjom presupozicijom” (*Excluded Middle Presupposition*) NRPO-ova (*A believes that p – A vjeruje da p* - pretpostavlja *A believes that p* ili *A believes that not p* – A vjeruje da ne p) Mi se zalažemo da je D neophodno da se izazove presupozicija. Slijedi da je NR moguće samo u DP-jezicima. Ne zaboravite da čak i jezici koji ne dopuštaju striktno NPI-licensiranje pod NR-om dopuštaju NR-interpretaciju. Smatramo da je to pragmatički efekat koji se može izraziti u pragmatičnom pristupu poput Hornovog (1989). (Kako Gajewski 2005 pokazuje, ovaj pristup ne može objasniti striktno NPI-licensiranje pod NR-om, a što njegov semantički opis može. Mi onda predlažemo kombinaciju oboga.)

Sada predlažem opis stava (18) koji se bazira na mojoj tvrdnji (2002) da MWF-jezici s efektima superiornosti imaju wh-pomjeranje, dok ih oni koji ne pokazuju te efekte nemaju – oni pomjeraju wh-fraze u nižu poziciju. Bošković (1999) pokazuje da ovaj opis objašnjava različito ponašanje MWF-jezika s obzirom na superiornost. Upućujem čitatelja na ovaj rad za detalje ovog objašnjenja; ono što je važno za nas je da se efekti superiornosti pojavljuju s MWF-om u SpecCP-u (wh-pomjeranje), a ne s MWF-om u nižoj poziciji.¹⁵ Možemo onda preformulirati stav (18) na sljedeći način: MWF-jezici bez članova pomjeraju wh-fraze u poziciju ispod SpecCP-a. Da bih ovo zaključio, prirodno pretpostavljam da MWF-jezici moraju pomjeriti naprijed sve svoje wh-fraze (za opis vidi: Bošković 2002). To je to po čemu je neki jezik MWF-jezik (wh-fraze

14 Vidi: Bošković (2004) za druge kategorije pored DP / NP. Gornja se analiza može preformulirati prema analizi skremblinga koju daju Saito i Fukui (1998), a koja podrazumijeva vidljivo pomjeranje, a koja ga također tretira kao čisto stapanje.

15 Ostaviti će otvorene kontekste gdje sh. pokazuje efekte superiornosti (vidi: Bošković 2002). Test superiornosti se potvrđuje interpretacijom pitanja. Bošković (2002) primjećuje da višestruka pitanja ne dopuštaju odgovore s jednim parom u jezicima s wh-pomjeranjem (npr. francuski ih dopušta samo s *wh-in-situ*). Takvi su odgovori u korelaciji s nedostatkom efekata superiornosti u MWF-jezicima (vidi i reference u: Bošković in press b).

poput 19 ne mogu ostati na mjestu). Također prepostavljam da je D-obilježje uključeno u pomjeranje u SpecCP, što se može zaključiti iz često prepostavljenog DP / CP-paralelizma. Nedostatak DP onda sprečava NP MWF-jezike da imaju wh-pomjeranje. Pošto ti jezici ipak moraju pomjeriti naprijed svoje wh-fraze, oni ih pomjeraju u nižu poziciju. Pošto efekti superiornosti nastaju samo s MWF-om u SpecCP-u (ne u nižem položaju), slijedi da NP MWF-jezici ne pokazuju efekte superiornosti, iz čega se izvodi stav (18).

Ako se vratimo na stav (20), tu ima jedan efekat definitnosti / specificiteta koji se veže za dupliranje klitika. Prepostavljam da je to sintaksički (ne semantički) zahtjev nastao putem DP-projekcije. Mnogi autori tvrde da se duplirana TNP u nekoj fazi locira u istu frazu kao dupla klitika (klitika se tretira kao D-element) i / ili da su to dvoje uključeni u relaciju provjeravanja obilježja (vidi reference u: Boeckx 2003). Ovo implementiram prepostavljujući da postoji odnos slaganja između klitike i duplirane TNP, što nezaobilazno uključuje D-obilježje. Drugim riječima, dupla klitika se slaže s D-elementom, pošto je efekat definitnosti / specificiteta dupliranja klitike nametnut vezivanjem odnosa slaganja s posebnom vrijednošću D-a. Slijedi da je dupliranje klitika nemoguće u NP-jezicima.

Što se tiče stava (21) Willim prepostavlja da genitiv zahtjeva licensiranje u Spec - glava odnosu (vidljivom ili skrivenom). Dok DP-jezici imaju dva Spec-a za genitivno licensiranje (SpecDP i SpecArgNP za Willima), NP-jezici imaju samo jedan takav Spec zbog nedostatka DP. Alternativno, moguće je i jednostavno prepostaviti da N može licensirati samo jedan genitiv (sa ili bez Agr), pošto se D zahtjeva za drugi genitiv (ovaj opis ne zahtjeva genitivno licensiranje putem odnosa Spec - glava). U oba slučaja, zbog nedostatka DP u jezicima bez člana, dolazi se do zaključka (21).

Stav (24) se također može izraziti ako prepostavimo, zajedno sa Watanabeom (2004), da se jezici razlikuju po mehanizmu licensiranja koji je uključen u HIR-ovima. Watanabe tvrdi da neki jezici koriste neselektivno vezivanje koje nije podvrgnuto lokalnosti, dok drugi primjenjuju pomjeranje / provjeru obilježja, što jeste podvrgnuto lokalnosti, tj. efektima intervencije. Sa stavom (24), neselektivno vezivanje bi se trebalo primijeniti u DP-jezicima, a pomjeranje / provjera obilježja u NP-jezicima (ovdje se razlikujem od Watanabea). Ova se prepostavka jednostavno implementira u prijedlogu koji iznosi Bonneau (1992) da je D koji dolazi sa HIR-om neselektivni vezivač njegove glave (on ovo predlaže za jezik Lakhota). Pošto D nedostaje u japanskom jeziku, te jezicima Mohawk, Navajo i Quechua, onda u ovim jezicima nije dostupna opcija vezivanja koja nije osjetljiva na pomjeranje iz određenih sintaksičkih cjelina.

Na kraju, evo načina izražavanja stava (25) u DP / NP-analizi koji slijedi (ali i modificira) prijedlog koji je izložio Baker (1996). Pretpostavimo, zajedno s Higginbothamom (1985) da imenice imaju otvoren položaj koji je u jezicima poput engleskog vezan D-om (Higginbothamovo tematsko vezivanje). Nadaљe, D mora biti vezivač u relevantnom smislu. Baker u osnovi predlaže da je taj položaj zasićen u NP u polisintetičkim jezicima zbog neovisno motiviranih osobina ovih jezika. Slijedi da takvi jezici ne mogu imati D (taj D ne bi mogao ući u odnos tematskog vezivanja).

DODATAK

Na kraju nudim djelimičnu striktну NPI-paradigmu koja se odnosi na generalizacije u stavovima (15) – (16).¹⁶

(38)

John didn't believe(/claim) that Mary would leave until tomorrow:

O João não acreditou/??disse que a Maria vai sair até amanhã.

(portugalski)

Jean ne croyait/*espérait pas que Marie parte avant demain.

'Jean didn't believe/*hope Mary would leave until tomorrow.'

(francuski)

*Ivan ne veril, čto Marija uedet až do zavtrašnego dnja.

(ruski)

*Jan nie wierzył», żóć Maria wyjedzie ażó do jutra.

(poljski)

*Ivan nije vjerovao da će Marija otići sve do sutra.

(sh.)

*Jon-wa [Mary-ga asita made syuppatu suru daroo to] sinzi-nakatta.

(japanski)

?John-un [Mary-ka ecey-kkaci-to ttena-l kes-irako] mitci ahn-ass-ta.

(korejski)

16 Koristio sam NPI-ove iz stava (12) (kada ne bi bilo interferirajućih faktora, kao u njemačkom) i "vjerovati" (samo je jedna NPI data za svaki jezik, vidi: Bošković in press c za dodatne podatke). NPI-ovi su podvučeni i interpretirani u umetnutoj klauzi, a relevantno je značenje: "*John believed / claimed [that Mary would not leave until tomorrow]*" / "*John believes / claims [that Mary has not visited her in at least two years]*" (John je vjerovao / je tvrdio [da Mary neće otići do sutra], John vjeruje / tvrdi [da je Mary nije posjetila već najmanje dvije godine]). Prosudbe su date samo za ova značenja. Neki primjeri imaju neka druga značenja koje sam ignorirao (npr. "return tomorrow" for "leave until tomorrow" – "vrati se sutra" za "idi do sutra"). Dao sam i NR-glagon i neNR-glagon za NR-jezike da pokažem da se radi o NPI-ovima unutar iste klauze (ova distinkcija nije relevantna u jezicima koji nisu NR).

*Yuehan bu/cai xiangxin Mali zhidao mingtian hui likai.

(kineski)

Er hat *(nicht) sonderlich viel gegessen.

he has not particularly much eaten

‘He did not eat that much.’

Ich glaube/*freue mich nicht dass er sonderlich viel gegessen hat
I believe/*look.forward not that he particularly much eaten has

(njemački)

John doesn't believe(/claim) that Mary has visited her in at least two years:

Juan no cree/*dijo que María la ha visitado en al menos dos años.

(španski)

Ion nu crede/*spune că Maria a vizitat-o de cel puțin doi ani.

(rumunski)

Az ne vjarvam/*kazah če Meri ja e poseštavala pone ot dve godini.

‘I don't believe/*didn't say Mary has visited her in at least two years.’

(bugarski)

*Jan nevěří, že Marie ji navštívila nejméně dva roky. (češki)

*Janez ne verjame, da jo je Marija obiskala že najmanj dve leti.

(slovenački)

*John [Mary o-nu en az iki yll ziyaret et-ti] san-ml-yor.

(turski)

LITERATURA

- Abels, K. (2003), *Successive Cyclicity, Anti-locality, and Adposition Stranding*, Doctoral dissertation, University of Connecticut, Connecticut
- Abney, S. (1987), *The English Noun Phrase in Its Sentential Aspect*, Doctoral dissertation, MIT
- Baker, M. (1996), *The Polysynthesis Parameter*, Oxford University Press, New York
- Baker, M. (2003), *Lexical Categories*, Cambridge University Press, Cambridge
- Bašić, M. (2007), “On Left Branch Extractions: A Remnant Movement Approach”, Presented at the First Annual Workshop on Generative Syntax, University of Novi Sad
- Basilico, D. (1996), “Head Position and Internally Headed Relative Clauses” *Language* 72: 498-532.
- Boeckx, C. (2003), *Islands and Chains: Resumption as Stranding*, Benjamins, Amsterdam
- Boeckx, C. (2005), *Some Notes on Bounding*, Ms., Harvard University, Harvard

- Bonneau, J. (1992), *The Structure of Internally Headed Relative Clauses*, Doctoral dissertation, McGill University
- Bošković, Ž. (1994), “D-structure, Ø-criterion, and Movement into Ø-positions”, *Linguistic Analysis* 24: 247-286.
- Bošković, Ž. (1997), *The Syntax of Nonfinite Complementation: An Economy Approach*, MIT Press, Cambridge
- Bošković, Ž. (1999), “On Multiple Feature-checking: Multiple Wh-fronting and Multiple Head-movement”, In *Working Minimalism*, ed. S. Epstein and N. Hornstein, 159-187. MIT Press, Cambridge
- Bošković, Ž. (2002), “On Multiple Wh-fronting”, *Linguistic Inquiry*, 33: 351-383.
- Bošković, Ž. (2004), “Topicalization, Focalization, Lexical Insertion, and Scrambling”, *Linguistic Inquiry*, 35:613-638.
- Bošković, Ž. (2005), “On the Locality of Left Branch Extraction and the Structure of NP”, *Studia Linguistica* 59: 1-45.
- Bošković, Ž. in press a, “On the Locality and Motivation of Move and Agree: An Even More Minimal Theory”, *Linguistic Inquiry*
- Bošković, Ž. in press b, “A Note on Wh-typology”, *Proceedings of FDSL* 6.5.
- Bošković, Ž. in press c, “On the Clausal and NP Structure of Serbo-Croatian”, *Proceedings of Formal Approaches to Slavic Linguistics* 15.
- Bošković, Ž. and Takahashi, D. (1998), “Scrambling and Last Resort”, *Linguistic Inquiry* 29: 347-366.
- Chierchia, G. (1998), “Reference to Kinds Across Languages”, *Natural Language Semantics* 6: 339-405.
- Chomsky, N. (1986), *Barriers*, MIT Press, Cambridge
- Chomsky, N. (1995), *The Minimalist Program*, MIT Press, Cambridge
- Chomsky, N. (2000), “Minimalist Inquiries”, In *Step by Step: Essays on Minimalist Syntax in Honor of Howard Lasnik*, ed. R. Martin, D. Michaels, and J. Uriagereka, 89-155. MIT Press, Cambridge
- Corver, N. (1992), “Left Branch Extraction”, In *Proceedings of NELS* 22, 67-84.
- Fukui, N. (1988), “Deriving the Differences between English and Japanese”, *English Linguistics* 5: 249-270.
- Gajewski, J. (2005), *Neg-raising: Polarity and Presupposition*, Doctoral dissertation, MIT.
- Grohmann, K. (2003), *Prolific domains*, John Benjamins, Amsterdam
- Grosu, A., and Landman, F. (1998), “Strange Relatives of the Third Kind”, *Natural Language Semantics* 6: 125-170.
- Higginbotham, J. (1985), “On Semantics”, *Linguistic Inquiry* 16: 547-593.
- Horn, L. (1989), *A Natural History of Negation*, University of Chicago Press, Chicago

- Longobardi, G. (1994), “Reference and Proper Names”, *Linguistic Inquiry* 25: 609-665.
- Mathieu, E. and Sitaridou, I. (2002), “Split Wh-constructions in Classical and Modern Greek”, *Linguistics in Potsdam* 19: 143-182.
- Progovac, L. (1998), “Determiner Phrase in a Language without Determiners”, *Journal of Linguistics* 34: 165-179.
- Saito, M. (1992), “Long Distance Scrambling in Japanese”, *Journal of East Asian Linguistics* 1: 69-118.
- Saito, M., and Fukui, N. (1998), “Order in Phrase Structure and Movement”, *Linguistic Inquiry* 29: 439-474.
- Stjepanović, S. (1998), *Extraction of Adjuncts out of NPs*, Presented at the Comparative Slavic Morphosyntax Workshop, Bloomington, In.
- Ticio, E. (2003), *On the Structure of DPs*, Doctoral dissertation, University of Connecticut
- Uriagereka, J. (1988), *On Government*, Doctoral dissertation, University of Connecticut
- Watanabe, A. (2003), *Intederminates and Determiners*, Presented at Glow in Asia 4, Seoul
- Watanabe, A. (2004), “Parametrization of Quantificational Determiners and Head-internal Relatives”, *Language and Linguistics* 5: 59-97.
- Willim, E. (2000), “On the Grammar of Polish Nominals”, In *Step by step*, ed. R. Martin, D. Michaels, and J. Uriagereka, 319-346., MIT Press, Cambridge
- Zlatić, L. (1997), *The Structure of the Serbian Noun Phrase*, Doctoral dissertation, University of Texas at Austin
- Živanović, S. (2006), “The Stowaway of the *the*: On Different Readings of Superlative Determiners”, Presented at FDSL 6.5, University of Nova Gorica, Slovenia

WHAT WILL WE HAVE: DP OR NP?

Summary

This paper discusses the structure of the traditional NP (TNP) in languages without articles, comparing them with those that do have them. Except for some authors (Fukui 1988, Corver 1992, Bošković 2005, Willim 2000, Baker 2003), it is usually supposed that languages without articles have a null D, i. e. it is considered that the difference between English and Serbo-Croatian (SC) is based on PF, since D is null in SC.

Nedžad LEKO

KATEGORIJSKI STATUS KVANTITATIVNIH IZRAZA

KLJUČNE RIJEĆI: *kvantitativne imenice, kvantitativni pridjevi, kvantifikatori*

Svi kvantitativni izrazi izražavaju kvantitativno značenje, pa su tako semantički jedna kategorija, ali se sintaksički mogu svrstati u tri zasebne kategorije. U ovom se radu korištenjem različitih testova vrši klasifikacija kvantitativnih izraza u tri kategorije: kvantitativne imenice, kvantitativni pridjevi i kvantifikatori.

UVOD

Kategorijski status kvantitativnih izraza većugo je predmet rasprave kako u tradicionalnoj, tako i u teorijskoj gramatici. U generativnoj gramatiki ovom temom posebno su se bavili Pesetsky (1982), Babby (1987), Neidle (1988), Giusti (1991) i Franks (1994, 1995).

Šta nazivamo kvantitativnim izrazima? To su one riječi koje izražavaju neki kvantitet, neki broj, dakle riječi kao *većina, nekoliko, mnogo, malo, mnogi, mnoge, mnoga, jedan, dva, tri, četiri, prvi, drugi, treći, pet, šest, sedam, desetina, stotina, hiljada, milion, milijarda, jedni, dvoji, troji* itd.

Sve su ove riječi semantički jedna kategorija, dakle izražavaju kvantitativno značenje. Međutim, sintaksički te riječi nisu jedna, već tri zasebne kategorije. Jedna grupa kvantitativnih izraza sintaksički se ponaša kao imenice, zvat ćemo ih kvantitativne imenice. U drugoj grupi nalazimo kvantitativne izraze koji su sintaksički pridjevi, zvat ćemo ih kvantitativni pridjevi. I najzad, treća grupa kvantitativnih izraza sintaksički se ponaša kao kategorija kvantifikatora.

Da ilustriramo primjerima: Kvantitativni izraz *većina* u primjeru (1a, b) sintaksički se ponaša kao kvantitativna imenica:

(1) a. *Većina* mojih prijatelja je došla.

(1) b. Vidio sam *većinu* mojih prijatelja.

Kvantitativni izraz *nekoliko* u primjeru (2a, b) sintaksički se ponaša kao kvantifikator:

- (2) a. *Nekoliko* mojih prijatelja je došlo.
(2) b. Vidio sam *nekoliko* mojih prijatelja.

I najzad, kvantitativni izrazi *mnogi*, *mnoge*, *mnoga* u primjeru (3a, b, c) sintaksički se ponašaju kao kvantitativni pridjevi:

- (3) a. *Mnogi* moji prijatelji su došli.
(3) b. *Mnoge* moje prijateljice su došle.
(3) c. *Mnoga* moja djeca su došla.

Kvantitativne imenice tipa *većina*, kao u primjeru (1), i kvantifikatori tipa *nekoliko*, kao u primjeru (2), predstavljaju upravnu riječ sintagme u kojoj se pojavljuju, a njihov komplement mora imati gramatička obilježja kao što je padež genitiv i gramatički broj množina, tako da uz upravnu riječ *većina* u primjeru (1) i uz upravnu riječ *nekoliko* u primjeru (2) nalazimo komplement u obliku genitiva množine, dakle *mojih prijatelja*.

I pored ove sličnosti između kvantitativnih izraza kao što su *većina* i *nekoliko*, dakle oba zahtijevaju komplement u obliku genitiva množine, pokazat ćemo da se ipak oni ne mogu tretirati kao jedna ista sintaksička kategorija.

I najzad, u primjerima pod brojem (3) nalazimo oblike *mnogi*, *mnoge*, *mnoga*. To su kvantitativni pridjevi koji imaju punu pridjevsku fleksiju, pa se tako mogu pojaviti u bilo kojem padežnom kontekstu. Oni se slažu s imenicom koju modifciranju u svim gramatičkim obilježjima, uključujući padež, rod i broj.

KVANTIFIKATORI VS. KVANTITATIVNE IMENICE

I kvantifikatori, kao što je *nekoliko* u primjeru (4a), i kvantitativne imenice, kao što je *većina* u primjeru (4b), pojavljuju se u tzv. "heterogenim konstrukcijama", kako ih je nazvao Babby (1987) zbog toga što se kvantitativni izraz i njegov komplement pojavljuju u različitim padežima: npr. *većina* u (4b) je u nominativu, a komplement *mojih prijatelja* u genitivu. I kvantifikator i kvantitativna imenica zahtijevaju, dakle, da njihov komplement bude u genitivu, kao što je to slučaj i s komplementom zajedničkih imenica, kao što je npr.

imenica *neprijatelj* u primjeru (4c). U sva tri primjera (4a, b, c) nalazimo isti oblik komplementa u genitivu množine (*mojih prijatelja*):

- (4) a. *nekoliko* mojih prijatelja
- (4) b. *većina* mojih prijatelja
- (4) c. *neprijatelji* mojih prijatelja

Kvantifikatori sasvim jasno predstavljaju nezavisnu upravnu riječ, što se vidi po tome što nemaju ista obilježja kao njihov komplement. Tako, na primjer, nalazimo isti oblik kvantifikatora i s imenicama muškog roda, kao u primjeru (5a), a i s imenicama ženskog roda, kao u primjeru (5b). Obratite pažnju na to da je predikat u obliku jednine srednjeg roda i u primjeru (5a) i u (5b) (*spavalo*):

- (5) a. *Nekoliko* muškaraca je *spavalo*.
- (5) b. *Nekoliko* žena je *spavalo*.

S druge strane, predikat se slaže s kvantitativnim imenicama: uz kvantitativne imenice kao što su *većina* ili *količina* predikat je ženskog roda, kao u primjeru (6a), gdje nalazimo oblik predikata *došla*; uz kvantitativne imenice kao što su *broj* ili *dio* predikat je muškog roda, kao u primjeru (6b), gdje nalazimo oblik predikata *došao*; i najzad, uz kvantitativnu imenicu kao što je *mnoštvo* predikat je srednjeg roda, kao u primjeru (6c), gdje nalazimo oblik predikata *došlo*. S druge strane, kada je kvantifikator kao što je *nekoliko* u poziciji subjekta, predikat je uvijek srednjeg roda, kao u primjeru (6d), gdje nalazimo oblik predikata *došlo*:

- (6) a. *Većina* mojih prijatelja je *došla*.
- (6) b. *Jedan broj* mojih prijatelja je *došao*.
- (6) c. *Mnoštvo* mojih prijatelja je *došlo*.
- (6) d. *Nekoliko* mojih prijatelja je *došlo*.

Drugim riječima, predikat se uvijek slaže s upravnom riječi sintagme koja se nalazi u poziciji subjekta. Ako je ta upravna riječ kvantifikator, predikat je srednjeg roda.

Na osnovu primjera koje smo do sada razmotrili, ništa zapravo ne razlikuje kvantifikator od kvantitativne imenice srednjeg roda. Uporedite (6c) i (6d): u oba je primjera komplement upravne riječi u genitivu množine, a pre-

dikat je srednjeg roda. Prema tome, postavlja se pitanje zašto ne bismo mogli tretirati kvantifikatore kao kvantitativne imenice srednjeg roda? Međutim, na osnovu određenih dijagnostičkih testova vidjet ćemo da postoje razlozi da se kvantitativne imenice i kvantifikatori tretiraju kao dvije zasebne kategorije.

Prvi takav test pokazuje da kvantitativnoj imenici može prethoditi demonstrativ, odnosno pokazni pridjev, koji se slaže s kvantitativnom imenicom, kao u primjeru (7a), gdje se *ovaj* i *broj* slažu u rodu, broju i padežu. S druge strane, pokazni pridjev ne može prethoditi kvantifikatoru, što se vidi iz negramatičnog primjera (7b):

- (7) a. *ovaj broj* stolica
(7) b. **ovo mnogo* stolica

Drugi test pokazuje da kvantitativnim imenicama može prethoditi pridjev kao modifikator koji se s kvantitativnom imenicom slaže u rodu, broju i padežu, kao u primjeru (8a), gdje se i pridjev *velika* i kvantitativna imenica *većina* pojavljuju u obliku nominativa jednine ženskog roda. S druge strane, kvantifikatori ne mogu biti modificirani pridjevima, pa je (8b) negramatično, već samo prilozima, kao što je prilog *vrlo* u primjeru (8c):

- (8) a. *velika većina* mojih prijatelja
(8) b. **veliko mnogo* mojih prijatelja
(8) c. *vrlo mnogo* mojih prijatelja

Pošto imaju punu imeničku deklinaciju, kvantitativne se imenice mogu pojaviti i u kosim padežima¹, kao u primjeru (9a), gdje se kvantitativna imenica *većina* pojavljuje u obliku dativa – *većini*. Kvantifikatori, s druge strane, nemaju punu deklinaciju, pa se zbog toga ne mogu pojaviti u kosim padežima, što ilustrira negramatični primjer (9b). Pošto je *nekoliko* kvantifikator, ne može se pojaviti u poziciji koja zahtijeva oblik dativa:

- (9) a. Pisao je *većini* prijatelja.
(9) b. *Pisao je *nekoliko* prijatelja.

Kvantifikatori se, međutim, mogu pojaviti u pozicijama koje zahtijevaju kosi padež samo ako im prethodi prijedlog, kao u primjeru (10b), gdje nalazimo prijedlog *prema* ispred kvantifikatora *nekoliko*:

1 Ovdje koristimo Jakobsonovu (1958) terminologiju; on razlikuje direktnе (nominativ i akuzativ) i kose (svi drugi) padeže.

-
- (10) a. Pokazao je *prema većini* prijatelja.
 (10) b. Pokazao je *prema nekoliko* prijatelja.

Dakle, na osnovu svih ovih testova možemo izvesti zaključak da su kvantitativne imenice i kvantifikatori zaista dvije različite leksičke kategorije. One projiciraju različite funkcionalne strukture².

Kvantitativne imenice imaju gramatička obilježja kao što su rod i broj, poput zajedničkih imenica, i one projiciraju funkcionalnu projekciju gdje se u poziciji specifikatora mogu naći pokazni i drugi pridjevi, kao i ostale vrste modifikatora kvantitativne imenice. S druge strane, kvantifikatori nemaju gramatička obilježja roda i broja i projiciraju drugi tip funkcionalne projekcije, gdje se u poziciju specifikatora mogu pomjeriti komplement kvantifikatora, kao u primjeru (12a), koji je izведен iz (11a) sintaksičkim procesom pomjeranja komplementa *vas*, ili se može pomjeriti samo dio komplementa, kao u primjeru (12b), koji je izведен iz primjera (11b) pomjeranjem dijela komplementa na lijevu stranu (pomjera se *ovih*, dakle samo dio komplementa *ovih studenata*):

- (11) a. mnogo *vas*
 (11) b. mnogo *ovih studenata*
 (12) a. ?*vas* mnogo
 (12) b. ?*ovih* mnogo studenata

Da zaključimo: vidjeli smo da postoje određene sličnosti između kvantitativnih imenica i kvantifikatora. Međutim, oni se ne mogu objediniti pod istu leksičku klasu. Ono što imaju zajedničko je činjenica da su to leksičke upravne riječi koje biraju imeničku sintagmu kao komplement. Međutim, razlikuju se po morfosintaksičkim, flektivnim obilježjima, pa zbog toga projiciraju različite funkcionalne projekcije.

KVANTIFIKATORI VS. KVANTITATIVNI PRIDJEVI

Za razliku od kvantitativnih imenica i kvantifikatora koji se pojavljuju u tzv. "heterogenim konstrukcijama", kvantitativni se pridjevi uvijek pojavljuju

2 U modelu generativne sintakse koji je poznat kao Teorija principa i parametara (Chomsky i Lasnik 1993), leksički upravni član projicira leksičku projekciju (sintagmu) proširenu funkcionalnom projekcijom u kojoj se nalaze funkcionalni elementi sintagme. U tom modelu, struktura sintagmatskog stabla predstavljena je kao leksička projekcija iznad koje se nalazi funkcionalna projekcija.

u tzv. "homogenim konstrukcijama" (up. Babby 1987), tj. konstrukcijama gdje su u istom padežu i kvantitativni izraz i ostali dio sintagme u kojoj se taj izraz pojavljuje. U takvim se konstrukcijama kvantitativni izraz ponaša pridjevski, pa prema tome očekujemo da se kvantitativni pridjevi sintaksički ponašaju kao svi drugi pridjevi.

Ako poredimo kvantitativne pridjeve s kvantifikatorima, vidjet ćemo da se sintaksičko ponašanje kvantifikatora kao što je npr. *mnogo*, u heterogenoj konstrukciji kakvu nalazimo u primjeru (13), bitno razlikuje od ponašanja pridjevskog kvantifikatora kao što je npr. *mnogi*, *mnoge*, *mnoga* (koji, dakle, ima punu fleksiju za rod, broj i padež) u homogenoj konstrukciji kakvu nalazimo u primjeru (14):

- (13) *Mnogo* studenata / studentica / djece je *došlo*.
(14) a. *Mnogi* studenti su *došli*.
(14) b. *Mnoge* studentice su *došle*.
(14) c. *Mnoga* djeca su *došla*.

Kvantifikator *mnogo* u primjeru (13) ponaša se kao upravna riječ koja odabire genitivnu sintagmu kao svoj komplement, dok su oblici *mnogi*, *mnoge*, *mnoga* u primjeru (14) pridjevski oblici koji se slažu u rodu, broju i padežu s upravnom imenicom (*studenti*, odnosno *studentice*, odnosno *djeca*).

U primjeru (13) neutralni, neoznačeni oblik slaganja predikata (oblik *došlo*) pokazuje da je upravna riječ subjektske sintagme kvantifikator, a ne imenica. S druge strane, oblici slaganja glagola (*došli*, *došle*, *došla*) u primjerima (14a, b, c) pokazuju da je upravna riječ subjektske sintagme imenica (*studenti*, odnosno *studentice*, odnosno *djeca*).

Kada se kvantitativni izraz koji izražava značenje "mnogo" treba upotrijebiti u kontekstu gdje se traži kosi padež, onda se jedino pridjevski oblik koji izražava to značenje može upotrijebiti, kao u primjeru (15a), gdje se kvantitativni pridjev *mnogi* pojavljuje u obliku dativa – *mnogim*. S druge strane, kvantifikator *mnogo* ima samo oblik direktnog padeža (nominativ / akuzativ) i shodno tome ne može se upotrijebiti u kontekstu gdje se traži kosi padež, tako da su zbog toga primjeri (15b, c) negramatični:

- (15) a. Pisao je *mnogim* studentima.
(15) b. *Pisao je *mnogo* studentima.
(15) c. *Pisao je *mnogo* studenata.

Dodatni test koji pomaže razlikovanju ove dvije klase kvantitativnih izraza je pojavljivanje sa zamjenicom. Naime, zamjenica se može pojaviti uz kvantifikatore, kao u primjeru (16a), gdje se zamjenica *njih* pojavljuje uz kvantifikator *mnogo*, ali se ne može pojaviti uz kvantitativne pridjeve, kao u primjeru (17a), gdje se *njih* ne može pojaviti iza pridjevskog oblika *mnoge*:

- (16) a. Vidio sam *mnogo njih*.
- (16) b. Vidio sam *ih mnogo*.
- (17) a. *Vidio sam *mnoge njih*.
- (17) b. *Vidio sam *ih mnoge*.

Još jedan dokaz da se kvantitativni izrazi tipa *mnogi*, *mnoge*, *mnoga* sintakšički ponašaju kao pridjevi jeste i činjenica da dozvoljavaju tzv. “floating” (up. Giusti 1990), kao u primjeru (18), što je inače osobina pridjeva:

- (18) a. *Mnogo* studenata je stiglo.
- (18) b. Studenata je *mnogo* stiglo.

Ovdje smo izložili određen broj dijagnostičkih testova koji su nam pomogli da napravimo distinkciju između tri kategorije izraza kojima se može izraziti kvantitativno značenje. Ti su testovi sumirani u sljedećoj tabeli:

Dijagnostički testovi:	Im.	Kv.	Pridj.
odabir genitivnog komplementa	+	+	-
neutralni oblik slaganja predikata (srednji rod)	-	+	-
slaganje s imenicom koja slijedi	-	-	+
pojavljivanje s pokaznim pridjevom koji pokazuje slaganje	+	-	+
pojavljivanje s pokaznim pridjevom u genitivu	-	+	-
bogata fleksija	+	-	+

BROJEVI

Pošto smo ustanovili tri različite sintakšičke kategorije kvantitativnih izraza, vidjet ćemo da se i brojevi uklapaju u tu trodijelnu podjelu. Oni brojevi koji se ponašaju kao kvantifikatori i oni koji se ponašaju kao imenice su sin-

taksičke upravne riječi sintagme u kojoj se pojavljuju, a njihov je komplement u genitivu.

Tako kvantifikator *pet* u primjeru (20a) ima komplement u obliku genitiva, a isti je slučaj s kvantitativnom imenicom *stotina* u primjeru (20b), gdje se također pojavljuje komplement u genitivu – *vojnika*. Obratite pažnju na različite oblike predikata: neutralni oblik jednine srednjeg roda *stiglo* u primjeru (20a), i oblik jednine ženskog roda *stigla* koji se slaže s kvantitativnom imenicom ženskog roda *stotina* u primjeru (20b). Ovo pokazuje da semantička upravna riječ subjekatskih sintagmi u (20a) i (20b), tj. imenica *vojnik*, nije sintaksička upravna riječ ovih sintagmi, već su sintaksičke upravne riječi *pet*, odnosno *stotina*.

Oni brojevi koji se ponašaju kao pridjevi modifikatori su imenice i slažu se u rodu, broju i padežu s upravnom imenicom. Tako se pridjevski broj *peti* u primjeru (20c)slaže u rodu, broju i padežu s upravnom imenicom *vojnik*. Obratite pažnju također i na to da se oblik jednine muškog roda *stigao* u predikatu slaže s upravnom imenicom *vojnik*, što pokazuje da *vojnik* u primjeru (20c) nije samo semantička upravna riječ, kao što je to slučaj u (20a, b), već i sintaksička upravna riječ subjekatske sintagme u (20c):

- (20) a. *Pet vojnika je stiglo.*
- (20) b. *Stotina vojnika je stigla.*
- (20) c. *Peti vojnik je stigao.*

1. Brojevi koji se ponašaju kao imenice

Najprije ćemo razmotriti klasu brojeva kao u primjeru (20b), dakle brojeve koji se ponašaju kao imenice. I oni se, kao i imenice, mogu deklinirati, a njihov se komplement pojavljuje u genitivu. Dvije grupe brojeva se nalaze u ovoj kategoriji:

Prvo, brojevi *desetina*, *stotina*, *hiljada*, *milion* i *milijarda*. Svi se oni dekliniraju kao imenice ženskog roda, osim *milion*, koji se deklinira kao imenica muškog roda. Komplement uz ove brojeve je u genitivu, a predikat se s njima slaže u rodu i broju, kao u primjeru (21a), gdje se pojavljuje oblik jednine ženskog roda predikata *stigla* slažući se s oblikom jednine ženskog roda *stotina*. Na osnovu ovoga možemo zaključiti da je sintaksička upravna riječ subjekatske sintagme u primjeru (21a) broj *stotina*, a ne imenica koja slijedi iza tog broja. Pošto se mogu deklinirati, ovi se brojevi mogu pojaviti ne samo u kontekstima s direktnim padežom, kao što je nominativ u (21a) i akuzativ u (21b), već i u kontekstima koji zahtijevaju kosi padež, kao što je dativ u (21c):

(21) a. *Stotina vojnika / vozila / balerina je stigla.*

(21) b. *Vidim stotinu vojnika / vozila / balerina.*

(21) c. *Pišem stotini vojnika / balerina.*

Pokazni pridjev, ili neki drugi pridjev, može prethoditi brojevima koji se ponašaju kao imenice. Takav se pridjev onda slaže s brojem u rodu, broju i padežu. Tako se oblici nominativa *ona* ili *dobra* slažu s nominativom *stotina* u (22a), a oblici akuzativa *onu* ili *dobru* slažu se s akuzativom *stotinu* u (22b):

(22) a. *Ona / dobra stotina vojnika je stigla.*

(22) b. *Vidim onu / dobру stotinu vojnika.*

Ako se pokazni pridjev nalazi u sastavu komplementa brojeva kao što je *stotina*, onda se takav pokazni pridjev ne može pomjeriti ispred broja. Rečenica (23b) je negramatična zbog toga što je pokazni pridjev *ovih* pomjerjen iz položaja u sastavu komplementa broja *stotina*, kao u primjeru (23a), u položaj ispred tog broja:

(23) a. *Stotina ovih vojnika je stigla.*

(23) b. **Ovih stotina vojnika je stigla.*

Druga grupa brojeva koji se ponašaju kao imenice jesu brojevi koji se završavaju na *-ica*: *dvojica*, *trojica*, itd., kao u primjeru (24). Ovi brojevi zahtijevaju imenicu muškog roda koja označava ljudsko biće kao svoj komplement i taj komplement mora biti u genitivu. Ovi se brojevi ponašaju kao zbirne imenice, kao što je *djeca*. Kao i zbirne imenice, oni imaju imeničku deklinaciju ženskog roda, ali se sintaksički ponašaju kao imenice srednjeg roda u množini, tako da je predikat u obliku množine srednjeg roda kada subjektska sintagma sadrži jedan od ovih brojeva, kao u primjeru (24a), gdje nalazimo oblik predikata *stigla*. Ova se grupa brojeva također može pojaviti u bilo kojem padežnom kontekstu, uključujući direktne padeže, kao što je nominativ u (24a) i akuzativ u (24b), i kose padeže, kao što je dativ u (24c):

(24) a. *Dvojica / trojica / ... vojnika su stigla.*

(24) b. *Vidim dvojicu / trojicu / ... vojnika.*

(24) c. *Pišem dvojici / trojici / ... vojnika.*

Komplement oba tipa brojeva koji se ponašaju kao imenice može biti lična zamjenica u genitivu, kao što je *vas* u primjeru (25):

- (25) a. *Stotina vas* je stigla.
(25) b. *Dvojica vas* su stigla.

Ako se oblik predikata zadrži u obliku kakav je u (25) (*stigla*), a redoslijed broja i zamjenice obrne, onda rečenica postaje negramatična: zamjenica (ako je nenaglašena) ne može prethoditi broju koji se ponaša kao imenica, kao u negramatičnim primjerima u (26):

- (26) a. **Vas stotina* je stigla.
(26) b. **Vas dvojica* su stigla.

Dakle, zaključak je da su ove dvije grupe brojeva po svom kategorijskom statusu kvantitativne imenice.

2. Brojevi koji se ponašaju kao kvantifikatori

Ova klasa brojeva, ilustrirana uvodnim primjerom u (20a), nema deklinaciju. Pošto se ne dekliniraju, ovi brojevi se ne mogu pojaviti u kontekstima s kosim padežom. Njihov se komplement pojavljuje u genitivu.

Brojevi koji se ponašaju kao kvantifikatori sadrže tri klase:

Prvo, glavni brojevi od *pet* nadalje, isključujući složene brojeve koji se završavaju na *jedan*, *dva*, *tri* i *četiri*, tj. brojeve kao *dvadeset jedan*, *dvadeset dva*, itd. Glavni brojevi kao što je *pet* nalaze se samo u kontekstima s direktnim padežom, kao što je akuzativ u (27a), ali ne u kontekstima s kosim padežima, kao što je dativ u (27b):

- (27) a. Vidim *pet / šest / ... vojnika*.
(27) b. *Pišem *pet / šest / ... vojnika*.

Ovi se brojevi ne mogu modificirati pokaznim pridjevom ili opisnim pridjevom, tako da je rečenica (28) negramatična. Oni, međutim, dozvoljavaju da se dio njihovog komplementa pomjeri ispred njih. Tako je pokazni pridjev *ovih*, odnosno opisni pridjev *hrabrih*, pomjeren ispred broja u primjeru (29b):

- (28) **Ovo / hrabro pet vojnika*.
(29) a. *Pet ovih / hrabrih vojnika* je stiglo.
(29) b. *Ovih / hrabrih pet vojnika* je stiglo.

Obratite pažnju da u (29b) *ovih / hrabrih* još uvijek modificira komplement broja *pet*. Struktura (29b) se izvodi iz (29a) pomjeranjem *ovih*, odnosno *hrabrih*, u položaj ispred broja.

Drugo, takozvani zbirni brojevi, kao što su *dvoje, troje*, itd., također pripadaju klasi brojeva koji se ponašaju kao kvantifikatori. Oni zahtijevaju zbirne imenice, kao što su *djeca, pilad, dugmad* itd., kao svoj komplement, koji mora biti u genitivu, a predikat se pojavljuje u obliku jednine srednjeg roda, kao što je *stiglo* u (30a). Ovi se brojevi mogu pojaviti u kontekstima s nominativom, kao u (30a), akuzativom, kao u (30b), i genitivom, kao u (30c), te u kontekstima gdje su komplementi prijedloga, kao u (30e), ali ne u kontekstima s dativom, kao u (30d), osim ako im ne prethodi prijedlog, kao u (30e):

- (30) a. *Dvoje djece je stiglo.*
- (30) b. *Vidim dvoje djece.*
- (30) c. *Bojim se dvoje djece.*
- (30) d. **Pišem dvoje djece.*
- (30) e. *Pokazujem prema dvoje djece.*

Najzad, brojevi koji se ponašaju kao kvantifikatori također uključuju glavne brojeve *dva / dvije, tri i četiri*, ali samo kada su upotrijebjeni u direktnim padežnim kontekstima (naime, kosi oblici ovih brojeva ponašaju se kao pridjevi). Ovdje moramo pretpostaviti da *dva* ima neutralno obilježje srednjeg roda, kao svi kvantifikatori, ali za razliku od drugih kvantifikatora koji se mogu pojaviti s komplementima bilo kojeg roda, *dva* se može kombinirati samo s imenicama muškog i srednjeg roda, kao u (31a), dok se drugi oblik – *dvije* – koristi s imenicama ženskog roda, kao u (31b):

- (31) a. *Dva vojnika / vozila su stigla.*
- (31) b. *Dvije balerine su stigle.*

Za brojeve *tri i četiri* moramo pretpostaviti da postoje dva homofona oblika: jedan se kombinuje s imenicama muškog i srednjeg roda, kao u (32a), a drugi se kombinuje s imenicama ženskog roda, kao u (32b):

- (32) a. *Tri / četiri vojnika / vozila su stigla.*
- (32) b. *Tri / četiri balerine su stigle.*

Imenice muškog i srednjeg roda koje slijede brojeve *dva, tri i četiri* imaju oblik koji se završava na *-a*, kao oblik genitiva jednine. Međutim, to

zapravo nije oblik genitiva jednine, jer, kada se doda pridjev kao modifikator imenica, onda taj pridjev mora imati oblik koji svakako nije oblik genitiva jednine, kao u (33a). Rečenica s pridjevom u obliku genitiva jednine - *visokog*, kao u (33b), je negramatična. Dakle, iza ovih brojeva pojavljuje se oblik duala, odnosno paukala.³

(33) a. Ona *dva / tri / četiri visoka vojnika* su stigla.

(33) b. *Ona *dva / tri / četiri visokog vojnika* su stigla.

Dva, tri i četiri mogu se pojaviti u kontekstima s nominativom, kao u (31a), akuzativom, kao u (34a), i genitivom, kao u (34b), ali ne u kontekstima s dativom, ili drugim kosim padežima, kao što je ilustrirano negramatičnim primjerom u (34c):

(34) a. Vidim *dva / tri / četiri vojnika*.

(34) b. Bojim se *dva / tri / četiri vojnika*.

(34) c. *Pišem *dva / tri / četiri vojnika*.

Na osnovu ovih primjera zaključujemo da su ostaci gramatičkog broja paukala zadržali samo jedan sinkretički padežni oblik za nominativ, genitiv i akuzativ, pa se tako sintagma kao što je *dva vojnika* može pojaviti samo u tim padežnim kontekstima.

3. Brojevi koji se ponašaju kao pridjevi

Brojevi koji se ponašaju kao pridjevi imaju pridjevsку deklinaciju. Oni se mogu svrstati u tri podgrupe:

1. redni brojevi, kao što su *prvi, prva, prvo; drugi, druga, drugo; treći, treće, itd.*;

2. pluralni oblici glavnih brojeva, kao što su *jedni, jedne, jedna; dvoji, dvoje, dvoja; troji, troje, troja, itd.*⁴;

3. glavni brojevi *dva, tri i četiri*, ali samo u kosim padežima.

Redni se brojevi slažu s imenicom koju modificiraju u rodu, broju i padežu. Tako se brojevi u primjeru (35) pojavljuju u oblicima nominativa jednine muškog roda, kao u (35a), ženskog roda, kao u (35b), ili srednjeg roda, kao

3 Dual se izgubio u razvoju jezika, ali ostaci tog gramatičkog broja su preživjeli u kontekstima sa brojevima *dva, dvije, tri i četiri* (up. Sussex and Cubberley (2006)).

4 U tradicionalnoj gramatici ovi se brojevi tretiraju kao pluralni oblici zbirnih brojeva.

u (35c), slažući se s odgovarajućom upravnom imenicom – *vojnik*, *balerina*, odnosno *vozilo*:

- (35) a. *Prvi / drugi / treći / ... vojnik* je stigao.
- (35) b. *Prva / druga / treća / ... balerina* je stigla.
- (35) c. *Prvo / drugo / treće / ... vozilo* je stiglo.

Deklinacija rednih brojeva je u punoj mjeri pridjevska, tako da imaju iste završetke kao i pridjevi određenog vida, kao u (36a) s oblicima nominativa, (36b) s oblicima akuzativa i (36c) s oblicima dativa:

- (36) a. *Prvi / drugi / treći / ... hrabri vojnik* je stigao.
- (36) b. *Vidim prvog / drugog / trećeg ... hrabrog vojnika*.
- (36) c. *Pišem prvom / drugom / trećem ... hrabrom vojniku*.

Redni su brojevi poput pridjeva i po tome što se mogu pojaviti s imenicama u jednini, kao u (37a), a i s imenicama u množini, kao u (37b):

- (37) a. *Prva / druga / treća / ... balerina* je stigla.
- (37) b. *Prve / druge / treće / ... balerine* su stigle.

Druga grupa brojeva koji se ponašaju kao pridjevi, tj. pluralni oblici glavnih brojeva, modificiraju samo specifičnu vrstu imenica. To su imenice pluralnog oblika, ali sa značenjem jednine, poznate kao *pluralia tantum* imenice, kao što su *svatovi*, *naočale*, *kola*, itd., kao u primjeru (38):

- (38) a. *Jedni / dvoji / troji / ... svatovi* su stigli.
- (38) b. *Vidim jedne / dvoje / troje / ... svatove*.

Imenice sa sličnim karakteristikama su one koje označavaju parove predmeta koji se upotrebljavaju zajedno i tretiraju se kao jedna cjelina, kao što su *rukavice*, *cipele*, *opanci* itd. Sve se ove imenice mogu pojaviti u kvantificiranim sintagmama, ali samo s ovom vrstom brojeva. Ovi brojevi imaju tri oblika za tri roda: muški, kao u (39a), ženski, kao u (39b), i srednji, kao u (39c):

- (39) a. *Jedni / dvoji / troji / ... svatovi* su stigli.
- (39) b. *Jedne / dvoje / troje / ... naočale* su razbijene.
- (39) c. *Jedna / dvoja / troja / ... kola* su stigla.

Brojevi koji modificiraju imenice u (39) također su potpuno pridjevskog karaktera i slažu se s imenicom u rodu i padežu.

Glavni broj *jedan* treba uključiti u kategoriju pridjevskih brojeva, prevenstveno zbog njegovih morfosintaksičkih osobina koje ga razlikuju od svih drugih glavnih brojeva. To je jedini glavni broj koji ima punu deklinaciju s tri oblika za tri roda (*jedan, jedna, jedno*) i potpuno je pridjevskog karaktera pošto se slaže s imenicom u rodu i padežu.

Najzad, treća se grupa pridjevskih brojeva sastoji od pridjevskih oblika glavnih brojeva *dva, tri* i *četiri*. Pridjevski oblici ovih brojeva nalaze se samo u kosim padežima, kao što je ilustrirano primjerima s genitivom u (40a) i dativom u (40b):

- (40) a. Bježim od *dvaju / triju / četiriju* vojnika.
(40) b. Pišem *dvama / trima / četirma* vojnicima.

Broj *dva / dvije* ima zasebne oblike u kosim padežima za muški rod (*dvaju, dvama*) i ženski rod (*dviju, dvjema*), dok se isti oblik za sva tri roda koristi s brojevima *tri* i *četiri*. Genitivni oblici ovih pridjevskih brojeva jesu: *dviju, dvaju, triju, četiriju*, dok se oblici *dvjema, dvama, trima* i *četirma* koriste u dativu, instrumenatalu i lokativu. Nastavci ovih oblika, posebno genitivni nastavak *-ju*, predstavljaju ostatke stare deklinacije duala i razlikuju se od nastavaka u pridjevskoj deklinaciji.

LITERATURA

- Babby, Leonard (1987), “Case, Pre-Quantifiers, and Discontinuous Agreement in Russian”, *Natural Language and Linguistic Theory* 5: 91-138.
- Chomsky, Noam and Lasnik, Howard (1993), “The theory of principles and parameters”, In: *Syntax: An International Handbook of Contemporary Research*, Vol. 1, ed. Joachim Jacobs et al., 506-569, Walter de Gruyter, Berlin
- Franks, Steven (1994), “Parametric Properties of Numeral Phrases in Slavic”, *Natural Language and Linguistic Theory* 12: 597-674.
- Franks, Steven (1995), *Parameters of Slavic Morphosyntax*, Oxford University Press, Oxford
- Giusti, Giuliana (1990), “Floating Quantifiers, Scrambling and Configurationality”, *Linguistic Inquiry* 21: 633-641.

- Giusti, Giuliana (1991), "The Categorial Status of Quantified Nominals", *Linguistische Berichte* 136: 438-454.
- Jakobson, Roman (1958/1962), "Morfologičeskie nabljudenia nad slavjanskim skloneniem" In: *Selected Writings* 2. The Hague: Mouton, 154-183.
- Neidle, Carol (1988), *The Role of Case in Russian Syntax*, Kluwer, Dordrecht
- Pesetsky, David (1982), *Paths and Categories*, Ph.D. dissertation, MIT
- Sussex, Roland and Paul Cubberley (2006), *The Slavic Languages*, Cambridge University Press, Cambridge

THE CATEGORIAL STATUS OF QUANTITY EXPRESSIONS

Summary

Although semantically a single category, quantity expressions behave as three distinct categories syntactically, namely, as quantifiers, nouns and adjectives. Those quantity expressions which behave as quantifiers, and those that behave as nouns, are syntactic heads assigning case to their complements. Those quantity expressions that behave as adjectives are noun modifiers agreeing in phi-features and case with the head noun. The quantity expressions that behave as nouns are fully declinable and they assign genitive case to their complement. The quantity expressions that behave as quantifiers are indeclinable and take a genitive complement. Finally, the quantity expressions that behave as adjectives have a full adjectival declension.

Amela ŠEHOVIĆ

LEKSIČKE PROMJENE – POKAZATELJ DRUŠTVENIH PROMJENA

KLJUČNE RIJEČI: *leksika, leksema, kontekst, arhaizmi historizmi, formalni arhaizmi, neologizmi, žargonizmi, vulgarizmi, tabu-riječi*

U radu se istražuje povezanost leksičkih i društvenih promjena u različitim periodima. Analiza se provodi na korpusu bosanskohercegovačkih drama, a obuhvata upotrebu arhaizama, neologizama, žargonizama, vulgarizama i tabu-riječi u govoru dramskih likova.

Leksički nivo jezika najpodložniji je promjenama, što je u prošlosti bio razlog njegova potcenjivanja i zapostavljanja. Argumenti su se svodili na tvrdnju da se on ne odlikuje strukturiranošću, koja je bila rezervirana isključivo za fonetsko-fonološki i tradicionalne gramatičke nivoe – morfološki i sintaksički. Danas se leksika smatra komplementarnom gramatici (Bugarski, 1996b: 142), a njena osnovna jedinica – leksema, u skladu s modernom lingvističkom praksom, ne posmatra se izolirano nego u kontekstu. Takav pristup uvjetovan je spoznajom da je značenje bilo koje lekseme potencijalno sve dok se ne ostvari u kontekstu, u kombinaciji s drugim leksemama i njihovim značenjima. Stoga se i u ovome radu primjenjuje navedeni pristup. To podrazumijeva da se značenje lekseme analizira tek nakon navođenja širega konteksta u kojem se ona pojavljuje.

Dodatni je razlog za ovakvu praksu činjenica da neka leksema može imati dva ili više različitih značenja, koja jedna s drugim nisu blisko povezana. Posmatrana izolirana, leksema može imati oba značenja. Takav je npr. slučaj s imenicom *obikuša*, koja ima dva značenja: 1. žena ili djevojka koja uz mladu boravi u mladoženjinoj kući dok se mладa ne obikne; 2. kahva, u smislu načina služenja, pravljenja i doba dana kad se piye (Jahić, 1999: 397). Međutim, tek kontekst određuje da je u Muradbegovićevoj drami *Pomrćina krvi* ova leksema upotrijebljena u prvom značenju; istovremeno, zahvaljujući kontekstu, postaje jasno da je u pitanju njen hipokoristik, a ne lokalizam *bika* (= nana, nena):

EKREMBEG: (*na vratima*) **Biko**, pohiti s jendijama u kuću! Čekaju na vas. Samo ne otežite dugo! Naskoro će mrak, a ja neću da svatovi bez razloga čekaju.

OBIKUŠA: Odmah ćemo mi, beg, odmah! (*Odu*). (Muradbegović, *Pomrčina krvi*: 211)

Pored toga, u kontekstu ovoga rada zanimljivo je i korisno pratiti povezanost leksičkog plana i društva s obzirom na činjenicu da se društveni razvoj najneposrednije i najizrazitije ogleda u leksici (Bugarski, 1996a: 49). Spomenuta leksema *obikuša* uvjerljivo ilustrira ovu tvrdnju. Naime, ona danas uopće nije u upotrebi, što je posljedica činjenice da je iz društvene prakse nestao navedeni običaj, te nije bilo potrebe ni za riječi koja je označava. To ne znači da je ova leksema nestala iz rječničkog sastava bosanskoga jezika. Ona je samo potisnuta u pasivni leksik, gdje figurira kao arhaizam historizam, a odlikuju je *hronolekatska obilježja* (Prćić, 1997:65). Isti je slučaj i s imenicom *muhtar* iz Kulenovićeve *Djelidbe*, koja je čak i u vremenu radnje u drami već potisnuta iz upotrebe, ali se i dalje upotrebljava za obraćanje osobi koja je nosila tu titulu ranije kao relikt prošlih, ne tako davnih vremena:

SULJO: Ti se, **muhtaru**, ovdje pozivaš... Da te najprije upitam jesи li ti glavom Bećo Šestić, iz sela Višnjeva?

BEĆO: Zašto, druže sekretaru?... Jesam, braćo, i glavom i bradom!

SULJO: E, dobro. (Kulenović, *Djelidba*: 276)

U ovoj grupi arhaizama historizama ima mnogo leksema koje su svojevrsne titule za oznaku položaja u društvenoj hijerarhiji ili porodičnoj strukturi. Vjerovatni razlog za to je činjenica da se promjenom društvenih okolnosti – u smislu sve veće modernizacije društva – smanjuje potreba za imenovanjem velikog broja precizno i detaljno razrađenih nomenklatura u ovim oblastima. Takav je slučaj i s imenicom *ceribaša* u Samokovlijičnoj drami *Hanka*, koja označava „ciganskog muhtara, kneza, prvaka” (Jahić, 1999: 135):

RIFA: (...) Kažem ti, biće belaja, biće vidićeš. I prije je bio goropadan, a sad je... mamen! Beli, nikad nije bio taki!

HASKA: Ja, obuko se i obuo pa osilio. Razviko se ko da nam je došo za **ceribašu**. Ni manje ni više već za **ceribašu**. (Samokovlija, *Hanka*: 78)

No, promjenom društvenih okolnosti nestaje potreba i za određenim leksemama u oblasti obraćanja. Takve su već spominjane lekseme *drug* i *dru-garica*, relikt socijalističkoga doba, koje su iz upotrebe nestale zajedno s njim, zbog čega se mogu smatrati arhaizmima historizmima¹:

DEDO: Ovo je od plećke.

BORO, *uzima meso, ostavlja u stranu*: Hvala, **druže**.

PREDSJEDNIK: Dobro je, Dedo... Da neće zaponjke?

BORO: Uzeo bih ja, **drugovi**: znam šta su naša jagnjad. (Jančić, *Kolo*: 235)

U rijetkim slučajevima njihove upotrebe danas, ove lekseme mogu se smatrati pokazateljem ideološkog stava bilo njihova korisnika bilo adresata. No, općenito, u skladu s novim društvenim tendencijama njihovo su mjesto zauzele lekseme *gospodin* i *gospođa*, što još jednom svjedoči o povezanosti jezičkih i društvenih fenomena.

Za socijalistički period bio je tipičan izvjestan broj leksema koje su kasnije potpuno nestale iz upotrebe. Osim gore navedenih, takva je npr. i leksema *kolhoz*, tipični arhaizam historizam:

SIMKA: Šta će biti od našeg polja?

BRANKO: **Kolhoz**. Ne znam šta ćemo uzgajati, to će naučnici reći, zavisi od toga šta najbolje uspijeva. (Karahan, *Tamo je dobro*: 748)

Međutim, od arhaizama historizama mnogo je brojnija grupa formalnih arhaizama, za koje je tipično da je značenje riječi očuvano, ali izraženo nekom arhaičnom formom. Jedna od takvih leksema je *jendija*, čije je značenje „djeveruša“ (Jahić, 1999: 290):

KADUNA: Ja idem, a ti uvedi **jendije**, kad dođu... (*Odlazi*).

OBIKUŠA: Ne brini se ti, hanuma! Ja ћu njih već uvesti. (*Otvara kapiju*). (Muradbegović, *Pomrčina krvi*: 209)

Uobičajeno je arhaizmima smatrati isključivo lekseme, ali ja smatram da i sintagme i frazeme mogu biti tretirane kao arhaizmi (up. Šehović, 2002) kada u njihov sastav ulaze lekseme koje, pojedinačno ili zajedno, doprinose arhaičnosti njihove forme ili značenja. Naravno, značenjski arhaizmi znatno su

1 Naravno, ove lekseme imaju i značenje osobe s kojom nekoga vezuje prijateljstvo, solidarnost ili kolegijalnost i tada nisu arhaizmi.

rjeđi od formalnih arhaizama. U dramama čija je tema nedavni rat pojavljuju se sintagmatski spojevi koji se danas, bez zazora, mogu smatrati značenjskim arhaizmima, kao npr.:

FATIMA: Šta ćeš? Ne mogu svi **biti na radnoj obavezi...**

OTAC: Jeste. Samo mu ti popuštaj. Ionako se pravi važan, k'o da je on rodio mene, a ne ja njega. (Bašović, *Priviđenja iz srebrenog vijeka*: 75)

Navedena je sintagma u ratnom razdoblju imala značenje „raditi (obično) prijeratni posao, te biti oslobođen obaveze odlaska na front”, što je za mnoge muškarce bila spasonosna opcija u kontekstu susreta sa smrću na frontu. Muškarci privilegirani na ovaj način često su bili predmet negativnih ocjena zbog svoga „kukavičluka”, čak i ukoliko su razlozi njihova neodlaska na front bili više nego opravdani (npr. zdravstveni problemi). S druge strane, činjenica je da su vremenom sve više stradali civilni, a sve manje vojnici.

Kao što sam već spomenula, formalni arhaizmi mnogo su rasprostranjenniji od značenjskih, a mogu se zanemariti u ovom istraživanju ukoliko ne pokazuju povezanost jezičkih i društvenih promjena. Međutim, za potrebe ovog istraživanja važno je uočiti slučajevе u kojima se ponovo revitalizira neki formalni arhaizam – kada su razlozi njegove revitalizacije povezani sa društvenim procesima.² Naprimjer, nakon proteklog rata u aktivni leksik određenih slojeva bosanskohercegovačkog društva ulaze lekseme orijentalnoga porijekla sa snažnom nacionalno-vjerskom konotacijom, što je zabilježeno i u dramama iz tog perioda. Dovoljno je uzeti primjere iz Topčićeve drame indikativnog naslova *Refugees* (1999), koji se kasnije komentira. Jedna od takvih leksema je leksema *gazija*, čije je značenje „heroj, ratni junak, pobjednik” (Jahić, 1999: 223):

AZIZ: (*obraća se Ademu*) Znaš li da je još jedan junak iz Bosne došao? I on je sakat... nije baš ko ti da mu se izdaleka vidi... ali kaže da su i njegove rane ljute i duboke, u duši.

ABAZ: Nisi više, Ademe, ovdje jedini **gazija**. Bogme, ne!

ADEM: Da smo, bogdo, svi, Abaze i Azize.

ABAZ: Nije Bog svakog napravio **gazijom**. Neko **gazija**, a neko jado. (Topčić, *Refugees*: 782)

2 To i jest razlog zašto su mnogi lingvisti skeptični spram termina arhaizam. Naime, arhaizmi nisu isključivo vezani za prošlost. Oni se mogu ponovo početi upotrebljavati, što i nije rijetko, kako to pokazuje savremena praksa.

Leksema *gazija* je stilski markirana, te se može pretpostaviti da je njena ekspresivnost i bila razlog da se ona upotrijebi namjesto neutralne lekseme *heroj*, koja ne izražava dovoljno snažno željene (pozitivne) emocije spram tako ocijenjene i vidjene osobe.

Spomenuti društveni moment utjecao je na revitalizaciju još nekih formalnih arhaizama – npr. leksema *mudžahedin* (= borac na putu Božnjem, zagovornik džihadu – Jahić, 1999:369) i *šehid* (= musliman koji junačkom smrću pogine u borbi za vjeru; nevino pogubljeni; mučenik – Jabić, 1999: 496). Naime, nove društvene tendencije ogledaju se i u popularizaciji religije i, s njom povezanog, ispoljavanja vjerskih osjećanja u svakodnevnome životu stanovnika Bosne i Hercegovine u posljednjih desetak godina, što utječe na reaktiviranje određenih leksema iz religioznoga registra poput ovih dviju, gore navedenih leksema (up. Šehović, 2003: 111). One su u drami *Refugees* upotrijebljene u osnovnom značenju:

ASIM: Sanjao sam težak san. Sanjao sam da sam **mudžahedin**, i sve ono što nisam. (...) Ako mi se ne da da budem jak, bit ću mrtav na način kriv; ako mi se ne da biti živ, onda **šehid** treba biti. Sad dockan je za kraj! (...) Eto, ja tebi dadoh san.

ABAZ: I mi smo ga također čuli. (Topčić, *Refugees*: 788–790),

ali treba istaći da se, barem u slučaju druge lekseme, u savremenom razgovornom jeziku značenje donekle izmijenilo i, u govoru određenih slojeva stanovništva, proširilo i na nemuslimane koji su poginuli u odbrani rodnoga grada u proteklom ratu (1992–1995). Međutim, ovakva je praksa predmet kritike onih koji se ne slažu s takvim objedinjujućim nazivnikom jer smatraju da se njim branitelji grada predstavljaju kao masa pojedinaca bez međusobnih razlika, što nikako ne odgovara istini.

Popularizacija religije i ispoljavanja vjerskih osjećanja utjecala je i na učestalu pojavu nekih leksema koje su se ranije smatrali izrazito stilski markiranim, što je utisak koji se danas gotovo sasvim izgubio – očito zbog njihove povećane upotrebe. Ovu tezu uvjerljivo ilustrira leksema *Džehennem* u narednom odlomku:

AZIZ: Zove se Asim. Veli da je ratovao i da je sto četnika poslao u **Džehennem** da gore.

ADEM: Dobar gazija. Daj Bože da jest! (Topčić, *Refugees*: 782)

No, postoji i druga strana medalje. U ovom slučaju to su izbjeglice, prema kojima je drama i naslovljena, doduše, na engleskom jeziku, što je posebno zanimljivo kao svjedočenje o još jednom društvenom fenomenu – prodoru stranih riječi u naš jezik, koje se preuzimaju direktno iz tog estranog jezika i koje se čak i pišu kao u izvornome jeziku: *refugees*. Naravno, takva praksa oslikava tendencije većine „neengleskih“ jezika³ na lingvističkom planu, što se neumitno prepliće s društvenim tendencijama – pomodnom upotrebom stranih riječi, po svaku cijenu, a naročito s fenomenom globalizacije:

AZIZ: Hoćemo li se morati svi vratiti u Bosnu?

ABAZ: Hoćemo li ovdje...izgubiti status? I kakav ćemo **imati status** u Bosni? Mi smo ipak – **refugees!** (Topčić, *Refugees*: 784)

Međutim, za nas je u ovom odlomku još zanimljivija pojava sintagmatskih spojeva s imenicom *status* kao obaveznim članom: *imati status*, *izgubiti status*, budući da oni odražavaju izbjegličku stvarnost velikog broja nekadašnjih stanovnika/-ica Bosne i Hercegovine – najveću nadu i bojazan njihova novog života. Stoga je kao posljedica težnje za uklapanjem u novu sredinu razumljivo i unošenje leksema iz njemačkog jezika, jezika zemlje u koju su izbjegli, u svoj maternji jezik kao u narednom primjeru:

AZIZ: Nekad tako osvane dan prazan kao **luftbalon**. Ništa živo u njega ne možeš staviti.

ABAZ: Današnji dan je veoma dosadan. (Topčić, *Refugees*: 786)

Iz istog razloga iz kojeg u arhaizme ubrajam i sintagme i frazeme (v. 84. str.), na isti način postupam i s neologizmima. Dakle, neologizmima smatram i pojedine sintagme i frazeme, npr. sinegdošku frazemu *plavi šljem(ovi)*, čija upotreba datira od nedavnih ratnih zbivanja u našoj zemlji. Ona je formalni neologizam, jer označava vojnike UN-a, čija je misija da obavljaju potrebne vojne akcije u zemlji pod protektoratom ove organizacije.

ŽILE: (...) Znaš... kad spomenuh... ove strance... naišo jedan, iz Hrvatske, stao na šank, priča srpski mamu mu jebem. ***Plavi šljem.***

(...)

3 U savremenoj lingvističkoj literaturi govori se o engleskim jezicima – engleskom engleskom, američkom engleskom i australskom engleskom, da navedemo najistaknutije.

RUDO: Pij to – i šuti. (Sidran, *U Zvorniku ja sam ostavio svoje srce*: 31–32)

Drame nastale posljednjih godina uvode i druge savremene teme te likove žena koji odstupaju od tradicionalnih, na koje smo navikli u bosanskohercegovačkim dramama, zbog čega se stvara utisak da samo takvi likovi i postoje. Jedan od takvih netradicionalnih ženskih likova je Ishakova ljubavnica iz drame A. Imširevića *Kad bi ovo bila predstava*⁴, koja se ovdje spominje radi ilustracije leksičkih promjena u govoru ženskih likova u bosanskohercegovačkim dramama 20. vijeka. Naime, za razliku od tradicionalnog viđenja i prikaza žena kao onih koje ne psuju, ne govore opscene riječi i vulgarizme, ona bez zazora u razgovoru s Isljednikom upotrebljava vulgarizme *sranje*, *tucati se*⁵, te tabu-rijec *svršiti*, koje se uobičajeno ne smatraju primjerenim jednoj ženi⁶:

ISHAKOVA LJUBAVNICA: Kažem vam, tramvaji su **sranje**. Vozovi su OK, ali tramvaji... da, baš sam joj pričala kako **sam se** jednom **tucala** u vozu s nekim tipom. To je fantastično. **Svršila sam** 14 puta. Ma, vozovi su „cool”. (Imširević, *Kad bi ovo bila predstava*: 820)

Time se u savremenim dramama ženama daje nova, bitno drugačija i aktivna uloga u govorenju (Katnić-Bakaršić, 2003: 202–203). Naravno, te su jezičke promjene povezane i s društvenim promjenama, budući da se o mnogim tabu-temama danas govori otvoreni nego što je to ranije bio slučaj, naročito među pripadnicima mlađih generacija. Ovu je društvenu tendenciju autor drame prepoznao i unio u svoj jezički eksperiment.

Ponekad je nezazorna upotreba vulgarizama posljedica „neosjetljivosti” profesionalnog žargona na njih, u kojem se određeni pojmovi učestalo pojavljuju:

4 Ova drama nije klasičan slučaj dijaloške drame, jer je nastala kao pokušaj stilskih vježbi u duhu istoimene knjige Raymonda Queneaua. Naime, u ovoj knjizi vrše se stilski eksperimenti tako što se jedan isti događaj predstavlja na što više različitih jezičko-stilskih načina. To je bila namjera i A. Imširevića u navedenoj drami. Međutim, lingvistička vrijednost ove drame za nas se ogleda u uočavanju savremenih jezičkih tendencija, koje se onda pridružuju odgovarajućim likovima. Stoga ovu dramu smatram nezaobilaznom u proučavanju kako leksičkih promjena tako i u svim ostalim jezičkim segmentima koji su predmet analize.

5 I navedeni vulgarizmi se ubrajaju u tabu-rijeci, koje se najčešće odnose na seks, dijelove tijela, fiziološke potrebe i sl.

6 Istraživanja ukazuju na to da „mnogi muškarci i neke žene još iskazuju neugodu kada čuju tabu-rijeci iz usta žene ili u miješanom društvu” (Eckert – McConnell-Ginet, 2005: 182).

SESTRA: Eh, svi moji muškarci. Ladoleži. Izmjerite temperaturu i upišite u liste da li **ste** i koliko puta **kakili**. I ne zaboravite: **pišanje** u tegle, ni kapi van, **kite** operite prethodno, tvorovi božiji. Odoh ja po insulin. (*Sestra odlazi*)

DUŠKO: Jah, što ti je iskustvo. (Stojanović, *Nije čovjek ko ne umre*: 548)

Pojava je zanimljiva utoliko što odlikuje govor ženskog lika, po tom svojstvu različitog od tradicionalnih likova žena u bosanskohercegovačkim dramama.

S druge strane, u govor Ishakove ljubavnice, mlade djevojke, unijeti su i žargonizmi *tip, fantastično, „cool”*, koji su tipičan primjer sociolekta izdvojenog po dobnoj osnovi. Posljednji žargonizam i danas već kolokvijalna uzrečica *OK* potvrđuju već izneseni stav o pomodnoj upotrebi stranih riječi i fenomenu globalizacije.

Na kraju, zanimljivo je komentirati primjer leksema *lahko* i *babo*, koje ne pripadaju nijednoj od analiziranih vrsta leksema – arhaizmima, neologizmima ili žargonizmima. Naime, obje su lekseme zabilježene u govoru srpskog stanovništva u Čorovićevoj drami *U mraku*, nastaloj 1910. godine (2005: 20, 44), a leksema *babo* pojavljuje se i u drami *Kao vihor* istog autora, nastaloj 1918. godine (2000: 32). Obje se drame mogu smatrati reprezentativnim za tadašnje jezičke tendencije tog dijela stanovništva, a ovdje navodim odlomak iz druge Čorovićeve drame (*Kao vihor*) u kojem je leksema *babo* upotrijebljena u izvornom značenju – ona označava roditelja:

VLADO: (prijeti) Ja će zlo učiniti!... Čim ga sretнем... Ja će...

OLGA: (upada) ...potužiti se **babi** i majci na njega. (Čorović, *Kao vihor*: 32),

te odlomak iz drame *U mraku* u kojem se pojavljuje leksema *lahko*:

JELA: **Lahko** je danas mene satrat, **lahko...** Ja muške glave nemam, obrane nemam, nikoga nemam da ustane za me.

RUŽA: Hihi... Imaš carske ljude! (Čorović, *U mraku*: 44)

Leksema *lahko* sa suglasnikom *h* u medijalnoj poziciji, kao i leksema *babo*, danas se smatraju nacionalnim identifikatorima. U vrijeme koje opisuje drama ova praksa nije bila rijetka u govoru srpskog stanovništva, ali se vremenom, sa stalnim porastom nacionalne svijesti, gubi iz upotrebe, što svjedoči o povezanosti jezičkih i društvenih fenomena.

Na osnovu navedenih primjera, može se uočiti da je vođeno računa o zastupljenosti leksema iz različitih perioda u funkciji što uvjerljivijeg predločavanja povezanosti jezičkih i društvenih fenomena. Time se ujedno pokazuje da je jezik u svim periodima povezan s društvom i u njega urastao, te da se ne može nasilno izolirati od društvenih okolnosti u kojima se ostvaruje.

IZVORI

a) Drame

- Bašović, Almir: *Prividjenja iz srebrenog vijeka* (2004). Sarajevo: OKO.
- Ćorović, Svetozar: *Kao vihor*. U: *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (2000) (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović). Sarajevo: Alef. Str. 19–72.
- Ćorović, Svetozar: *U mraku*. U: Bakaršić, K. *Fragmenti kulturne historije Bosne i Hercegovine* (2005). Sarajevo: Magistrat. Dodatak uz knjigu u elektronskom (PDF) izdanju. Str. 13–62.
- Imširević, Almir: *Kad bi ovo bila predstava*. U: *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (2000) (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović). Sarajevo: Alef. Str. 799–822.
- Jančić, Miroslav: *Kolo*. U: *Drame (izbor)* (1985). Sarajevo: Svjetlost. Str. 223–270.
- Karahasan, Dževad: *Tamo je dobro*. U: *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (2000) (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović). Sarajevo: Alef. Str. 699–774.
- Kulenović, Skender: *Djeliđba*. U: *Antologija bošnjačke drame XX vijeka* (1996) (priredila Gordana Muzaferija). Sarajevo: Alef. Str. 215–296.
- Muradbegović, Ahmed: *Pomrćina krvi*. U: *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (2000) (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović). Sarajevo: Alef. Str. 189–236.
- Samokovlija, Isak: *Hanka*. U: *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (2000) (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović). Sarajevo: Alef. Str. 73–116.
- Sidran, Abdulah: *U Zvorniku ja sam ostavio svoje srce*. U: *Drama; Putopisi* (2004). Tuzla: Bosnia Ars. Str. 5–86.
- Stojanović, Velimir: *Nije čovjek ko ne umre*. U: *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (2000) (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović). Sarajevo: Alef. Str. 527–554.
- Topčić, Zlatko: *Refugees*. U: *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (2000) (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović). Sarajevo: Alef. Str. 775–798.

b) *Priručnici*

Jahić, Dž. (1999), *Školski rječnik bosanskog jezika*, Ljiljan, Sarajevo.

LITERATURA

Bugarski, R. (1996a), *Jezik u društvu*, Čigoja štampa, Beograd

Bugarski, R. (1996b), *Lingvistika o čoveku*, Čigoja štampa, Beograd

Eckert, P.; McConnell-Ginet, S. (2005), *Language and Gender*, Cambridge University Press, 4-th ed., Cambridge

Katnić-Bakaršić, M. (2003), *Stilistika dramskog diskursa*, Vrijeme, Zenica

Prelić, T. (1997), *Semantika i pragmatika reči*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad

Šehović, A. (2002), "Stilski markirana leksika u razgovornom bosanskom jeziku", neobjavljeni magistarski rad, odbranjen na Filozofskome fakultetu u Sarajevu 4. IX 2002, 252 str.

Šehović, A. (2003), "Upotreba mociionih sufiksa (u *nomina agentis et professionis*) u savremenom razgovornom bosanskom jeziku", u: *Pismo*, I/1: 73–92.

LEXICAL CHANGES — THE INDICATOR OF SOCIAL CHANGES

Summary

Social development is most directly seen on the lexical level. Many lexemes from dramas are today *historical archaisms*: *obikuša*, *muhtar*, *ceribaša*, *kolhoz*, *drug i drugarica* as etiquettes for communication, *formal archaisms*: *jendžija*, and phrases such as *na radnoj obavezi* are as well a part of archaisms in dramas, although it is more common to consider only lexemes as archaisms. They all have chronolectic features.

Dramas confirm the revitalization of formal archaisms: *gazija*, *mudžahedin*, *šehid*, and for that reason many linguists show (a just) skepticism towards the term *archaism*.

The popularization of religion and the manifestation of religious feelings in the last ten years caused a frequent usage of lexemes that had been previously considered to be stylistically marked, while today they are almost neutral according to this criterion (such is the lexeme *Džehennem*).

The phenomenon of globalization as well influences the invasion of foreign words in our language, and these words don't adapt to our language on any level, e. g. *refugees*, *lufitbalon*. The situation is the same as with archaisms, neologisms can be both lexemes and phrases: *plavi šljemovi*.

Besides, the speech of female characters is as well an indicator of social changes: in modern dramas women use vulgarisms and taboos, and that is not a traditional view. These social changes can be shown through jargons as well, especially the ones influenced by, or even directly taken from English: *fantastično*, *cool*.

All these examples point to the conclusion that language is connected to the society in all its periods; it is a part of the society, and it must not be analyzed separately in sociolinguistic research.

Vedad SMAILAGIĆ

MODALNI DATIV U BOSANSKOM JEZIKU

KLJUČNE RIJEČI: *dativ, modalnost, za-fraza, rečenica*

U ovome radu pišem o sintaksičkoj funkciji i semantici dativnih fraza u bosanskom jeziku koje imaju sintaksičku slobodu, što znači da se razlikuju od objekta u dativu jer nisu pod rekcijom glagola, pridjeva ili imenica.

Pod pojmom modalnost podrazumijeva se semantičko-pragmatička kategorija koja se odnosi na stav govornika o vrijednosti sadržaja denotiranog u iskazu (*Metzler Lexikon Sprache*). Tako govornik “boji” svoj iskaz modalno kada različitim leksemima, frazama ili konstrukcijama unosi subjektivnost u iskaz. Jedan od načina da se rečenica modalno markira, osim upotrebe modalnih glagola, jesu glagolski načini: indikativ, imperativ, optativ, zatim u nekim jezicima i konjuktiv i slično. Tu su dalje rečenični načini, kod kojih se govori o izjavnim, upitnim, uzvičnim, imperativnim te rečenicama za iskazivanje želje, zatim različite modalne riječi poput: *sigurno, vjerovatno, možda* itd. i modalne fraze tipa: *po mome mišljenju / uvjerenju* i slično.

Vrsta modalnosti ima nekoliko, a u ovom će radu biti korištena podjela na epistemičku, emocionalnu i voluntativnu. Pod epistemičkom modalnošću podrazumijeva se modalnost kojom govornik ističe vlastito “znanje” ili “vjerovanje”: *On će doći → Siguran sam da će on doći*. Emocionalnom modalnošću markirani su sljedeći iskazi: *On je kod kuće → On je srećom kod kuće*, tj. leksemi ili frazemi kojima govornik sugerira vlastite osjećaje vezane za sadržaj iskaza, a voluntativnom: *Ti kupuješ mlijeko → Ti kupi mlijeko!* koju susrećemo recimo u imperativnim iskazima.

Različite gramatičke forme, različiti leksemi, fraze i konstrukcije koji iskaze govornika markiraju modalno smatraju se modalnim operatorima. Pođemo li od Fillmorove definicije rečenice: REČENICA = PROPOZICIJA + MODALNOST tj. kažemo li da rečenica ima dvije komponente: propozicionalnu i modalnu komponentu, onda ćemo za modalne operatore reći da čine ili modificiraju modalnu komponentu.

Dakle, u ovom radu bavit ćemo se određenim dativnim frazama (dat-NP) za koje se može pokazati kako nisu dio propozicije, odnosno kako njihovim izostavljanjem ne dolazi do promjene propozicije nego do gubljenja ili modificiranja modalne komponente rečenice. Tipični primjeri ovih dat-NP jesu sljedeći:

- (1) *Ovaj čaj **mi** je prevruć.*
- (2) *Nemoj da si **mi** zakasnio!*

Izostavljanjem dat-NP u ova dva primjera ne dolazi do osiromašenja sadržaja poruke:

- Ovaj čaj **mi** je prevruć! > Ovaj čaj je prevruć!
Nemoj da si **mi** zakasnio! > Nemoj da si zakasnio!*

nego do gubitka nečeg subjektivnog u iskazu.

Iako na prvi pogled možda slične, ove se dvije dat-NP u značenju razlikuju, što se vidi po mogućim površinskim transformacijama. Tako se dat-NP osim kao klitika može pojaviti i kao puna forma:

- (1a) *Ovaj čaj je **meni** prevruć.*
te se može transformirati u *za-frazu*:
(1b) *Ovaj čaj je **za mene** prevruć.*

dok u (2) niti jedna promjena nije moguća

- (2a) **Nemoj da si **meni** zakasnio!*
(2b) **Nemoj da si **za mene** zakasnio!*

čak, u (2) se dat-NP može samo izostaviti, čime, jasno, dolazi do osiromašenja, ali – kako je već pokazano – ne do osiromašenja propozicionalnog sadržaja:

- (2c) *Nemoj da si zakasnio!*

Dat-NP kao u (1) može se pojaviti u različitim rečenicama:

- (3) *On **mi** vozi prebrzo.*

(4) *A i Vi ste mi gospođo Olga lepši što ste stariji...* (MJ)

(5) *Još mi je najsigurnije da je pjesnik u Nidžinim rukama...* (BĆ 111)

U svim ovim primjerima govornik izražava vlastiti sud o nečemu, te se u literaturi (ponajprije u njemačkoj) ove dat-NP nazivaju **dativus iudicantis** (DI), ili u prijevodu dativ suda¹. Rečenice u kojima se ovaj dativ pojavljuje imaju prije svega kvalificirajući pridjev (ili prilog) poput: *brz, star, sigurno, vruć* itd. koji se pojavljuje kao predikativ uz glagol *biti* (1,4,5) ali i uz druge glagole (3). Upotreba kvalificirajućih pridjeva signalizira ili nagovještava sama po sebi subjektivnost iskaza, odnosno kazuje nam da se kod iskaza radi o суду govornika. Sve ove dat-NP mogu se transformirati u *za-frazu*:

(3a) *Za mene on vozi prebrzo.*

(4a) *A i Vi ste gospođo Olga za mene lepši što ste stariji.*

(5a) *Još je za mene najsigurnije da je pjesnik u Nidžinim rukama.*

O pogodnosti zamjene ili transformacije određenih dat-NP *za-frazom* govorilo se puno u germanističkoj literaturi. Naime, postavlja se pitanje da li je ova transformacija pogodna, odnosno da li dolazi do promjene značenja. Govoreći za njemački jezik Wegener (1985) i Engel (2004) smatraju kako dativ izražava više subjektivnosti nego *za-fraza*², tj. da je iskaz sa *za-frazom* objektivniji. Međutim pogledamo li primjere (3a, 4a i 5a) sa *za-frazama*, moramo primijetiti da u tim primjerima upravo *za-fraze* služe za isticanje subjektivnosti. Ono što bi se donekle moglo smatrati razlikom između DI i odgovarajućih *za-fraza* je eventualno isticanje jače pogodenosti referenta dat-NP u odnosu na referenta *za-fraza*. Ali i ako je tako, onda se tu radi o pomjeranju značenja na konotativnom nivou, a ne i na denotativnom nivou.

Sljedeći problem sa zamjenom ili transformacijom dat-NP *za-frazama* je taj što se i neke druge dat-NP mogu zamijeniti. Npr:

On mi je otvorio vrata. > On je za mene otvorio vrata.

1 U časopisu *Pismo* iz 2006. godine objavljen je rad autora Ismaila Palića pod nazivom *Pragmatički dativ u bosanskom jeziku* u kojem autor opisuje slične dat-NP i obrazlaže potrebu za ovim (novim) nazivom time što ga strukturalno smješta na nivo govornog čina. U ovom se tekstu Palićev tekst neće posebno razmatrati ili uzimati u obzir iz razloga što je objavljen nakon nastanka ovoga teksta prezentiranog na lingvističkom kolokviju u decembru 2006, ali prije svega zato što osvrт na ovaj značajan tekst o dativu u bosanskome jeziku ne bi utjecao na zaključke ovoga rada. Iole pažljivom čitaocu neće promaći različitost pristupa, ali i sličnost zaključaka u ova dva teksta.

2 U originalu *für-Phrase* (Engel 2004: 357).

Međutim, ovakve *za*-fraze nisu po značenju ni slične prethodno spomenutim *za*-frazama, što se najbolje vidi po tome što se ne mogu ni na bilo koji način dovesti u vezu s modalnim konstrukcijama tipa *po mome mišljenju* i sličnim. Ove dat-NP nisu DI nego se tradicionalno posmatraju kao dativus commodi, odnosno dativ koristi, a njima odgovarajuće *za*-fraze su finalno-benefaktivnog karaktera. *Za-fraze* iz primjera 3a, 4a i 5a su restriktivne fraze, tj. njihova je funkcija u rečenici da je suze, ograniče vrijednost nekog iskaza. Tako dat-NP ograničava vrijednost propozicije u (1) na govornika u ovom slučaju *mene*, pri čemu se dozvoljava da ta propozicija *za druge* ne vrijedi. Slično je i u (3, 4, 5). Ta se restrikcija u ovim primjerima dešava tako što se kao limitirajući faktor uvodi stav subjekta odnosno njegovo mišljenje:

- (1b) ***Po mome mišljenju / Što se mene tiče*** ovaj čaj je prevruć.
(3b) ***Po mome mišljenju / Što se mene tiče*** on vozi prebrzo.
Itd.

Dakle dat-NP koje se mogu transformirati u ovakve *za-fraze* odnosno u konstrukcije tipa *Po mome mišljenju / Što se mene tiče* su prije svega restriktivne dat-NP, a istovremeno su i modalne. Ove su dat-NP naravno moguće i u množini:

*Ovaj čaj **nam** je prevruć.*

One se mogu pojaviti i u 2. i u 3. licu:

- (6) *Ovaj čaj **ti** je prevruć.*
(7) *Ovaj čaj **mu** je prevruć.*

Kod dat-NP koje nisu u 1. licu postoje razlike u značenju zavisno od perspektive, tj. radi li se u (6, 7) o суду govornika ili o prenošenju suda dativnog referenta. Stoga se mogu razlikovati dva tumačenje primjera (6, 7):

- (6a) (***Po mome mišljenju***) ovaj čaj **ti** je prevruć.
(6b) ***Po tvome mišljenju*** ovaj čaj je prevruć.
i
(7a) (***Po mome mišljenju***) ovaj čaj **mu** je prevruć.
(7b) ***Po njegovom mišljenju*** ovaj čaj je prevruć.

Ako dat-NP ne referira na donosioca suda (6a, 7a), onda se kod tih dat-NP radi o čisto restriktivnim dativnim frazama, koje su kao takve dio propozicije, a radi li se o dat-NP koje referiraju na donosioca suda (6b, 7b), onda se tu radi o restriktivnim dat-NP modalnog karaktera. Međutim, ove modalne dat-NP donekle se razlikuju od modalnih dat-NP u 1. licu. Naime, dok dat-NP u 1. licu služe da govornik istakne svoje mišljenje, dotle modalne dat-NP u 2. i 3. licu (shvaćene kao u primjerima 6b i 7b) služe da govornik istakne odnosno naglasi kako se **ne radi** o njegovom mišljenju, odnosno da govornik iskaže određenu distancu u odnosu na stav dativnog referenta u 2. i 3. licu, npr. slično kao upotreboom modalne riječi *navodno*. Iz toga se nameće zaključak kako se kod posmatranih dat-NP može govoriti o tri različita tipa:

*Ovaj čaj **mi** je prevruć.* – restriktivno-modalni dativ

*Ovaj čaj **mu** je prevruć.* (iz perspektive dativnog referenta) – restriktivno-modalni dativ

*Ovaj čaj **mu** je prevruć.* (iz perspektive govornika) – restriktivni dativ.

Modalnost izražena ovim dat-NP je, budući da se odnosi na govornikov stav, odnosno mišljenje o propoziciji odnosno području njene vrijednosti, epistemička modalnost. Ovim se pitanje značenja ovih dat-NP može smatrati riješenim, ali ostaje još i opis njihovog sintaksičkog statusa. Budući da su restriktivno-modalne dat-NP dio modalne komponente rečenice, onda one svakako nisu ni adverbalne ni adnominalne, nego se poput drugih modalnih operatora moraju posmatrati kao adsentencijalne konstituente rečenice. Ali čisto restriktivne dat-NP nisu dio modalne komponente nego propozicije budući da priloške odredbe čisto restriktivnog tipa čine dio propozicije, pa su adverbialnog karaktera, odnosno imaju sintaksičku funkciju restriktivnih dodataka. Upravo se ove dat-NP pojavljuju u rijetkim primjerima kada se dativom referira na predmete: *Ove gume su mu (mome golfu) premale.* i kada se nikako ne radi o modalnom dativu (inače bismo morali poći od toga da *golf* ima svoje mišljenje).

Kao što je u prethodnom dijelu već rečeno, ove dat-NP pojavljuju se uz kvalificirajuće pridjeve, odnosno samo onda kad se iskazuje vrijednosni sud govornika. U objektivnim iskazima, izrazima bez vrijednosnih sudova – npr. prilikom puke konstatacije tipa *dva plus dva su četiri* nije moguća upotreba ovih dat-NP, ili samo pod određenim uvjetima. Recimo, kada bi učiteljica čudeći se neznanju svoga učenika uzviknula: **Tebi** je *dva plus dva pet!?*, učiteljica indirektno sugerira da se kod učenika radilo o donošenju vrijednosnog suda, a

ne o konstatiranju opće poznate istine. Ipak, ovakvi su slučajevi iako mogući ipak rijetki, te se kao tipične rečenice za upotrebu restriktivnih dat-NP trebaju navesti rečenice s kvalificirajućim pridjevima koji sami po sebi ne zahtijevaju dopune u dativu (tako se pridjevi poput *sličan* i *vjeran* koji zahtijevaju dopune u dativu moraju izdvojiti od drugih pridjeva). Da bi realizacija ovih dat-NP bila moguća, neophodna je mogućnost izricanja vrijednosnih sudova, a kvalificirajući pridjevi upravo su takve prirode da su iskazi u kojima se oni nalaze (skoro) uvijek subjektivni. Što je iskaz objektivniji, odnosno što se njegova vrijednost da empirijski lakše dokazati, to je upotreba modalnih dativa teža. Za ovu tvrdnju može poslužiti uporedba sljedećih dviju rečenica:

- ?*Armin mi trči brže od Tarika.*
Armin mi pjeva bolje od Tarika.

U većini se primjera ove dat-NP mogu realizirati i kao imenice: *Ovaj čaj je Arminu vruć.*, što ih dodatno razlikuje od dat-NP iz (2), koje su ionako samo u određenim slučajevima moguće u 2. i 3. licu:

- (8) *Ko je to meni pao?*
(9) *Da si mi kući došao na vrijeme!*
(10) *Nemoj da si mi zakasnio!*
(11) *E jes' ti se on bio napisao!*

Tradicionalno se dat-NP iz (2 i 8-11) nazivaju etičkim dativima i pojavljuju se u mnogim jezicima. Međutim, bosništi³ slabo spominju etički dativ; u novijim gramatikama slabo ili nikako (Barić et al., Jahić et al. 2000, Nikičević 2001), ili ako ga spominju, onda etičkim dativom smatraju dativ refleksivne zamjenice te ga miješaju sa posesivnim dativom:

Kaluđerica si zabradi lice maramom. (Nikičević 2001: 482).

Zašto se baš refleksivna zamjenica smatra etičkim dativom, ostaje nejasno, ali starije gramatike (npr. Maretić 1963, Stevanović 1969) u ovom slučaju prate germanističku tradiciju. Osnovne karakteristike etičkih dativa jesu njihova nenaglašenost, odnosno pojavljivanje u vidu klitike ili nenaglašene pune forme, te izražavanje prisnosti. Budući da je nenaglašena, ova se dat-NP ne

3 Pod pojmom *bosništvo* u ovom se radu podrazumijevaju i oni koji bi sebe nazvali *serbist* ili *kroatist* (pa čak i *montenegrast*).

može topikalizirati, ne može biti predmetom za postavljanje pitanja, integrirana je u rečenici, i u pravilu se ne može negirati ili kontrastirati (Wegener 1989: 57). Posmatramo li DE u različitim rečeničnim načinima: deklarativ, interogativ, imperativ, optativ i eksklamativ, mogu se ustanoviti određene razlike.

U deklarativu se DE u bosanskom jeziku pojavljuje u 2. i 3. licu:

- (12) *Ovo **ti** je više kao jedan ratni plijen.* (BĆ 20)
- (13) *Pa **ti** lijepo kleknem i skinem **ti** revolver da ne bi pao neprijatelju u ruke.* (BĆ 79)
- (14) *Smrzaо sam **ti** se bako.* (MJ 260)

Ovim dat-NP govornik signalizira slušaocu, skrećući mu pažnju direktnim oslovljavanjem sa **ti**, kako je rečenica bitna te kako je važno da je slušalac primi k znanju, istovremeno signalizirajući i vlastitu ubijedjenost u tačnost iskaza. Čini se da bi najpodesnija parafraza ovih rečenica bila pomoću imperativa glagola *znati*:

- (12a) **Znaj!** *Ovo je više kao ratni plijen.*
- (13a) **Znaj!** *Ja lijepo kleknem [...].*
- (14a) **Znaj,** *bako! Smrzaо sam se.*

Dosta je slično i s upotrebom dat-NP u 3. licu:

- (15) *Ma jeste kamenjar, ali **mu** žalobitnije dođe kad se kaže da junak ide uz goricu čarnu, više ga ljudi žale [...].* (BĆ 80)
- (16) – *Nula-nula časova? Pazi ga sad! – zinu komandir. – Pa to **mu** je, ovaj, kako da ti kažem [...].* (BĆ 77)

Ipak, između 2. i 3. lica postoji određena razlika. Naime, dok se 2. licem signalizira pojačana uvjerenost govornika u rečeno, dotle se 3. licem signalizira smanjena uvjerenost. DE se u deklarativu u 3. licu pojavljuje isključivo u muškom (srednjem?) rodu. Međutim, referent ove zamjenice je neodređen, budući da govornik ne misli na neku određenu mušku osobu, pa se ova zamjenica ne može ubrajati u "lične" nego prije u neodređene zamjenice. Upotreba zamjenice u ženskom rodu podrazumijeva neku određenu žensku osobu (uporedi: *Pa to **joj** je, ovaj, kako da ti kažem [...]*). Ukoliko bi se upotrijebila zamjenica 1. lica u gornjim rečenicama, tada bi se kod tih dativa radilo o re-

striktivno-modalnim dativima: (uporedi: *Pa to mi je, ovaj, kako da ti kažem [...]*). Upotreboru DE u deklarativu u 2. i 3. licu govornik signalizira neki svoj stav o rečenom – ubijeđenost ili nesigurnost, čime se markira epistemička modalnost.

U upitnom rečeničnom načinu, interogativu, DE se pojavljuje u sljedećim primjerima:

- (17) *Kako si mi?*
- (18) *Jesi li nam ozdravio?*
- (19) *Ko mi se to umorio?*

Ovdje se radi o dvije vrste pitanja: u (17 i 18) se radi o pitanjima kojima govornik signalizira interes za zdravlje sagovornika, a u (20) se radi o retoričkom pitanju. Za razliku od DE u deklarativu ove dat-NP se uglavnom mogu zamijeniti punim oblicima, ali uz određena ograničenja. Tako je u (17 i 18) realizacija pune forme moguća samo uz leksičku realizaciju subjekta:

- (17a) *Kako si ti meni? /* Kako si meni?*
- (18a) *Jesi li ti nama ozdravio?/* Jesi li nama ozdravio?*

Dok dat-NP u svim primjerima upitnog načina teži kraju rečenice, te su ove dat-NP moguće čak i na samom kraju:

- (18b) *Jesi li ti ozdravio nama?*
- (19a) *Ko se to meni umorio?/* Ko se to umorio meni?*

Upitne rečenice kojima pitamo za zdravlje neke osobe same su po sebi modalno markirane budući da je u njima već implicirana emocionalna modalnost, te govornik upotrebljavajući dat-NP (17, 18) pojačava tu emocionalnu modalnost, dok retorička pitanja služe pojačavanju izraza (19) i signaliziraju pojačanu emocionalnost govornika u nekom trenutku ili dogadaju (Sandhöfer-Sixel 1988: 253), te i DE korišten u ovakvim rečenicama služi “samo” pojačanju emocionalne modalnosti, pa se može smatrati modifikatorom modalnosti.

U imperativnom rečeničnom načinu mogu se također pojaviti određene dat-NP, ali u pravilu u 1. licu i to kao klitike:

- (20) *Kući mi dođi na vrijeme!*
- (21) *Da si mi kući došao na vrijeme!*

Sam ovaj rečenični način je markiran voluntativnom modalnošću, dok dativnom frazom govornik signalizira da mu je bitno da li će se radnja desiti ili ne (Wegener 1985: 64). Dakle, kao uvjet za pojavljivanje ovakvih dat-NP bitno je da kod govornika zaista postoji interes, odnosno, ako postoje znakovi neinteresovanja, onda ni realizacija ovih dat-NP nije moguća:

- (20a) **Meni je svejedno, ali kući mi dođi na vrijeme!*

Budući da je voluntativna modalnost markirana već samim glagolskim načinom, dat-NP služe kao pojačivači te modalnosti koji istovremeno donose i jasnu dozu emocionalnosti, pa se ovaj DE u imperativnom rečeničnom načinu može smatrati voluntativno-emocionalnim operatorom. Ovaj DE je moguć i u slučajevima kada se “naredba” ne odnosi direktno na slušaoca, nego na neku treću osobu:

- (22) *Nek' mi se ne vraća kasno kući!*

DE u rečeničnom načinu za iskazivanje želje, optativu, pojavljuje se kako kao klitika tako i kao puna forma. Kao puna forma pojavljuje se samo uz leksičku realizaciju subjekta (osobe kojoj se govornik obraća), pri čemu istovremeno teži kraju rečenice, odnosno zauzima mjesto nakon subjekta (25):

- (23) *Budi mi živ i zdrav!*
 (24) *Živ mi bio!*
 (25) [...] *nek si ti meni živ i zdrav!* (MJ 304)

I ovaj je rečenični način, već sam po sebi, markiran modalno i to budući da se njime izražava želja, emocionalnom modalnošću, te i ove dat-NP služe samo kao intenzifikatori, pojačivači modalnosti.

Eksklamativni, uzvični, rečenični način u bosanskom jeziku liči formalno na deklarativ, ali je markiran posebnim rečeničnim akcentom. Ovim načinom signaliziramo čuđenje ili uzbuđenje. Ovakvim rečenicama govornik izražava veliku diskrepancu između očekivanog i onoga što je sadržano u propoziciji, pri čemu je govornik iznenađen ili uzbuđen i to u trenutku iskaza. Dakle, sam ovaj rečenični način već je emocionalno markiran, dok DE samo intenzivira tu modalnost, te ovaj DE ima također funkciju modalnog intenzifikatora.

U eksklamativnim rečenicama u bosanskom jeziku mogu se pojaviti zamjenice sva tri lica:

- (26) *Pa ti mi već hadaš, sine!*
- (27) *Pa, ti si mi tu!*
- (28) *E jes i ti neki student!*
- (29) *Jadna ti sam ja!* (BĆ 52)
- (30) *Hi, a šta ti je opet slon prema kitu!* (BĆ 102)

Kao što vidimo, DE se ovdje može pojaviti u 1. i u 2. licu, među kojima, doduše u značenju, ima određenih razlika. Međutim, i među pojedinim dativima jednog lica ima nekih razlika. Tako dat-NP u (26 i 27), u rečenicama koje su pravi uzvici, za razliku od (28), koji su također i neka vrsta subjektivnih iskaza govornika, signaliziraju samo pojačanu emocionalnost, dok je u (28) dativnom frazom signalizirana osim emocionalne modalnosti i subjektivnost iskaza, odnosno epistemička modalnost, slična onoj koju inače daje DI. Razlika je u tome što DE u (28) ne može biti topikaliziran:

- (28a) **E meni si ti neki student!*

A i samo pojavljivanje u obliku pune forme s istim rečeničnim akcentom djeluje manje prihvatljivo:

- (28b) ?*E jes ti meni neki student!*

Rečenice poput (28) su u biti rečenice pozitivnog sadržaja, ali koje treba ironično shvatiti: *Po mome mišljenju ti nisi neki student!*

U uzvičnim rečenicama s DE 2. lica radi se o nastojanju govornika da direktnim oslovljavanjem skrene sagovorniku pažnju, odnosno da ga ubjedi u osjećaje koje sam govornik osjeća (29, 30), ili da mu signalizira vlastitu ubjedjenost u istinitost izrečenog. Čini se da je najsličnije značenje ovih dat-NP značenje koje bi imao imperativ *Znaj!* upotrijebljen u posmatranim rečenicama, pri čemu se rečenice poput (30) ne trebaju posmatrati kao pitanja nego u biti kao izjave:

- (29a) *Znaj, ja sam jadna!*
- (30a) *Znaj, slon nije ništa prema kitu!*

Upotreba ovih DE, koja je slična upotrebi imperativa *Znaj!*, signalizira nam govornikovu ubjedenost u istinitost izrečenog, te njegovu namjeru da u to ubjedi i svoga sagovornika. Dakle, i ovi DE služe dijelom kao intenzifikatori

emocionalne modalnosti, ali u nekim slučajevima i kao markeri epistemičke modalnosti.

Za razliku od DI ove dat-NP se ne mogu pojaviti kao imenice, čak su i kao pune zamjeničke forme vrlo rijetke i moguće samo u određenim slučajevima. Kada se govori o sintaksičkoj poziciji ovih dat-NP u rečenici, onda se i za njih mora konstatirati isto kao i za DI: da su adsentencijalnog karaktera, tj. da nisu dio propozicije, te da nisu zavisni niti od jedne konstituente sadržane u propoziciji. Oba ova dativa se odnose na čitavu rečenicu, odnosno govornikov iskaz te time imaju metakomunikativnu funkciju – odnosno ove dativne fraze predstavljaju govornikove komentare samog izrečenog sadržaja i naglašavaju stav govornika tj. subjektivnost u iskazu. Razlike između DI i DE, na koje je u određenoj mjeri ukazano u samom radu mogu se predstaviti i tabelom:

DE	DI
<ul style="list-style-type: none"> - modalni operatori - adsentencijalna konstituenta - metakomunikativna funkcija 	
<ul style="list-style-type: none"> nenaglašen ne može se topikalizirati ne može se postaviti pitanje modificira modalnu komponentu rečenice 	<ul style="list-style-type: none"> može biti naglašen može se topikalizirati može se postaviti pitanje čini modalnu komponentu rečenice

IZVORI

Ćopić, Branko (1982), *Doživljaji Nikoletine Bursaća*, Svjetlost, Sarajevo (=BĆ)
Jergović, Miljenko (1999²), *Mama Leone*, Durieux, Zagreb (=MJ)

LITERATURA

- Doherty, Monika (1985), *Epistemische Bedeutung*, Akademie-Verlag, Berlin
Engel, Ulrich (2004), *Deutsche Grammatik – Neubearbeitung*, Iudicum, Minhen
Fillmore, Charles, J. (1968), *The Case for Case*, In: Emmon Bach / R.T. Harms (Hrgs.): *Universals in Linguistic Theory*. New York / London, S. 1-88.
Helbig, Gerhard (1981), *Die freien Dative im Deutschen*, In: Deutsch als Fremdsprache. 18. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins. S. 321-332.
Jahić, Dž./Halilović, S./Palić, I. (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica

- Jäntti, Ahti (1989), *Zum Begriff der Modalität in der Sprachforschung*, In: Jäntti, Ahti (Hgg): Probleme der Modalität in der Sprachforschung. *Studia philologica jyväskylänsia* 23. Universität Jyväskylä. S. 11-36.
- Maretić, Tomo: (1963), *Gramatika hrvatskog ili srpskog književnog jezika*, Matica hrvatska, Zagreb
- Matzel, Klaus (1976), “Dativ und Präpositionalphrase“, In: *Sprachwissenschaft*, 1. Stockholm: Almqvist & Wiksell. S. 144-186.
- Metzler (1993), *Lexikon Sprache*, Weimar: Metzler, Stuttgart (Urednik: Helmut Glück)
- Milinković, Ljubo (1988), *Dativ u savremenom ruskom i srpskohrvatskom jeziku*, Naučna knjiga, Beograd
- Mrazović, P./Vukadinović, Z. (1990), *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Dobra vest, Novi Sad
- Ogawa, Akio (2003), *Dativ und Valenzerweiterung*, Tübingen: Stauffenburg. (=Studien zur deutschen Grammatik 66).
- Palić, Ismail (2006), “Pragmatički dativ u bosanskome jeziku“, In: *Pismo*, IV/1. Sarajevo
- Sandhäuser-Sixel, Judith (1988), *Modalität und gesprochene Sprache. Ausdrucksformen subjektiver Bewertung in einem lokalen Substandard des Westmitteldeutschen*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart
- Schmid, Josef (1981), “Zum Verhältnis von Dativ und Präpositionalphrase mit für im heutigen Deutsch“, In: *Sprachwissenschaft*, 6. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins. S. 149-168.
- Schmid, Josef (1988), *Untersuchungen zum sogenannten freien Dativ in der Gegenwartssprache und auf Vorstufen des heutigen Deutsch*, Frankfurt a. M.: Peter Lang (Regensburger Beiträge zur deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft 35).
- Stevanović, Mihailo (1969), *Savremeni srpskohrvatski jezik II*, Naučna Knjiga, Beograd
- Šnel-Živanović, Margita (1997), *Der possessive Dativ in Übersetzungen literarischer Texte aus dem Serbischen ins Deutsche*, Krovovi, Sremski Karlovci
- Wegener, Heide (1985), *Der Dativ im heutigen Deutsch*, Tübingen: Narr (Studien zur deutschen Grammatik 28).
- Wegener, Heide (1989), *Eine Modalpartikel besonderer Art: Der Dativus Ethicus*, In: Weydt, Harald (Hgg): *Sprechen mit Partikeln*. Berlin, New York: de Gruyter. S. 56-73.
- Zifonun, G/Hoffmann, L, et al. (1997), *Grammatik der deutschen Sprache*, Berlin, New York: WdG. (=IDS Grammatik).
- Wolf, Norbert, Richard (2004), *Skript zum Sprachwissenschaftlichen Seminar II*, Universität Würzburg, Institut für deutsche Philologie, Wurzburg

MODAL DATIVE IN BOSNIAN

Summary

In this paper I write about the syntactic function and semantics of the dative phrases of Bosnian that have syntactic freedom, which means they differ from the object in dative because they are not in the syntactic domain of the surrounding verbs, adjectives or nouns.

These are the dative phrases which are known as *dativus ethicus* or *dativus iudicantis* in international linguistics. The analysis shows that these datives have different modal meanings (epistemological, voluntative) and that they are not a part of the proposition. For this reason they are called adsentential dative phrases.

Sabina BAKŠIĆ

IZRAŽAVANJE NESLAGANJA
U TURSKOM I BOSANSKOM JEZIKU

KLJUČNE RIJEČI: *off record strategije, bald on record, Leechova maksima skromnosti, maksima slaganja, maksima skromnosti, strategije pozitivne učitivosti, strategija negativne učitivosti*

Iako se svjetska lingvistika okreće nekim drugim jezičnim aspektima pokažujući “izvjesnu zasićenost (još uvijek ipak ne iscrpljenim) konceptom djelatnosti, njegovi potencijali, čini mi se, kod nas još ostaju na rubu zanimanja” (Ivanetić 1995: 7). Zanimanje za društveni kontekst a time i jezik u funkciji pojavilo se već sedamdesetih godina kao reakcija na “samoograničenja” sistemske lingvistike. Djelovanje jezikom najbolje se odslikava kroz govorne činove kao osnovne “jedinice realizacije dijaloga / teksta” (Ivanetić 1995: 13). Pokušaj klasificiranja govornih činova na osnovu komunikacijskog cilja započeo je već s Austinom i nastavlja se do danas. Najpoznatija je Searlova taksonomija govornih činova koja polazi od svrhe govorne djelatnosti.

UVOD

Nada Ivanetić odabrala je da o nekim oblicima djelovanja jezikom progorovi kroz govorne činove za neodobravanje. Razlog tome je, kako ona sama kaže, njihova društvena relevantnost, jer oni predstavljaju “važno sredstvo za reguliranje međuljudskih odnosa a time i instrument prenošenja i učvršćivanja društvenih normi i standarda” (Ivanetić 1995: 7). Ista autorica ovaj podtip ekspresiva opisuje kroz poruku koja čini njihovu osnovu: “to što činiš nije dobro. Stoga: ne čini to.” (Ivanetić 1995: 56).

Predmet ovog rada bit će izražavanje neslaganja. Čini se da se ono može podvesti pod govorni čin neodobravanja (koga zapravo čine četiri čina: prekoravanje, predbacivanje, ekspresivno kritiziranje i okrivljavanje) s tom razlikom da se ovdje govornik izjašnjava isključivo o verbalnim radnjama (nekom prethodnom iskazu) govornika G2. Izražavanje je neslaganja najbliže onom što Nada Ivanetić naziva kritikom koja, prema njenom mišljenju, spada u re-

prezentative kojima je cilj iskazati kako stvari stoje i s mogućom obavezom da G1 to i dokaže (od ekspresivne kritike se razlikuje po isključenosti emocija i postojanju kriterija istinitost / neistinitost). No, u oba slučaja (i neodobravanja i neslaganja) bitno je imati u vidu osnovne interakcijske ciljeve: konsens i disens. "Konsens podrazumijeva partnerstvo i respektiranje sugovornika. Za disensne je situacije, naprotiv, karakteristično da oba ili samo jedan sudionik inzistiraju na svojim zahtjevima, koji su u neskladu s općim kooperativnim komunikacijskim ciljevima" (Ivanetić 1995: 74). Drugim riječima rečeno (tačnije, riječima Penelope Brown i Stephena C. Levinsona) izražavanje neslaganja i korekcije (kao potencijalno konfliktni govorni činovi gdje je ilokucijski cilj u sukobu s društvenim ciljem -održavanja zajednice) mogu ugroziti sugovornikov pozitivan obraz koji sadrži želju da ličnost pojedinca bude pozitivno vrednovana. Za Leecha je, opet, slaganje jedna od maksima principa učitivosti koja zahtijeva umanjivanje neslaganja i uvećavanje slaganja sa sugovornikom.

Zavisno od pozicija sugovornika, kao i od urgentnosti situacije, govornik može direktno saopći svoje neslaganje, ili ga pak može ublažiti nekom od strategija pozitivne ili negativne učitivosti. U krajnjoj liniji može odabrat da svoje mišljenje učini netransparentnim kroz nekonvencionalizirane indirektne (*off record*) strategije.

Korpus korišten za turski jezika čine prije svega primjeri korekcija i neslaganja (u učionici i na radnom mjestu) koje su predstavile Seran Doğançay-Aktuna i Sibel Kamişlı, zatim primjeri ekscerpirani iz filmova, TV-serija i kontakt-emisija na turskom jeziku. Što se bosanskog jezika tiče, ograničit će se na komentiranje prijevoda turskih primjera, koji će zbog toga možda izgledati pomalo izvještačeno, odnosno manje primjerenog govornom jeziku.

Na eventualni prigovor da se ne radi o "autentičnom materijalu" može se zajedno s Nadom Ivanetić odgovoriti da su i "prirodni" dijalozi "samo uvjetno prirodni, tj. da je publika (preko prisutnog ili odsutnog promatrača) ukalkulirana u sve elemente razgovora" (Ivanetić 1995: 46).

DIREKTNO IZRAŽAVANJE NESLAGANJA (*BALD ON RECORD*)

Strategije nemodificiranog direktnog izražavanja (bez ublažavanja) možda suvišno nazivamo strategijama učitivosti. Upravo stoga što se ostvaruju bez dodatnih umanjivanja nametanja / pritska na sugovornika, one su jedine strategije u skladu s Griceovim konverzacijским maksimama. Slučajevi kada je potrebna urgentnost, postojanje buke u kanalu, interakcija orijentirana ka izvršenju određenog zadatka, kao i odredena moć koju govornik može posjedovati, isključuju potrebu za minimiziranjem ugrožavanja sugovornikovog

obraza. Izražavanje neslaganja na ovakav način susrećemo i u učionici. Može se reći da izbor ove strategije određuje više činilaca: profesor / nastavnik posjeduje izvjesnu moć, njegova interakcija s učenicima / studentima orientirana je na izvršenje određenog zadatka, te se od njega očekuje da korekcije vrši što je moguće jasnije, dakle direktnije.

Söylediğin tarih yanlış. Doğrusu... Rekao si pogrešan datum... Tačan datum je...

Doğru tarih şudur... Tačan datum je...

1948 değil, 1949. Nije 1948. već 1949. (Doğançay-Aktuna, Kamişlı 20001:83)

Iz sličnih razloga (posjedovanje moći / jača pozicija, kao i orijentacija prema izvršenju određenog zadatka) svoje neslaganje na ovaj način izražavaju nadređeni svojim podređenima, ponekad dodajući objašnjenja, ili pak sugestije:

Bu önerisi nedenlerden dolayı işe yaramaz. O yüzden kullanamayız. Ovaj prijedlog nije dobar iz sljedećih razloga... Zbog toga ga ne можемо upotrijebiti.

Bu planda birçok eksiklikler var. U ovom planu ima dosta nedostataka. (Doğançay-Aktuna, Kamişlı 2001: 83)

Sljedeći primjer pokazuje općenito izražavanje neslaganja na direktnan način:

Ama ben aynı fikirde değilim-Ali ja ne mislim tako/nisam istog mišljennja. (TRT. Azize. 1152005)

Primjer koji slijedi zanimljiv je jer sadrži izražavanje neslaganja kao odgovor na kompliment za ličnost. Mala društvena distanca sagovornika kao i Leechova maksima skromnosti omogućavaju govorniku G2 da tako direktno odbije kompliment govornika G1. Njegovo neslaganje sastoji se iz niza direktiva-*ne pričaj gluposti (saçmalama), ne pretjeruj (abartma)*. Ali “u komplimentiranju se smije pretjerivati. Pretjerivanje je, štaviše, jedna od strategija pozitivne učitivosti” (Ivanetić 1999: 336), *prestani s tom pričom (birak şu lafları)*. Na kraju dolazi i jedna vrsta objašnjenja: *znaš da mi je neugodno zbog toga (böyle şeylerden sikildim biliyor musun)*, koje pokazuje svu složenost koju odgovor na kompliment može nositi u sebi. Odgovor, naime, prisiljava govornika da bira između dvije podjednako važne maksime koje se u ovom slučaju međusobno isključuju: maksime slaganja i maksime skromnosti.

Vallahi büyük adamsın Miroğlu.--Saçmalama Selim. --Her yerde her zaman bir numarasın.--Abartma!. Bırak şu lafları Selim. Böyle şeylerden sıkıldım biliyor musun? Ti si, Boga mi, veliki čovjek.—Ne pričaj gluposti, Selime.—Svugdje i na svakom mjestu si faca.—Ne pretjeruj! Prestani s tom pričom, Selime! Znaš li da mi je neugodno zbog toga? (OBN. Deli Yürek. 1492005)

IZRAŽAVANJE NESLAGANJA KROZ UPOTREBU STRATEGIJA POZITIVNE UČTIVOSTI

Strategije pozitivne učtivosti usmjerenе су, prirodno, ka sugovornikovom pozitivnom obrazu-njegovom nastojanju da njegove želje, postupci, kao i njegova ličnost općenito budu pozitivno vrednovani. Za razliku od strategija negativne učtivosti, ove strategije ne moraju nužno služiti ublažavanju pritiska na sugovornika i umanjivanju ugrožavanja njegovog obraza. One se koriste za uspostavu / utvrđivanje solidarnosti i bliskosti među sagovornicima. Iz tog razloga ih Penelope Brown i Stephen C. Levinson smatraju svojevrsnim socijalnim akceleratorom (Brown, Levinson 1987: 103).

1. Interes za sugovornikove želje, potrebe

Govornik ukazuje pažnju sugovornikovim interesima, željama i potrebama tako što zapaža nešto kod sugovornika što bi ovaj želio da bude zapaženo. Nerijetko se to pokazivanje interesa završava komplimentom - ekspresivom prema Searlovoj taksonomiji, signalom solidarnosti prema Nadi Ivanetić, autentičnim sredstvom pozitivne učtivosti prema Janet Holmes. U primjerima koji slijede profesor nastoji uvjeriti studenta da može dati tačan odgovor, odnosno, pokazati znanje. Pri tome on koristi izraze: *siguran sam (eminim)*, formu mogućnosti naš glagol *moći (bulabilirsin)*, česticu *hadi/haydi* koja, između ostalog, služi za poticanje, futur kojim se u turskom jeziku izražava “kategorična budućnost, tj. radnja koja će se, prema procjeni objektivnih okolnosti ili subjektivnom uvjerenju osobe koja govori, neizostavno realizirati” (Čaušević 1996: 251) - ovaj futur dodatno je “pojačan” kopulom *dir* kojom se postiže značenje “kategorične pretpostavke koja se gotovo graniči s tvrdnjom” (Čaušević 1996: 302):

O tarih değil ama bir kere daha düşünürsen eminim bulabilirsin. To nije tačan datum, ali ako još jedanput razmisliš, siguran sam da ćeš ga moći otkriti.

Hadi, tarihi biliyorsun. Hajde, ti znaš taj datum.

Bazı gerekli düzenlemeler sayesinde harika olacaktır. Bit će odlično uz neke popravke.

(Doğançay-Aktuna, Kamişlı 2001: 87)

2. Nastojanje na slaganju

Koliko je slaganje bitno govori i postojanje neovisne strategije pozitivne učitosti pod ovim imenom (Brown, Levinson 1987: 112). Jedan od načina njenog ostvarivanja jeste i upotreba negativnih da/ne-pitanja koja prepostavljuju pozitivan odgovor i upitne fraze koju Milan Mihaljević naziva dopunskim pitanjem, a Slobodan Stević privjeskom (engl. *tag-question*). Na ovaj su način, kako kažu Seran Doğançay-Aktuna i Sibel Kamişlı, više pozicionirani (profesori ili nadređeni) ublažavali stupanj ugrožavanja sugovornikovog pozitivnog obraza:

Bu olay 1922 tarihinde değil, 1923 tarihinde olmuştu, değil mi? Taj doğadaj desio se 1923., a ne 1922., zar ne/je li tako?

Söylediklerini anlıyorum, ama benim görüşümde öyle yapacağımız yerde böyle yapsak daha iyi olmaz mı? Razumijem to što govorиш, ali, neka-ko mislim, zar ne bi bilo bolje ako bi to umjesto da uradimo tako uradili na ovaj način?

Evet yalnız bazı bölümlerde şu değişiklikleri yapamaz miyiz? Da, ali zar ne bismo mogli u nekim segmentima napraviti ove promjene?
(Doğançay-Aktuna, Kamişlı 2001: 88)

To je, prema Seran Doğançay-Aktuna i Sibel Kamişlı, jedina strategija pozitivne učitosti koju su koristili niže pozicionirani (podređeni) na radnim mjestima, odnosno studenti u učionicama.

Efendim, plan iyi fakat şöyle olsaydı daha iyi olmaz mıydı? Gospodine, plan je dobar, ali zar ne bi bilo bolje kad bi bio ovakav?

Bu söz başka bir şahsa ait değil mi? Ove rijeći pripadaju nekoj drugoj osobi, zar ne/je li tako?

Hocam, acaba bu söylediğiniz lafi...dememiş miydi, yoksa ben mi yanlış biliyorum. Profesore, nije li to rekao..., ili ja grijeşim? (Doğançay-Aktuna, Kamişlı 2001: 89)

3. Izbjegavanje neslaganja

Sugovornik će radije pribjeći izrazu: *Da, ali..*, nego što će reći otvoreno i direktno: *Ne*. U nekim je jezicima ovo pravilo slaganja konvencionalizirano: u jeziku burundi sugovornik kaže: *Da, ja se potpuno slažem s prvim govornikom* i potom nastavlja izražavajući vlastiti stav koji može biti dijametalno suprotan (Brown, Levinson 1987: 114).

Autorice Seran Doğançay-Aktunai Sibel Kamişlı nisu našle primjere simboličnog slaganja u učionici objašnjavajući to nastojanjima profesora da budu jasni i nedvosmisleni. Primjeri koji slijede zabilježeni su na radnom jestu. Nakon slaganja koje sadrži pozitivno vrednovanje (kompliment), čija je sintaktička struktura *x je + pozitivan pridjev*, ili glagol *svidati / dopadati se+x*, slijedi suprotni veznik *ali*:

Evet planin güzel ama... Da, plan je dobar, ali...

Evet önerin iyi ama.. Da, tvoj prijedlog je dobar ali...

Evet fikrini beğendim ama.... Da, dopala mi se tvoja ideja, ali...

(Doğançay-Aktuna, Kamişlı 2001: 90)

U turskom se jeziku daju zapaziti primjeri koji sadrže konstrukcije: skraćeni infinitiv s posvojnim sufiksom -si + dativni nastavak (-me + si + ne / -ma -si -na) i finitni glagolski oblik od istog glagola, naprimjer: *gelmese* *geldim - došao sam, nije da nisam*. Tom se konstrukcijom “naglašava da je neka radnja nepobitno izvršena ali da, usprkos tome, nije dala (ili neće dati) očekivane i priželjkivane rezultate. Stoga joj se obavezno priključuje suprotna rečenica s veznicima *am(m)a, lakin, fakat* “ali””(Čaušević 1996: 318). Na taj bi način ove konstrukcije bile neka vrsta “intenziviranog” simboličnog slaganja.

Yakışmadı mı yani? --Yakıştı yakışmasına ama.. Znači nije priličilo?— Priličilo je, nije da nije, ali... (TRT. Bizim Evin Halleri. 1172005)

TRT. Bizim Evin Halleri. 2982005.

Istemesine istiyoruz evladım, istiyoruz tabii istiyoruz ama böyle apar topar olsun istemiyorum. Želimo, nije da nije, naravno da želimo, ali ne želimo da bude tako navrat nanos.

4. Uključivanje govornika i sugovornika u istu aktivnost

Upotreborom “inkluzivnog” *mi* govornik (a misleći zapravo samo *ja* ili samo *ti*) može potaknuti osjećaj zajedništva / uključenosti kod sugovornika i na taj način kompenzirati ugrožavanje njegovog pozitivnog obraza.

Yalnız bu planın şu dezavantajları var. Şöyledapsak daha iyi olmaz mı? Ali ovaj plan ima sljedeće nedostatke. Zar ne bi bilo bolje ako bismo uradili ovako? (zapravo ti)

Bazı eksikliklerin farkına varmanız çok güzel, ama bence yine de bu düzenlemeyi başka açıdan ele almaliyiz. Dobro je što ste zapazili neke nedostatke, ali mislim da bismo trebali ovo preuređivanje/reorganizaciju razmotriti i s drugaćijeg stajališta. (zapravo ti) (Doğançay-Aktuna, Kamışlı 2001: 88)

IZRAŽAVANJE NESLAGANJA UPOTREBOM STRATEGIJA NEGATIVNE UČTIVOSTI

Negativna učtivost usmjerenja je, prirodno, ka sugovornikovom negativnom obrazu. Negativan obraz čine potrebe pojedinca za slobodom i neometanim djelovanjem, što je srí onoga što uobičajeno nazivamo ukazivanjem poštovanja (za razliku od pozitivne učtivosti kao okosnice bliskosti). Kad se u zapadnim kulturama govori o učtivosti, misli se, ustvari, na ovu negativnu učtivost. Ona predstavlja kompleks lingvističkih strategija izrazite konvencionaliziranosti, koje već odavno nalazimo u knjigama o lijepom ponašanju. Ove strategije koriste se onda kad se želi ostvariti socijalno distanciranje, suprotno strategijama pozitivne učtivosti koje služe postizanju bliskosti i prisnosti među sugovornicima.

1. Ograde

Ograde / okolišanje (engl. *hedges*) predstavljaju lingvistička sredstva kojima se sugovorniku signalizira da ga govornik ne želi ometati / prisiljavati. Ona, zapravo reduciraju snagu iskaza (Holmes 1995: 74), “razblažuju” njegovu intenciju (Lakoff 1990: 37). Stoga ih Penelope Brown i Stephen C. Levinson nazivaju i “oslabljivačima” (“weakeners”). U toj se funkciji mogu naći paralingvistički signali - pauze i signali okljevanja poput *hm*, intonacija, neke riječi, upitne fraze (dopunska pitanja, odnosno privjesci, engl. *tag-questions*), pogodbene rečenice. Za Leecha lingvističko sredstvo ograda i ublažavanja ponekad mogu biti i negativne rečenice, iako ih on objašnjava terminom koji se odnosi na tzv. nekonvencionalizirane indirektne (“*off record*”) strategije - kao forme litota (*I don't like Kenneth - Ja ne volim Kennetha* “ublažena je varijanta” iskaza *I dislike Kenneth. - Osjećam antipatiju prema Kennethu* (Leech 1983: 101).

-Riječi koje u pragmatičkom smislu imaju funkciju ograda-

Riječi koje u pragmatičkom smislu imaju funkciju ograda mogu biti *biraz* (prilog mjere i stupnja) - *malo, herhalde* (rječca) - *vjerovatno*:

Oğlum ne yaptın? Maksadı da biraz aşmişsin Peyami! Sine, šta si to uradio? Malo si promašio cilj! (TRT. Bizim Evin Halleri. 1152005)

Ufak bir tarih sapması oldu herhalde. Asıl tarih budur...Vjerovatno, postoji mala pogreška u datumu. Pravi datum je...(Doğançay-Aktuna, Kamişlı 2001: 92)

Primjeri koji slijede sadrže postpoziciju *gibi - kao*, čiji je prijevodni ekvivalent veznik *kao da* koji prepostavlja mogućnost, za razliku od *kao što* koji prepostavlja činjeničnost:

Bu plan galiba bazı yönlerden eksik gibi. – Ovaj plan (izgleda) kao da ima nedostatke u nekim aspektima.

Evet haklısun, teori olarak çok güzel bir fikir. Ancak pratikte uygulanması biraz zor gibi.-Da, u pravu si. Teoretski to je dobra ideja. Ali, izgleda teže primjenjiva u praksi.

2. Pogodbene rečenice u pragmatičkoj funkciji ograda

U pragmatičkoj funkciji ograda vrlo su česte i pogodbene rečenice, zapravo, upotreba kondicionala, čime se umanjuje nametanje i pritisak na sugovornika. U primjeru koji slijedi govornik G1 svoje neslaganje s mišljenjem govornika G2 (koji želi zvati policiju) izražava kondicionalom umanjujući time pritisak na njega, dok upotrebotom inkluzivnog *mi* svoje mišljenje / sugestiju predstavlja kao zajedničku:

Sadece biz bu işe karişmasak yani Zeynep ve babası karar verseler de sonra arasan. Samo, šta misliš da se mi ne mijěšamo i da Zejneba i njen otac odluče. A da ti nazoveš kasnije. (TRT. Kuzenlerim. 2542005)

U sljedećem je primjeru kondisional (opet u prvom licu množine, što je strategija pozitivne učitivosti) korišten za ublažavanje pritiska na sugovornika u govornom činu sugestije / korekcije:

Yalnız bu planın şu dezavantajları var. Şöyleder yapsak daha iyi olmaz mi? Ali ovaj plan ima sljedeće nedostatke. Zar ne bi bilo bolje da ovako uradimo? (Doğançay-Aktuna, Kamişlı 2001: 88)

3. Ograde s obzirom na Griceovo načelo suradnje

Penelope Brown i Stephen C. Levinson klasificiraju lingvistička sredstva ograda i u opreci s Griceovim načelom suradnje. Tako se u sklopu prve maksime kvaliteta ograde najčešće realiziraju glagolima mišljenja (*I think - mislim; I believe - vjerujem; I assume - pretpostavljam* i sl.) kojima govornik signalizira da ne preuzima potpunu odgovornost za istinitost iskaza. U turskom bi jeziku to bile fraze *bana kalırs / bence - po mom mišlenju*, ili, pak izrazi - *sanırım-mislim / pretpostavljam; yanılmıyorum - ako ne grijeşim; tahmin ediyorum - pretpostavljam; hatırladığım kadariyla - koliko se sjećam.*

Hanıme fendi, bir başka hekime görünmeniz iyi olacak. Anlattığınız ağrılarda kalp hastalığının pek ilgisi yok sanırım. Gospođo, bilo bi dobro da vas pogleda neki drugi lijecnik. Mislim da bolovi koje ste opisali nemaju baš mnogo veze sa srčanom bolešću. (Kemalettin Tuğcu. Şımarık Kız. 1991: 34)

Sanırım şimdilik bu düzende devam etmek daha uygun olur. Mislim da bi zasad bilo bolje nastaviti s ovim poretkom.

Hocam, pardon, ama hatırladığım kadariyla, bu söz X'e aittir. Oprostite, profesore, ali koliko se ja sjećam, te riječi pripadaju X-u.

Seninle aynı fikirde olduğumu söylemeyeceğim. Neću moć/Nebih mogla reći da s tobom dijelim isto mišlenje/da se slažem s tobom. (Doğançay-Aktuna, Kamişlı 2001: 92)

Posljednji primjer zbog upotrebe futura prelazi djelomično i u sljedeću strategiju negativne učitivosti:

4. Pesimizam

Ovom strategijom kompenzira se ugrožavanje sugovornikovog negativnog obraza, tako što se eksplicitno izražava sumnja da su ispunjeni uvjeti za govornikov iskaz (Brown, Levinson 1987: 173). U tu se svrhu koristi i futur, koji se u usporedbi sa sadašnjim vremenom smatra više učitivim.

Seninle aynı fikirde olduğumu söylemeyeceğim- Neću moći reći/ Nebih mogla reći da s tobom dijelim isto mišlenje/da se slažem s tobom. (Doğançay-Aktuna, Kamişlı 2001: 92)

5. Umanjivanje nametanja / pritiska na sugovornika

Jedan od načina umanjivanja ugrožavanja sugovornikova obraza može biti i signaliziranje da nametanje / pritisak na njega nije sam po sebi velik. Kako kažu Seran Doğançay-Aktuna i Sibel Kamişlı najčešća sredstva “minimiziranja” u turskom jeziku predstavljaju adverbi *pekar* (*veoma, jako*), *o kadar* (*toliko*) iza kojih slijedi opisni pridjev i negativan oblik glagola-naprimjer: *pekar uygun değil-ne baş prikładno* (na naš jezik prevodi se rječicom *baš*), *o kadar iyi değil-ne toliko dobro* (Doğançay-Aktuna, Kamişlı 2001: 91). Nije rijetka ni upotreba priloga mjere i stupnja – *biraz - malo*, pridjeva *küçük - malo / mala / mali*, kao i deminutiva.

Bence bu konuyu biraz daha düşünmelisin. Bazı noktaları biraz daha düşünmelisin. Mislim da bi trebao malo više razmisliti o tome. Trebao bi razmisliti malo više o nekim detajima.

Plan ve düşüncelerin... sekreterlik görevleri için pekar uygun değil. Vaşı planovi i razmišljanja nisu baş prikładni za sekretarske poslove.

Sanırım tarihte küçük bir hata var. Mislim da postoji mala greška u datumu. (Doğançay-Aktuna, Kamişlı 2001: 91)

Iskazivanje poštovanja služi da ublaži / otkloni potencijalno ugrožavanje sugovornikovog obraza, tako što će mu se priznati njegovo pravo na imunitet s obzirom na nametanje / prinudu i pokazati da je govornik svjestan da nije u poziciji da vrši tu prinudu (Brown and Levinson 1987: 178).

Ovu strategiju ponajbolje odražava sistem honorifika (direktan gramatički pokazatelj socijalnog statusa sagovornika) zabilježen u mnogim tipološki različitim jezicima, ali i upotreba tzv. T/V zamjenica (ti/vi zamjenice).

U primjerima koji slijede nalazimo i ograde i isprike, što iznova pokazuje mogućnost upotrebe više strategija u jednom govornom činu.

Hocam, pardon, ama hatırladığım kadariyla, bu söz X'e aittir. Oprostite, profesore, ali koliko se ja sjećam, te riječi pripadaju X.

Afedersiniz hocam, bize verdığınız bilgiler ışığında sanırım bu söz X'in değildi. Oprostite, profesore, ali prema onome što ste nam vi reklili, mislim da to nisu X-ove riječi. (Doğançay-Aktuna, Kamişlı 2001: 92)

Posljednja dva primjera jednim dijelom spadaju u sljedeću strategiju negativne učitivosti:

6. Isprike

Koristeći ovu strategiju govornik sugovorniku signalizira svoje žaljenje što ugrožava njegov negativan obraz i time mu pruža izvjesnu kompenzaciju.

7. Obezličavanje

Ovo je postupak kojim govornik pokazuje da ne želi izvršiti nametanje / pritisak na sugovornika sugerirajući mu da su onaj koji vrši pritisak kao i meta pritiska, zapravo, neko drugi, a ne govornik, odnosno, sugovornik.

Pasiv je, kažu Penelope Brown i Stephen C. Levinson, zbog svoje osobnosti da ne izražava agensa radnje, najčešće sredstvo kojim se u engleskom jeziku izbjegava označavanje osoba-učesnika u ugrožavanju negativnog obreza (Brown, Levinson 1987: 194). U turskom je jeziku to najčešće tzv. bezlični pasiv koji se “susreće samo u 3. licu jednine, a njime se ne označava konkretno lice, nego uopćena, impersonalna glagolska radnja koju vrši anonimni subjekt.” (Čaušević 1996: 221). U prijevodu na naš jezik imamo tzv. bezlični (impersonalni) oblik glagola tj. oblik trećeg lica jednine (srednjeg roda).

Pored pasiva u primjerima koji slijede nalazimo i upitnu rečenicu: Robin T.Lakoff će reći da ublažavanje najčešće preuzima formu pitanja (Lakoff 1990: 31). Uz to naš prijevodni ekvivalent može biti pojačan rječicom *zar* koja se, prema gramatičarima, koristi kad se sumnja u istinitost iskaza, tj. kad se očekuje negativan odgovor. O navedeni primjerima može se govoriti kao govornim činovima neodobravanja:

Bu ne acele, kızım, yani ilk gördüğünüz ev tutulur mu? Kakva žurba, dijete moje, pa zar se uzıma kuća koja se prva vidi? (TRT. Bizim Evin Halleri. 1762005)

Burada oturulur mu Allah aşkına? Sen burada oturamazsin. Za ime Božje, zar se može ovdje stanovati? Ti ne možeš ovdje stanovati. (TRT. Bizim Evin Halleri. 1762005)

IZRAŽAVANJE NESLAGANJA KROZ UPOTREBU NEKONVENCIONALIZIRANIH INDIREKTNIH STRATEGIJA (*OFF RECORD*)

Seran Doğançay-Aktuna i Sibel Kamişlı tvrde da su ove strategije koje nude izričaje otvorene za tumačenje i pregovaranje prilično nepopularne među nativnim govornicima turskog jezika:

Ovom se strategijom zapravo krši maksima kvalitete. Tvrdeći u isto vrijeme dvije stvari koje su međusobno proturječne, govornik sugerira sugovor-

niku da ono što mu saopćava ne može biti istinito, pa ga poziva da naknadno potraži odgovarajuću interpretaciju njegovog izričaja (Brown, Levinson 1987: 221).

Ćok sevindim...Ama bir taraftan da üzüldüm. Baš mi je drago. A, opet, i žao mi je. (Remzi Qzçelik Su Gelince 1994:82)

Reći nešto suprotno od onog što se zaista misli također krši maksimu kvalitete. “Ovo je trop kod kojega je forma iskaza u suprotnosti sa sadržajem iskaza, te se značenje može shvatiti pomoću neverbalnih sredstava ili intonacije, odnosno pomoću konteksta” (Katnić-Bakaršić 2001: 328).

Gerçekten çok teşekkür ederim. Bana sıcak bastı. Ben çıkartıyorum.
--Olur mu öyle, yavrum, şey hava çok serin. Yavrum, vallahı, çok yakıştı.--Evet çok güzel cepleri, duğmeler. Hvala od sveg srca. Vruće mi je. Skinut єu je.—Može li tako, dijete moje, jako je hladno. Boga mi, divno ti pristaje.—Jeste, veoma lijepi džepovi, dugmad. (TRT. Bizim Evin Halleri. 1352005)

Retoričko je pitanje pitanje “na koje nema odgovora ili ga govornik i ne očekuje, a sa svim svojim podvrstama zamjenjuje izjavnu rečenicu” (Katnić-Bakaršić 2001: 318). Postavljati pitanje a ne željeti / očekivati odgovor na njega, za Penelope Brown i Stephena C. Levinsona predstavlja kršenje maksime kvaliteta.

Her şey yıkmak zorunda misin? Zar baš moraš sve pokvariti? (TRT. Azize. 1152005)

Beğendin mi yaptığını? Rezil olduk senin yüzünden. Je li ti drago što si to uradio? Osramoćeni smo zbog tebe. (TRT. Bizim Evin Halleri. 2005)

Sve nekonvencionalizirano indirektne (*off record*) strategije koriste dvosmislenost u njenom najširem značenju: kao dvoznačnost između doslovног značenja iskaza i njegovih mogućih implikatura (Brown, Levinson 1987: 225).

Bu konuda görüşlerine önem verdiğim...’ın fikrini de soralım. Hajde da za to upitamo i X čije mišljenje jako cijenim.

İşlerim yoğun olmadığı bir zamanda üzerine düşünüp, fikrimi ondan sonra belirteceğim. Razmislit éu o tome kad ne budem ovoliko zauzet, pa éu vam javiti svoje mišljenje.

Sanırım bunun üzerinde biraz daha düşünsen iyi olur. Mislim da bi bilo dobro da o tome još malo razmisiš.

Şu anda bir karar almak doğru olmaz. Ne bi bilo ispravno sada donijeti odluku. (Doğançay-Aktuna, Kamişlı 2001: 84)

1. Elipse

Ova strategija istovremeno krši maksimu kvantiteta i maksimu modaliteta. Koristeći eliptične izričaje govornik ostavlja nedovršeno ugrožavanje sugovornikovog obraza. Implikatura njegovog iskaza, kako kažu Penelope Brown i Stephen C. Levinson "ostaje da visi u zraku" (Brown, Levinson 1987: 227). U turskom jeziku eliptične su rečenice zapravo bespredikatne rečenice (Čaušević 1996: 472).

*Diyecektim ki baba...--Söylesene kızım... Htjela sam ti reći, tata...---
Hajde, kćeri, reci.* (Remzi Qzçelik Su Gelince 1994: 43)

Elipsa u gornjem primjeru ostavlja nedorečenom kritiku kćerke na račun oca.

ZAKLJUČAK

Izražavanje neslaganja kao potencijalno konfliktnog govornog čina predstavljeno je ovdje kroz model strategija učitosti Penelope Brown i Stephena C. Levinsona. Ovaj model (pored Leechovog) jedini omogućava detaljnju lingvističku analizu na konkretnom jezičkom materijalu, što su mu priznali i njegovi najgorljiviji kritičari.

S obzirom na to da su govorni činovi instrumenti za ostvarivanje različitih ciljeva, sadrže i strategijski potencijal. Kao mogući otponac konfliktu neodobravanja a priori ugrožavaju interakciju / odnos. Hoće li se kontakt nastaviti, ovisi ne samo o formulaciji neodobravanja nego i o svim onim brojnim situacijskim čimbenicima s kojima se u interakciju ušlo, odnosno koji su se njome promijenili. (Ivanetić 1995: 89).

Ali, da dodam: i od poznavanja strategija učitosti kojima se potencijalni konflikt i ugrožavanje sugovornikovog obraza otklanjaju, ili barem umanjuju. Govornik može biti prinuđen na njihovu upotrebu samim situacijskim okvirom, ali ih, isto tako, može i odabratи kao osobenost svog pragmalekta.

LITERATURA

- Brown, P., Levinson, S.C. (1987), *Politeness: Some Universals in Language Usage*, Cambridge University Press, Cambridge
- Čaušević, E. (1996), *Gramatika suvremenoga turskoga jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
- Doğançay-Aktuna, S., Kamişlı S. (2001), “Linguistics of Power and Politeness in Turkish”, in Bayraktaroğlu, A., Sifianou,M. (ed.) *Linguistic Politeness Across Boundaries: The Case of Greek and Turkish*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam / Philadelphia
- Holmes, J. (1995), *Women, Men and Politeness*, Longman, London and New York
- Ivanetić, N. (1995), *Govorni činovi*, Zavod za lingvistiku, Zagreb
- Ivanetić, N. (1999), “Komplimenti naši svagdašnji” U: Badurina, L., Ivanetić, N., Pritchard, B., Stolac, D. (ed.) *Teorija i mogućnost primjene pragmalingvistike*, Hrvatsko društvo za primjenjenu lingvistiku, Zagreb-Rijeka
- Katnić-Bakaršić, M. (2001), *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo
- Lakoff, T. R. (1990), *Talking Power*, Basic Books, New York
- Leech, G. (1983), *The Principles of Pragmatics*, , Longman, London and New York
- Mihaljević, M. (1995), “Upitne rečenice u hrvatskom jeziku”, *Suvremena lingvistika*, Zagreb, br. 39, str. 17-38.
- Stević, S. (1997), *Analiza konverzacije*, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
- Watts, R. (2003), *Politeness*, Cambridge University Press, Cambridge

EXPRESSION OF DISAGREEMENT IN TURKISH AND BOSNIAN

Summary

This paper examines four ways of expressing disagreement in Turkish and Bosnian, which are:

- direct expression of disagreement;
- expression of disagreement by usage of the positive politeness strategy;
- expression of disagreement by usage of the negative politeness strategy;
- expression of disagreement by using the unconventional direct strategies (off record strategies)¹.

¹ Ključne riječi i sažetak izdvojila Senka Ahmetović-Palić

Elma DIZDAR

HIJERARHIJA DOSTUPNOSTI U ARAPSKOJ I BOSANSKOJ RELATIVNOJ REČENICI

KLJUČNE RIJEČI: *hijerarhija dostupnosti, strategija kodiranja sintaktičke pozicije antecedenta, strategija upotrebe relativne zamjenice, strategija upotrebe resumptivne zamjenice*

Primarne kodifikacijske strategije sintaksičkih funkcija antecedenta unutar relativne rečenice u arapskom i bosanskom vrlo su eksplisitne, što dopušta formiranje relativne kluze s antecedentima u psihološki manje dostupnim sintaksičkim pozicijama u oba jezika.

Jedan od najznačajnijih parametara u tipološkoj analizi relativne rečenice jeste dostupnost relativizaciji različitih sintaktičkih pozicija u rečenici, to jest sposobnost različitih jezika da formiraju relativne rečenice u kojima će imenica – upravni član imeničke fraze imati odgovarajuću sintaktičku poziciju.¹ U ljudskom jeziku općenito, takva sposobnost proistjeće iz osnovne i određujuće karakteristike relativne rečenice, odnosno njene relacije s imenicom – upravnim članom imeničke fraze, koja se na sintaktičkom planu realizira kroz dvostruku sintaktičku ulogu upravne imenice: njenu poziciju / funkciju u nadređenoj i u relativnoj rečenici. U svakom konkretnom jeziku, dostupnost relativizaciji u direktnoj je vezi sa strategijama formiranja relativnih rečenica kojima se on koristi, preciznije rečeno, s njegovim strategijama kodiranja sintaktičke pozicije upravne imenice u relativnoj rečenici.² Tako je dostupnost

-
- 1 U radu svjesno insistiram na upotrebi šireg termina *pozicija* budući da su predmetom analize u njemu ne samo različite sintaktičke *funkcije* nego sve *pozicije* u kojima se antecedent može pojaviti u rečenici kao samostalni rečenični član ili unutar drugih rečeničnih dijelova s različitim sintaktičkim funkcijama. Naime, kako se iz nastavka rada vidi, termin *sintaktička pozicija* često je istoznačan s terminom *sintaktička funkcija*, ali se u nekim slučajevima, na primjer kada je riječ o objektu komparacije ili članu koordinirane strukture, uopće ne vezuje za sintaktičku funkciju.
 - 2 Uz strategije kodiranja sintaktičke pozicije upravne imenice, koje ujedno čine jedan od najvažnijih parametara tipoloških varijacija u opisu relativne rečenice (Comrie 1989: 147), stra-

relativizaciji redovito veća u onim jezicima koji upotrebljavaju eksplisitnije strategije formiranja relativnih rečenica, a manja u jezicima čije su strategije manje eksplisitne.

U ovom radu, izdvojenom iz konteksta šire kontrastivne analize relativne rečenice u arapskom i bosanskom jeziku, centralni predmet razmatranja jeste ispitivanje dostupnosti relativizaciji različitih sintaktičkih pozicija u arapskom i bosanskom jeziku. Tako je na primjerima arapskih i bosanskih relativnih rečenica prikazana relativizacija osnovnog niza sintaktičkih pozicija u prostoj rečenici, te su ispitane krajne granice, odnosno postojanje granica dostupnosti relativizaciji u oba jezika. Ovako strukturiran rad otvara pitanje promjene primarne strategije relativizacije u bosanskom jeziku na teže dostupnim sintaktičkim pozicijama u složenoj relativnoj rečenici, te preispituje tvrdnje o nepostojanju granica dostupnosti relativizaciji u arapskoj relativnoj rečenici.

Korpus koji je, u sklopu spomenute šire kontrastivne analize relativne rečenice u arapskom i bosanskom jeziku, poslužio i u izradi ovog rada sastoji se od pet djela egipatskog književnika Naġība Maḥfūza i njihovih prijevoda na bosanski i srpski jezik, kao i od novinskih tekstova iz dvadeset sedam izdanja egipatskog dnevног lista *al-'Ahrām*.³

HIJERARHIJA DOSTUPNOSTI

Teorijske postavke hijerarhije dostupnosti koje su poslužile kao osnova u izradi ovog rada zasnivaju se na istraživanju koje su E. Keenan i B. Comrie proveli na pedesetak jezika svijeta, ispitujući osnovne tipološke parametre formiranja i sintaktičkog ponašanja relativne rečenice u njima (Keenan, Comrie

tegije formiranja relativnih rečenica podrazumijevaju i druge značajne aspekte odnosa relativne rečenice i upravne imenice, kao što je položaj relativne rečenice u odnosu na upravnu imenicu. Uprkos tome, budući da su strategije kodiranja sintaktičke pozicije upravne imenice jedini aspekt strategija formiranja relativnih rečenica koji je ovdje predmet razmatranja, u radu će dva termina: *strategije formiranja relativnih rečenica*, tj. *strategije relativizacije* i *strategije kodiranja sintaktičke pozicije upravne imenice u relativnoj rečenici* upotrebljavati u istom značenju kako bih izbjegla duge i složene konstrukcije.

Za upravnu imenicu, tj. imenicu – upravni član imeničke fraze, drugim riječima, imenicu na koju se relativna rečenica odnosi, u nastavku rada koristit će termin *antecedent* budući da su, s izuzetkom relativnih rečenica s inkorporiranim antecedentom, o kojima ovdje neće biti riječi, sve arapske i bosanske relativne rečenice koje će biti predmetom razmatranja zaista u postpoziciji u odnosu na svoju upravnu imenicu, te takvu imenicu s pravom možemo nazvati *antecedentom*.

3 U slučaju Maḥfūzovih djela koristila sam se postojećim prijevodima navedenim u *Izvorima*, dok sam prijevode rečenica preuzetih iz *al-'Ahrāma* priredila sama.

U transkripciji arapskih imena i riječi u radu služit će se sistemom transkripcije DMG-a (Deutsche Morgenländische Gesellschaft).

1977: 63-99; 1979: 333-351; Comrie, Keenan 1979: 649-664; Keenan 1985: 141-170; Comrie 1989: 138-164).⁴ Posmatrajući razlike između pojedinačnih jezika u tome koje se sintaktičke pozicije u njima mogu relativizirati, tj. koje pozicije može imati antecedent unutar relativne rečenice, E. Keenan i B. Comrie uočavaju veoma važnu zakonitost: razlike među jezicima u ovom pogledu ne samo da nisu nasumične nego se na osnovu njih može uspostaviti lingvistički univerzalna hijerarhija dostupnosti različitih sintaktičkih pozicija relativizaciji. Drugim riječima, ako se u jednom jeziku antecedent u relativnoj rečenici može pojaviti u poziciji / funkciji direktnog objekta, sigurno se može pojaviti i u poziciji / funkciji subjekta, koja je iznad nje u hijerarhiji, ali je sasvim neizvjesno može li imati poziciju / funkciju indirektnog objekta, ili bilo koju drugu poziciju nižu u hijerarhijskoj ljestvici.⁵ Objasnjenje koje dvojica autora nude za postojanje ovakve univerzalne hijerarhije jeste relativna psihološka dostupnost različitih sintaktičkih pozicija, odnosno lakševanja relativnih rečenica s antecedentom u njima (Keenan, Comrie 1977: 88).

Redoslijed sintaktičkih pozicija koji E. Keenan i B. Comrie uspostavljuju na osnovu njihove dostupnosti relativizaciji jeste: subjekt > direktni objekt > indirektni objekt > komplement prijedloga > posesivni genitiv > objekt komparacije.⁶ Navedeni odsječak hijerarhije dostupnosti bavi se prvenstveno pozicijama antecedenta u prostoj relativnoj rečenici. Prema njemu, najdostupnija relativizaciji, a samim tim i najrasprostranjenija u jezicima svijeta, jeste pozicija subjekta, dok je u prostoj rečenici najteže dostupna pozicija objekta

-
- 4 Iz istog istraživanja proistječe i univerzalna klasifikacija strategija kodiranja sintaktičke pozicije upravne imenice koja je prihvaćena u ovom radu, a u kojoj autori izdvajaju četiri osnovne strategije: zadržavanje antecedenta u punom obliku (non-reduction), upotrebu lične zamjenice koja se odnosi na antecedent (pronoun-retention), upotrebu relativne zamjenice (relative-pronoun), te izostavljanje eksplisitne indikacije pozicije antecedenta (gapping) (Keenan, Comrie 1977: 63-99; 1979: 333-351; Comrie, Keenan 1979: 649-664).
 - 5 Ovdje je navedena samo osnovna postavka hijerarhije dostupnosti. Više o samoj teoriji i načinu na koji E. Keenan i B. Comrie rješavaju pojavu izuzetaka u njoj, vidi u: Keenan, Comrie 1977: 63-99; Keenan 1985: 155-160; Comrie 1989: 155-163.
 - 6 Četvrta pozicija u hijerarhiji dostupnosti zapravo se preklapa sa sintaktičkom funkcijom adverbijalnih dopuna i dodataka. Sami E. Keenan i B. Comrie naglašavaju da pod njom na prvom mjestu podrazumijevaju funkciju imeničkih fraza koje su u sastavu glagolske dopune, radije nego onih koje su dio nekog od njegovih adverbijalnih dodataka (1977: 66). Inače, u engleskom jeziku za ovu se poziciju upotrebljava termin *oblique*, tj. *kosi padež* budući da su imeničke fraze u poziciji komplementa prijedloga obavezno u kosom padežu. S. Kordić za ovu poziciju koristi termin *prijedložni objekt* (1995: 159). Ja sam se ipak, kako ne bi došlo do terminološke zbrke, tj. kako bih ovu poziciju jasno razgraničila od prethodne (pošto su svi indirektni objekti u arapskom jeziku ujedno i prijedložni objekti), opredijelila za nešto eksplisitniju formulaciju *komplement prijedloga*.

komparacije. Pozicije koje antecedent može imati u zavisnim rečenicama unutar složenih relativnih rečenica daleko su niže u hijerarhiji dostupnosti.⁷

U analizi dostupnosti relativizaciji različitih sintaktičkih pozicija u arapskom i bosanskom jeziku, prvi zaključak koji se nameće kao bitno zajedničko svojstvo dvaju jezika jeste njihova sposobnost formiranja relativnih rečenica s antecedentom u teže dostupnim sintaktičkim pozicijama. Tako je i u jednom i u drugom jeziku moguće i uobičajeno formiranje relativnih rečenica s antecedentom u svim navedenim sintaktičkim pozicijama u prostojoj rečenici, ali i u daleko nižim i teže dostupnim pozicijama u zavisnoj rečenici unutar složene relativne rečenice. Ovako širok spektar sintaktičkih pozicija dostupnih relativizaciji arapski i bosanski jezik duguju upotrebi veoma eksplisitnih primarnih strategija formiranja relativnih rečenica. U arapskom jeziku to je strategija upotrebe lične zamjenice koja se odnosi na antecedent, tj. resumptivne zamjenice, a u bosanskom strategija upotrebe relativne zamjenice.⁸ Za početak ču navesti po jedan primjer za svaku od pozicija u osnovnom nizu hijerarhije dostupnosti u prostojoj rečenici:⁹

1. subjekt:

fa-ramā-hu bi-nażratin nāfiḍatin lāhat ka-'iš'ā'in ballūriyyin min warā'i nazzārati-hi al-samīkati. (Tartāra fawqa al-Nīl, 5)¹⁰

-
- 7 Interesantno je to da je u različitim jezicima svijeta pozicija subjekta teže dostupna relativizaciji od drugih pozicija u zavisnoj rečenici (Comrie 1989: 161-162). Ovaj se nalaz protivi pretpostavci, tj. očekivanju da hijerarhija dostupnosti u zavisnoj rečenici unutar složene relativne rečenice bude jednaka hijerarhiji kakva vlada u prostojoj relativnoj rečenici.
- 8 Vrijedi napomenuti i to da, uz navedene primarne strategije, i arapski i bosanski jezik posjeduju alternativne, često manje eksplisitne strategije formiranja relativnih rečenica, koje su zbog manje eksplisitnosti redovito rezervirane samo za najviše pozicije u hijerarhiji dostupnosti, uglavnom pozicije / funkcije subjekta i direktnog objekta.
- 9 U svakoj relativnoj rečenici u navedenim primjerima označena je riječ kojom je kodirana sintaktička pozicija antecedenta. Tako je skraćenicom RES označena resumptivna zamjenica, odnosno lična zamjenica koja se odnosi na antecedent kao signal sintaktičke pozicije antecedenta u arapskoj relativnoj rečenici, dok je skraćenicom REL označena relativna zamjenica kao odgovarajući signal sintaktičke pozicije antecedenta u bosanskoj relativnoj rečenici. Uz to, same relativne rečenice i njihovi ekvivalenti u navedenim su primjerima podvučeni, a antecedenti označeni masnim slogom.
- 10 U arapskoj rečenici resumptivna zamjenica u poziciji / funkciji subjekta ovdje nije označena budući da nije iskazana zasebnim leksemom. Upravo na osnovu te činjenice, to jest odsustva zasebne zamjenice u nominativu u arapskim relativnim rečenicama s antecedentom u poziciji / funkciji subjekta, E. Keenan i B. Comrie opisuju ovakve arapske relativne rečenice kao rečenice s obilježjem –padež, tj. rečenice u kojima sintaktička pozicija antecedenta nije eksplisitno kodirana (Keenan, Comrie 1977: 76, 93; 1979: 333), dodjeljujući im time sasvim drugačiju strategiju formiranja. Sličan opis iste vrste rečenica nude i D. Maxwell (1979: 362) i U. Shlonsky (2002: 144-145) u arapskom, te C. P. Becker (1999: 3) u hebrejskom jeziku.

Šef ga ošinu prodornim pogledom, koji(REL) poput bljeska kristala sijevnu kroz debela stakla naočala. (Razgovori na Nilu 2000: 13)

2. direktni objekt:

fa-bawwaġat Ḵaśru bi-’awwali laṭmatin yatalaqqā-hā(RES) fī hayātihi, (...) (Malḥama al-harāfiš, 19)

Ašur je bio iznenađen prvim udarcem koji(REL) je dobio u životu, (...) (Saga o bednicima, 16)

3. indirektni objekt:

li-yahya kullu man turīdu la-hu(RES) al-hayāta wa li-yamut man turīdu la-hu(RES) al-mawta! (al-Karnak, 14)

«Živjeli oni kojima(REL) ti dobro želiš, a smrt svima onim kojima(REL) je ti želiš!» (Karnak, 15)

4. komplement prijedloga:

wa qabla i'lāni hādihi al-mubādarati bi-tamāniyatī 'ayyāmin, 'alqā (...) Rītšārd Hās muḥāḍaratan (...) haddada fī-hā(RES) al-hutūta al-'āmmata li-hādihi al-mubādarati, (...) (al-'Ahrām, 20. dīsambir 2002, 1)

Osam dana prije objavljanja ove inicijative, Richard Haass (...) je održao govor (...) u kojem(REL) je definirao njene osnovne smjernice. (al-'Ahrām, 20. decembar 2002, 1)

Ono što navedeni autori pritom ne uzimaju u obzir jeste funkciranje date karakteristike arapske relativne rečenice na planu jezika kao sistema. Naime, jedna od karakteristika sistema arapskog jezika jeste da subjekt glagolske rečenice koji nije izražen zasebnom imenicom biva sadržan u finitnom glagolskom obliku umjesto, kao u nekim drugim jezicima, izražen zasebnom ličnom zamjenicom u nominativu. Štaviše, upotreba lične zamjenice u nominativu u ovakvim je slučajevima u arapskom jeziku gramatična samo ukoliko podrazumijeva stilsko naglašavanje, tj. «pojačanje / korobaciju» subjekta sadržanog u finitnom glagolskom obliku (Muftić 1997: 516; Lewkowicz 1971: 811). Stoga F. Anshen i P. Schreiber insistiraju na tome da kongruencija svakog ovakvog skrivenog subjekta s glagolom zapravo «predstavlja oblik koji poprima lična zamjenica u nominativu kad se pojavi uz glagol» (1968: 795, vidi i: 792, 796). Iz istog razloga i tradicionalna arapska gramatika u opisu relativne rečenice tvrdi kako je resumptivna zamjenica u poziciji / funkciji subjekta sadržana u kongruenciji glagola s antecedentom (vidi npr.: Sikirić, Pašić, Handžić 1936: II. 101; Wright 1967: II. 322; uporedi s: Muftić 1997: 401; Beeston 1979: 54; Hamđda 1997: 152-156). Na osnovu iznesenih argumenta, u ovom je radu prihvaćena pretpostavka da je resumptivna zamjenica, kao i svaka druga lična zamjenica u nominativu u arapskoj glagolskoj rečenici, i ovdje izražena finitnim glagolskim oblikom, iz kojeg se jasno vide njen rod, broj, ali i padež.

5. posesivni genitiv:

– u imeničkoj frazi u poziciji/funkciji subjekta:¹¹

dāhalat-hu rahbatun raǵma ẗūli al-mu‘āšarati – li-raǵulin hafala tārīhu-hu(RES) bi-al-ṣarāmati wa al-qaswati wa dimā’i al-abriyā’i. (Layālī ’alf layla, 3)

Uprkos dugom drugovanju s njim, preplavi ga strah pred čovjekom čija(REL) prošlost je ispunjena surovošću, okrutnošću i krvlju nedužnih. (Kao u hiljadu i jednoj noći 2001: 11), ili: *Iako je toliko puta bio s njim, obuzela ga je zebnja od čovjeka čija(REL) je vladavina prepuna surovosti i nevine krvи.* (Hiljadu i jedna noć 2000: 5)¹²

– u imeničkoj frazi u poziciji/funkciji direktnog objekta:¹³

kamā’ iḡtāḥat quwwātu al-iḥtilālī ‘amsi madīnata Qalqūliyyatin (...) wa nasafat manzilan li-‘ud̄win fī ḥarakati al-ḡihādī, ’idda‘at tawarrutahu(RES) fī ‘amallyātin didda musta‘mirīna ’isrā’īliyyīna. (al-Ahrām, 23. dīsambir 2002, 1)

Okupacione trupe jučer su također opustošile grad Qalqūliyyu, (...) i razorile stan jednog od članova pokreta Džihad, na čijoj(REL) umiješanosti u operacije usmjereni protiv izraelskih doseljenika insistiraju. (al-Ahrām, 23. decembar 2002, 1)

11 Iako B. Comrie govori samo o potencijalnoj razlici u dostupnosti relativizaciji pozicije posesivnog genitiva u imeničkim frazama s pozicijama subjekta i direktnog objekta, pri čemu niže pozicije u hijerarhiji dostupnosti i ne spominje (1989: 161), ovdje će primjerima ilustrirati relativizaciju pozicije posesivnog genitiva u imeničkim frazama s prve četiri pozicije u hijerarhiji dostupnosti.

12 U svim navedenim primjerima arapski je posesivni genitiv u bosanskoj relativnoj rečenici kodiran pomoću pridjevske relativne zamjenice *čiji* sa specijaliziranom semantikom prisvojnosti. Više o različitim načinima kodiranja ove pozicije u hrvatskoj, a istovremeno i bosanskoj relativnoj rečenici vidi u: Kordić 1995: 128-140.

13 U obrađenom korpusu primjeri relativnih rečenica s antecedentom u ovoj poziciji mnogo su rjeđi od odgovarajućih primjera s imeničkim frazama u poziciji / funkciji subjekta. Uz to, u obrađenim primjerima redovito se dešava da se imenička fraza koja je u arapskom jeziku u poziciji / funkciji direktnog objekta na bosanski jezik prevodi odgovarajućom frazom u poziciji / funkciji indirektnog objekta i obratno. Upravo stoga ovdje će navesti dvije rečenice: u prvoj je u arapskom jeziku antecedent u poziciji posesivnog genitiva u imeničkoj frazi s pozicijom / funkcijom direktnog objekta, koja u prijevodu na bosanski jezik ima poziciju / funkciju indirektnog objekta, a u drugoj je rečenici arapska imenička fraza u poziciji / funkciji indirektnog objekta prevedena na bosanski jezik imeničkom frazom u poziciji / funkciji direktnog objekta.

wa mā bariħat taṭinnu fī 'udnay-hi al-du'ābātu wa al-laṭā'iħu wa al-nikātu 'allatī taġūdu qarīħatu-hu bi-durari-hā(RES) 'idā hazza-hu al-sukru wa al-tarabu, (...) (Bayna al-qasrayn, 13)

Ne prestaju da mu odjekuju u ušima šale, zkode, vicevi, čije(REL) bisere obilno prosipa njegov nadareni um, kada ga ponesu pijanstvo i raspoloženje. (Put između dva dvorca, 17)

– u imeničkoj frazi u poziciji / funkciji indirektnog objekta:

wa 'aṭla'a-humā 'alā manšūrin sirriyyin sayaqūmu bi-tawzī'i-hi(RES) ma'a ba'di al-rifāqi. (al-Karnak, 71)

Upoznao ih je sa tajnim proglasom, letkom, na čijem(REL) rasturanju će poraditi sa nekim drugovima. (Karnak, 64)

– u imeničkoj frazi u poziciji komplementa prijedloga:

hunālika tabdū 'aynu al-furni al-muqawwasatu yalūhu fī 'a'māqi-hā(RES) wahaġu al-nāri ka-ġidwati al-surūri (...) (Bayna al-qasrayn, 17)

Iz prostorije se vidi zasvođeni otvor peći u čijoj(REL) dubini gori ras-paljena vatrica poput plamena radosti (...) (Put između dva dvorca, 23)

6. objekt komparacije:

Za razliku od drugih pozicija u hijerarhiji dostupnosti, za koje je u obrađenom korpusu bilo više ili manje primjera, za poziciju objekta komparacije, iako je i u arapskom i u bosanskom jeziku dostupna relativizacija, u korpusu nisam našla primjere. Stoga ću ovu poziciju ilustrirati tako što ću u rečenici iz korpusa «subjekt» komparacije pretvoriti u njen objekt kako bih pokazala da relativizacija ove pozicije daje gramatične rečenice u oba jezika. Za primjer ću uzeti arapsku rečenicu: *'āmulu fī-man huwa(RES) hayrun min-hu(RES)* (Malħama al-ħarafīš, 25), koja bi van konteksta trebala otvarati mogućnosti za dvije varijante prijevoda: *nadam se nekom ko(REL) će biti bolji od njega*, ili: *nadam se nekom od koga(REL) će on biti bolji*.¹⁴ Sama činjenica da druga gore navedena varijanta prijevoda nije označena kao negramatična iako je u njoj relativizirana pozicija objekta komparacije dovoljna je da potvrди dostupnost ove pozicije relativizaciji u bosanskom jeziku.

Kad je pak riječ o relativizaciji pozicije objekta komparacije u arapskom jeziku, smatram kako činjenica da gornja arapska rečenica otvara dvije mo-

¹⁴ U obrađenom prijevodu, relativna je rečenica prevedena atributom: *Nadam se nekom boljem od njega!* (Saga o bednicima, 20).

gućnosti tumačenja nije sama po sebi dovoljna. Naime, arapska bi relativna rečenica, uprkos potencijalu za dvostruko tumačenje, van konteksta ipak bila protumačena kao rečenica s antecedentom u poziciji subjekta komparacije. Razlog tome, osim prihvatljivijeg značenja prve varijante prijevoda u ovom konkretnom slučaju, bila bi i «univerzalna strategija prepoznavanja» pozicije antecedenta koju predlažu E. Keenan i B. Comrie. Prema ovoj strategiji, poziciju / funkciju imeničke fraze koja se pojavljuje u drugoj rečenici, u našem slučaju relativnoj, treba tumačiti kao subjekt ako ne postoje indikacije za drugačije tumačenje. Ako pak takve indikacije postoje, treba pokušati s pozicijom direktnog objekta, a zatim redom s nižim pozicijama u hijerarhiji (Keenan, Comrie 1977: 94). Tako bismo se, na osnovu opisane strategije, u eventualnoj dilemi između prve i šeste pozicije u hijerarhiji dostupnosti, uvijek opredijelili za prvu i lakše dostupnu poziciju. Upravo stoga ču, kako bih otklonila dvosmisljenost gornje rečenice, na mjesto subjekta relativne rečenice umjesto zamjene *huwa* uvesti vlastito ime *Āšūr*. U tako nastaloj rečenici: *'āmulu fī-man Āšūru hayrun min-hu(RES)*, u prijevodu: *Nadam se nekom od koga(REL) će Āšur biti bolji*, izostavljeni antecedent opće referencije nesumnjivo je u poziciji objekta komparacije, a ovdje će istovremeno poslužiti kao ilustracija relativizacije date pozicije u arapskom jeziku.

S prikazanom šestom pozicijom ujedno se završava osnovni, ranije navedeni odsječak hijerarhije dostupnosti u prostoj relativnoj rečenici. Međutim, kako je na samom početku naznačeno, tu nije kraj dostupnosti relativizacije u arapskoj i bosanskoj relativnoj rečenici. Stoga će u primjerima koji slijede biti ilustrirana relativizacija sintaktičkih pozicija u zavisnoj rečenici unutar složene relativne rečenice, daleko nižih u hijerarhiji dostupnosti. U rečenici: *wa 'ayna madrasatu Halīl 'Aġā 'allatī yu'akkidu Kamālun 'anna-hā(RES) 'alā masīri daqīqatin min al-Husaynī?* (Bayna al-qasrayn, 35), u prijevodu: *A gdje je škola Halil-aga, za koju(REL) Kemal tvrdi da je (Ø-RES) samo minut hoda od Huseinove džamije?* (Put između dva dvorca, 52), antecedent i u arapskom i u bosanskom jeziku ima poziciju subjekta zavisne rečenice u složenoj relativnoj rečenici, tj. istu onu poziciju koja je u nekim jezicima teže dostupna relativizaciji od ostalih pozicija unutar složene relativne rečenice.¹⁵

Kako mi prostor ne dozvoljava ilustriranje relativizacije svih pozicija u zavisnoj rečenici unutar složene relativne rečenice, navest ču zasad još samo

15 Teža dostupnost relativizaciji ove pozicije opisana je u engleskom, mađarskom, te imbabura quechua jeziku (Comrie 1989:162). Interesantno je primjetiti kako u korpusu arapskog i bosanskog jezika na kojem sam ja radila pozicija subjekta zavisne rečenice zapravo predstavlja najčešće relativiziranu poziciju antecedenta u složenoj relativnoj rečenici.

jedan primjer, u kojem je relativizirana pozicija posesivnog genitiva u zavisnoj rečenici:

wa qāla al-bāhiṭūna (...) 'inna hādā al-iktišāfa yumkinu 'an yufīda al-dirāsāti al-hāṣṣata bi-al-bāḥṭi 'an al-hayāti 'alā kawkabi al-Mirrīhi, 'alladī ya'taqidu al-'ulamā'u 'anna hunāka buhayrātun mutağammidatun tahta sathi turbati-hi(RES). (al-'Ahrām, 18. dīsambir 2002, 1)

Istraživači (...) kažu kako bi ovo otkriće moglo poslužiti u studijama o životu na planeti Mars, za koju(REL) naučnici smatraju da ispod njene(RES) površine postoje zaleđena jezera. (al-'Ahrām, 18. decembar 2002, 1)

Dva posljednja primjera izuzetno su bitni ne samo kao ilustracija relativizacije dviju pozicija antecedenta u zavisnoj rečenici unutar složene relativne rečenice, nego stoga što ilustriraju izuzetno interesantnu pojavu u bosanskoj relativnoj rečenici. Naime, ni u jednom od njih sintaktička pozicija antecedenta u bosanskoj relativnoj rečenici nije kodirana oblikom relativne zamjenice *koji*, odnosno upotrebom primarne strategije relativizacije u bosanskom jeziku. Umjesto relativne zamjenice *koji*, kao signal sintaktičke pozicije antecedenta u relativnoj rečenici javlja se resumptivna zamjenica, u prvom primjeru sadržana u kongruenciji s glagolom jer se kao subjekt imenske rečenice podrazumijeva, a u drugom iskazana posebnim oblikom lične zamjenice.¹⁶ Međutim, resumptivna zamjenica, koja se nalazi na mjestu što ga je zauzimao antecedent u ishodišnoj rečenici, sama za sebe nije dovoljna za relativizaciju teže dostupnih pozicija u bosanskoj rečenici. Uz nju, bosanski jezik zahtijeva i upotrebu relativne zamjenice *koji* na samom početku relativne rečenice. Zamjenica *koji* pritom u relativnoj rečenici samo prividno ima sintaktičku funkciju, kako se može vidjeti ukoliko složenu rečenicu prikažemo putem ishodišnih rečenica: *1. Istraživači kažu kako bi ovo otkriće moglo poslužiti u studijama o životu na planeti Mars. 2. Naučnici smatraju da ispod površine planete Mars postoje zaleđena jezera.* Drugim riječima, ono što se zapravo dešava jeste da bosanski jezik u relativizaciji sintaktičkih pozicija u zavisnoj rečenici unutar složene relativne rečenice, uz kodiranje prave sintaktičke pozicije antecedenta resumptivnom zamjenicom, istovremeno prividno «promovira» poziciju antecedenta u poziciju dostupniju relativizaciji, «izvodeći» antecedent iz zavisne rečenice i

¹⁶ Upotreba resumptivne zamjenice u bosanskoj je relativnoj rečenici inače osvjedočena i opisana samo uz nepromjenljivi relativizator *što*, s kojim se opet javlja samo na najvišim pozicijama u hijerarhiji dostupnosti.

nalazeći mu mjesto u nadređenoj relativnoj rečenici kako bi na njenom početku mogla biti upotrijebljena relativna zamjenica *koji*.

U konačnici, antecedent je u relativnoj rečenici zastavljen i relativnom i resumptivnom zamjenicom. Resumptivna zamjenica ima isključivu ulogu kodiranja njegove sintaktičke pozicije, kako svojim oblikom tako i mjestom koje bi antecedent zauzimao u ishodišnoj rečenici. Relativna zamjenica, slično arapskim pridjevskim relativnim zamjenicama, ima tek ulogu da nas, naglašavajući vezu relativne rečenice s antecedentom putem kongruencije u rodu i broju, obavijesti o tome da je rečenica koja slijedi rečenica o antecedentu, to jest da kodira njegovu pragmatičku funkciju. Kao rezultat ovakvog, u konsultiranoj široj literaturi dosad neopisanog postupka, nastaju rečenice koje su u različitoj mjeri prihvatljive. Upravo stoga druga navedena rečenica zvuči nespretno, a s obzirom na upotrebu dvostrukog signala za kodiranje pozicije antecedenta u njoj, s pravom se može postaviti pitanje njene gramatičnosti.

Nasuprot opisanoj promjeni primarne strategije relativizacije u bosanskom jeziku, koja istovremeno dovodi u pitanje gramatičnost tako formiranih bosanskih relativnih rečenica, u navedenim arapskim složenim relativnim rečenicama, u čiju gramatičnost i prihvatljivost nema nikakve sumnje, upotrijebljena je ista strategija kao i u svim ranije navedenim primjerima relativizacije sintaktičkih pozicija u prostoj relativnoj rečenici. Takvo što je zapravo sasvim očekivano. Naime, strategija upotrebe resumptivne zamjenice, tj. arapska primarna strategija relativizacije, nešto je eksplicitnija od strategije upotrebe relativne zamjenice, primarne u bosanskom jeziku. Manja eksplicitnost strategije upotrebe relativne zamjenice proistječe iz činjenice da u njoj dolazi do «veće deformacije strukture uklopljene rečenice» budući da relativna zamjenica napušta sintaktičku poziciju antecedenta iz ishodišne rečenice i prelazi na početak relativne rečenice (Comrie 1989: 150). Osim toga, upravo je strategija upotrebe resumptivne zamjenice ona za koju E. Keenan i B. Comrie zaključuju da je sve prisutnija što se niže u hijerarhiji dostupnosti spuštamo (1977:92). Stoga bismo trebali i očekivati da je u arapskom jeziku raspon sintaktičkih pozicija dostupnih relativizaciji veći od odgovarajućeg raspona u bosanskom jeziku.

Navedenom konstatacijom ipak nije iscrpljen zadatak koji ovaj rad pred sebe postavlja. Njegova je ambicija, naime, ispitati i pronaći granice dostupnosti relativizaciji u arapskom i bosanskom jeziku ako takve granice postoje. Kad je riječ o bosanskom jeziku, izvjesne granice u relativizaciji sintaktičkih pozicija u zavisnoj rečenici unutar složene relativne rečenice već su nagovijestene. Takve granice, međutim, nisu egzaktno određene i opisane, odnosno

vezane za konkretnе sintaktičke pozicije, nego su radije prepuštene jezičnom osjećanju izvornih govornika bosanskog jezika.

U arapskom jeziku, s druge strane, prema riječima M. Al-Bazija, «opseg imeničkih fraza koje mogu biti relativizirane neograničen» (1983: 86). Isti autor na istom mjestu tvrdi i to da «teorijski ne postoje granice količine materijala koji se može ubaciti između resumptivne zamjenice (...) i antecedenta relativne rečenice», te da «u arapskom jeziku može biti relativizirana bilo koja imenička fraza dok god je resumptivna zamjenica na svom mjestu». Činjenica je da ni sama, na osnovu uvida u sekundarne izvore koji se bave opisom dostupnosti sintaktičkih pozicija relativizaciji, nisam naišla ni na jednu poziciju koja u arapskom jeziku ne bi mogla biti relativizirana. Ipak, čak i ako «teorijski» ne postoje granice, sasvim sam sigurna da ih jezik u praksi sam postavlja, štiteći na taj način razumljivost svojih rečenica, odnosno njihovu psihološku dostupnost ljudskom umu.

Konačno, kako ne bih sve prepustila izvornim govornicima, kao ilustraciju jasne granice dostupnosti relativizaciji u bosanskom jeziku prikazat ću sintaktičku poziciju koja se u arapskom jeziku može relativizirati bez problema zahvaljujući upotrebi resumptivne zamjenice, a u bosanskom jeziku nije dostupna relativizaciji. Kao ilustracija, poslužit će mi sljedeća rečenica, preuzeta od L. Drozdika (1999: 80), odnosno E. Keenana (1985: 156)¹⁷ *al-rağulu 'alladī huwa(RES) wa 'ibnu-hu dahabū 'ilā Niyū Yūrk.*

U bosanskom će jeziku prijevod arapske rečenice dati negramatične rezultate bilo da upotrijebimo strategiju upotrebe relativne zamjenice: **Čovjek koji(REL) i njegov sin otišli su u New York*, ili strategiju upotrebe relativne i resumptivne zamjenice opisanu u teže dostupnim sintaktičkim pozicijama u složenoj relativnoj rečenici: **Čovjek koji(REL) on(RES) i njegov sin otišli su u New York*. Dakle, ako granice dostupnosti relativizaciji drugih teže dostupnih sintaktičkih pozicija u bosanskom jeziku i jesu neodređene i prepuštene sudovima izvornih govornika, takvu granicu sasvim sigurno možemo povući prije pozicije člana koordinirane strukture.

¹⁷ Naime, u rečenici koju nudi E. Keenan: *al-rağulu 'alladī huwa wa 'ibna-hu dahabū 'ilā Niyū Yūrk*, iako je navedena kao primjer relativizacije jedne od međusobno koordiniranih imeničkih fraza, na mjestu imeničke fraze koordinirane sa subjektom upotrijebljen je «akuzativ pratnje / socijativnosti». Stoga L. Drozdić, kako sam kaže, daje ovde navedenu ispravnu varijantu iste rečenice u standardnom arapskom jeziku. Interesantno je, međutim, to da i sam Drozdić, mijenjajući rečenicu E. Keenana kako bi zaista predstavljala primjer relativizacije člana koordinirane strukture u arapskoj rečenici, ostavlja glagol u obliku množine tamo gdje bi, poslije dva koordinirana subjekta, u standardnom jeziku morao biti u dvojini.

Postavljanje granice dostupnosti relativizaciji u bosanskom jeziku, posebno s obzirom na ranije iznesene tvrdnje o dostupnosti relativizaciji u arapskom jeziku, bilo bi možda dobro mjesto za postavljanje granice, one krajnje, ovog rada. Ipak, kako, po mom dubokom uvjerenju, smisao svakog rada nije samo pronalaženje odgovora na postavljena pitanja, kojima se na izvjestan način postavljaju i granice ljudskom znanju, nego postavljanje drugih i novih pitanja, kojima se granice znanja pomjeraju i izmiču konačnosti, tako ču i ovaj rad umjesto odgovorom završiti pitanjem.

Naime, osnovni zaključci o visokoj dostupnosti relativizaciji u oba jezika, promjeni primarne strategije relativizacije u bosanskom jeziku na nižim pozicijama u složenoj relativnoj rečenici, povezanosti između eksplicitnosti strategije formiranja relativnih rečenica i dostupnosti relativizaciji, te, konsekventno, većoj dostupnosti relativizaciji u arapskom jeziku, već su izneseni. Neodgovoreno je, po mom mišljenju, ostalo samo pitanje postojanja granice dostupnosti relativizaciji u arapskom jeziku, i ovdje ga želim ponovo postaviti. U tome će mi poslužiti rečenica: *hādā al-ṭarīqu 'alladī tanāmu al-turuqu wa al-hawārī wa al-'azīqqatu wa yabqā sāhiran hattā maṭla'i al-fāgri*, (...) (Bayna al-qāṣrayn, 9), u prijevodu: *ova ulica, čije(REL) okolne uličice, sokaci i prolazi spavaju dok ona(RES) ostaje budna do zore* (...).¹⁸ U njoj je relativizirana pozicija subjekta u zavisnoj rečenici unutar složene relativne rečenice, odnosno ista sintaktička pozicija o kojoj je dosad više puta bilo riječi. Međutim, ono što ovu rečenicu snažno odvaja od drugih dosad navedenih primjera jeste činjenica da bi «zavisna» rečenica u njoj izvan konteksta relativne rečenice mogla nesmetano funkcionirati i kao zavisna rečenica, takozvana «rečenica stanja», ali i kao nezavisna koordinirana rečenica: *tanāmu al-turuqu wa al-hawārī wa al-'azīqqatu wa yabqā al-ṭarīqu sāhiran hattā maṭla'i al-fāgri*, u prijevodu: *okolne uličice, sokaci i prolazi spavaju, a ona ostaje budna do zore*. Unutar relativne rečenice, druga se navedena mogućnost gubi. Pitanje koje se stoga neminovno nameće i koje ne mogu da ne postavim jeste: znači li činjenica da relativizacija pozicije subjekta koordinirane rečenice u arapskom jeziku za rezultat daje gramatičnu relativnu rečenicu, ali uz gubljenje pariteta sintaktičkog statusa koordinirane rečenice, da i u arapskom jeziku granice dostupnosti relativizaciji ipak postoje? Odgovor na postavljeno pitanje potiče na dijalog, dalje traganje, otkrivanje i postavljanje novih granica znanja. Upravo je takav poticaj kraj kakav želim dati ovom radu.

18 U obrađenom prijevodu ponudeni ekvivalent relativne rečenice glasi: (...) *toj do zore budnoj ulici, sa usnulim okolnim uličicama, sokacima i prolazima* (Put između dva dvorca, 11).

IZVORI

- al-'Ahrām.* 127, 42380, 18. dīsambir 2002.
- al-'Ahrām.* 127, 42382, 20. dīsambir 2002.
- al-'Ahrām.* 127, 42385, 23. dīsambir 2002.
- Mahfūz, N. (1983) *Bayna al-qasrayn.* al-Qāhira: Dār Miṣr.
- Mahfūz, N. (1983a) *Tartara fawqa al-Nīl.* al-Qāhira: Dār Miṣr.
- Mahfūz, N. (1985) *Malḥama al-ḥarāfiš.* al-Qāhira: Dār Miṣr.
- Mahfūz, N. (1986) *al-Karnak.* al-Qāhira: Dār Miṣr.
- Mahfūz, N. (1987) *Layālī 'alflayla.* al-Qāhira: Dār Miṣr.
- Mahfūz [Mahfuz], N. (1989) *Karnak.* Prijev. H. Bjelak. Tuzla: Univerzal.
- Mahfūz [Mahfuz], N. (1989a) *Razgovori na Nilu.* Prijev. (s njemačkog) A. Grosberger. Beograd: Književne novine.
- Mahfūz [Mahfuz], N. (1989b) *Saga o bednicima.* Prijev. R. Božović. Beograd: Prosveta.
- Mahfūz [Mahfuz], N. (1990) *Put između dva dvorca.* Prijev. S. Grozdanić. Sarajevo: Svjetlost.
- Mahfūz [Mahfuz], N. (2000) *Hiljadu i jedna noć.* Prijev. D. Kujović. Beograd: Paideia.
- Mahfūz [Mahfuz], N. (2000a) *Razgovori na Nilu.* Prijev. M. Kico. Sarajevo: Svjetlost.
- Mahfūz [Mahfuz], N. (2001) *Kao u hiljadu i jednoj noći.* Prijev. M. Kico. Travnik: Preporod.

LITERATURA

- Al-Bazi, M. A. (1983), *Scopal Properties of the Arabic Relative Clause*, Diss. University of Washington, Ann Arbor: UMI. 8404877.
- Becker, C. P. (1999), *Pronouns that They Can't Get Rid of Them: Resumptive Pronouns and the Subset Principle*, Online, University of Delaware, Internet, 12. 8. 2002.
- Beeston, A. F. L. (1979), *Written Arabic: An approach to the basic structures*, Cambridge University Press, Cambridge
- Comrie, B., Keenan, E. L. (1979), "Noun phrase accessibility revisited", *Language*, 55, 3: 649-664.
- Comrie, B. (1989), *Language Universals and Linguistic Typology*, 2nd ed., University of Chicago Press, Chicago

- Drozdić, L. (1999), *Some Aspects of Relativization in Egyptian Colloquial Arabic*, Asian and African Studies, 8, 1: 74-82, Online, Asian and African Studies, Internet, 9. 8. 2002.
- Hamīda, M. (1997), *Nīzām al-’irtibāt, wa al-rabṭ, fī tarkīb al-ğumla al-‘arabiyya*, Lūnġmān, Al-Qāhira
- Keenan, E. L., Comrie, B. (1977), “Noun Phrase Accesibility and Universal Grammar”, *Linguistic Inquiry*, 8, 1: 63-99.
- Keenan, E. L., Comrie, B. (1979), “Data on the Noun Phrase Accessibility Hierarchy”, *Language*, 55, 2: 333-351.
- Keenan, E. (1985), “Relative clauses”, U: *Language Typology and Syntactic Description: Complex Constructions*, Ed. T. Shopen. vol. II. Cambridge University Press, 141-170.
- Kordić, S. (1995), *Relativna rečenica*, Matica hrvatska, Zagreb
- Lewkowicz, N. K. (1971), “Topic-comment and relative clause in Arabic”, *Language*, 47, 4: 810-825.
- Maxwell, D. N. (1979), “Strategies of relativization and NP Accessibility”, *Language*, 55, 2: 354-371.
- Muftić, T. (1997), *Gramatika arapskog jezika*, Ljiljan, Sarajevo
- Shlonsky, U. (2002) “Constituent Questions in Palestinian Arabic” U: *Themes in Arabic and Hebrew Syntax*, Ed. J. Ouhalla, U. Shlonsky. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 137-159.
- Sikirić, Š., Pašić, M., Handžić, M. (1936), *Gramatika arapskog jezika*, vol. I-II. Vakufska direkcija u Sarajevu, Sarajevo
- Wright, W. (1967), *A Grammar of the Arabic Language*, 3rd ed. vol. I-II, Cambridge University Press, Cambridge

HIERARCHY OF ACCESSIBILITY IN ARABIC AND BOSNIAN RELATIVE CLAUSE

Summary

The primary codification strategies of the syntactical functions of antecedents within a relative clause in Arabic and Bosnian are very explicit, which permits the formation of relative clauses with antecedents in psychologically less available syntactic positions in both languages. For this reason, the hierarchy of relativization accessibility in Arabic and Bosnian relative clause encompasses, besides the six basic positions in the simple relative clause, a series of positions inside the subordinate clause within a complex relative clause. In Arabic, the boundaries of relativization accessibility have not yet been discovered, and in it the relativization of any noun phrase is theoretically possible. In Bosnian, on the other side, these boundaries are presented by the relativization unaccessibility of the member of the coordinated structure. However, the most interesting findings of this short analysis of hierarchy of accessibility in Arabic and Bosnian relative clause are a not yet described change of the primary relativization strategy in Bosnian on syntactically less available positions in a complex relative clause as well as questioning of the described unlimited relativization accessibility in the arabic relative clause.

Franc MARUŠIĆ i Rok ŽAUCER

ON THE ADJECTIVAL DEFINITE ARTICLE IN SLOVENIAN*

KEY WORDS: *adjectival definite article, TA, adjectival long form, adjectival short form, deadjectival nominals, definiteness, specificity*

This paper discusses the Slovenian word *ta*, which is in some ways reminiscent of the standard definite articles known from many European languages, but has several atypical characteristics that make it unique and without a true parallel. *TA* appears only with adjectives, which, along with some other characteristics, makes it parallel to the adjectival LONG form in Bosnian / Croatian / Serbian. We propose that *TA* is actually the subject of a small clause that acts as an attributive modifier; as such, *TA* has nothing to do with definiteness or specificity functional projections.

INTRODUCTION

As noted by Toporišič (1992, 2000), Orešnik (2001) and many others (going back to the earliest grammars of Slovenian, see Orožen 1972 for references), colloquial Slovenian has a definite article associated with adjectives. Its association with the adjective is most clearly expressed by the fact that unlike the typical definite article from, for instance, European languages, *TA* cannot appear with a bare noun, (1).

(1) <i>ta velika knjiga</i>	–	* <i>ta knjiga</i>	(Slovenian)
<i>the big book</i>	–	<i>the book</i>	(English)
<i>das grosse Buch</i>	–	<i>das Buch</i>	(German)
<i>il grande libro</i>	–	<i>il libro</i>	(Italian)

* We would like to thank the organizers of the *Contemporary Linguistic Prospects* conference in Sarajevo for giving us a chance to present our work, and to the audience for their comments.

This is not the only difference between TA and the definite article in the above-mentioned languages. Even though the meaning contribution of TA in (1) seems to parallel that of the definite articles in English, German and Italian—which is why TA is standardly referred to as a ‘definite article’—TA can in fact also appear inside indefinite DPs, as shown in (2). This is, of course, impossible in Italian, German or English, (2b).

- (2) a. *Lihkar je mim prdirkal en ta hiter avto.*
 Just-now aux by speeded a TA fast car
 ‘Some fast car has just sped by.’
 b. (**Some*) *the fast car has just sped by.*
 b'. *Some (*the) fast car has just sped by.*

In this paper, we show where TA is most commonly used and what its semantic contribution is. Section 2 presents the basic facts. Section 3 shows that TA is not comparable to the familiar cases of definite article repetition, but that it is strikingly similar to the LONG-form adjectives. In section 4, we give an analysis of TA, arguing that is the subject of a small-clausal prenominal modifier and show how this analysis extends to the LONG-form adjectives. Section 5 is the conclusion.

MORPHOSYNTACTIC AND SEMANTIC PROPERTIES OF TA

Superficially, TA has the form of the demonstrative pronoun *ta* ‘this’. Nevertheless, the two differ in various respects. The difference is clearest when they co-occur, (3). While the demonstrative carries stress, TA does not, it is a clitic hosted by the first element of the adjective phrase. Also, the demonstrative agrees in case, gender and number, while TA never changes its form. Lastly, while the demonstrative can occur with bare nouns, TA cannot, as shown above.

- (3) a. *tá ta zelen svinčnik* b. *téga ta zelenega svinčnika*
 this_{NOM} TA green_{NOM} pencil_{NOM} this_{GEN} TA green_{GEN} pencil_{GEN}
 ‘this green pencil’ ‘of this green pencil’

Unlike Bosnian / Croatian / Serbian (e.g. Progovac 1998, Aljović 2002) and standard Slovenian (e.g. Toporišič 2000), colloquial Slovenian does not exhibit the opposition between LONG and SHORT adjectival morphology; the presence of TA can thus have no effect on the form of the adjective. Since TA

is a clitic on the adjective rather than an affix, other elements can intervene between TA and the adjective (Orešnik 1994), (4).

- (4) *ta frišn pofarban bicikl*
 TA freshly painted bike
 ‘the freshly painted bike’

TA is very typical in deadjectival nominals, that is, when an adjective appears with a null N. This use also includes some idiomatic expressions, like the three examples in (5b,c).

- (5) a. *Prnes mi ta zelen stol.* – *Prnes mi ta zelenga.*
 bring me TA green chair bring me TA green
 ‘Bring me the green chair.’ ‘Bring me the green one.’
- b. *ta rdeči in ta beli* c. *Micka je srečala Petrove ta stare.*
 TA red and TA white Micka aux met Peter’s TA old
 ‘the communists & the quislings’ ‘Micka met Peter’s parents.’

TA is also very common with ordinals and superlatives, (6) (we hesitate to say obligatory since it is hard to tell if the absence of TA in such cases really always reflects an influence of the more standard, TA-less varieties, or if it could also be due to the grammar of colloquial Slovenian). Both ordinals and superlatives are inherently definite; that is, the noun phrase containing a superlative or an ordinal necessarily refers to a unique (and therefore definite) individual.

- (6) a. *ta drug cvek* b. *ta najboljši komad*
 ‘the second F-grade’ ‘the best song’

Also inherently definite are noun phrases introduced with a demonstrative. Not surprisingly, these noun phrases are also very often equipped with TA, (7).

- (7) a. *tá ta visok hrib* b. *tist ta nizek pukl*
 this TA tall hill that TA small bump
 ‘this tall hill’ ‘that small hill’

Although not inherently definite in the same sense as (6) and (7), but definite in some sense or other, are also superlative and ordinal adverbs, derived from adjectives. TA also occurs with these. When such an adverb appears inside a complex adjective phrase (AP), the TA of the adverbial stays in place and an additional TA may be added for the entire AP, as in (8b).

- (8) a. [ta *prvič*] *sem članek bral počasi*
 TA first-time AUX article read slowly
 ‘the first time I read the article slowly’
 b. *tá* [ta *prvič*] *spohan] šnicl*
 this TA TA first-time fried steak
 ‘this steak fried (for) the first time’

These examples present some form of a bracketing paradox, since TA is associated with the adjective, forming a semantic constituent with it, but morphologically, TA is its own word, a clitic hosted by the entire derived adverb. The adverbial morphology is semantically further from the adjective than TA is, but it nonetheless forms a single word with the adjective.

- (9) a. [[ta *prvi*]-ič] = [[the first]-time]
 b. [[ta *zadnji*]-krat] = [[the last]-time]

TA can sometimes iterate even in a single AP. These cases often sound a bit like a playful language experiment, but are quite frequent and accepted as grammatical by most speakers, (10).

(10) a. <i>ta naj ta boljša tortica</i>
TA most TA better cake
‘the best cake’	cf. <i>ta najboljša tortica</i>
TA best cake
b. <i>ta pred ta zadn tekač</i>
TA before TA last runner
‘the penultimate runner’	cf. <i>ta predzadn tekač</i>
TA before-last runner
‘the penultimate runner’

TA can split other complex APs as well, such as: *ta skor ta zadn* “TA nearly TA last”, *ta zlo ta dobr* “TA very TA good”, *ta čist ta desn* “TA very TA right”, *ta res ta drage* “TA really TA expensive” etc. In principle, one can get even three or four TAS: *ta nar ta bl ta rdeč* “TA most TA more TA red”, *ta čist ta nar ta bl ta nov* “TA very TA most TA more TA new”. We have little to say about

this type of repetition at this point, since it is not clear to us what allows it. It might be that a post-syntactic copying operation is responsible for the multiple TAs. As for the TA's base position, it seems that it is not the one on the edge of the adjective phrase, but rather the one right next to the adjective. This is most clearly seen from the fact that at an earlier stage of the language, the only TA in such constructions appeared between the measure phrase and the adjective, as in (11), a sentence from a 1557 text by Primož Trubar.

- (11) *De ner ta vegshi Nauuk, ner ta bulshi Kunsh, ner tanuznishi Modroſt*
that most TA great knowledge most TA better art
most TA-needed wise
'That the greatest knowledge, the best art, the most needed advice
...' (Trubar 1557)

In addition to such repetitions within a complex AP, TA can—not surprisingly, given its association to the adjective—freely repeat also in the case of stacked APs, (12a). As long as the adjectives are prenominal, their order seems freer when they occur with TA than when they occur without it, (12)-(13). Presumably as a consequence of the universal hierarchy of different types of functional projections in whose specifiers APs sit—with the functional projection for size dominating the one for color (Scott 2002)—the order of TA-less APs seems rigid, (13). The order of APs with TA in (12), however, seems reversible. If adjectives indeed sit in the specifiers of FPs that come in a fixed hierarchy (Cinque 1994, Scott 2002), this suggests that TA+AP sits in a different position or in a different functional projection than the corresponding TA-less AP.

- (12) a. *tá [ta zelen] [ta debeu] svinčnik*
this TA green TA thick pencil
'this thick green pencil'
b. *tá [ta debeu] [ta zelen] svinčnik*
(13) a. *debeu zelen svinčnik*
thick green pencil
'a thick green pencil'
b. * *zelen debeu svinčnik*

And finally, one environment TA is banned from is before some inherently definite adjectives, such as possessive and kind/classifying adjectives,

(14a-b). Our proposal will account for both of these restrictions. Both of these adjectives are attributive-only, so TA can be said to be restricted to predicative adjectives (in prenominal positions). The claim about the attributive-only status may seem counterintuitive for possessives, since they freely participate in predicative constructions (e.g. *Ta avto je fotrov* “this car is father’s”); however, the constructions in question turn out to contain attributive adjectives, as shown in the next section with the help of a test devised by Babby (1973) and adapted to our purposes in Marušič and Žaucer (2006a).

(14) a. * <i>ta fotrov avto</i>	b. * <i>ta javn delavc</i>
TA dad's car	TA public worker

1. Predicative Uses of TA+AP?

TA only occurs with attributive adjectives. When it occurs on an adjective in predicative position, this adjective stands next to a null noun, either on its own or in a partitive construction. One such case are structures with TA on predicative-looking superlatives and comparatives, (15a-b), where the latter are overtly partitive, (15b), and the former, covertly (cf. Matushansky 2004).

(15) a. <i>Marko je ta najhitrejši.</i>
Marko is TA fastest
'Marko is the fastest.' | b. <i>Peter je ta vižji od obeh bratov.</i>
Peter is TA taller of both brothers
'Peter is the taller of the two brothers.' |
|---|--|

In addition, TA can occur in predicative constructions also with ordinary adjectives when picking an individual from a set (e.g. *the tall one of the boys*), as in (16). The interpretation of such TA+AP in predicative position is partitive, ‘the/an X one (of some relevant group)’. We claim that this construction involves a null noun with the meaning ‘one’; Babby (1973) and Bailyn (1994) made the same claim for an apparent predicative use of the Russian attributive-only LONG form.

(16) a. <i>Ta knjiga je ta tanka.</i>
this book is TA thin
'This book is a thin one / one of (the) thin ones.' |
|--|

- b. *Jana je tista ta lepa.*
 Jana is that TA beautiful
 ‘Jana is that beautiful one [over there].’

Here is the first argument to support this claim. When complex APs occur in attributive positions in Slovenian, the argument/comparison/adjunct/etc. precedes the adjective, as shown in (17), but when the same complex AP occurs in a predicative position, the argument/comparison/ adjunct/etc. follows the adjective, as shown in (18) (cf. Larson & Marušić 2004).

- (17) a. * *vreden usmiljenja deček*
 worth pitty boy
 b. *usmiljenja vreden deček*
 pitty worth boy
 ‘a boy who is worthy of pitty’
- (18) a. *Peter je vreden usmiljenja.*
 Peter is worth pitty
 ‘Peter is worthy of pitty.’
- b. * *Peter je usmiljenja vreden.*²
 Peter is pitty worth

When TA is used with a complex AP in a predicative position, the internal order of the AP is that of complex APs in attributive positions—the adjective precedes the argument/comparison/ adjunct/etc. This suggests that the TA-modified adjective in predicative position is actually an attributive adjective in a noun phrase with a null (unpronounced) N. Therefore, this is not a case of TA appearing with adjectives in predicative positions.

- (19) a. * *Peter je ta vreden usmiljenja.*
 Peter is TA worthy pitty
 b. *Peter je ta usmiljena vreden.*
 Peter is TA pitty worthy
 ‘Peter is the one who is worthy of pitty.’

The second argument is based on a test that Babby (1975) devised to show the attributiveness of an apparent predicative use of the LONG form in

2 (18b) is bad with neutral intonation but can work when *usmiljenja* is given contrastive emphasis (e.g. ‘Peter is worthy of pitty, not money.’).

Russian. The polite form of the 2nd person singular pronoun *vi* ‘you’—which is homonymous with the pronoun for the 2nd person plural—triggers plural agreement, (20a-b), but it requires a singular NP in an equative sentence (‘NP is NP’), (20c). 2nd person plural *vi*, on the other hand, requires plural NPs in such sentences, (20d). The difference observed between (21a), with plural agreement on the adjective and the obligatory plural interpretation of the pronoun, and (21b), with singular agreement on the adjective and the obligatory interpretation as the polite singular, thus suggests that TA+AP forms a noun phrase in predicative position.

- (20) a. *Vi ste prišli.*
you are came_{PL} (=interpretation: either SG_{POLITE} or PL)
 - b. *Vi ste še mladi.*
you are still young_{PL} (=interpretation: either SG_{POLITE} or PL)
 - c. *Vi ste tisti fant.*
you are that boy_{SG} (=interpretation: only SG_{POLITE})
 - d. *Vi ste tisti fantje.*
you are those boy_{PL} (=interpretation: only PL)
- (21) a. *Vi ste ta mladi.*
you are TA young_{PL} (=interpretation: only PL)
 - b. *Vi ste ta mlad.*
you are TA young_{SG} (=interpretation: only SG_{POLITE})

TA+AP is therefore always part of a noun phrase, but the head of the NP can sometimes be null. This means that despite appearances, TA always modifies an attributive adjective, even when the two are found in predicative position without an overt noun.

Moreover, TA is also available in predicative constructions with ‘nominalized’ adjectives, (22), but such cases presumably also represent a combination of an attributive adjective and a null noun, as mentioned above.

- (22) a. *Tile so pa ta beli / ta rdeči.*
these are PTCL TA whites TA reds
‘These are the Quislings/commies.’
- b. *Tole so njeni ta stari.*
these are her TA olds
‘These are her parents.’

We conclude, therefore, that TA is only used on adjectives in prenominal positions, and moreover, that it is only used with predicative adjectives in prenominal positions. All such adjectives (can) occur with TA and no other adjective can occur with TA (some exceptions are discussed in the last section).

In (14a) (repeated here as (23a)), TA was shown to be impossible with the possessive adjective in prenominal position.³ As mentioned above, possessive adjectives can be used in predicative positions, as in (23b), so that (23a) represents a counterexample to the claim that all predicative adjectives allow TA when used in prenominal positions.

- (23) a. * *ta fotrov avto* b. *Tisti avto je očetov.*
 ta dad's car that car is father's

However, the possessive adjective in predicative position actually behaves as if it is part of a DP. This can be seen from (24), applying the test explained above with (20)-(21).

- (24)
a. <i>Ti si pa res očetov.</i>
you _{SG} AUX _{SG} PTCL really father's _{SG}
'You are really like your father.'	d. <i>Ali si ti Kolonov?</i>
Q AUX _{SG} you _{SG} Kolonov _{SG}
'Are you from the Kolonovi house?'
b. <i>Vi ste pa res očetovi.</i>
you _{PL} AUX _{PL} PTCL really father's _{PL}
#'You, sir, are really like your father.'
(✓ You, boys, are really like your father.)	e. <i>Ali ste vi Kolonovi?</i>
Q AUX _{PL} you _{PL} Kolonov _{PL}
'Are you, sir, from Kolonovi house?'
(✓ Are you, boys, from the house K?)
c. <i>Vi ste pa res očetov.</i>
you _{PL} AUX _{PL} PTCL really father's _{SG}
'You are really like your father.'	f. <i>Ali ste vi Kolonov?</i>
Q AUX _{PL} you _{PL} Kolonov _{SG}
'Are you from the Kolonovi house?'

2. Semantic contribution of ta – definiteness or specificity

As was pointed out above, TA is often referred to as the definite article and the noun phrase containing it as a definite noun phrase. We have also shown that TA indeed occurs in some inherently definite noun phrases with a demonstrative or a possessive element preceding it, and that it typically co-occurs with the inherently definite superlatives and ordinals, as in (6) and (7).

3 As discussed in Marušić and Žaucer (2006a,b), however, (22a) is in principle possible in a very specific contexts.

When speaking of definiteness, it is important to distinguish definiteness from specificity, two notions that tend to be used confusingly. We follow Ionin *et al.* (2004) (also Ionin 2006) in defining the two notions in the following way. If an NP is *definite*, then both the speaker and the hearer presuppose the existence of a unique individual (in the set denoted by the NP). If an NP is *specific*, then the speaker intends to refer to a unique individual in the set denoted by the NP (and considers this individual to possess some noteworthy property). According to these definitions, definiteness involves both the speaker's and the hearer's knowledge, while specificity involves only the speaker's knowledge, (25).

Testing TA in appropriate contexts reveals that it brings in definiteness rather than specificity. TA cannot be used in [- definite] contexts, as shown in (25c-d).

(25)

a. [+ definite] [+ specific]

Prinesi mi tistele ta zelene hlače.
 bring_{IMPER} I_{DAT} those TA green pants
 'Bring me those green pants.'

b. [+ definite] [- specific]

Kdorkoli je bil ta prvi v gostilni, naj tudi plača prvi.
 whoever AUX was TA first in pub PTCL also pay first
 'Whoever came to the pub first should also pay first.'

c. [- definite] [+ specific]

*V gostilni sem srečal enega/*ta visokega prijatla,*
 in pub AUX met_{ISG} one / TA tall friend
Vida Juga, ki ga ti ne poznaš.
 Vid Jug that him you not know

'In the pub, I met a tall friend, Vid Jug, who you don't know.'

d. [- definite] [- specific]

Hoče ta poceni igrco, ampak še ne ve, katero.
 want TA cheap game but still not know which
 'He wants a cheap game, but he does not know yet which one.'

TA is most commonly used to pick an individual from a group, pointing out its unique property in the relevant set and contrasting it with other members of the set, but the property has to be known to both the speaker and the hearer, or else TA is ungrammatical. For example, one cannot utter (26) in

a context where only the speaker knows that there is a unique pair of green pants in the washroom.

- (26) # *A mi prneseš ta zelene hlače iz kopalnce?*
 Q I_{DAT} bring TA green pants from washroom
 'Can you please bring me the green pants from the washroom?'

However, TA does not necessarily make the entire noun phrase definite. It does not have to refer to a unique item/token, it can also refer to a definite (/unique) type or class of a noun described by the adjective. This is most clearly seen from examples where TA occurs in an indefinite noun phrase, as in (27).

- (27) a. *kšn ta hitr avto* = some (or other) fast car⁴
 some TA fast car
 b. *nek ta hitr avto* = some fast car
 some TA fast car
 c. *kerkol ta hitr avto* = whichever fast car
 whichever TA fast car
 d. *eni ta hitri avti* = some fast cars
 one_{PL} TA fast cars
 e. *kr en ta hitr avto* = any one fast car
 any one TA fast car

Similarly, in (28a), there is no unique / specific bottle the speaker is afraid to drink from, but rather a specific *type* of bottle, namely, that made of green glass. Similarly, TA does not seem to contribute specificity in (28b), where it is preceded by an indefinite determiner, suggesting that there are no two unique / specific large beers I want to drink; rather there is a particular type of beer, *a large beer*.

- (28) a. *Ne pijem s ta zelene flaše, ker prnaša nesrečo.*
 not drink from TA green bottle_{SG} because brings bad-luck
 'I don't drink (beer) from green bottles, it brings bad luck.'

4 A question comes up when comparing (27) with (25d). If the type interpretation of adjectives is available in (27), why not also in (25d)? The simplest answer we can give is that in the absence of an explicit indefinite marker (either an indefinite article or some other indefinite determiner) Slovenian noun phrases tend to be interpreted as definite (cf. Toporišič 2000). That is, for expressing indefiniteness, colloquial Slovenian tends to require explicit indefiniteness marking (either articles or indefinite determiners).

- b. *Dejte nama prosm dva ta mala pira.*
 give to-us please two TA small beers
 'Bring us a couple of half-pints please.'

It seems, then, that the DP's quantification is separate from TA. The entire noun phrase containing TA is not necessarily definite. What TA contributes is just type-definiteness. That is, what is shared between the speaker and the hearer is not the identity of the entity, but rather the degree to which the adjectival property is true of that entity.

So, since we are claiming that TA's quantification is not one over entities but rather one over degrees, we can still ask whether what we are seeing is type definiteness or type specificity? Based on Trenkić's (2004) test, and following the above, Ionin *et al.* (2004)-based intuitive distinction—according to which definiteness is uniqueness of which both the speaker and the hearer are aware, while specificity is (specific) uniqueness of which only the speaker is aware—we can have a look at examples in (29). The noun phrase in (29) is indefinite, but the degree of the application of the adjective 'big' is what we are looking for. The context we are interested in is when person A, looking at the picture of a room, gives instructions to person B, who does not see the picture and has never seen the room before, on what to do in the room.

(29)

Person A saying to person B, who has never seen the room before

- a. *Ko vstopiš, vidiš na levi en velik predalnik; odkleni ga in ...*
 When you-enter, you-see to the-left a big dresser; unlock it and ...
 '... a/this big dresser ...'
- b. *Ko vstopiš, vidiš na levi en ta velik predalnik; odkleni ga in ...*
 When you-enter, you-see to the-left a TA big dresser; unlock it and ...
 '... a/this dresser of the big type ...'

According to our intuition, it is impossible to use (29b), with TA, if the speaker and the hearer do not share some common knowledge on what a big dresser could look like, what it means for a dresser to be big; in other words, TA makes the type of the dresser (but not the dresser itself) definite (it would be possible to use *ta velik predalnik* without the indefinite article/determiner, but then the entire noun phrase would be interpreted as definite – and we would need a second dresser in the room that is not big). Unlike in (29b), (29a) does

not require shared knowledge of the type of dresser, suggesting this is a case of a specific type.

To sum up section 2: in 2.1, we established that the article-like element TA is a clitic intimately linked to the adjective, that it can be repeated with stacked adjectives and that it is restricted to predicative adjectives in prenominal positions, and in 2.2, we showed that it seems to bring in (type) definiteness rather than (type) specificity, though in the presence of indefinite determiners, the entire noun phrase which TA is part of can still be indefinite.

HOW DOES TA COMPARE TO POTENTIALLY SIMILAR PHENOMENA?

In this section, we compare the Slovenian definite TA with some better-known and potentially comparable phenomena in other languages. In particular, we will show that TA cannot be compared to Swedish/Scandinavian multiple definiteness marking, that it is different from Greek polydefiniteness and from Bulgarian and Macedonian definite articles. On the other hand, TA is potentially comparable to the Albanian and Chinese “definite” markers, and is essentially the same as the LONG-form adjectives known from Standard Slovenian and Bosnian/Croatian/ Serbian.

1. TA is not like ...

One well-known case of adjectival definiteness is discussed by Delsing (1993) for Swedish, where the noun by itself has an affixal article, while an adjective has to be preceded by a second article, (30).

- (30) a. *hus-et* b. *det gamla hus-et*
 house-the the old_{STRONG} house-the
 ‘the house’ ‘the old house’ (Delsing 1993)

However, the Swedish facts are still different. Unlike Swedish, Slovenian has no definite article on bare nouns, and more importantly, while Swedish does not allow the adjectival definite article in an indefinite noun phrase—i.e., there has to be agreement in definiteness between the noun and the adjective, as in (30b)—there is no such restriction in Slovenian, as we showed in Section 2. Further, while TA can be repeated on stacked adjectives, det cannot repeat, (31). One might still try to argue that rather than to det , TA is comparable to the strong inflection, but the strong adjectival morphology is also banned in indefinite noun phrases. The same applies to other Mainland (Germanic) Scandinavian languages.

- (31) *det stora gamla hus-et*
 the big_{STRONG} old_{STRONG} house-the
 ‘the big old house’

Another well-known case of an adjective-specific determiner comes from Greek, where a determiner can—but need not—reappear with every adjective, (32). This phenomenon, which has been widely discussed, also does not seem to be directly related to TA for the simple reason that Slovenian TA does not appear on nouns, and again, the Greek adjectival definite article cannot appear in an indefinite DP, (33). Moreover, while the otherwise obligatorily prenominal Greek adjectives can appear postnominally when preceded by the definite article, (32b-c), there is no such effect in Slovenian when TA appears in front of an adjective, (34).

- (32) a. *to meyalo to kokkino to vivlio*
 the big the red the book
 ‘the big red book’
- b. *to meyalo to vivlio to kokkino*
 the big the book the red
- c. *to vivlio to meyalo to kokkino*
 the book the big the red (Alexiadou & Wilder 1998)
- (33) * *ena to kokkino (to) vivlio*
 a the red the book
 ‘a/one the red book’ (cf. Androutsopoulou 2001: 166)
- (34) * *knjiga ta debela*
 book TA thick

Similar features (no article on the noun and no article in an indefinite DP) also keep Slovenian TA apart from determiners in Bulgarian and Macedonian, where the definite article of the noun phrase cliticizes on the first lexical word in the DP (Dimitrova-Vulchanova & Giusti 1998).

2. TA is like ...

On the other hand, TA seems to share at least some features with Chinese and Albanian determiners. Both Albanian and Chinese allow a “definite” determiner inside an indefinite noun phrase, (35) (cf. Simpson 2002). Unfortunately, we cannot go any further into this comparison.

- (35) a. *nje djale i mire* (Alb.)
 a boy the good
 'a good boy' (Simpson 2002, (22))
- b. (**de*) *ren / ren – (*de)* (Chin.)
 DE person person-DE
 'the person' (Simpson 2002, (43))
- c. *wo de liang-ben shu* (Chin.)
 I DE 2-CL book
 'two books of mine' (indefinite) (Simpson 2002, (50))

Another case parallel to TA both in meaning and distribution seems to be the Standard Slovenian and Bosnian/Croatian/Serbian LONG form of adjectives (most clearly present in Bosnian). The LONG form is essentially just distinct morphology on adjectives, and is typically called definiteness (e.g. Progovac 1998, Rutkowski & Progovac 2005) or specificity marking (Aljović 2002, Trenkić 2004), (36).⁵ Just like Slovenian TA, the B/C/S LONG form cannot appear on nouns, it can be iterated on stacked adjectives, (37), and it need not make the DP either definite nor specific, as shown by the fact that it can appear in an otherwise indefinite DP, (38).

- (36) a. *vrijedn-i student* b. *vrijedan student*
 diligent_{LONG} student diligent_{SHORT} student
- (37) *ono njegovo pouzdano: malo: crno: auto*
 that his reliable_{LONG} small_{LONG} black_{LONG} car
 'that reliable small black car of his' (Aljović 2002: 34)
- (38) [in a store] *Treba mi jedan plav-i kaput.*
 need I_{DAT} one blue_{LONG} coat
 'I need a blue (type of) coat.' (p.c. Tanja Milićev)

The Serbian LONG form is obligatory in three functions (Rutkowski & Progovac 2005): when the NP is definite⁶, when the AP has the classifying

5 Note that even though they are formally the same, the Bosnian/Croatian/Serbian and Standard Slovenian long form and the Modern Russian long form are functionally very different (cf. Bailyn 1994).

6 The extent to which definite contexts *require* rather than just *allow/tend to exhibit* the LONG form needs further investigation. Internet searches for strings such as *ovaj/onaj ružan* 'this/that ugly', *ovaj/onaj glup* 'this/that ugly'—i.e. with the adjective in the short form—return quite a few hits where the NP is most likely definite, such as *da zaboravimo ovaj ružan*

function, and in vocative constructions. With respect to these uses and TA, we have already seen that TA can (though need not) turn a noun definite and that it can turn a qualitative adjective into a definite-kind/type-denoting one, i.e. a classifying one. We should add that TA does not appear with inherently classifying adjectives (more on this in Marušič & Žaucer 2006a,b) and that it is not really clear if it can be used, like the LONG form (as in the standard Slovenian LONG-form vocative in (39a)), in vocative constructions, (39b).

- (39) a. *Pametni človek, spregovori!*
wise_{LONG} man speak-up_{IMPER.}
'Speak up, wise man!'
- b. *? *Ta pametn človk, spregovor!*
ta wise man speak-up_{IMPER.}
'Speak up, wise man!'

In addition, just like the LONG form, TA is used when an adjective appears alone (with a null noun), and just like classifying adjectives (which have the LONG form) (cf. Larson & Marušič 2004), TA is restricted to attributive adjectives (Section 2).

There are also certain differences between TA and the LONG form. Unlike adjectives with TA, adjectives with the LONG form, the audience at the *Contemporary Linguistic Prospects* conference told us, respect strict linear order in Bosnian/Croatian/Serbian (cf. Aljović 2005). This is a surprising fact in itself, since there seems to be a general tendency in languages for richer morphology to allow for freer word order. Moreover, we were told that unlike adjectives with TA, which can freely co-occur with TA-less adjectives, Bosnian/Croatian/Serbian LONG-form adjectives cannot occur to the left of SHORT form adjectives in a single noun phrase.⁷ Maybe the only exception to this is the LONG form

dogadaj 'so-that we-forget this ugly_{SHORT} event' and [*samo nisi trebao*] *onaj glup efekat* [*uba-civati*] '[but you-didn't-need to-put-in] that dumb_{SHORT} effect'. If the correct generalization is a tendency rather than a strict requirement, the similarity with TA is even stronger.

⁷ Again, this claim needs further investigation. Internet results for search strings such as *ovaj/onaj ružan* 'this/that ugly', *ovaj/onaj glup* 'this/that ugly', etc., also include hits where a LONG adjective occurs to the left of a SHORT adjective, such as [*neznam kako da obrišem*] *onaj crni ružan prozor msdos-a* '[I don't know how to get rid of] that black_{LONG} ugly_{SHORT} window ms-dos_{GEN}'. And in fact, all of the hits where elements like *ovaj/onaj/koji* 'this/that/which' occur to the left of a SHORT-form adjective—such as *ovaj ružan dogadaj* 'this ugly_{SHORT} event', *onaj ružan gipsani odlivak* 'that ugly_{SHORT} plaster cast', *koji ružan dan* 'what ugly_{SHORT} day'—exhibit the LONG form to the left of a SHORT-form adjective since *ovaj/onaj/koji* are in fact all LONG-form elements; the strings *koji ružan* (lit. which ugly_{SHORT}) and *koji ružni* (lit. which

of the classifying adjectives. There the LONG form does not make the DP definite, so there is no need for LONG-form adjectives in the rest of the DP. Some speakers accept cases like (40), where a descriptive adjective like ‘boring’ or ‘experienced’ precedes a classifying adjective.

- (40) a. (en) *dolgočasn mednarodni računalniški tečaj* (Slovenian)
a boring international computer course
b. (en) *izkušen helikoptrski gorski reševalc* (Slovenian)
an experienced helicopter mountain rescuer

Although we have argued that TA and the LONG-form adjectives are related, we will not use any of the existing analyses of the LONG forms and try to adjust it to TA but rather propose our own analysis and only briefly explain why TA is incompatible with the current analyses of the LONG form (e.g. Aljović 2002, 2005, Progovac 1998). For a longer discussion of the incompatibility of TA with the current proposals, see Marušić and Žaucer (2006a,b).

PROPOSAL

We will build our analysis on two crucial observations: TA is found only in pronominal positions and only with predicative adjectives (see Marušić and Žaucer 2006a,b for exceptions).

Since the definiteness of TA, as explained, is restricted to the adjective and the entire noun phrase need not be either definite or specific, TA seems to be incompatible with Progovac (1998) and Aljović (2002, 2005) (as well as the structurally less explicit Trenkić 2004). For Progovac (1998), the LONG morphology of adjectives is located in DefinitenessP (stacked between DP and AgrP), and since adjectives with TA can occur inside indefinite noun phrases, we obviously cannot adopt this proposal. For Aljović, the LONG morphology occupies the head of the functional projections that host adjectives in their specifiers. Therefore, the LONG-form morphology is part of the main D-N frame and should as such have influence on the interpretation of the entire noun phrase, but this is not what we established for TA+AP. As for adjectives with the short form, Aljović adjoins them to NUMP. Because they are adjuncts, their order is much freer, and this is again not what we established; adjectives with TA have a freer order than adjectives without TA. But if TA+AP combinations were tied to

ugly_{LONG}) 'what an ugly', for example, seem to return a comparable number of hits. All of this raises serious doubts about the reported obligatoriness of the restriction.

functional projections, their order should not be free (as is the case with LONG-form adjectives according to Aljović).

The interpretation of TA+AP is that of a restrictive relative clause. And as we said above, TA is indeed restricted to predicative adjectives, i.e., adjectives for which a very common analysis is that of a reduced relative clause (Kayne 1994, Larson 1991, Alexiadou & Wilder 1998, etc.). In a way, we follow Cinque (2005) in that there seem to be two sources for prenominal APs in Slovenian. Adjectives without TA are simple APs in the specifiers of functional projections (e.g. Cinque 2005), while adjectives with TA appear to be derived from a reduced relative clause.

This is, of course, not everything. If TA+AP elements are indeed reduced relative clauses, it is rather clear where the AP is; the AP is the main predicate of this relative clause, but what is TA? We follow Campos & Stavrou (2004), who analyzed an interesting case of polydefiniteness in Aromanian that is similar, in one specific way, to the presented Slovenian TA+AP construction. In Aromanian, the phonologically reduced demonstrative in (41b) appears in noun phrases with adjectives and seems to have a similar effect as the Slovenian TA. Campos & Stavrou analyze it as the subject of a Small Clause inside the DP that also contains the adjective.

Following the reasoning above, and Campos & Stavrou's proposal for the Aromanian phonologically reduced demonstrative, we propose that TA+AP form a small-clause element, of which TA is the subject. This small clause—a reduced relative clause which we simply label XP—is adjoined to a functional projection (cf. Svenonius 1994), (42).

- (42) DP
 3FP
 qoFP
 XP 3NP
 2X' 3

TA	2		N
	X	AP	<i>book</i>
TA	Ø	<i>good</i>	<i>knjiga</i>
	<i>ta</i>	<i>dobra</i>	

We assume that there is a DP layer higher up in the noun phrase, but it does not really matter for us. Just as an aside, as mentioned above, Slovenian does have what looks like an indefinite article (*ena drevesa* – one_{PL} trees “(some) trees”, *en ta velik avto* – one_{SG} TA big car “a/some big car”). If this is really an indefinite article (rather than an indefinite adjective), then proposing a DP layer (against Bošković, this volume) does not seem too controversial.

The reason why we place TA in Spec, XP , and not in X^0 , is rather simple. TA is a phonologically reduced demonstrative pronoun, so it seems more plausible to see it as a subject-of-predication element than a predication head.

1. How about the Long form?

Even more revealing regarding the nature of TA, given that the latter is comparable in its use to the adjectival LONG form, is a look into the history of the adjectival LONG form. As described by Schenker (1993), the LONG form is historically a combination of two distinct elements, an adjectival morpheme and a pronoun (the LONG-form declination is sometimes actually called the pronominal declination), (43).

- (43) *star-i* = *star-b-jb* Proto Slavic (Schenker 1993: 91)
star- = stem
-b- = adjectival morpheme (Nom., Masc., Sg.)
-jb = pronoun (Nom., Masc., Sg.)

Putting the historical LONG form in our tree, we get (44), where the pronoun occupies the subject position of the small clause and the adjectival morpheme is the head of the predicate phrase. As already mentioned, TA historically derives from a demonstrative pronoun, so both TA and the LONG form have a pronominal part. This is discussed in more detail in Marušič & Žaucer (2006a,b).

- (44) DP
3FP
qoFP

XP		3NP	
3 X'		3	
pronoun	3		N
X		AP	noun
Adj. morph.		root	

CONCLUSION

We presented the basic facts about the colloquial Slovenian article-like element *ta*. We showed that it is restricted to attributive adjectives, and that it does not obligatorily bring either definiteness or specificity to the nominal phrase (though it may); the interpretation of a noun with a *ta+AP* structure was said to be that of a restrictive relative clause. Combining the facts about its distribution, its semantic import, and its status as a (historically) phonologically reduced form of the demonstrative pronoun, we proposed that *ta* is best analyzed as the subject of a small clause, which is adjoined to a functional projection somewhere between the NP and the DP.

We also mentioned, briefly, that *ta* is not comparable to some other potentially related phenomena from the literature, such as Scandinavian Germanic definiteness marking, Greek polydefiniteness, and Macedonian and Bulgarian definite articles, but that it does seem more closely related to some lesser-known elements in Albanian and Chinese; we could not, however, pursue a more detailed comparison.

Finally, we contrasted *ta* with the adjectival LONG form in Standard Slovenian and Bosnian / Croatian / Serbian, suggesting that they are functionally comparable; we thus extended our analysis to the adjectival LONG form as well. In fact, the historical facts about the adjectival LONG form—namely, the fact that the latter historically combines an adjectival morpheme and a pronoun—provided additional support for out placing the historically pronominal *ta* in the subject position of the small clause rather than in its linker/head position. In a nominal phrase with a LONG-form adjective, the pronominal part of the LONG-form morphology then sits in the subject position of the small clause and the adjectival-morpheme part sits in its linker/head position.

REFERENCES

- Alexiadou, Artemis & Wilder, Chris (1998), “Adjectival Modification and Multiple Determiners”, In: Alexiadou & Wilder (eds.) *Possessors Predicates and Movement in the Determiner Phrase*, Linguistik Aktuell, Benjamins, Amsterdam 303-32.

- Aljović, Nadira (2002), "Long Adjectival Inflection and Specificity in Serbo-Croatian", *Recherches linguistiques de Vincennes* 31: 27-42.
- Aljović, Nadira (2005), *Syntactic Positions of Attributive Adjectives: the Case of Serbo-Croatian Long and Short Adjectives*, JE "Adjectifs" Paris, 28 Sept. 2005.
- Androutsopoulou, Antonia (2001), "Adjectival Determiners in Albanian and Greek", In M.-L. Rivero and A. Ralli (eds.), *Comparative Syntax of Balkan Languages*, OUP, Oxford
- Babby, Leonard (1973), »The Deep Structure of Adjectives and Participles in Russian«, *Language* 49: 349-360.
- Bailyn, John (1994), »The Syntax and Semantics of Russian Long and Short Adjectives: An X'-Theoretic Account«, V J. Toman (ur.) *Formal Approaches to Slavic Linguistics (The Ann Arbor Meeting)*, Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 1-30.
- Bošković, Željko, this volume, *DP ili NP: o strukturi tradicionalne imeničke sintagme (DP or NP: On the Structure of the Traditional Noun Phrase)*, Paper presented at *Contemporary Linguistic Prospects* conference in Sarajevo, 23. 12. 2006.
- Campos, Hector & Stavrou, Melita (2004), "Polydefinite Constructions in Modern Greek and Aromanian", In O. Tomić (ed.) *Topics in Balkan Sprachbund Syntax and Semantics*, Benjamins, Amsterdam 147-186.
- Cinque, Guglielmo (1994), »Evidence for Partial N-Movement in the Romance DP«, In G. Cinque et al. (eds) *Paths Toward Universal Grammar*, 85-110, Georgetown UP, Washington, DC
- Cinque, Guglielmo (2005), *The Dual Source of Adjectives and Phrasal Movement in the Romance DP*, Ms., Università Ca' Foscari, Venezia
- Dimitrova Vulchanova – Giusti, Delsing, Lars-Olof (1993), *The Internal Structure of Noun Phrases in Scandinavian Languages: A Comparative Study*, Dept. of Scandinavian Languages, University of Lund
- Ionin, Tania (2006), "This Is Definitely Specific: Specificity and Definiteness in Article Systems", *Natural Language Semantics* 14: 175-234.
- Ionin, Tania, Heejeong Ko, & Kenneth Wexler (2004), "Article Semantics in L2-acquisition: the Role of Specificity", *Language Acquisition* 12/1: 3-69.
- Kayne, Richard (1994), *The Antisymmetry of Syntax*, Mass.: MIT Press, Cambridge
- Larson, Richard (1991), "The Projection of DP (and DegP)", In Richard Larson (to appear) *Essays on Shell Structure*, Routledge, New York
- Larson, Richard & Franc Marušić, "On Indefinite Pronoun Structures with APs: Reply to Kishimoto", *Linguistic Inquiry* 35/2: 268-287.
- Marušić, Franc & Rok Žaucer (2006a), »The 'Definite Article' *ta* in Colloquial Slovenian«, In J. E. Lavine et al. (eds.) *Formal Approaches to Slavic Linguistics 14 (The Princeton Meeting)*, Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 189-204., Available: <http://sabotin.p-ng.si/~fmarusic/pub/index.html>.

- Marušič, Franc & Rok Žaucer (2006b), “O določnem ta v pogovorni slovenščini (z navezavo na določno obliko pridavnika)”, To appear in *Slavistična revija*, Available: <http://sabotin.p-ng.si/~fmarusic/pub/index.html>
- Matushansky, Ora (2004), *The DP & the Deepest*, Ms. Université Paris 8, Paris
- Orešnik, Janez (1994), *Slovenski glagolski vid in univerzalna slovnica* (Slovene Verbal Aspect and Universal Grammar), SAZU, Ljubljana
- Orešnik, Janez (2001), *A Predictable Aspect of (Morpho)syntactic Variants*, SAZU, Ljubljana
- Orožen, Martina (1972), “K določnemu členu v slovenščini (On the definite article in Slovenian)”, *Slavistična revija*, 20. 1: 105-114.
- Progrovac, Ljiljana (1998), “Determiner Phrase in a Language without Determiners”, *Journal of Linguistics*, 34: 165-179.
- Rutkowski, Paweł & Ljiljana Progovac (2005), “Classification Projection in Polish and Serbian: the Position and Shape of Classifying Adjectives”, In S. Franks *et al.* (eds) *FASL 13 (The South Carolina Meeting)*, Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 289-299.
- Schenker, Alexander (1993), “Proto-Slavonic. V B. Comrie”, In G. Corbett (ed.) *The Slavonic Languages*, Routledge, London, 60-121.
- Scott, Gary-John (2002), “Stacked Adjectival Modification and the Structure of Nominal Phrases”, In G. Cinque (ed.) *Functional Structure in DP and IP: The Cartography of Syntactic Structures, Volume 1*, Oxford University Press, Oxford, 91-120.
- Simpson, Andrew (2002), “On the Status of ‘Modifying’ DE and the Structure of the Chinese DP”, In Sze-Wing Tang & Chen-Sheng Liu (eds.) *On the Formal Way to Chinese Languages*, CSLI, Stanford
- Svenonius, Peter (1994), “On the Structural Location of the Attributive Adjective” In *Proceedings of the 12th WCCFL*, CSLI, Stanford, California, 439-454.
- Toporišič, Jože (1992), *Enciklopedija slovenskega jezika* (Encyclopedia of Slovenian), Cankarjeva založba, Ljubljana
- Toporišič, Jože (2000), *Slovenska slovnica* (Slovenian Grammar), Obzorja, Maribor
- Trenkić, Danijela (2004), “Definiteness in Serbian / Croatian / Bosnian and Some Implications for the General Structure of the Nominal Phrase”, *Lingua*, 114: 1401-1427.
- Trubar, Primož (1557), “Ena dolga predgovor (A long foreword)”, Available at <http://www.ijs.si/lit/trubar57.html>

O PRIDJEVSKOM ODREĐENOM ČLANU U SLOVENSKOM JEZIKU

Sažetak

Ovaj rad raspravlja o slovenskoj riječi TA, koja, na neki način, podsjeća na obične određene članove prisutne u mnogim evropskim jezicima. Međutim, ona ima mnogo neobičnih osobina koje ju čine jedinstvenom. TA se pojavljuje samo s pridjevima, što je čini, skupa s još nekim osobinama, ekvivalentnom s dugim pridjevskim oblicima (pridjevskim oblicima određenog vida) bosanskog / hrvatskog / srpskog jezika. Prepostavimo da je TA ustvari subjekat jedne male klauze koja ima funkciju pridjevskog modifikatora, i, kao takva, TA nema veze s određenošću ili funkcionalnim projekcijama specifičnosti (*specificity functional projections*).⁸

⁸ Ključne riječi i sažetak izdvojila Senka Ahmetović-Palić.

Ismail PALIĆ

TIJELO I NJEGOVI DIJELOVI IZMEĐU DATIVA I AKUZATIVA

KLJUČNE RIJEČI: *situacija, predstava, tijelo, dijelovi tijela, izravna pogodenost, neizravna pogodenost, jezičko kodiranje, dativ, akuzativ*

U radu se raspravlja o konstrukcijama kojima su označene dvije vrste semantičkih situacija: situacija s trpiocem fizičkih radnji i situacija s trpiocem psihofizičkih stanja. Sagledavaju se mogućnosti upotrebe besprijeđložnog dativa ili besprijeđložnog akuzativa u tim konstrukcijama i nastoje utvrditi zakonitosti kojima je upotreba jednoga ili drugog padeža uvjetovana.

Već je odavno zapaženo da u konstrukcijama s pojedinim glagolima koji uzimaju jedan objekt taj njihov objekt u bosanskome (hrvatskome, srpskome) jeziku može biti označen besprijeđložnim dativom, tj. kao neizravni, ili besprijeđložnim akuzativom, tj. kao izravni. Takvi su glagoli uglavnom nazivani glagolima dvojake rekcije, a među njima su izdvajani većinom glagoli komunikacije, npr.: *lagati, savjetovati, napomenuti, suditi*, te glagoli zauzimanja odnosa, npr.: *pomoći, služiti, smetati*. Konstrukcijama s ovim glagolima posvećeno je dosta pažnje, poglavito u srpskici (Grickat 1950; Belić 1951; Stevanović 1951; Stevanović 1962; Popović 1964; Gortan-Premk 1971; Gortan-Premk 1977). Osim spomenutih, među konstrukcije u kojima postoji konkurenčija dativa i akuzativa ubrojene su i one s dvostrukim objektom uz glagole *učiti* i *naučiti* (*/na/učiti koga što/čemu*), i o njima je također pisano (Gortan-Premk 1971; Milinković 1976). Pojavljivanje različitih padežnih oblika gramatičari su uglavnom tumačili izmjenom značenja, uz napomenu da ta značenja nisu uvijek jasno razgraničena te da ima slučajeva miješanja i naporedne upotrebe obaju oblika dopuna uz isti glagol (npr. uz glagole *lagati, smetati*). Također, uočeno je da se upotreba dativa i (li) akuzativa u ovakvim slučajevima razlikuje u bosanskome, hrvatskome i srpskome jeziku, tj. da je teritorijalno uvjetovana.

Drugim vrstama konstrukcija dativno-akuzativne konkurenčije u bosnici, kroatici i srpskici dosad, koliko mi je poznato, nije posvećena skoro

nikakva pažnja. Među takvim konstrukcijama možda su najzanimljivije one u kojima se u glagolom označenoj radnji kao učesnici pojavljuju osobe i dijelovi njihova tijela.

Konstrukcije o kojima je riječ najkorisnije je, čini se, opisivati polazeći od, po mome sudu, osnovane pretpostavke da je izbor naročite sintaksičke strukture uvijek uvjetovan semantički, tj. naročitim značenjem koje se želi prenijeti.¹ U semantičkoj interpretaciji događaja o kojemu se komunicira sadržan je govornik pogled na "situaciju", a njegov različit pogled rezultira različitim sintaksičkim strukturama.

Ako u svjetlu rečenoga razmotrimo događaje u kojima sudjeluju osobe i dijelovi njihova tijela, vidjet ćemo da govornik može na različite načine sagledavati datu "situaciju", te da mu u bosanskome (hrvatskome, srpskome) jeziku na raspolaganju stoje različite sintaksičke konstrukcije.² U osnovi postoje dva tipa ovakvih događaja:

1. agens vrši radnju na dijelu tijela druge osobe;
2. dijelovi ljudskog tijela zapadaju u različita stanja.

Događaj (1) može se nazvati situacijom s trpiocem fizičkih radnji, a događaj (2) situacijom s trpiocem psihofizičkih stanja.

SITUACIJA S TRPIOCEM FIZIČKIH RADNJI

Situaciju s trpiocem fizičkih radnji govornik može sagledavati i jezički kodirati na tri različita načina:

1. agens vrši radnju na dijelu tijela kao objektu koji pripada nekoj osobi, npr.: *Gledali su djetetovo lice*;
2. agens vrši radnju na osobi kao objektu, pri čemu:
 - a) dio tijela koji je zahvaćen radnjom nije naveden, npr.: *Gledali su dijete*,

1. Takvo uvjerenje u osnovi nije nikakva novina; ono je bilo karakteristično i za strukturalizam, posebno pražane, koji su isticali stalnu korelaciju između forme (oblika) i značenja, tj. da nema značenja bez forme niti forme bez značenja.

2. Wierzbicka (1988: 171-210) se u sklopu širih razmatranja posvećenih etnosintaksi i filozofiji gramatike osvrnula i na konstrukcije o kojima je ovdje riječ ukratko razmotrovši njihov status u francuskome, njemačkome i poljskome. Slična istraživanja provela je i Dabrowska (1997: 111-126), koja se, razmatrajući odnos dativa i akuzativa, zanimala za ovakve konstrukcije u poljskome. Napokon, na usputna doticanja ovog pitanja može se naići i u radovima drugih istraživača (v., npr., Van Belle – Van Langendonck 1996).

- b) dio tijela koji je zahvaćen radnjom jeste naveden: *Gledali su dijete u lice;*
1. agens vrši radnju na dijelu tijela osobe koja je kao posjednik pogoden na tom radnjom, pri čemu dio tijela može biti interpretiran kao:
 - a) objekt radnje, npr.: *Gledali su djetetu lice,*
 - b) prostor zahvaćen radnjom, npr.: *Gledali su djetetu u lice.*

Tri različite sintakšičke konstrukcije u kojima su jezički kodirana tri opisana različita pogleda na istu osnovnu situaciju mogu se, svaka ponaosob, imenovati kao:

1. konstrukcija s prisvojnim determinatorom
2. konstrukcija s akuzativom osobe
3. konstrukcija s dativom osobe

Primjerem opis ovih konstrukcija morao bi dati odgovor na središnje pitanje: da li je svaka situacija s trpiocem fizičkih radnji (o kojima je ovdje riječ) saglediva na tri opisana načina te, prema tome, iskaziva trima osnovnim sintakšičkim konstrukcijama, i, ako nije, čime su uvjetovana ograničenja govornikove slobode izbora.³

U konstrukcijama s akuzativom osobe govornik vidi izravno pogodenim onoga čiji je dio tijela zahvaćen nekom radnjom. Ta se osoba predstavlja izravnim objektom radnje, a manje se ili više zanemaruje činjenica da je dio njezina tijela zapravo izravnije pogoden jer se on, a ne ona u cjelini, pojavljuje kao neposredni predmet radnje. Ovakvom viđenju situacije sasvim je primjer akuzativ jer se položaj osobe čiji je dio tijela izložen kakvoj radnji jednostavno može opisati u okviru jezgrenog značenja ovoga padeža, a to je značenje potpunog obuhvaćanja predmeta ili cilja radnje.

U konstrukcijama s dativom osobe govornik onoga čiji je dio tijela izložen agensovoj radnji vidi i označuje neizravno pogodenim izvedenom radnjom. Neizravna pogodenost takve osobe počiva na činjenici da ona kao svoj integralni dio posjeduje predmet koji je ili izravni objekt radnje ili prostor na kojemu se ona izvodi. Ovakva predstava jezički se sasvim očekivano oblikuje

3 Kako je za temu kojom se bavimo prije svega važno sagledati odnos konkurenčije dativa i akuzativa, ovdje će biti riječi samo o drugoj i trećoj vrsti konstrukcija, što znači da konstrukcije s prisvojnim determinatorom neće biti predmetom razmatranja. Usput se može samo kazati da je njihovo upotrebljivo polje izuzetno usko, tj. da se govornici vrlo rijetko odlučuju gledati na situaciju s trpiocem fizičkih radnji na način koji potpuno zanemaruje osobu kao trpioca.

konstrukcijom s dativom jer je pogoden posjednik samo jedna od semantičkih uloga osobe mete kao jezgrenog značenja dativa.

Kako se vidi, konstrukcija s akuzativom osobe, na jednoj, i konstrukcija s dativom osobe, na drugoj strani, međusobno se razlikuju po izboru izravnih i neizravnih učesnika u datom događaju, tj. relativnom značaju koji se tim učesnicima pridaje. Razlike u govornikovu viđenju i predstavljanju situacije odražavaju njegovo različito fokusiranje na pojedine aspekte događaja o kojemu je riječ. Različiti događaji uključuju različite radnje, a one mogu biti izvedene na različitim dijelovima ljudskoga tijela. Odveć je jasno da će, ovisno o toj različitosti, položaj osobe čiji je dio tijela izložen djelovanju agensa biti bitno različit. Stoga je sasvim osnovano pretpostaviti da će na govornikov izbor jedne ili druge konstrukcije odlučujući utjecaj imati narav glagolske radnje te dio tijela koji je radnjom zahvaćen. Tako se može očekivati da će neki događaji zahtijevati da budu označeni ili samo konstrukcijom s akuzativom osobe ili samo konstrukcijom s dativom osobe, isključujući mogućnost slobode izbora, dok će neki opet dopuštati da budu označeni bilo jednom bilo drugom konstrukcijom, prepustajući govorniku na volju da se ovisno o svome vlastitom viđenju i komunikacijskome cilju koji želi postići opredijeli. Pogledajmo, dakle, kakve su mogućnosti upotrebe opisanih konstrukcija.

Upotreba konstrukcije s akuzativom jedina je opcija u situacijama u kojima je izvedena radnja takva da se ne može lokalizirati samo na dijelu tijela; iako se takva radnja izvodi na dijelu tijela, njezine posljedice trpi cijelo tijelo, tj. osoba u cjelini, te se situacija predstavlja tako kao da je cijelo tijelo izloženo agensovoj radnji. Koje sve događaje gramatika bosanskoga (hrvatskoga, srpskoga) jezika prepoznaje i kodira kao takve?

Semantički je najistaknutija uloga izravno pogodenog objekta koju dobija osoba čiji je dio tijela izložen radnji agensa onda kad je u glagolu kojim je označena ta radnja imliciran dio tijela na kojemu se ona izvodi, te se on i ne može eksplicirati. Takvih glagola nema osobito mnogo; oni uglavnom znače radnju koja dovodi do vidljive, obično trajne promjene fizičkog stanja osobe, često ozbiljnu fizičku povredu ili gubitak života, npr.:

Zaklali su ga; Obezglavili su ga; Skalpirali su ga; Oslijepili su ga; Obrezali (osunetili) su ga; Uškopili (uštrogili, kastrirali) su ga i sl.

Događaji opisani ovakvima konstrukcijama predstavljaju se jednakim onima u kojima je cijelo tijelo izloženo djelovanju agensove radnje, npr.: *Okupali su ga; Obukli su ga* i sl. Neekspliciranje dijela tijela neposredno zahvaće-

nog glagolskom radnjom ne otvara nikakve mogućnosti konkurentne upotrebe dativne konstrukcije (**Zaklali su mu; *Oslijepili su mu...)*

Ako glagolsko značenje uključuje više od jednog dijela tijela, konstrukcija s akuzativom prestaje biti jedina opcija; takav događaj može biti iskazan i konstrukcijom s dativom pogodenog posjednika i izravnim objektom kojim je označen dio tijela pogoden radnjom, i ta konstrukcija ima veću obavijesnu vrijednost, npr.:

Obrijali su ga : Obrijali su mu bradu/kosu/glavu...

Ošišali (podšišali) su ga : Ošišali su mu kosu/bradu

Umili su ga : Umili su mu lice/ruke

Našminkali su ga : Našminkali su mu lice/oči/obrve...

Akuzativ osobe također je jedina opcija kad je glagolom označena ograničena fizička povreda dijela tijela, npr.:

*Ranili su ga (u stomak). (*Ranili su mu stomak)*

*Posjekli su ga (po nozi). (*Posjekli su mu nogu)*

*Opržili su ga (po leđima). (*Opržili su mu leđa)*

*Ogrebali su ga (po ruci). (*Ogrebali su mu ruku)*

*Ugrizli su ga (za prst). (*Ugrizli su mu prst)*

*Uboli su ga (u rame). (*Uboli su mu rame)*

*Udarili su ga (u glavu/po glavi). (*Udarili su mu glavu)*

*Tukli su ga (po nogama). (*Tukli su mu noge) itd.*

Ovisno o komunikacijskome činu, dio tijela može biti eksplisiran u samoj konstrukciji ili pak impliciran u širem kontekstu. Kad je dio tijela eksplisiran u konstrukciji, on se uvijek predstavlja kao prostor glagolske radnje, a nikad kao njezin objekt. Razlozi takvog predstavljanja jesu semantičke naravi. Navedeni glagoli označavaju radnje koje uvijek u neodređenoj mjeri, samo djelimično zahvaćaju neki dio tijela, zbog čega taj dio tijela nije moguće predstaviti kao izravni (akuzativni) objekt. S druge strane, osoba se odlikuje daleko većim mogućnostima da kao cjelina trpi radnje ograničenih učinaka, jer te radnje mogu pogadati ne samo njezino fizičko stanje nego isto tako i njezino psihičko stanje. Kako je, dakle, riječ o radnjama koje uključuju izravni objekt, ne ostaje drugo osim da tu ulogu na sebe preuzme cijelo tijelo, tj. osoba, koja, u konačnici, kao cjelina i trpi posljedice izvedene radnje, te onda, logično, više ne može biti samo neizravno pogodena njome, zbog čega i ne može biti označena dativom.

Stvari izgledaju ponešto zamršenije onda kad glagol uopće ne znači čin povrede i kad zapravo njime nužno nije specificiran nikakav izvana vidljiv učinak izvedene radnje. U nekim od takvih slučajeva konstrukcija s akuzativom osobe nadaje se kao jedina opcija, npr.:

Kucnuo ga je (po ruci). (*Kucnuo mu je ruku/po ruci)

Tapšao ga je (po ramenu). (*Tapšao mu je rame)

Počešao ga je (po leđima). (*Počešao mu je leđa)

dok u drugima i konstrukcija s akuzativom osobe i konstrukcija s dativom osobe, čini se, ravnopravno konkuriraju kao rješenja, npr.:

Dodirnuo ga je (po prstima) : Dodirnuo mu je prste

Uhvatio ga je (za ruku) : Uhvatio mu je ruku

Potegnuo ga je (za nogu) : Potegnuo mu je nogu

Gladio ga je (po ramenu) : Gladio mu je rame

Milovao ga je (po kosi) : Milovao mu je kosu

Masirao ga je (po leđima) : Masirao mu je leđa

Ljubio ga je (u obrazu) : Ljubio mu je obrazu

Gledao ga je (u čelo) : Gledao mu je čelo

Prskao ga je (po licu) : Prskao mu je lice

Na čemu se temelji razlika između ovih dvaju nizova primjera, tj. zašto je u prvome nizu akuzativna konstrukcija jedina opcija, a u drugome nije? – Očigledno je da stvar nije u različitim dijelovima tijela jer se i u jednome i u drugom nizu pojavljuju isti dijelovi. Čini se stoga razumnim pretpostaviti da se ova dva niza razlikuju po karakteru izvedenih radnji, što je dovelo do različitih mogućnosti jezičkoga kodiranja.

I doista, radnje obilježene glagolima u prvom nizu primjera takve su naravi da ne dopuštaju mogućnost fokusiranja samo na dio tijela jer su one ustvari izvedene s ciljem da se djeluje na cijelo tijelo, tj. na osobu, a dio tijela pojavljuje se samo kao medij. Tako, npr., nekoga kuckamo (po ruci, ramenu i sl.) ne zato da bismo djelovali na neki posebni dio tijela, nego da bismo djelovali na cijelu osobu (da bismo je upozorili na nešto ili sl.); nekoga tapšemo (po ramenu, leđima) da bismo ga ohrabriljili, izrazili srdačnost ili sl., a ne da bismo djelovali na njegovo rame; nekoga češemo (po leđima i sl.) prije svega zato da bismo mu ublažili neugodno stanje ili osjećaj koji trpi tijelo kao cjelina, a ne da bismo neki dio njegova tijela doveli u bolje stanje itd. Zato, dakle, što označena

radnja ne može biti fokusirana na dio tijela, nego samo na cijelo tijelo, tj. na osobu, ne dolazi u obzir mogućnost označavanja pogodene osobe dativom.

Radnje obilježene glagolima u drugom nizu primjera mogu biti fokusirane i na šиру i na užu domenu, tj. i na osobu i na dijelove njezina tijela. Otuda i mogućnost da se takvi događaji jezički kodiraju i konstrukcijom s akuzativom i konstrukcijom s dativom. Kad će govornik posegnuti za jednom, a kad za drugom konstrukcijom? – Kako se meni čini, presudno je u tom opredjeljivanju to koji se aspekt situacije želi istaknuti. Glagoli iz ove skupine, naime, mogu označavati radnje čijim izvodenjem agens zapravo iskazuje svoj naročit odnos, osjećanje, stav ili namjere prema drugoj osobi. Te radnje mogu biti vrlo transparentne, kakve su one obilježene glagolima *gladiti*, *milovati*, *ljubiti*, *masirati* i sl., a mogu biti i manje transparentne (npr.: *dodirnuti*, *uhvatiti*, *gledati*...). Tako, ako se želi istaknuti simbolički karakter ovih radnji, upotrijebit će se konstrukcija s akuzativom osobe, jer će u njoj biti “zapisana” obavijest o tome da su radnje fokusirane na širu domenu, tj. da se izvode s ciljem djelovanja na osobu. Simboličnost će biti posebno pojačana ako se ne navodi dio tijela zahvaćen glagolskom radnjom. Različito od toga, ako simbolički karakter ovih radnji nije u prvome planu, upotrijebit će se konstrukcija s dativom osobe, koja radnju fokusira na užu domenu, tj. na dio tijela, a do obavijesti o simboličkome karakteru izvedene radnje dolazi se zaključivanjem na temelju vanjezičkog znanja. Iako je, dakle, globalno značenje ovih konstrukcija u osnovi isto, ne treba zanemariti različit raspored fokusnih tačaka u njima jer on predstavlja njihovo specifično značenje koje ih ne kvalificira kao apsolutne sinonime.

Ako radnja što je agens izvodi na dijelu tijela neke druge osobe po svojoj naravi nije spojiva sa živim bićem kao izravnim objektom, nego samo s dijelom njegova tijela, jedina je opcija, razumije se, konstrukcija s dativom osobe, npr.:

Zapušili su mu usta. (*Zapušili su ga)

Zavratali su mu glavu. (*Zavratali su ga)

Uvili su mu kosu. (*Uvili su ga)

Potkratili su mu brkove. (*Potkratili su ga)

Isprali su mu oči. (*Isprali su ga)

Posebnu skupinu radnji nespojivih sa živim bićem kao cjelinom čine one koje znače odstranjivanje ili uklanjanje dijela njegova tijela (npr.: *otkinuti*, *odsjeći*, *iščupati*, *odgristi*, *izbiti*...); njihov je izravni objekt izvedenom

radnjom i fizički razdvojen od ostatka tijela, čime je eliminirana mogućnost upotrebe konstrukcije s akuzativom osobe, npr.:

Odsjekli su mu nokte. (**Odsjekli su ga*)

Izbili su mu zube. (**Izbili su ga*)

Iščupali su mu obrve. (**Iščupali su ga*)

Otkinuli su mu nogu. (**Otkinuli su ga*)

Radnja može biti spojiva sa živim bićem, ali bi njezino spajanje rezultiralo drukčijim značenjem; i u tom se slučaju isključuje konstrukcija s akuzativom osobe, pa dativ ostaje jedina mogućnost, npr.:

Smrskali su mu zglobove. (**Smrskali su ga*)

Zatvorili su mu oči. (**Zatvorili su ga*)

Okrenuli su mu glavu. (**Okrenuli su ga*)

Očistili su mu nos. (**Očistili su ga*)

Ista osnovna situacija s trpiocem fizičkih radnji koja se obilježava konstrukcijama u kojima je dativom označena osoba trpilac, a akuzativom dio njezina tijela zahvaćen glagolskom radnjom može se u više slučajeva obilježiti i konstrukcijom s akuzativom osobe u kojoj uglavnom nije eksplisiran dio tijela, i koja je stoga manje obavijesna. Takva mogućnost postoji:

- a) ako je glagolska radnja izvedena na relativno većoj površini tijela, uključujući i više njegovih dijelova, te posebno ako je ta radnja višekratna, npr.: *Isjekli su mu ruke* : *Isjekli su ga po rukama*; *Izboli su mu leđa* : *Izboli su ga po leđima*; *Izgrebali su mu stomak* : *Izgrebali su ga po stomaku*;
- b) ako dio tijela zahvaćen glagolskom radnjom ima veći značaj za ukupno funkcioniranje tijela: *Polomili su mu kičmu* : *Polomili su ga*; *Sastavili su mu kosti* : *Sastavili su ga* (usp.: *Polomili su mu prste/zube/nokte* : **Polomili su ga*; *Sastavili su mu obrve* : **Sastavili su ga*);
- c) ako je izvedena radnja značajna za ukupno stanje, izgled i funkcioniranje tijela, npr.: *Svezali su mu ruke* : *Svezali su ga*; *Previli su mu nogu* : *Previli su ga*; *Operirali su mu vilicu* : *Operirali su ga*; *Ispitivali su mu bubrege* : *Ispitivali su ga*; *Liječili su mu oči* : *Liječili su ga*; *Uredili su mu kosu* : *Uredili su ga*;
- d) ako je poznato na kojem je dijelu tijela izvedena radnja, npr.: *Počesljali su mu kosu* : *Počesljali su ga*.

U svim dosad spominjanim kategorijama radnja što je izvodi agens obilježena je prijelaznim (tranzitivnim) glagolima, uz koje se kao izravni objekt pojavljuje ili osoba (u konstrukciji s akuzativom osobe) ili dio tijela (u konstrukciji s dativom osobe). Razumije sa da ako je glagol neprijelazni, otpada mogućnost uobličenja konstrukcije s akuzativom, te kao jedina opcija ostaje dativna konstrukcija, npr.:

Popeli su mu se na ramena.

Hodali su mu po leđima.

Sjedjeli su mu na stomaku.

SITUACIJA S TRPIOCEM PSIHOFIZIČKIH STANJA

Različita stanja u koja zapadaju dijelovi ljudskog tijela a imaju svoj uzrok u samome tijelu, tj. nisu izazvana djelovanjem izvanjskoga agensa, interpretiraju se kao spontana. Dijelovi tijela pojavljuju se autonomnim, od posjednika nezavisnim, koji iskazuju samostalno ponašanje; njima se dodjeljuje uloga gramatičkog subjekta i bivaju označeni nominativom, dok se osoba posjednik predstavlja trpiocem koji može biti izravno ili neizravno pogoden postojećim stanjem, što znači da može biti označen akuzativom ili dativom.

Spontana fizička stanja dijelova tijela u najširem se smislu mogu podijeliti na dobra i loša. Dobro stanje može se uvjetno nazvati "stanjem zdravlja", a loše "stanjem bolesti". Gramatički gledano, stativni su glagoli u bosanskoj (hrvatskoj, srpskoj) jeziku neprijelazni, te bi se kao jedina opcija jezičkoga kodiranja situacije s trpiocem psihofizičkih stanja očekivala konstrukcija s dativom osobe. To zapravo i jest najčešći slučaj, ali – reklo bi se, sasvim neočekivano – nije i jedina mogućnost.

Za obilježavanje stanja zdravlja govornicima na raspologanju стоји jedino konstrukcija s dativom osobe, npr.:

Zarasla mu je ruka.

Zacijeljela mu je noga.

Ispravila mu se kičma.

Ojačali su mu mišići.

Stanja bolesti također se najčešće i tipično obilježavaju konstrukcijom s dativom osobe, npr.:

Osušila mu se ruka.

*Pukla mu je kičma.
Slomio mu se zub.
Trne mu noge.
Drhte mu ruke.
Bride mu dlanovi.
Sijevaju mu kosti.*

Stanje bolesti treba razlikovati od čina povrede, koji podrazumijeva djelovanje osobe posjednika koje se izvodi nekim dijelom tijela ili na nekom dijelu tijela i koje za posljedicu ima povredu tog dijela tijela. Ako je povreda bezazlena ili relativno mala, može se zanemariti djelatna uloga osobe posjednika, i povreda interpretirati kao autonomni događaj, tj. spontano stanje (usp.: *Slomio mi se zub/nokat*), ali ako je riječ o potpunoj šteti i vitalnoj povredi, takva se situacija ne može više predstavljati autonomnim događajem i spontanim stanjem, nego se mora uključiti osoba kao činilac čije je djelovanje – bilo ono voljno ili nevoljno – dovelo do čina povrede, što vodi sasvim drukčijem jezičkom kodiranju date situacije, npr.: *Slomio je kičmu/vrat/ruknu/nogu* (usp.: **Slomila mu se kičma/vrat/ruka/noga*). Koliko je važno uočiti razliku između stanja bolesti i čina povrede, govori, npr., i rečenica *Pukla mu je kičma*, koja je sasvim prihvatljiva jer nužno ne znači čin povrede, nego stanje bolesti.

Ima, međutim, stanja bolesti čijem je jezičkom kodiranju primjerena jedino konstrukcija s akuzativom osobe, npr.:

*Bole ga leđa.
Svrbe ga ruke.
Žigaju ga bubrezi.*

Riječ je, kako se vidi, o glagolima koji primarno označavaju osjet fizičkoga bola ili nelagode. Takvih glagola nema mnogo, a činjenicu da oni uza se traže akuzativ osobe, a ne dativ, kako bi se očekivalo, Dabrowska (1997: 124-125) tumači “analоškim pritiskom” konstrukcija kojima se također obilježava stanje bolesti a u kojima su figurativno upotrijebljeni prijelazni glagoli koji primarno ne znače osjet fizičkoga bola ili nelagode, npr.:

*Probadaju ga leđa / Probada ga u leđima.
Peće ga grlo / Peće ga u grlu.
Muči ga stomak / Muči ga u stomaku.
Štipa ga u nosu.*

Stiće ga u prsima.

I dok je akuzativna konstrukcija uz ove i druge njima slične figurativno upotrijebljene glagole sasvim razumljiva i objasnjava, akuzativna konstrukcija s glagolima *boljeti*, *svrbjeti*, *žigati* ipak zahtijeva dodatno objasnjenje.

Treba prije svega uočiti da glagoli *boljeti*, *svrbjeti*, *žigati* nisu jedini kojima je primarno značenje osjeta fizičkoga bola ili nelagode; takvi su i glagoli *trnuti* i *bridjeti*, koji, različito od prvih triju, ipak zahtijevaju konstrukciju s dativom. Ako je upotreba akuzativa uz prva tri posljedica analogije (mada nije jasno kako semantički neprijelazni glagol “analоškim pritiskom” može postati gramatički prijelazni), zašto analogija nije išla dokraja i obuhvatila sve semantički srodne glagole?

Različito jezičko kodiranje ovih srodnih situacija s trpiocem fizičkih stanja posljedica je razlike u specifičnome značenju glagola kojima su ta stanja obilježena. Naime, ako se promotre primjeri kojima su obilježena stanja bolesti tjelesnih organa, vidjet će se da ta stanja ne podrazumijevaju trpljenje bilo kakvih ozbiljnijih posljedica (jakog bola ili sl.) koje bi dovele do uznemirenja cijelog tijela – otuda neizravna pogodenost, i otuda konstrukcija s dativom. U takva stanja jedino se ne ubrajaju upravo ona obilježena glagolima *boljeti*, *svrbjeti*, *žigati*, koja su takve naravi da nužno pogadaju ili uznemiruju cijelo tijelo, tj. osobu – otuda izravna pogodenost, i otuda konstrukcija s akuzativom.

Za opis stanja bolesti koriste se i prilozi (i priloški upotrijebljene imenice) s kopulativnim glagolima, a jedina je opcija konstrukcija s dativom, npr.:

Mučno/muka mu je u stomaku.

Prazno mu je u glavi.

Teško mu je u prsima.

Prvi navedeni primjer (*Mučno/muka mu je u stomaku*) ukazuje na svoje-vrsni paralelizam s već spomenutim konstrukcijama s figurativno upotrijebljениm prijelaznim glagolima (usp.: *Muči ga u stomaku*). No, dativna i akuzativna konstrukcija nisu sinonimne. Za razliku od dativne, akuzativna konstrukcija, pored implikacije trpljenja jačeg bola ili nelagode, uključuje i prepostavku da je riječ o nekom određenom uzroku koji bi, iako nepoznat i govorniku i trpiocu, ipak mogao biti otkriven i identificiran (ispitivanjem i sl.), pa ga govornik tako i uzima; stoga je u akuzativnoj konstrukciji gotovo uvijek naveden i dio tijela kao lokalizator.

ZAKLJUČAK

Postoje slučajevi u kojima jedan u osnovi isti događaj ili stanje stvari govornik može vidjeti i predstaviti na različite načine. Njegovo različito viđenje jezički se kodira različito, tj. rezultira različitim sintaksičkim konstrukcijama. Opredjeljenje za jedno viđenje ili predstavu pojačano ističe jedan aspekt označene situacije, a baca u pozadinu njezine druge moguće aspekte, no takva je "iskriviljena slika" nužnost jer nije moguće u isto vrijeme jednu situaciju vidjeti na više mogućih načina, niti za takvo što govornik na raspolaganju ima odgovarajuću jezičku formu.

Kad je riječ o situacijama koje uključuju djelovanje na osobe i dijelove njihova tijela, govornik takve situacije može vidjeti na dva osnovna načina, a oni se očituju u izboru i statusu neposrednih učesnika u dатoj situaciji. Taj izbor u načelu nikad nije slobodan; on ovisi o karakteru i učinku označene radnje, dijelu tijela koji je radnjom zahvaćen te o govornikovim komunikacijskim ciljevima.

Izbor osobe kao primarnog učesnika, koji je izravno pogoden glagolskom radnjom, jezički se kodira konstrukcijom s akuzativom osobe; glagolska radnja u takvoj konstrukciji ima samo jednu fokusnu tačku – osobu posjednika, koja je izravno pogodena, dok je dio tijela, čak i ako je neposredni predmet radnje, potpuno zanemaren. Takvo predstavljanje situacije moguće je u svim slučajevima u kojima je glagolska radnja takva da se može fokusirati samo na šиру domenu. S druge strane, izbor osobe kao sekundarnog učesnika, koji je neizravno pogoden glagolskom radnjom, jezički se kodira konstrukcijom s dativom osobe; glagolska radnja u takvoj konstrukciji ima dvije fokusne tačke – osobu posjednika, koja je neizravno pogodena, i dio tijela, koji je izravno pogoden. Takvo predstavljanje situacije moguće je u svim slučajevima u kojima je glagolska radnja takva da se u isto vrijeme može fokusirati i na užu i na šиру domenu. Dvostruko fokusiranje stvara privid distanciranosti tijela od njegovih dijelova.

Uobličenje i jedne i druge konstrukcije dokazuje da je izbor padeža i onda kad se oni nalaze u odnosu konkurenčije semantički motiviran, a ključnu ulogu u toj motivaciji igra nadređeni glagol.

LITERATURA

- Belić 1951 – Belić, A., *Oko našeg književnog jezika*, Beograd
- Dabrowska 1997 – Dabrowska, E., *Cognitive Semantics and the Polish Dative*, Berlin – New York: Mouton de Gruyter
- Gortan-Premk 1971 – Gortan-Premk, D., *Akuzativne sintagme bez predloga u srpskohrvatskom jeziku*, Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik
- Gortan-Premk 1977 – Gortan-Premk, D., “O nekim pitanjima dvojake glagolske rekcije”, *Južnoslovenski filolog*, XXXIII, Beograd, 237-246
- Grickat 1950 – Grickat, I., “O dopunama uz glagole *savetovati, pomagati, služiti*”, *Naš jezik*, n.s., I, Beograd
- Milinković 1976 – Milinković, Lj., “Semantika i upotreba glagola учиться, учить i njihovih izvedenih oblika u ruskom jeziku u poređenju sa odgovarajućim glagolima u srpskohrvatskom jeziku”, *Pedagoška stvarnost*, 4, Novi Sad
- Stevanović 1951 – Stevanović, M., “Oblici dopune uz glagol *lagati*”, *Naš jezik*, n.s., III/5-6, Beograd, 154-159
- Stevanović 1962 – Stevanović, M., “Rekcija glagolâ i oblici njihove dopune”, *Naš jezik*, n.s., XII/1-2, 1-11
- Popović 1964 – Popović, Lj., “Padežna sinonimika u jeziku Vuka Stef. Karadžića”, *Naš jezik*, n.s., XIV/2-3, Beograd, 73-129
- Van Belle – Van Langendonck 1996 – Van Belle, W./Van Langendonck, W. (ur.), *The Dative. Vol. 1: Descriptive Studies*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company
- Wierzbicka 1988 – Wierzbicka, A., *The semantics of grammar*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company

THE BODY AND ITS PARTS BETWEEN THE DATIVE AND THE ACCUSATIVE

Summary

This paper examines events in which the basic semantic roles are assigned to persons and parts of their bodies. In principle, there are two main types of these events that can be referred to as (1) situations with patients of

physical actions, and (2) situations with experiencers of psychophysical states. These two types can be linguistically coded by two different syntactic constructions: (1) constructions in which a person is marked by non-prepositional dative, and (2) constructions in which a person is marked by non-prepositional accusative. The difference between the two constructions is based on the selection of direct and indirect participants in a given event, i.e. on a relative importance that is ascribed to one or another participant, respectively, nature of the action denoted by the verb and the body part that is included. In some situations, the dative construction is the only option, while in others it is the accusative construction. Whenever there is a possibility of concurrence of the two constructions, the ‘free choice’ depends on a specific meaning the speaker wants to convey.

Alma GRANOV

MODEL REKCIJSKE FONOLOGIJE U SLUČAJU BOSANSKOG JEZIKA

KLJUČNE RIJEČI: *fonološki sistem, rekcijska fonologija, prima, bosanski jezik*

U modelu rekcijske fonologije, koji se je razvio 80-tih godina prošlog stoljeća, osnovna jedinica strukture jeste element ili prima. Po ovoj teoriji svi fonološki segmenti su ili prime same po sebi ili kombinacije prima. Prima je viđena kao jedinica koja gradi segment. U ovom članku pokušalo se je istražiti na koji je način ovaj fonološki model podoban za opis fonološkog sistema bosanskog jezika.

UVOD

Model rekcijske fonologije predstavlja pristup fonologiskom sistemu drugačiji nego što je binaristički. Model rekcijske fonologije artikulirao je jednu od osnovnih postavki Jakobsonovog pogleda na fonologiju – postavku o postojanju elementarnih jedinica jezika na kojima jezik počiva. Jedinice rekcijske fonologije ne predstavljaju apstraktne jedinice kao što je to slučaj sa distinkтивnim obilježjima nego specifične artikulacije. Osnovna fonološka jedinica rekcijske fonologije koja gradi segmente zove se element ili prima. Elementi su striktno kognitivni entiteti. Element jeste potpuno određena matrica koju je fonetski moguće interpretirati kao u SPE teoriji. Svi fonološki segmenti su ili elementi sami po sebi ili kombinacije elemenata. Krajnji konstituent fonoloških segmenata su autonomne, samostalno izgovorljive jedinice. Njihovo esencijalno svojstvo jeste autonomnost realizacije. Elementi ovog fonološkog modela su monovalentni. Naime, oni su specificirani samo iz njihovog prisustva, odnosno njihovo odsustvo nam je irelevantno.

PRIME

Fonološki model rekcijske fonologije počiva na, prema konvenciji, osam univerzalnih jedinica, koje se nazivaju elementi. Ove univerzalne jedinice ili

elementi smatraju se fundamentalnim komponenetama glasova govora. Harris i Lindsey (Harris, Lindsey, 1995:95) daju ovaj inventar elemenata sa sljedećim oznakama:

I - palatalnost	A - ne visoki
U - labijalnost	v - velarnost
? - konstrikcija	h - buka
R - koronalnost	L - opuštene glasne žice
H - stegnute glasne žice	N - nazalnost

Prima I

Kada je u pitanju prima **I**, onda za nju kažemo da ona primarno pripada tzv. primama rezonanci. Kao i ostale prime rezonanace, kada se vezuje za nuklearnu poziciju, generira vokale svih prirodnih jezika. Pošto se u fono-loškom modelu rekcijske fonologije itiče da su prime audibilne za razliku od distinkтивnih obilježja koja su apstrakcije, kažemo da svoju fonetsku realizaciju prima **I** ima u visokom vokalu prednjeg reda, a to je vokal *[i]*. Kada su u pitanju konsonanti, onda kažemo da primu **I** imaju palatalni i palatalizirani konsonanti. Prema tome, u fonološkom sistemu bosanskog jezika primu **I** imaju: vokali: *[i]* i *[e]*; konsonanti: *[č]*, *[d]*, *[n]*, *[j]*, *[lj]*, *[č]*, *[dž]*, *[š]*, *[ž]*.

Prima A

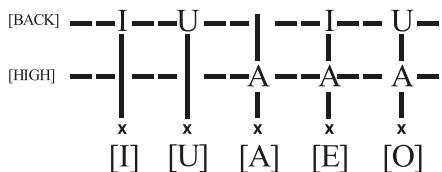
Prima **A** ima svoju fonetsku realizaciju u otvorenom prednjem nezaokruženom vokalu, a to je, prama IPA notaciji vokal **[a]**. Ona, također, pripada tzv. primama rezonanci. Njena uloga je poprilično kontraverzna. Harris (J. Harris, G. Lindsey, 1992:29) smatra da je ova prima prisutna kod uvulara i faringala dok Williams (G. Williams, 1998:65) smatra da je ona prisutna kod koronala i faringala. Mi smi iz razloga transparentnosti preuzeli Harrisov pristup. Kako u bosanskom jeziku nema uvularnih i faringalnih glasova to će prima **A** biti vezana isključivo za vokale: **[a]**, **[e]** i **[o]**.

Prima U

Prima **U** svoju fonetsku realizaciju ima u visokom vokalu stražnjeg reda a to je vokal *[u]*. Ona, isto kao i prima **A** i prima **I**, pripada primama rezonanci pa se njeno prisustvo vezuje za vokale i labijalne konsonante. U našem jeziku primu **U** sadržavat će: vokali: *[u]* i *[o]*; konsonanti: *[b]*, *[p]*, *[m]*, *[f]*, *[v]*.

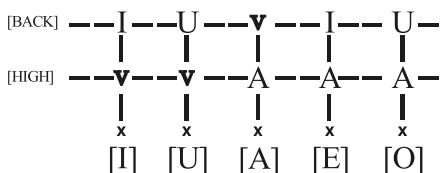
Prima @

Ova prima predstavlja tzv. neutralni element. Smata se da je ona latentno prisutna u svim segmentalnim izrazima i da je njena akustička realizacija zvučnog efekta poput vokala šva /ɛ/. No, da bi se ona potpuno razumjela, treba imati u vidu ono što su teoretičari rečijske fonologije rekli o ovom elementu. Oni su ovaj element nazvali ‘hladni vokal’ (KLV, 1985: 308), te vokalski sistem od pet vokala predstavili na ovaj način:

Prikaz 2.1 Vokalski sistem prema KLV (iz *KLV, 1985; 308*)

Ovdje se jasno vidi da su u ovom sistemu prva tri segmenta komponirani od jednog elementa, dok krajnja dva segmenta predstavljaju kombinacije od po dva elemnta. U ovoj prezentaciji oni imaju intersekcije pozicija i linija. Svaka intersekcija predstavlja binarni izbor. Intersekcije mogu biti identificirane pomoću postojećeg elementa sistema ili njegovim odsustvom. Oni su ustvrdili da odsustvo postojećeg elementa u intersekciji ima specifičnu interpretaciju, odnosno da su upražnjene pozicije zapravo popunjene ‘hladnim vokalom’ što su prikazali na ovaj način:

Prikaz 2.2 Pozicije “hladnog vokala” prema KLV (iz *KLV, 1985; 308*)

Kazano distinkтивним obilježjima prema SPE modelu njegova definicija izgledala bi ovako:

$$v = \begin{bmatrix} -\text{ZAOKRUŽENI} \\ +\text{STRAŽNJI} \\ +\text{VISOKI} \\ -\text{NISKI} \end{bmatrix}$$

Primu @ treba promatrati kao velarno mjesto artikulacije kod konsonanta tako da će ona, kada je u pitanju naš jezik, biti prisutna kod velarnih konsonanata. Pošto je naš vokalski sistem sastavljen od pet ‘standardnih’ vokala, onda je u našem vokalskom sistemu nećemo imati. U fonološkom sistemu našeg jezika primu @ će imati: konsonanti: **/k/, /g/, /h/**.

Prima ?

Ova prima pripada tzv. primama načina. Okluzija ili ‘eksplozivna’ komponenta vezana je za glasove koji imaju okluziju u vokalnom traktu. Ako bismo govorili o njenoj akustičkoj realizaciji, mogli bismo reći da je ona ima u glotalnom okluzivu **/ʔ/**. Ona se vezuje za oralne i nazalne okluzive i laterale. Fuzija prime ? i U će predstavljati labijalnu konstrukciju kao što će fuzija prime ? i prime A predstavljati uvularnu konstrukciju, fuzija ? i I palatalnu konstrukciju, fuzija ? i @ velarnu konstrukciju i fuzija ? i R koronalnu konstrukciju. Kada je u pitanju naš jezik ovu primu će imati: plozivi: **/b/, /p/, /d/, /t/, /k/, /g/**; nazali: **/m/, /n/, /ŋ/**; laterali: **/ɿ/, /ɻ/**.

Prima h

Ova prima je sadržana u segmentima koji su proizvedeni sužavanjem vokalnog trakta i to takvim sužavanjem koje je dovoljno da se proizvede frikcija. Prima h prisutna je kod ploziva, afrikata, frikativa. Williams (Williams, 1998:72) smatra da model rekcijske fonologije treba reducirati za ovu primu, jer se ona pojavljuje u nenuklearnoj poziciji i tada ima akustičku manifestaciju glasa [h] i zato što pokazuje tendenciju supojavljivanja s primom H. On izvodi zaključak da bi to mogla biti jedna prima. Harris (Harris, 1992:33) smatra da to nije potrebno činiti, a i mnogi drugi autori smatraju je potrebnom. Tako bi primu h u bosanskom jeziku imali: frikativi: **/ʃ/, /s/, /z/, /Σ/, /Z/, /ξ/**; plozivi: **/b/, /p/, /d/, /t/, /k/, /g/**; afrikati: **/ts/, /tΣ/, /t/, /dZ/, /d-/, /-s/**.

Prima R

Prima **R** je od onih koje izazivaju nedoumice. Ona pripada primama rezonance i uzima se da je njena fonetska realizacija u glasu **[r]**. U vezi s pitanjem njene realizacije, ali i njene svrshodnosti u modelu rečičke fonologije ima dosta nedoumica. Neki smatraju da ona nema adekvatnu fonetsku realizaciju u glasu **[r]**. Williams je predložio njeno ukidanje iz sistema dovodeći koronalnost u vezu s primom **A**.

Većina lingvista, posebno u području kompjuterske lingvistike zadržava primu **R**. Tako Brockhaus (Brockhaus, 1998:579) ističe da je to jedna od aktivnih prima i uključuje je u inventar elemenata za program automatskog prepoznavanja govora koji za osnovicu uzima prime. Osobinu koronalnosti imaju svi alveolarni, dentalni i postalveolarni glasovi. Kada je u pitanju bosanski jezik, onda možemo reći da bi ovu primu imali: alveolari: **[n], [r], [l]**; dentali: **[d], [t], [ts], [s], [z]**; postalveolarni: **[tΣ], [dZ], [Σ], [Z]**.

Prima N

Prima **N** pripada tzv. primama izvora, mada je kod Williamsa ona svrstana u primu načina (Williams, 1998:66). Ona se u svojoj definiciji oslanja na ono što je poznato još od Jakobsonove definicije nazalnosti. Ovu osobinu imaju nazalni glasovi, a to su u bosanskom jeziku nazali: **[m], [n], [ŋ]**.

Prime H i L

Kada su u pitanju prime **H** i **L** onda možemo reći da one pripadaju primama izvora i da su također predmetom rasprava u ovoj oblasti. Pošto bi prima **L** trebala definirati osobinu opuštenih glasnih žica, i pošto njena uloga u sistemu nije dokraj razjašnjena i još je predmetom ispitivanja, mi ćemo je, za sada, izostaviti iz opisa fonološkog sistema bosanskog jezika. Prima **H** se koristi kao oznaka za ono što se klasificira kao bezvučno. Primu **H** imali bi u bosanskom jeziku svi **bezučni glasovi**: **[p], [t], [k], [tΣ], [tʃ], [tʃ], [s], [f], [ξ], [ts]**.

Harris i Lindsey daju čak definicije klase glasova pomoću prima. Oni su te definicije izveli prema tradicionalnom modelu podjele glasova po mjestu i načinu tvorbe. Tako bi klase koje su relevantne za bosanski jezik bile definirane ovako:

mjesto:		način:	
bilabijalni glasovi - ?U		likvidi - ?	
labiodentalni glasovi - hU		nazali - ?+N	

dentalni glasovi - **Rh**
alveolarni glasovi - **R**
palatalni glasovi - **I**
velarni glasovi - **@**

frikativi - **h**
plozivi - **h+?**

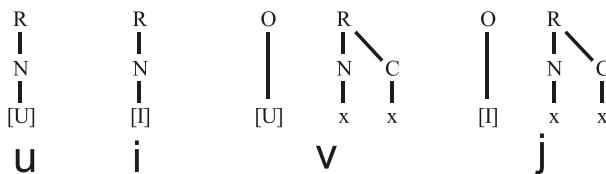
Tako bismo uvrštavanjem dobili ovaj prikaz fonema bosanskog jezika:	
P - ?U + h? + H ® ?UhH	Č - I + nema definicije za afrikate
B - ?U + H? ® ?Uh	Dž - I + nema definicijeza afrikate
M - ?U + ?N ® ?UN	Š - I + h + H ® IhH
F - hU + h + H ® hUh	Ž - I + h ® Ih
V - hU + nema definicije za aproksimante	C - I + nema definicije za afrikate
T - Rh + h? + H ® Rh?H	Đ - I + nema definicije za afrikate
D - Rh + h? ® Rh?	Nj - I + ?H ® I?H
C - Rh + nema definicije za afrikate	J - I + nema definicije za aproksimante
S - Rh + h + H ® RhH	Lj - I + ? ® I?
Z - Rh + h ® Rh	K - @ + h? + H ® @h?H
N - R + ?N ® R?N	G - @ + h? ® @h?
R - R + ? ® R?	H - @ + h ® @h
L - R + ? ® R?	

Ovim uvrštavanjem javlja se problem definiranja kliznih **[v]** i **[j]**, problem definiranja afrikata te problem preklapanja definicija **[l]** i **[r]**.

Klizni [v] i [j]

U bosanskom jeziku klizni glasovi su **[j]** i **[v]**. Kada je glas **[j]** u pitanju, onda ističemo da je njegova artikulacija slična kao kod glasa **[i]**. Jedina razlika između ova dva glasa jeste u tenziji artikulacijskih mišića i fortitetu glasa (Somić-Ostojić, 1989:180). Glas **[v]** ima izraženu labiodentalnu artikulaciju koja se može zamijeniti bilabijalnom i u takvim slučajevima artikulacija **[v]** se približava glasu **[u]**.

Ako ovo imamo na umu, onda će i definiranje ova dva glasa u odnosu na sistem prima biti posebno. Klizni glasovi **[v]** i **[j]** u odnosu na činjenicu da se njihova artikulacija približava glasovima **[u]** i **[i]** sadržavat će elemente resonance ili ‘vokalske elemente’ u nenuklearnoj poziciji. Analize su pokazale da alternacija između visokih vokala i kliznih glasova predstavlja reorganizaciju, odnosno premještaj elemenata **I** i **U** iz nuklearne pozicije na onset poziciju.

Tako će ovi glasovi biti prikazivani s praznim mjestom na mjestu glave izraza, a to je po konvenciji na desnoj strani izraza, mada je kod nekih autora glava izraza prikazana njenim postavljanjem u inicijalnu poziciju složenog izraza ili njenim podvlačenjem u složenom izrazu.

AFRIKATI

Sistem elemenata u modelu rečičke fonologije je ‘mali’ u odnosu na složene klasifikacije kako kod tradicionalnog modela tako i u slučaju ‘binarističkog’ modela. Prema tome u opisu glasova nekog jezika treba koristiti praktično one karakteristike koje su relevantne za opisivanje glasova datog jezika, odnosno definiranje njegovih fonema.

U bosanskom jeziku skupina glasova **[ts], [tΣ], [tʃ], [dZ], [dʒ]** predstavlja grupu glasova koja se može izdvojiti kao zasebna u odnosu na sve ostale glasove datog jezika – radi se o grupi koju skupnim imenom nazivamo afrikati. Pošto se afrikatima nije posebno posvećivala pažnja u literaturi rečičke fonologije, vjerovatno jer su istraživači u ovoj oblasti više zaokuljeni samim inventarom jedinica modela rečičke fonologije i zato što uglavnom djeluju u jezicima u kojima ova kategorija glasova i nije tako izražena, to ćemo se morati zadržati na ‘problemu’ afrikata.

Ako slijedimo informaciju ponuđenu u literaturi, da afrikati posjeduju primu **h**, onda uvrštavajući to u sistem, dobijamo sljedeću koliziju:

Glas **[tΣ]** bio bi definiran isto kao i glas **[Σ]**, jer i jedan i drugi jesu postalveolarni i palatalni glasovi, pa će prema ovim osobinama imati primu **R** i primu **I**. Isto tako i jedan i drugi glas pripadaju grupi bezvučnih glasova u našem jeziku, pa će i jedan i drugi imati primu **H** u svojoj definiciji. Ispostavlja se da jedina razlika između ovih glasova stoji u činjenici da jedan pripada grupi frikativa, a drugi grupi afrikata. U opisima prima stoji da afrikati kao i frikativi imaju primu **h** pa bi to izgledalo ovako:

Č - RhHI
Š - RhHI

Kada su u pitanju **[dZ]** i **[Z]** imamo isti slučaj, **[dZ]** je postalveolarni glas kao i **[Z]**, pa će i jedan i drugi imati u svojoj definiciji primu **R**. Uz to **[dZ]** je kao i **[Z]** palatalni, pa će u svojoj definiciji imati primu **I**. Konačno glasovi **[dZ]** i **[Z]** pripadaju skupini zvučnih glasova, pa će kod njih prima **H** biti od-sutna, za razliku od prethodnog para. Jedina razlika među njima jeste u tome što je i u ovom slučaju jedan, a to je **[dZ]** afrikat, a drug **[Z]** frikativ. Ponovno imamo poklapanje:

Dž - RhI
Ž - RhI

Poklapanje ovoga tipa imamo i kada su u pitanju glasovi **[ts]** i **[s]**. Nai-me, **[ts]** je dental kao i **[s]**, pa će oba imati u svome opisu primu **R**. Kako i jedan i drugi pripadaju grupi bezvučnih glasova to će se kod oba u definniciji naći prima **H**. Ponovno, jedina distinkcija među njima jeste što je **[s]** frikativ, a **[ts]** afrikat.

C - RhH
S - RhH

Rješenje ovoga ‘problema’ može se naći u samoj definiciji afrikata. Afrikati su glasovi koji se obrazuju kada se vazdušni pritisak iza potpune pre-grade u glasovnom traktu postepeno oslobađa. Na ovaj način se kod afrikata najprije dešava plozija, a potom slijedi frikcija. Plozija se definira primom **?**, a frikcija primom **h**. Definicija afrikata trebala bi, prema tome izgledati ovako:

? + h

Prema Harrisu (Harris, 1992:33) plozivi se od afrikata razlikuju u odnosu na prisustvo **?** elementa. Nai-me, najjednostavniji kompleks, po njegovoj teoriji, jeste **h** i on je primaran kod frikativa, pa su frikativi definirani kao **h**. Plozivi pored ovog osnovnog elementa moraju imati i element **?**, pa je definicija eksploziva **h + ?**. Naravno, mi možemo pravdati ovaj raspored elemenata činjenicom da je pri realizaciji ploziva prisutna kratka frikcija, koja se, doduše ne čuje kao frikcija, ali je ta koja daje praskavi efekat plozivne realizacije. Ako tome pridružimo i onaj kratki period kada dolazi do nakupljanja vazduha pred pregradom što ima određeni ‘šum’, onda se slažemo da je raspored elemenata u definiciji ploziva **h + ?**.

Definicija afrikata jasno ukazuje na prisutnost plozije pa onda na prisutnost frikcije, odnosno kod ovih glasova plozija prethodi frikciji. Ako je jedan od osnovnih postulata modela rečičke fonologije to da je raspored elemenata u složenim izrazima bitan za njihovu definiciju, tj. XY nije isto što i YX, onda predložena definicija afrikata kao ? + **h** elemenata ima svoju opravdanost.

Svoju ispravnost, u slučaju glasovnog sistema našeg jezika, ona pokazuje i u slučaju definiranja ploziva *[t]* i afrikata *[ts]*. Naime, *[t]* i *[ts]* su dentalni glasovi, pa će imati primu **R**. I jedan i drugi su bezvučni, pa će sadržavati primu **H**. Njihova definicija prema ovome izgledala bi ovako:

C - RH
T - RH

Jedina razlika između ova dva glasa jeste u tome što je jedan afrikat, a drugi ploziv. Razlikovnost ova dva glasa postigla bi se upravo u odnosu na raspored elemenata i to afrikatskih, za slučaj glasa C - ?**h**, i plozivnih, za slučaj glasa T - **h?**. Ovo ukida preklapanje kada su ova dva glasa u pitanju i opisuje ih različitim. Tako bi njihova definicija prema modelu rečičke fonologije izgledala ovako:

C - R?hH
T - Rh?H

Prema ovome, mi smatramo da nije potrebno vršiti neke posebne zahvate kada su afrikatski glasovi u pitanju, odnosno ostavljati ih bez definicije kako to čini Harris. Oni po, našem mišljenju, i na slučaju bosanskog jezika pokazuju da se bez problema mogu kombinirati uvažavajući pravila asimetričnog rasporeda elemenata modela rečičke fonologije, a u svrhu davanja rafiniranih opisa glasova.

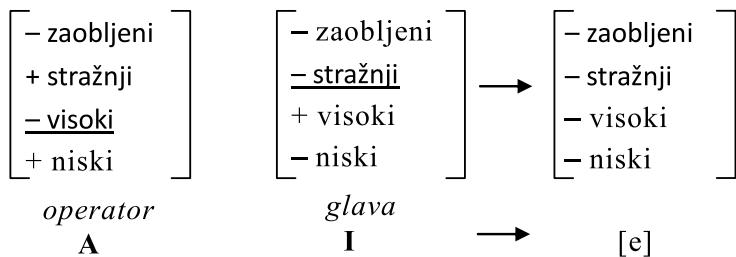
OSVRT NA VOKALE

Vokalski sistem bosanskog jezika sastoji se, uz izvjesna ograničenja, od pet vokala. Ako prihvatimo postavku modela rečičke fonologije da prime **A**, **I** i **U** svoju direktnu fonetsku interpretaciju, odnosno da su im neovisni fonetski eksponenti tri “kutna” vokala [a], [i] i [u], onda možemo reći da njihova interpretacija u modelu rečičke fonologije izgleda ovako:

ELEMENT	IPA oznaka
A	[a]
I	[i]
U	[u]

Prema modelu kojega slijedimo, svaki vokal je komponiran ili od jednog elementa ili predstavlja fuziju dvaju ili više elemenata. Tako će preostala dva vokala bosanskog jezika [e] i [o] predstavljati za prvi slučaj fuziju elemenata A i I, a u drugom slučaju fuziju elemenata A i U.

Fuzija uključuje dva elementa. Ta dva elementa su glava i operator. Ona se sastoji od zamjenjivanja vrijednosti 'hot' obilježja operatora za korespondirajuće obilježje glave. Sve preostale vrijednosti obilježja segmenta dobijenog operacijom fuzije su onakve kao što ih ima glava. Tako će fuzija A i I izgledati ovako:

U slučaju fuzije elemenata A i U to bi izgledalo ovako:

Prema modelu rekcijske fonologije rezultati ove fuzije bit će prikazani ovako:

Složeni izrazi	IPA oznaka
AI	[e]
AU	[o]

Evo kako bi bio definiran inventar fonema bosanskog jezika u odnosu na model rečičke fonologije kako ga vidi Harris:

B - ?U +h?	?Uh
P - ?U + h? + H	?UhH
M - ?U + ?N	?UhN
K - @ + h? + H	@h?H
G - @ + h?	@h?
H - @ + h + H	@hH
F - hU + h + H	hUh
V - U +	U
D - R + h?	Rh?
T - R + h? + H	Rh?H
C - R + ?h + H	R?hH
S - R + h + H	RhH
Z - R + h	Rh
Č - R + ?h + H + I	R?hHI
Dž - R + ?h + I	R?hI
Š - R + h + H + I	RhHI
Ž - R + h + I	RhI
Ć - I + ?h + H	I?hH
Đ - I + ?h	I?h
Nj - I + ?N	I?N
J - I +	I
Lj - I + ?	I?
N - R + ?N	R?N
R - R	R
L - R + ?	R?
A - A	A
E - A+I	AI
I - I	I
O - A+U	AU
U - U	U

Kao što se može vidjeti mi smo smatrali da je *[r]* fonetska realizacija prime R i da je treba tako definirati, odnosno da *[r]* predstavlja segment koji je sačinjen samo od jednog elementa, odnosno da nije složeni izraz.

Analiza pokazuje da je prima **h** najzastupljenija u našem jeziku dok su prime **A, @ i N** najrzjeđe. Evo kako izgleda grafički prikaz zastupljenosti pojedinih prima u fonemama bosanskog jezika:

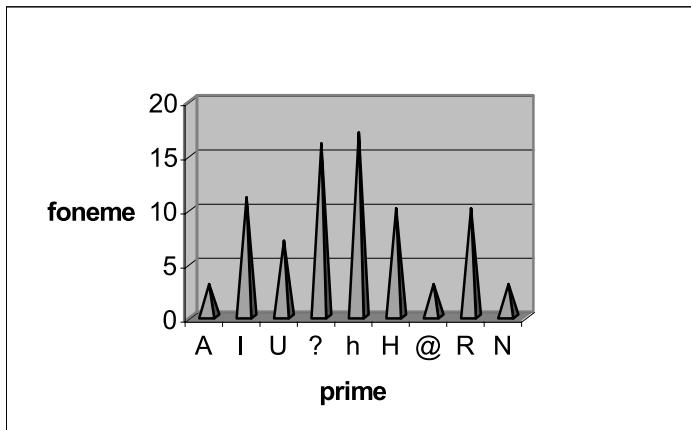

Tabela 5.1 Zastupljenost prima u fonemama bosanskog jezika

ZAKLJUČAK

Model rekcijske fonologije predstavlja jedan drugačiji pristup segmentima u odnosu na dosadašnje fonološke teorije. Iako je ovo model koji još nije doživio svoju punu afirmaciju, mi smo ga pokušali primijeniti na fonološki sistem bosanskog jezika. U to smislu smatramo da se model rekcijske fonologije može vidjeti kao funkcionalan i u slučaju prikaza fonološkog sistema bosanskog jezika. Smatramo da je problem definiranja izvjesih klasa fonema bosanskog jezika upravo potvrđio postulat rekcijske fonologije o važnosti rasporeda elemenata u definiranju segmenata.

LITERATURA

Barić, Lončarić, Malić, Pavešić, Peti, Zečević, Znika (1995), *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb

Bussmann, Hadumod (1990), *Lexikon der Sprachwissenschaft*, Krönen, Stuttgart

- Chomsky, Noam and Halle, Morris (1995), *The Sound Pattern of English*, The MIT Press, Massachussets
- Cottrell, Nic (1995), *Natural Language and Machine Translation*, Australia Print Group, Maryborough
- Crystal, David (1997), *The Cambridge Encyclopedia of Language*, Second Edition, Cambridge University Press, Cambridge
- Gussenhoven, Carlos and Jacobs, Haike (2002), *Understanding Phonology*, Oxford University Press, New York
- Halle, Morris and Clements, G. N. (1994), *Problem Book in Phonology*, The MIT Press, Massachussets
- Harris, John & Lindsey, Geoff (1992), *Segmental decomposition and the signal*, In Dressler, Wolfgang U., Martin Prinzhorn & John R. Rennison (Hrsgg.), Rosenberg & Sellier, Torino
- Harris, John (1994), *English Sound Structure*, Blackwell, Oxford UK & Cambridge USA
- Ingleby, Michael and Brockhaus, Wibke (1998), *A concurrent approach to the automatic extraction of subsegmental primes and phonological constituents from speech*, Montreal, Proc. COLING – ACL '98, p. 578 – 582, 1998
- IPA *Handbook of International Phonetic Association* (2000), Cambridge University Press, Cambridge
- Jakobson, Roman i Halle, Morris (1998), *Temelji jezika*, Globus, Zagreb
- Jakobson, Roman (1995), *On Language*, Harvard University Press, Harvard
- Jurafsky, Daniel & Martin, James H. (2000), *Speech and Language Processing*, Prentic Hall, New Jersey
- Kaye, Jonathan & Lowenstamm, Jean & Vergnaud, Jean – Roger (1985), *The internal structure of phonological elements: a theory of charm and government*, Phonology Yearbook 2, p. 305 – 328, Great Britain
- Mihaljević, Milan (1991), *Generativna i leksička fonologija*, Školska knjiga, Zagreb
- O'Grady, Dobrovolsky, Aronoff (1997), *Contemporary Linguistics*, Third Edition, St. Martin's Press, New York
- Simić, Radoje, Ostojić, Branislav (1989), *Osnovi fonologije srpskohrvatskog književnog jezika*, NIO "Univerzitetska riječ", Nikšić
- William, Geoffrey (1997), *On the role of Phonological Parsing in Speech Recognition*, SOAS, Working Papers in Linguistics, London
- William, Geoffrey (1998), *The Phonological Basis of Speech Recognition*, School of Oriental and African Studies, University of London, London
- Williams, Geoffrey (1999), *Automatic speech recognition: a Government - Phonology approach*, SOAS, Working Papers in Linguistics, London

THE GOVERNMENT PHONOLOGY MODEL OF BOSNIAN LANGUAGE

Summary

The government phonology model presents one different approach to segments in respect to former phonological theories. Although this is the model that has not experienced its complete affirmation, we tried to apply it on the Bosnian phonological system. In that respect we consider that the government phonology model can be seen as functional in the case of the Bosnian language phonological system interpretation. We consider that the problem of defining some Bosnian language phoneme classes just confirms the government phonology postulate pointing out the importance of element placement in segment defining.

Edina ŠPAGO-ĆUMURIJA

(NE)PREVODIVOST ILI (NE)MOGUĆNOST TRANSPOZICIJE DJELA MEŠE SELIMOVIĆA U PRIJEVODU NA ENGLESKI JEZIK – GRAMATIČKO / SEMANTIČKO / PRAGMATIČKO / STILISTIČKA ANALIZA

KLJUČNE RIJEČI: *neprevodivost, Meša Selimović, transpozicija*

„Nikad ne znamo šta izazivamo u drugom čovjeku riječju koja za nas ima sasvim određeno značenje i zadovoljava samo našu potrebu.“ (Selimović, *Derviš i smrt*)

Kako se poruka prenosi, kako je sagovornik razumije, i da li je razumije u skladu s ciljem odašiljaoca, pitanja su koja postaju osobito i na pomalo drugačiji način zanimljiva kad je riječ o komuniciranju između govornika dvaju različitih jezika, tj. kultura. Takva analiza neminovno uključuje proces prevodenja, a prevodenje književnih djela dobar je način za bolje razumijevanje na ravni kulture koje onda donosi i konkretnе promjene u jeziku.

Materijal i primjeri u ovom radu preuzeti su iz magistarskog rada „Semantičko-pragmatička transpozicija djela Meše Selimovića u prevodima na engleski jezik“ koji je obradio 956 primjera iz oba jezika (djela *Derviš i smrt* i *Tvrđava*), pri čemu su kao radne jedinice poslužile lekseme, kolokacijski sklopovi, sintagme, rečenice i ponekad čitavi dijelovi teksta, zavisno od toga koliki je kontekst bio neophodan pri analizi. Iza primjera koji su uzeti iz romana *Tvrđava* u zagradi je ispred strane u knjizi naveden (T) kao skraćenica za naziv romana *Tvrđava*, kako bi se primjeri razlikovali od primjera iz *Derviša i smrti* iza kojih je samo navođen broj strane. Prijevodni ekvivalent iz romana *Tvrđava* bit će predstavljen u zagradi slovom (F) i brojem strane u prijevodu.

Ovdje su korišteni primjeri koji obrađuju specifična *nepoklapanja* u jezičkim i konceptualnim svjetovima dvaju jezika i kultura, a izostavljene su informacije o postupcima i tehnikama pri uspješnijem prijenosu, da bi se pokušao rasvijetliti prostor neprevodivosti djela Meše Selimovića.

GRAMATIČKA TRANSPOZICIJA

1. Rečenička transpozicija

Jezici se razlikuju po svojoj gramatičkoj strukturi. Gramatika u ovom smislu predstavlja skup pravila pomoću kojih se mogu generirati sve rečenice jednog jezika. Kad su u pitanju b /h /s i engleski jezik, postoji više gramatičkih nepoklapanja, tj. specifičnih mogućnosti i jednog i drugog jezika. Lingvistički izbori koji se javljaju kao tipični u djelu Meše Selimovića jesu:

- a. kompleksna rečenica sa slobodnim redom riječi;
- b. naglašena nominalizacija i
- c. neupravni govor.

Ali, svejedno, sad je lijepo, kad je sve prošlo, malo se stidim, mnogo je volim, oprostili smo jedno drugom teške riječi, jer su smiješne, ugodno osjećamo toplinu tijela koja postaju sve bliža, zbog njene tajne i moga

lakog kajanja, vrelina pekar-ske peći je samo naša, pored prozora praminja snijeg, da nam bude ljepše, nismo više tužni ni nesrećni kao maloprije, iako je na njenom licu ostanala tanana sjenka zabrinutosti.
(T 217)

1. *But no matter, it was all over and done with it.*
2. *I felt a bit ashamed.*
3. *I loved her dearly.*
4. *We'd forgiven one another our harsh words, which were ridiculous in any case.*
5. *We felt the pleasure and warmth of bodies brought close, the joy of her secret and of my ready repentance.*
6. *The heat of the baker's oven belonged only to us.*
7. *The snow hovered in heavy flakes outside the window to make us feel our warmth.*
8. *We were no longer sad or unhappy, even though there remained on her face a faint shadow of anxiety. (F 269)*

Selimović često koristi eliptičnu konstrukciju, „gomilajući“ slike, često bez upotrebe glagola. Takve rečenice ostavljaju utisak poezije. Pri prijenosu ovakvih rečenica uglavnom je nemoguće zadržati elipsu zbog strogo određene rečeničke konstrukcije u engleskom jeziku. Semantička i komunikacijska vrijednost postignuta inverzijom, elipsama ili drugim konstrukcijskim tehnikama, rješava se u prijenosu specifičnom upotreboru leksike ili naglašavanjem pojedinih riječi i sintagmi njihovim stavljanjem na početak rečenice, kao u sljedećem primjeru:

Zapamtio sam tu noć, zapamtio bih je po vrelini kojom me gušila i po praznini kojom me istrugala tuđa strast, da ništa drugo nije bilo.(41)

1. I remembered that night.
2. Even if nothing else had happened, I would have remembered it for the heat with which it choked me and for emptiness that the passion of these people carved inside me. (33)

Uobičajena je praksa u cijelom procesu prijenosa, kad su u pitanju obrađeni primjeri iz djela M. Selimovića *Derviš i smrt i Tvrđava*, „usitnjavanje“ teških gramatičkih struktura i njihovo svodenje u engleskom na kraće tj. sintakšički manje složene rečenice .

Kada se jedan dugačka rečenica iz originala segmentira na više manjih odvojenih rečenica, svaka od takvih novih, transponiranih rečenica ponovo uspostavlja kohezivnu nit prethodnom rečenicom / rečenicama. Elipse, inverzije ili druge konstrukcijske tehnike riješene su pri prijenosu nekad gramatičkim sredstvima a nekad leksičkom supstitucijom.

2. Naglašena nominalizacija

Tipično za Selimovića je da koristi mnogo više imenica nego glagola. U procesu transpozicije u engleski imenica postaje glagol, glagolski prilog pridjevska *-ing* forma, proširena imenska fraza postaje pridjev, glagol ili nešto drugo. Ponekad se imenske fraze prenose kao čitave rečenice.

Neki od primjera:

<i>grgorenje</i> (157)	<i>river which gurgled barely audibly</i> (189)
<i>baškarenje</i> (157)	<i>wallowing in thoughts</i> (189)
<i>vezanost</i> (228)	<i>being settled in one place</i> (285)
<i>oslonac</i> (242)	<i>something to hold on</i> (302)
<i>sa izazovom i likovanjem</i> (246)	<i>defiantly and triumphantly</i> (306)

kob vezanosti (T 307)
napor oslobođanja (270)

he felt doomed to be bound to one place (F 389)
(he) strove continuously to liberate himself (339)

3. Slobodni neupravni govor

Engleski posjeduje složeniji sistem glagolskih vremena, i u prevodu je upravo to osnovno sredstvo za prevođenje slobodnog neupravnog govora. Ironija i željeni utsik na čitaoca postiže se kombinacijom glagolskih vremena pri prijenosu: prevodioci su koristili slaganje vremena ili pomjeranje vremena unazad – *Past Simple* umjesto prezenta, *Past Perfect* umjesto našeg običnog prošlog vremena, kondicional umjesto futura – time se dobiva odmak i od ličnog stava, tj. prepoznaje se da se prenose tuđe riječi. Ono što je u b/h/s prošlost u engleskom se rješava pomoću dva oblika prošlosti – *Past Simple* za bližeg govornika i radnju i *Perfect* za daljeg govornika i za radnju dalju u vremenu, tj. prezent za pripovjedača.

Još je dodao, kako je molio mene da Piri-Vojvoda ide sa sejmenima i Hasanom, jer on nije vičan jahanju, dobiće rane do Travnika, ali sam ja rekao da nikako ne mogu pustiti Piri-Vojvodu, potreban mi je ovdje, bez njega bih bio bez ruke, na čemu mi se on zahvaljuje. (Nemojte nikad reći da ste sreli najglupljeg čovjeka; uvijek se može desiti da ga neko pretkne!). (339)

He also added that he'd asked me to send Piri-Voivode with Hassan and the guards, since he wasn't skilled at riding; he'd get sores before they reached

Travnik, but I'd said that I couldn't give up Piri-Voivode at all, I needed him here, he's like my right hand, for which Piri-Voivode is very grateful. (Never say you've met the most stupid man in the world; it can always happen that someone else will surpass him!). (431)

SEMANTIČKA TRANSPOZICIJA

U djelima *Derviš i smrt i Tvrđava* čitalac se suočava s nekoliko slojeva značenja koje nije lako odgonetnuti. Ono površinsko značenje je opis života jednog derviša u turskom dobu, suočenog po prvi put sa sumnjom u božanski poredak i mir svog derviškog svijeta. Ispod tog sloja krije se barem nekoliko drugih slojeva značenja. Tu je lična priča autora koja se dogodila u vremenu neposredno nakon Drugog svjetskog rata i ona čini osnovnu tematsku potku za priču o dervišu. Sam je autor napisao da je njegova životna tema smrt njegovog brata, kojeg su komunisti osudili na smrt strijeljanjem iako je bio, zajedno

sa svojim bratom Mešom, odan ideji komunizma i jugoslovenstva. On je tu smrt pokušao zatomiti u sebi, i čak i na dan sahrane pokušao ostati smiren te je održao i predavanje, ranije najavljeno.

Patio sam kao nikad u životu, a pokušao da ostanem u kolotečini koju sam smatrao jedino mogućom, jedino ljudskom. Čak i poslije tog ne-ljudskog čina! Htio sam, valjda, da razdvojam te dvije sfere, privatnu i opštu (kao da je to mogućno!) Možda sam se plašio da raskinem sa sobom onakvim kakvim me stvorila revolucija, možda me vukla inercija: kako ću raskopati sebe cijelog? (...) Morao sam naći bolji i ekspresivniji jezik, ni bogatiji, ni suptilniji, to bi bila smiješna i nerealna ambicija, već jezik za moju dušu, koji će najbolje odgovarati onome što je u meni ključalo. Nisam znao šta tražim, samo sam nejasno naslućivao kakav to jezik treba da bude.

Autor tako priča o traženju pravog jezika kojim bi napisao ovaj roman. Njegov je roman prevazišao njegovu ličnu tragediju, te osim stilskog, nosi i jedno više, univerzalno značenje o izgubljenosti čovjeka u sistemu bilo koje vrste, temi toliko bliskoj savremenom čovjeku uhvaćenom u političke krute sisteme i strukture u svim sferama života koje unaprijed određuju i ograničavaju naše bivstvovanje. Pri transpoziciji djela ovog pisca, koji se smatra jednim od najvećih autora bh. književnosti, a svojim ga smatraju sve književne zajednice na prostoru bivše Jugoslavije, pred prevodioca se postavlja teška zadaća i uloga kulturološkog tumača koji pokušava transponirati misao, stil, sve ono što leži u dubljim slojevima značenja, u drugi jezik, a da ne bude primjećena njegova intervencija.

Gramatika i leksikon jednog jezika su komplementarni. Gramatiku možemo posmatrati kao sistem pravila po kojima sastavljamo riječi u fraze, tj. u sintagme i rečenice. Leksikon je mreža svih leksema jednog jezika koju posjeduju svi kompetentni govornici, i koja sadrži sve lingvističke informacije potrebne za kreiranje i interpretaciju rečenica u jednom jeziku. Svaki jezik ima svoj način kodiranja značenja putem gramatičke strukture. (Lyons 1996: 72-74).

1. Leksički spojevi

Način na koji lekseme stupaju u međusobne odnose karakterističan je za svaki jezik. U svakom slučaju, značenja leksema koje se kolociraju moraju biti kompatibilna, tj. dijeliti barem jedno svojstvo, npr. glagol *piti* se javlja zajedno s imenicama koje nose svojstvo *tečnog* (čaj, kahva itd.). Od tog uvjeta se odstupa ako se namjerno želi postići komunikativni efekt – humoristični,

ironični itd. Određene kolokacije i širi spojevi riječi teorijski mogu postojati, ali pragmatika, tj. njihova upotreba omogućava njihovo kreiranje i ustaljivanje u praksi. One mogu biti otvorene, vezane i ograničene, zavisno od postojanoći veze njihovih sastavnih leksema (Prćić 1997: 121, 122). Književno je djelo specifično u tom smislu. Jezik je sredstvo kojim se Selimović brižljivo služi, i česti su primjeri neuobičajenih spojeva riječi. Pri prijenosu, ovakvi spojevi morali su biti razbijeni a ekvivalenti su u skladu s pravilima kolociranja u engleskom jeziku.

<i>smrtni čas</i> (251)	<i>his last hour</i> (313)
<i>ružna laž</i> (254)	<i>a shameful lie</i> (317)
<i>debelo more</i> (263)	<i>deep sea</i> (329)
<i>obli glas</i> (100)	<i>full voice</i> (111)
<i>velika soba</i> (256)	<i>the guest room</i> (320)
<i>sočne šume</i> (21)	<i>the lush woods</i> (6)
<i>sočne obline</i> (jusufovih slova)(64)	<i>ornate loops</i> (64)

A u Tvrđavi:

<i>bio je sočan</i> (Mahmut) (T 248)	<i>Mahmut was interesting</i> (F 309)
<i>sočne psovke</i> (T 45)	<i>colorful swearing</i> (F 39)

2. Demetaforizacija i intenzifikacija

Ekspresivni i metaforički izraz je u velikom broju primjera znatno oslabljen. U metaforičnim spojevima leksema i u sintagmama, najčešće se narušava metaforična veza ili se dešava potpuna demetaforizacija.

<i>starudija</i> (236)	<i>outdated attitudes</i> (329)
<i>sakate priče</i> (97)	<i>fragments of stories</i> (105)
<i>male nevine tikve</i> (T 45)	<i>small little heads</i> (F 39)
<i>A pojelo bi ga da je čutao.</i> (217)	<i>Yet if he had kept silent, it would have destroyed him</i> (268).
<i>tespih ljudi</i> (80)	<i>string of people</i> (84)
<i>A u stomaku opet ključ.</i> (T 266)	<i>And my stomach again: Whoof!</i> (F 334)
<i>pocrkače od žedi</i> (T 109)	<i>they will die of thirst</i> (F 124)

U vrlo malom broju primjera pokušao se kompenzirati taj gubitak tako što su se neki slobodniji izrazi iz originala prenosili izrazom zgusnutijeg značenja:

<i>Život uvijek teži naniže.</i> (192)	<i>Life always sinks downward.</i> (237)
<i>zatvorenih mjehova želje</i> (40)	<i>the sealed bellows of desire</i> (32)
<i>Desilo se to u podne</i> (T 110)	<i>It happened at midday</i> (F 124)

3. Idiomatska transpozicija

Pri transpoziciji frazema i idioma, često se gubi nešto od elemenata značenja. Idiomatske je izraze i inače najteže prenijeti jer su zgusnutog značenja i teškoće su bile očekivane.

<i>fino kasablijsko sito</i> (92)	<i>the fine sieve of kasaba gossip</i> (100)
<i>Nego ko je? Kokalo.</i> (T 286)	<i>Then who had? A little bird.</i> (F 362)
<i>dušu griješi</i> (130)	<i>making a mistake</i> (152)
<i>tjeraš šegu sa mnom</i> (133)	<i>you're playing a joke</i> (156)
<i>kopao rukama i nogama</i> (325)	<i>doing whatever it took</i> (412)
<i>kao tica</i> (304)	<i>as good as ever</i> (383)
<i>pojesti još dosta muke</i> (275)	<i>have enough trouble</i> (345)
<i>Nakrivo si nasadjen danas.</i> (T 116)	<i>You're not in a good mood today.</i> (F 133)
<i>Boga malo, sultana nimalo,</i> <i>a vezira ko dorata moga</i> (325)	<i>God a little bit, the sultan not at all, the vizier about as much as my bay horse</i> (413)

Bilo koja čisto simbolička upotreba riječi može se reproducirati ukoliko su slične simboličke distinkcije razvijene u dva jezika. U protivnom, bit će potrebna primjena parafraze, ili novih simbola, a stepen njihovog korespondiranja može varirati. Teže će biti obezbijediti slične efekte ako je u originalu korišten ritam, kvalitet vokala i sl. (Ogden & Richards 1985: 197), kao u sljedećem primjeru:

<i>sve sito-pjano, obučeno opareno, ne ozebilo, ne poteglo, sve do zore lingaju, traže žensko, da oprosti moj čin, traže belaja</i> (130)	<i>full of food and drink, well dressed, plenty of money, nothing to worry about; idle, they carouse till dawn, looking for women, if I'll excuse him, looking for trouble</i> (150)
---	--

PRAGMATIČKA TRANSPOZICIJA

Relativno rijetko mogu se naći potpuni leksički ekvivalenti u dva jezika. Granice denotacije nisu oštro povučene, već s proizvoljno postavljenim prelazima između pojedinih elemenata koje jezici nameću u svojoj leksičkoj kategorizaciji svijeta (Lyons). Međutim, "precizna denotacija je vrlo rijetko relevantna, jer je redovno dopunjena jezičnim i vanjezičnim kontekstom." (Prćić 1997: 57)

Prćić navodi da su smisao (ureden skup dovoljnog broja deskriptivnih obilježja kojima se definira izvjesna klasa izvanjezičnih entiteta) i denotacija (odnos lekseme i izvjesne klase vanjezičnih entiteta) predmet proučavanja semantike, te da "čine dio kodne kompetencije većine pripadnika jedne jezične zajednice i nezavisni su od dimenzije vremena i mjesta." (Prćić 1997: 57)

Uspješno odvijanje bilo kakve komunikacije temelji se na najmanje četiri preduslova: psihofizičkoj sposobnosti komunikatora, uzajamnim pretpostavkama komunikatora o zajedničkom znanju jezika i znanju svijeta, valjanoj uobičenosti koda i odsustvu smetnji u komunikacijskom kanalu. (Prćić 1997: 88)

Pragmatika se tako nastavlja na semantiku, predstavljajući svojevrsni omotač u kome dolazi do konkretne upotrebe jezika (Prćić, 1997: 14).

Polazeći od najtačnije i najčešće navođene definicije pragmatike kao lingvističke discipline koja podrazumijeva istraživanje jezika u kontekstu, postavlja se pitanje kako tragati za pragmatičkim značenjem tj. kako prenijeti u prevodu kontekst a ne samo jezik originala. A kontekst Bosne je tkanje od historijskog, kulturnog, socijalnog, religioznog materijala i svaki od tih materijala ima svoju prepoznatljivu šaru u tkanju koju prepoznatljivom prevodilac treba učiniti i u tkanju prevoda.

Postoje turcizmi i riječi stranog porijekla koje koristi Selimović u svom djelu, a koje nisu dio konceptualnog znanja i iskustva američkog / engleskog čitaoca. Oni su transponirani opisno, tj. parafrazom, ili pojmom koji je najbliži datom značenju.

Također, u originalnom djelu javlja se jedan broj turcizama i drugih leksema koje ne predstavljaju samo realije i uobičajene pojmove iz života, nego nose dublje značenje u vezi s posebnim stilom i filozofijom života cijelog jednog kulturnog entiteta na bh. prostorima. To nisu obične lekseme, nego često odražavaju život i sudbinu bosanskog naroda. Takve riječi uglavnom nisu prepoznate kao drugačije i pri transpoziciji riješene su traženjem najsličnijih

ekvivalentna na engleskom jeziku, pri čemu je njihovo značenje najčešće potpuno neutralizirano.

Neki od primjera leksike specifičnih konceptualnih svjetova dvaju jezika i kultura:

<i>mamlaz</i> (91)	<i>idiot</i> (100)
<i>sevap</i> (303)	<i>God's reward</i> (383) / <i>a kind act</i> (F 132)
<i>nišani na mezarlucima</i> (39/40)	<i>the tombstones in the graveyards</i> (31)
<i>jašmak</i> (36)	<i>veil</i> (26)
<i>iblis</i> (142) / <i>karandoloz</i> (152)	
<i>/đavo</i> (T 287)	<i>devil</i> (168, 181, F 362)
<i>između bašća</i> (76)	<i>between the gardens</i> (79)
<i>oče, babo</i> (262)	<i>father, papa</i> (327)
<i>ćulah</i> (232)	<i>scullcap</i> (288)
<i>bedel</i> (243)	<i>to send others in my place</i> (303)

Takva mi suzbina, grebena. (T 266) *That's my fucking luck.* (F 334)

<i>muštuluk</i> (T 290)	<i>good news</i> (F 367)
<i>sabur</i> (247)	<i>patience</i> (308)
<i>nafaka</i> (348)	<i>his fortune</i> (444)
<i>ašikovali</i> (349)	<i>you flirted with each other</i> (444)
<i>na ovom poganom vaktu</i> (157)	<i>in such evil times</i> (188)

Primjer specifičnog “domaćeg“ jezika su i imena bosanskih mjesta u *Tvrđavi*:

<i>Zloselo, Blatište, Crni Vir, Paljevina, Glogovac, Gladuš, Vukojebine, Vučjak, Vukovije, Vukovsko, Trnjak, Kukavica, Smrdljak, Zmijanje, Jadovica...</i> (T 42)	<i>Luckless, Mudville, Blackwater, Burnt Ash, Thornystake, Hunger, Fuckham, Wolf, Wolf-valley, Wolf-den, Thorny, Hopeless, Stink, Snake-hole, Misery...</i> (F 35)
---	--

Ime je kulturni lingvistički element, i odupire se prevodenju (Thriveni 2007). U ovom slučaju riječ je o izuzetku, jer su se prevodioci odlučili na očuvanje značenja ovih toponima.

STILSKA TRANSPOZICIJA

1. Nesvijet Ahmeda Nurudina

Lahko je uočljivo da Meša Selimović u „Dervišu“ koristi mnogo leksema koje počinju prefiksom *ne*. To nije slučajno. Ovakve lekseme znače negaciju. Prva je asocijacija negacija života i ljudskih osjećaja u osobi glavnog junaka, derviša. On živi ne-život, jer ne postoji veza s realnim svijetom. Njegov sistem vrijednosti karakterizira odsustvo emocija, pobune, individualne misli, to je, zapravo, nesvijet. Tek nakon smrti brata, taj svijet je preispitivan i derviš otkriva da život postoji u drugačijem obliku i izvan dobro zaštićenog derviškog nesvijeta.

Može se reći da je upotreba prefiksa *ne*- riješena korištenjem nekolicine engleskih prefiksa i sufiksa, a i parafraze, pri čemu se gubio taj element stilskog značenja.

<i>nemoćnik</i> (73)	<i>a weakling</i> (74)
<i>divno nejak</i> (72)	<i>wonderfully feeble</i> (73)
<i>njegovo nevjerojanje</i> (67)	<i>his distrust</i> (67)
<i>čudno nesabran</i> (276)	<i>strangely absent-minded</i> (346)
<i>mislio sam nesabran</i> (75)	<i>i thought, distraught</i> (78)
<i>neplodna dobrota</i> (77)	<i>sterile kindness</i> (81)
<i>nezačuđen</i> (mladić) (165)	<i>not at all surprised</i> (199)
<i>nerazmišljen</i> (<i>muškarac kad se zaljubi</i>) (110)	<i>absentminded</i> (124)
<i>Uvijek si nepokoran</i> (193)	<i>You always rebel</i> (238)
<i>nesaglasna</i> (66)	<i>contradictory to</i> (65)
<i>nezajedničko</i> (66)	<i>the weak light in the muft's eyes</i> (177)
<i>nejako svijetlo u muftijinim očima</i> (149)	
<i>nečovjek!</i> (T 290)	<i>monster!</i> (F 367)
<i>nezamorenovo jutro</i> (63)	<i>fresh morning</i> (62)
<i>neprijeteća sigurnost</i> (107)	<i>gentle confidence</i> (120)

2. Pridjevi

Još jedno analizirano područje koje je ukazalo na područja relativne neprevodivosti jesu pridjevi. U *Dervišu* vanjski se svijet prelama preko derviša kao pripovjedača. Njegovo zapažanje boja, oblika, svjetlosti prenosi čitalcu njegova duševna stanja. Česta je upotreba pridjeva koji označavaju boju, stvarnu iz prirode ali i boju pripisanu ljudima, njihovom tijelu, očima, rukama,

ma, koži; boju pripisanu osjećajima i atmosferi, te stvarima koje ga okružuju. Ponekad su „obojene“ čitave scene, i tu je boja simbol, u skladu s narodnim vjerovanjima. Osim boje, i svjetlost i tama su teme koje pripovjedač koristi u svom promišljanju o borbi dobra i zla. Samo ime derviša je Nurudin, što znači „svjetlo vjere“. Nakon bratove pogibije to svjetlo se gasi i sve postaje crno i tamno. Roman se završava tamom tj. smrću.

<i>čist kao bjelutak (110)</i>	<i>with his skin clean and smooth</i>
<i>preko bijela svijeta (261)</i>	<i>as pebbles in a stream bed (10-125)</i>
<i>bijeli svijet (T 312)</i>	<i>all over the wide world (326)</i>
<i>modre oči (110)</i>	<i>a strange world (F 395)</i>
<i>lijepu, plavu,... glavu (181)</i>	<i>blue eyes (124)</i>
<i>Kadija ode..zelen (T 211)</i>	<i>his handsome, fair, .. head (220)</i>
<i>zelena glava. (T185)</i>	<i>pale in the face (F 260)</i>
<i>zelen od mržnje (83)</i>	<i>his immature head. (F226)</i>
<i>To su bile najcrnje riječi (43)</i>	<i>livid with rage (88)</i>
<i>zašto toliko, crni sine? (261)</i>	<i>These were the most pessimistic words (36)</i>
<i>Crni Mahmute (113)</i>	<i>Why so long, my unfortunate son?(324)</i>
<i>crna slutnja (T 258)</i>	<i>you fool! (129)</i>
<i>crna pakost (127)</i>	<i>dread (F 324)</i>
<i>iz crnih podruma mojih misli (43)</i>	<i>certain spite (147)</i>
	<i>out of dark cellars of my blood (35)</i>

Transpozicija metaforičkog značenja često se rješava nebojama u engleskom jeziku. Kad su u pitanju lekseme koje označavaju kvalitetu boje ili svjetlosti, najviše nepoklapanja javlja se u oblasti opisa ljudskog tijela i ljudskih osobina, gdje su u našem jeziku češće metafore s bojom i svjetlošću (potavniti, siva žena, crni sin, svijetli vezir, biti čist, bliјed govor, bjelutak).

Također, kad se govori o osjećajima, srdžba i mržnja nisu bukvalno zelene. Najviše je poklapanja u opisu predmeta, okruženja i velikim dijelom prirode.

ZAKLJUČAK

Iz ove analize može se zaključiti da se mogu identificirati određena područja (relativne) neprevodivosti djela Meše Selimovića na engleski jezik i da se ona, kao što smo mogli vidjeti, nalaze na gramatičkoj ravni (kompleksne rečenice, slobodni neupravni govor, nominalizacija), semantičkoj (leksički

sklopovi, metaforički spojevi i frazeme), pragmatičkoj (specifična leksika i konceptualni svijet bosanskog konteksta i „domaći“ jezik) te stilističkoj (nelekseme te izvjesne semantičke kategorije pridjeva koje Selimović mnogo koristi).

Izvjesno je da se neki elementi značenja pri transpoziciji gube, međutim, ne može se govoriti o apsolutnom nerazumijevanju. Kao što objašnjava i Searlov „princip izrazivosti“, svaki jezik ima sredstva za izražavanje svega što mislimo, iako ne možemo uvijek izazvati isti efekt ili osjećanje kod primaoca poruke (Searl 1991).

Nakon analize prevodilačkih pokušaja dvaju tandemu prevodilaca, koji su imali pred sobom dva djela M. Selimovića, može se reći da su oni na najbolji način pokazali da književno prevođenje, kao most između dviju kultura, može biti *uspješno* čak i onda kada prevođenjem suočeni svjetovi, u nekim ravnima koje čine njihovu sveukupnost, dozvoljavaju postojanje i nekih ostravaca neprevodivosti .

IZVORI

- Selimović, Meša, *Derviš i smrt*, (2000), Svjetlost, Sarajevo
Selimović, Meša, *Death and the Dervish* (1996), Northwestern University Press, Illinois
Selimović, Meša, *Tvrđava*, (2000), Svjetlost, Sarajevo
Selimović, Meša, *The Fortress*, (1999), Northwestern University Press, Illinois

LITERATURA

- Benson, Morton, Benson, Evlin, Ilspn, Robert (1986), *Kombinatorni rečnik engleskog jezika*, Nolit, Beograd
Ogden, C. K. & Richards, I. A. (1985), *The Meaning of Meaning. A Study of the Influence of Language Upon Thought and the Science of Symbolism*, Routledge & Kegan Paul
Dictionary of idioms (2000), University of Birmingham, Collins Coubild, Brimingham
Lyons, John (1996), *Linguistic Semantics*, Cambridge University Press, Cambridge
Prćić, Tvrtnko (1997), *Semantika i pragmatika reči*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad
Searl, John (1991), *Govorni činovi*, Nolit, Beograd
Škaljić, Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, rječnik, peto izdanje, Svjetlost, Sarajevo
Thriveni, C. (2000), *Cultural Elements in Translation*, Translation Journal ([http:// accurapid.com/journal](http://accurapid.com/journal)).

“(UN)TRANSLATIBILITY“ OR (IM)POSSIBILITY OF
TRANSPOSITION OF MEŠA SELIMOVIĆ’S WORKS IN THE
TRANSLATION IN ENGLISH – GRAMMATICAL / SEMANTICAL /
PRAGMATICAL / STYLISTIC ANALYSIS

Summary

The transposition of a literary work in another language is a complex process which includes a few linguistic disciplines such as semantics, stylistics, pragmatics and translational theory. This paper deals with one of the issues of transposition of a literary work from one language and culture into another; this issue is about what is most difficult to understand / transmit when it comes to communication of people from different society / culture, and if there is a space of “untranslatability”. In this paper I try to identify the areas of (relative) untranslatability in the transposition process of two Meša Selimović’s works: *Derviš i smrt* (Dervish and Death), and *Tvrđava* (The Fortress).

Amra MULOVIĆ

ULOГA BASRANSKE I KUFSKE FILOLOŠKE ŠKOLE U PROCESU KODIFIKACIJE ARAPSKOG JEZIKA

KLJUČNE RIJEČI: *kodifikacija, korpus i modeli za kodificiranje, konstituiranje filoloških škola, generacije gramatičara, analogija, 'arabiyya, dijalekt*

Razvoj arapskog jezika različito su opisivali arapski filolozi i zapadni arabisti. Međutim, i jedni i drugi priznaju da se u završnoj fazi prijeislamskog perioda, već u V stoljeću, arapski jezik javlja kao potpuno izgrađen i jedinstven književni jezik, nadplemenski idiom, danas često nazivan poetskom *koine*, koji je većina beduinskog plemena koristila kao svakodnevni medium komunikacije i na kojem je prijeislamska poezija prenesena i zapisana. Ovom jeziku, kompromisu između različitih dijalekata, trebalo bi staniše tražiti u predjelima Nedžda, kako tvrde zapadni orijentalisti. Muslimanska tradicija ga je nešto kasnije poistovijetila s jezikom plemena Kurejš iz razumljivih religioznih razloga, no u znanstvenoj praksi, za jedan od modela uzela je beduine i rapsode iz različitih plemena, koji su i omogućili kontinuitet ovom jeziku. Iako su gramatičari bili svjesni regionalnih razlika vernakulara Arabljanskog poluotoka, davali su im status ekvivalentnih jezičnih činjenica, budući da su se one ogledale ponajprije u fonetskim i leksičkim varijantama koje nisu ugrožavale jedinstvo prijeislamskog arapskog jezika. S druge strane, jezik Poslanikova plemena i plemena Hidžaza smatrali su savršenim modelom, budući da je *Kur'an* objavljen na jeziku poetske koine s izraženim obilježjima dijalekata Hidžaza.

U vremenu Umajada i Abasida, vremenu brze ekspanzije Arapa praćene islamizacijom osvojenih područja, jezik su počeli govoriti nearapi. Ukazala se prijeka potreba za izučavanjem klasičnog arapskog jezika i podučavanjem tome jeziku, a samim tim i potreba njegove kodifikacije i standardizacije. Od VIII stoljeća započelo se sa živim jezičnim aktivnostima, posebice u gradovima Basri i Kufi, koji su od naselja prerasli u kosmopolitske gradove.

Naš glavni zadatak je da pokušamo jasno istaći doprinose dviju najznačajnijih, historijski najranijih filoloških škola, basranske i kufske, te dijelom

bagdadske koja je, kako ćemo vidjeti, nastala neminovno kalemeći svoja do- stignuća na dostačujuća svojih prethodnica, basranske škole napose. U našoj literaturi uglavnom možemo pročitati naznake o sukobu ovih škola koji se nerijetko umjetno preuveličava, mada su one uistinu imale donekle drugačiji pristup jezičnim fenomenima. No, ne predočavaju nam se razlozi tog sukoba koji bi se eventualno mogli ogledati u tretiranju konkretnih jezičnih pojava ili odabiru principa i metoda njihovog izučavanja.

Počeci izučavanja arapskog jezika

Kako smo naveli, prvi motivi za ozbiljniji pristup kodifikaciji arapskog jezika javili su se nakon isalmskih osvajanja. Naime, osvojeni narodi kohabiti- tirajući s osvajačem bivaju prisiljeni da usvoje njegov jezik. Društvene i ekono- mske veze Arapa s nearapima osvojenih područja koji su se konvertirali u islam (*muwalladūn*) cvjetale su, posebno nakon uspostavljanja vladavine Aba- sida koji su propagirali etničku heterogenost, za razliku od arabocentričnih Umajada. Brza arabizacija stanovništva imala je za posljedicu neočekivana kretanja u jeziku, razvoj dijalekata, "kvarenje" jezika (*fasād al-kalām*) koje se manifestiralo u različitim lingvističkim inovacijama, posebice u gradovi- ma gdje je stanovništvo živjelo rame uz rame s Arapima. Prema mišljenju gramatičara, čisto su govorili samo beduini u pustinjama koji su uspjeli saču- vati izvornu govornu kulturu. Riječ *lisān* i pridjev *'arabiyya* koristili su se za označavanje jezika koji je bio unificirajući faktor, supraplemenski element koji je stajao nasuprot jezika *'a'āgīm* koji su živjeli izvan Arabljanskog poluotoka i govorili različitim jezicima. Nešto kasnije starosjedilačko stanovništvo počelo je čisti, neiskvareni jezik beduina nazivati *kalām al-'Arab*.

Nužnost kodifikacije arapskog jezika bila je izazvana različitim čita- njima *Kur'ana* i pokušajem recenzije nekih od njih, budući da su Božiju poruku počeli prenositi nearapi, pa su i učači i hafizi bili nesložni po pitanju tačne interpretacije pojedinih dijelova kur'anskog teksta kojemu je zaprijetilo iskrivljavanje. Svakako ne treba zanemariti ni izvanredni utjecaj prijeislamske poezije, njenog sakupljanja i zapisivanja na aktivnost gramatičara vezanu za postavljanje pravila upotrebe flektivnih markera imeničkih padeža ili glagol- skih načina. Jezik prijeislamske poezije pokazuje doradeni flektivni sistem arapskog jezika, bogatstvo derivacione morfologije i iznimno sintetičan ka- rakter. Holes iznosi dva divergentna mišljenja o odnosu jezika poezije i dijale- kata, i to mišljenje Fucka i Versteegha da je jezik poezije bio gotovo identičan govornim vernakularima, tj. da je govorna praksa bila precizni izgovor padež- nh nastavaka imenica ili pak markera za glagolske načine, te da su zbog toga

gramatičari IX i X stoljeća za svoje informatore birali beduine koji su i nakon dva stoljeća slijedili istu praksu.¹ U prilog drugačijem mišljenju ide činjenica da se i nakon kasnijih recenzija u jeziku prijeislamske poezije reflektirala dijalekatska raznolikost Arabljanskog poluotoka. Usprkos tome, poetski jezik se sintaktički i morfološki izdigao iznad bilo kojeg vernakulara.

Postepeno se razvijala neka vrsta jezičnog purizma kojim se odbacivala svaka mogućnost uključivanja tuđica, kolokvijalizama i neispravnog govora u jezik, a kao modeli za kodifikaciju jezika filozozima su se nametnuli *Kur'an*, Božija riječ nadnaravne čistote, prijeislamska i rana islamska poezija, izreke i korespondencija Poslanika, a.s., govori halifa i oratorskih uzora ranog islama, živi govor nativnih govornika pojedinih plemena pustinje, te rapsodi koji su se zajedno sa svima onima koji su govorili čistim jezikom nazivali *fusahā' al-'Arab*.

U praksi, gramatičari su koristili fiksni korpus sastavljen od različitih modela koje smo naveli i iz kojih bi izvlačili navode ili primjere (*šawāhid*) kao dokaze za neke tvrdnje. Pri tome su koristili izraze “Aripi kažu” ili “oni kažu” i sl. Na početku jezičnih studija ovi su izrazi uistinu denotirali gorovne navike Arapa, jer su beduini bili arbitri svjesni svoje značajne uloge za jezične stručnjake. No, ovakva će praksa vremenom postali čista forma.

Porijeklo domaće gramatike prilično je nejasno. Arapski izvještaji o vremenu njenog utemeljenja nisu u saglasnosti, a nisu ni pouzdani, budući da su zasnovani na usmenoj tradiciji. Neki smatraju da je impuls pisanju prvih studija iz jezika bio doticaj s grčko-helenističkom kulturom, pa i indijskom i latinskom jezičnom misli. Iako su neki istraživači pokušavali zanijekati arapsko porijeklo gramatike i pripisati joj sirjanski, odnosno grčki predznak, za takav stav nema neposrednih dokaza i većina arapskih filologa, a njima se pridružuju i neki orientalisti, vjeruje da je gramatika izvorno arapska, a da je tek nakon utemeljenja zasigurno postala otvorena za utjecaje grčke filozofije i logike, posebno na polju klasifikacije i eksplikacije jezičnih pojava. Većina arapskih filologa insistira na čisto arapskom porijeklu gramatike, budući da u najstarijim svjedočanstvima nema dokaza nekom izravnom stranom utjecaju.² U prilog ovakovom pogledu ide i činjenica da se s prevođenjem genijalnih djela koje je porodila grčka civilizacija započelo u IX stoljeću.

1 Upor.: Clive Holes, *Modern Arabic. Structures, Functions and Varieties*, Longman, London and New York, 1995., str. 9.

2 Vidi: Kārl Brūkalmān, *Tārīħ al-'adab al-'arabī*, vol. 2., Dār al-ma'ārif, al-Qāhira, 1983., str. 124.; Nerkez Smailagić, *Leksikon Islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990., str. 214. i al-'Asad, 'Abd al-Karīm Muhammād, *al-Wasīt fi tārīħ al-naḥw al-'arabī*, Dār al-śawāf, al-Riyād, 1992., str. 31.

Gramatičar nikada nije bila profesija. Jezična pitanja su tretirali najčešće kadije, učači *Kur'an*, rapsodi i prodavači knjiga.³ U početku se učači *Kur'an* i filolozi prepliću u svojim nastojanjima. Tako se za jednog od utemeljitelja basranske škole 'Abū 'Amr Ibn al-'Alā'a zna da je bio autoritet u obje grane, kao i al-Taqafī, ili Kufanac al-Kisā'ī.⁴ Svima je u početku cilj bio da se olakša razumijevanje teksta *Kur'an*.

Često se za 'Abū al-'Aswad al-Du'līja tvrdi da je utemeljitelj gramatike (*nahw*). Istina je u ovom slučaju neuhvatljiva i nespoznatljiva, budući da tek od druge basranske generacije imamo djela, nesačuvana, ali posvjedočena i napisana na polju jezične znanosti u povoju. Crtice iz života učenjaka nerijetko su upakovane u neku vrstu sentimentalne legende, tako je je katkada teško skinuti naslage mita s gole istine. Recimo, za 'Abū al-'Aswad al-Du'līja se tvdi da je nakonio napisati priručnik u kojem bi izdvojio neka jezična pravila, nakon što je čuo svoju kćer kako kaže: "Mā 'ahsanu al-samā'i?" umjesto: "Mā 'ahsana al-samā'a!", čime je postavila pitanje, iako joj je namjera bila divljenje. Vjeruje se da je riječ *nahw* u značenju *pravac*, *način*, najprije upotrijebio 'Alī Ibn 'Abī Tālib rekavši: "Inhī hāzā al-nahw!" obrativši se 'Abū al-'Aswad al-Du'līju nakon što mu je ovaj izložio svoje zaključke o nekim jezičnim pitanjima.

RAZVOJ JEZIČNE MISLI

Prije nego što se upustimo u zamršenu priču o filološkim školama Basre i Kufe, smatramo da bi bilo dobro dati par općih naznaka o kretanjima jezične misli u Arapi ne obazirući se na unutarnje podjele koje su je obilježile. Arapi baštine dva termina koji se odnose na nauku o jeziku koja natkriva njegovu fonetsko-fonološku, morfološku i sintaksičku komponentu. To su *nahw* i 'arabiyya. Prvi termin potiče iz VIII stoljeća. Sībawayhi u svom remek-djelu *Kitāb* na početku govori o rečeničnoj konstrukciji posvećujući se najznačajnijem pitanju arapske nauke o jeziku, 'i'rābu, te, osjećajući potrebu da objasni neke probleme koji se vezuju za oblike riječi, obuhvata i morfološki nivo i na kraju prelazi na fonetsku razinu jezika. No, Sībawayhi nije imenovao zasebnim terminima svaki od ovih jezičnih nivoa, već su oni zahvaćeni jedinstvenim imenom *nahw*. Na arapskom zapadu odomačio se termin 'arabiyya u znače-

³ Kees Versteegh, "Lingvistic Attitudes and Origin of Speech in the Arab World", u: *Understanding Arabic. Essays in Contemporary Arabic Linguistics in Honor of El-Said Badawi.*, ed. Alaa Elgibali, The American University in Cairo Press, Cairo, 1996., str. 18.

⁴ Nerkez Smailagić, *Uvod u Ku'ran. Hisorijat-Tematika-Tumačenja*, "Medicinska naklada", Zagreb, 1975., str. LI

nju *naḥw*.⁵ Čini se da je među prvima al-Māzīnī (umro 871.) u svome djelu *al-Taṣrīf* imenovao proces na kome se temelji derivacija riječi. No, termin *ṣarf*, koji bi se odnosio samo na morfologiju u njenom savremenom značenju, relativno kasno upotrijebio je al-Sakkākī (umro 1228.) Dakle, tek u poznom periodu razvoja arapske nauke o jeziku, iako su njeni temelji davno postavljeni, njeni zadaci definirani, metode i modeli ustanovljeni, sintaksa preuzima termin *naḥw* koji napušta svoje prethodno značenje.⁶

Kako god bila imenovana, jezična istraživanja, usprkos sve raširenijoj diglosijskoj situaciji u arapskom svijetu, klasični arapski jezik smatrala su statičnim, tako da nije bila dozvoljena nikakva mogućnost promjena u jezičnoj strukturi. Međutim, gramatičari su bili svjesni razlika između plemenskih, pa i individualnih govora. Dopuštali su različite mogućnosti i čini se da, usprkos ranim motivima, nisu imali za zadatak postavljanje normi. Mogli bismo reći da je njihova uloga u početku bila deskriptivna, ali ne i preskriptivna. Versteegh lucidno zaključuje da su arapski učenjaci anticipirali mnogo kasnije opisanu opoziciju jezik / govor, iako je nisu jasno definirali.⁷ No, činjenica da govore o pravilnom govoru (*muṭtarid*), frekvenciji upotrebe (*katra al-’istiamāl*), ali i iregularnom govorom ponašanju (*šādd*), dovoljan je dokaz pokušaja arapskog jezičnog genija da isključi nepravilno iz procesa kodifikacije. Biti dio elite moglo se samo ukoliko su se izbjegavale nepravilnosti u govoru (*lahn*). Filolozi su priznavali, pa čak i opisivali individualne promjene koje su se, u većini slučajeva, ogledale u fonetskim razlikama u svrhu jednostavnijeg i lakšeg izgovora, tako da izvorni oblik riječi (*’aṣl*) u dijahronijskoj ravni gotovo nikao ne zna. Motivi početka jezičnih istraživanja na znanstvenim osnovama su, između ostalih, i činjenica da se jezični materijal u početku skupljao iz različitih govora, a da se ne naznači porijeklo određenog iskaza. Primjeri su se katkada preuzimali iz knjiga napisanih bez dijakritičkih tačaka ispod i iznad osnovnog oblika slova što je dodatno otežavalo razumijevanje, omogućilo plagiranje poezije, pokrenulo problem njene autentičnosti i otvorilo puteve različitim recenzijama *Kur’ana*.

Neke su promjene posljedica mješanja govora, jer su govornici arapskog imali sloboden izbor (*’ittisā’*) ili slobodu da iz jezika posegnu za onim što će im omogućiti da lakše izraze željeno značenje, pa makar pri tome mo-

5 Upor.: Maḥmūd Fahmī Ḥiğāzī, ‘Ilm al- luḡa al-’arabiyya. *Madḥal tārīḥī muqāran fī qaw’ al-turāṭ wa al-luḡāt al-sāmiya*, Dār ḡarīb, al-Qāhira, 1992., str. 62.

6 Upor.: Idem, str. 64.

7 Vidi: Kees Versteegh, “Linguistic Attitudes and Origin of Speech in the Arab World”, u: *Understanding Arabic. Essays in Contemporary Arabic Linguistics in Honor of El-Said Badawi.*, ed. Alaa Elgibali, The American University in Cairo Press, Cairo, 1996., str. 19.

rali prekršiti i neka pravila, "slično pjesniku koji obavezan metrom i rimom (*dariūra*) zanemaruje pravila jezika bez opasnosti da postane loš poznavalac svog jezika".⁸ Naravno, koncept slobode govora za arapsku jezičnu misao ima duboke teološke implikacije, a u svezi je s religijskom misli i problemom porijekla i razvoja jezika, o kojem su raspravljali i arapski gramatičari, vjerovatno pod utjecajem grčke logičke tradicije. Tek u X stoljeću u okvirima *mu'atazaritskog* učenja rođena su vjerovanja u ljudsku odgovornost i slobodu izbora. Sukob naturalista i konvencionalista u okviru arapske jezične tradicije nije bio jasno naznačen. Slučajevi učenjaka koji su govorili o prirodnoj vezi zvuka i značenja sporadični su, a kreativnost čovjeka bila je u suprotnosti s kur'anskim navodima o Bogu kao vrhunskom kreatoru. Opredijeliti se za bilo koju od ovih dvaju shvatanja bila bi blasfemija i hereza. Zato su arapski gramatičari, pa i teolozi, vrlo brzo izgubili interes za ovo pitanje, te su na scenu stupili '*uṣūliyyūn*' koji nisu marili za proces nastanka jezika, već za stanje ili rezultat, te se *wad' al-luġa* više nije stavljao u vezu s porijeklom jezika, već s njegovom osobinom. Mogli bismo reći da su ipak *mu'atazariti* odnijeli pobedu u ovom sukobu. Ovakva sloboda u govoru dovela je do proširenja vokabulara, što je opravdavano činjenicom da je i *Kur'an* neke riječi upotrijebio u novom značenju, a neke posudio iz drugih jezika.

NASTANAK I RAZVOJ BASRANSKE I KUFSKE ŠKOLE

Doprinos basranske i kufske škole procesu kodifikacije arapskog jezika nemjerljiv je, o čemu svjedoči plejada filologa, gramatičara i leksikografa, koji su ova dva grada učinili kulturnim centrima. Jezične spoznaje počele su se prenositi s učitelja na učenika usmenim putem ili putem diktata. Stoga, možemo reći da se škola (*madhab*) više odnosi na vezu između učitelja i učenika, kanal kojim se prenose spoznaje, nego na skup doktrina, što ona djelomično jeste.⁹ Učenici su na kružocima diskutirali, raspravljali i prenosili drugima znanja koja su stekli. Na taj način nastajale su generacije gramatičara (*tabqāt*), sedam u Basri i pet u Kufi, koje su podnijele svu težinu istraživanja da bi se stekli uvjeti za konačnu kodifikaciju jezika tokom X stoljeća. Svaka od ovih generacija okupljala je izvanredne učenjake i svaki od njih dao je svoj doprinos izučavanju jezika.

⁸ Kees Versteegh, "Lingvistic Attitudes and Origin of Speech in the Arab World", u: *Understanding Arabic. Essays in Contemporary Arabic Linguistics in Honor of El-Said Badawi.*, ed. Alaa Elgibali, The American University in Cairo Press, Cairo, 1996., str. 20.

⁹ Upor.: G. Bohas, J.-P. Guillaume, D.E. Kouloughli, *The Arabic Linguistic Tradition*, Routledge, London and New York, 1990. str. 7.

Prva basranska generacija posvetila se neophodnim radnjama u svrhu recenziranja čitanja *Kur'ana* poput kreiranja markera za fethu, kesru i dammu što se pripisuje 'Abū al-'Aswad al-Du'līju. Ovi markeri bili su u formi tačaka na različitim pozicijama u okviru pisane riječi, a nešto kasnije su modificirani u forme u kakvima ih danas koristimo. Postoje naznake da su i učenjaci prve generacije već raspravljali o problemima sindeze, atribucije, ponašanju nekih partikula i sl., ali tek je druga generacija učenjaka postavila nepročišćene modele i metode za izučavanja jezika koji su još uvijek u tjesnoj sprezi s filološkim i književnim istraživanjima.

Nakon što je 'Abū al-'Aswad al-Du'lī kreirao flektivne markere (*nuqat al-'i'rāb*), vokalna, spoljna fleksija (*'i'rāb*) postala je jedna od glavnih preokupacija basranskeih filologa. Ovom pojmu prisrbljen je ogroman značaj. Još na samom početku razvoja jezične misli dobio je status lingvističke dogme budući da je smatrana istinskim dokazom jezične umješnosti i instrumentom jasnoće. S druge strane, Kufa se barem do polovine VIII stoljeća nastavila baviti isključivo prenošenjem prijeislamske poezije i hronikama, dok se u Basri rađala živa aktivnost na polju izučavanja pravilnosti u govoru, držala predavanja i već u nastanku bile značajne veze učitelja i učenika, koje će postati klicom konstituiranja gramatičke škole koja se u arapskim izvorima neosporivo smatra utemeljiteljicom gramatike. Ibn-Nadīm, kako navodi Dayf, jasno ističe kada govori o gramatičarima Kufe i Basre: "Najprije smo prednost dali Basrancima, budući da je od njih nauka o arapskom jeziku potekla."¹⁰ Dayf, poput autora koje smo spomenuli ranije, nijeće postojanje veze između arapske gramatike i grčke, sirjanske ili indijske jezične misli, no, on ne negira kasniji snažni utjecaj grčke filozofije i naročito logike na koju su se arapski gramatičari izravno oslanjali pri izvođenju zaključaka i pravila te pri objašnjavanju uzroka nekih jezičnih pojava. Treba istaći da je ovaj utjecaj uglavnom reinterpretiran u kontekstu tradicionalne, izvorno arapske gramatike.

Poznata je činjenica da u procesu standardizacije, tjesno povezani, ruku pod ruku idu kodifikacija jezične strukture i korištenje leksikona. Zato je treću generaciju basranske škole neminovno obilježila vanredna pojava al-Halīl Ibn 'Aḥmada (umro 791.) s kojim je najavljen znanstveni prestiž koji će uživati basranska škola. S njegovim monumentalnim djelom, *Kitāb al-'ayn*, koji se smatra prvim općim rječnikom, u kojem je pokušao obuhvatiti sve korištene arapskog jezika, kodificirane su, gotovo u potpunosti, fonetika i metrika, a mnoga sintaksička pitanja otvorena su i metoda analogije dotjerana. To su

10 Šawqī Dayf, *al-Madāris al-naḥwiyya*, Dār al-ma‘ārif, al-Qāhira, 1999., str. 20.

svakako počeci kodifikacije arapskog jezika, pored rasprava vezanih za recenzije *Kur'ana* radi pravilnog recitiranja ili učenja (*qirā'a*), te onih povezanih sa sakupljanjem i prenošenjem prijeislamske poezije što su, ustvari, i prvi pokušaji konstituiranja filologije na znanstvenim osnovama. Na ovom mjestu ne bismo trebali propustiti istači mišljenje Bohasa da je prijeislamska poezija dala znatno širi ulaz jezičnim istraživanjima od *Kur'ana* zahvaljujući specifičnom vokabularu, dijalektalizmu i činjenici da su rapsodi bili nemarni u prenošenju poezije, za razliku od hafiza *Kur'ana*, koji su sveti tekst prenosili brižljivo čuvajući Božiju riječ.¹¹ U to je vrijeme Kufa iznjedrila prvu generaciju gramatičara, među kojima je i Mu'ād ibn al-Harrā, koji se smatra utemeljiteljem morfologije (*ṣarf*). Fokus znanstvenog interesa kufske škole bila je riječ, oblici riječi i derivacija ('*ištīqāq*).

Četvrta basranska i druga kufska generacija dale su obrise nezavisnim i doktrinarno različitim školama. U ovom periodu naznačen je rivalitet dviju škola i najavljeni sukobi u formi diskusija, debata, dijalektičkih rasprava koji će tek kasnije dobiti na intezitetu. Prva gramatička studija neupitne autentičnosti, a čija se ingenioznost i danas otkriva, svakako je Sībawayhov (umro 798.) *Kitāb*. Ovo je prvi pokušaj opsežnog, cjelevitog i sistematičnog opisa arapskog jezika koji je obuhvatao sve nivoe jezične analize, fonetiku, fonologiju, morfologiju, sintaksu i semantiku. Sībawayhov pristup u opisu jezika, taksonomičan, detaljan do krajnosti, gotovo da se kasnije nije radikalno promijenio. Metodologija i terminologija posuđene su iz prava, što nije ni čudno, budući da su i principi zaključivanja u pravu i gramatici saglasni.¹² Bohas tvrdi da "pri-marni interes najranijih gramatičara nije (a što će biti njihovim nastavljačima) postavljanje općih pravila i principa da bi se klasificirale i analizirale jezične činjenice, nego istraživanje i razmatranje pojedinačnih, specifičnih podataka, naročito ako ti podaci pokazuju bilo kakvu vrstu odstupanja od općeg ponašanja klase kojoj pripadaju."¹³ Tako su više raspravljali o, recimo, nekom neobičnom obliku množine, a rjeđe o nekim važnim pitanjima. Uistinu, na početku je bio iznimno izražen interes za leksikografiju, morfologiju i morfosintaksu, dok je za sintaksu u njenom savremenom značenju *Kitāb* postao, ali u mnogim segmentima i ostao, najsavršeniji model.

11 Upor.: G. Bohas, J.-P. Guillaume, D.E. Kouloughli, *The Arabic Linguistic Tradition*, Routledge, London and New York, 1990. str. 2-3.

12 Clive Holes, *Modern Arabic. Structures, Functions and Varieties*, Longman, London and New York, 1995., str. 32.

13 G. Bohas, J.-P. Guillaume, D.E. Kouloughli, *The Arabic Linguistic Tradition*, Routledge, London and New York, 1990. str. 5.

Peta generacija basranske škole predstavljena je al-'Ahfašom al-'Awsatom, koji je *Kitāb* otrgnuo od zaborava, a treća kufske Al-Farrā'om. Velikani šeste generacije basranske i četvrte kufske škole bili su al-Māzinī i Ibn al-Sikkīt, a autoriteti sedme i pete generacije ovih škola al-Mubarrad i Ta'lab. Svi na brzinu spomenuti učenjaci, ali i oni što smo ih zanemarili, ostavili su neizbrisiv trag u okviru jezične misli. Međutim, u nastavku ćemo pokušati iznijeti glavne faktore razlaza ovih škola, te baciti svjetlo na opća mjesta raskola na znanstvenim osnovama.

Razlozi razmimoilaženja kufske i basranske škole su mnogobrojni. Povoljan geografski položaj, tj. blizina pustinjskih područja s oslabljenim stranim utjecajima, te sajmišta Mirbed, neki su od faktora koji su omogućili Basri znanstvenu nadmoć. Basra je informatore nalazila među beduinima plemena kakva su Temim, Bekr, Kajs i Huzejl, koja su govorila neiskvarenim i čistim jezikom. U Kufi, izgrađenoj daleko od Arabljanskog poluotoka, arapski se element gubio postepeno pod sve snažnijim perzijskim utjecajem, iako je u početku bio najprisutniji, tako da je interes Kufanaca za jezična pitanja kasnio. Ova dva grada reflektirala su i nemirnu političku scenu iračkih krajeva u to vrijeme. Naime, Basra je podržavala umajadsku vlast, dok je Kufa prihvatala 'Alī Ibn 'Abī Tāliba, zbog čega ju je nešto kasnije protežirala abasidska vlast. Kufska bi škola vjerovatno imala zanemarljiv utjecaj na jezičnu znanost da u društveno-političkom ozračju abasidske države nije imala poticaj, jer su mnogobrojni učenjaci ove škole bili njeni vatreni pobornici, te učitelji halifa i njihovih potomaka.

Odnos prema izvorima i modelima također se razlikovao. Naime, Basranci su ispoljavali određenu strogost pri prihvatanju primjera na osnovu kojih su izvodili jezična pravila i postavljali zakone. Učenjaci su težili da za korpus uvijek imaju pouzdane informatore koji govore neiskvarenim jezikom i pri njihovom izboru bili su rigidni do krajnjih granica. Spomenimo slučaj ranog gramatičara i leksikografa 'Abū 'Amr Ibn al-'Alā', koji je proveo četrdeset godina s beduinima, dok recimo Kufanac al-Kisā'i nije proveo ni četrdeset dana.¹⁴ Kufskoj se školi obično pripisuje tolerancija u prihvatanju jezičnog materijala, te sloboda u poštivanju pravila i zakona. Kufanci su, stigmatizirani kao plagijatori još u vremenu prenošenja hadisa i prijeislamske poezije, uzimali i iregularne iskaze za osnove nekih općih zakona, a za korpus su izabrali "idealnog govornika", tj. govornu praksu Arapa.

14 Kees Versteegh, "Linguistic Attitudes and Origin of Speech in the Arab World", u: *Understanding Arabic. Essays in Contemporary Arabic Linguistics in Honor of El-Said Badawi.*, ed. Alaa Elgibali, The American University in Cairo Press, Cairo 1996., str. 16.

Učenjaci basranske škole odlikovali su se logičkim promišljnjem te su zapamćeni kao oni koji su pokušali “jezična pitanja taliti u loncu logike“¹⁵; snažno su se oslanjali na princip analogije (*qiyās*) i slijepo je se pridržavali pri izvođenju pravila i postavljanu zakona za koja bi na koncu davali racionalna objašnjenja. Frekventnost upotrebe određenih primjera bila je na nivou dogme, budući da su izbjegavali nepravilnu upotrebu i izuzetke, koji ni po koju cijenu nisu mogli biti osnova novih pravila. Iako mnogokorišćeni princip analogije podsjeća na analogiju grčkih gramatičara, nije direktno preuzet, nego je potekao iz jezika prava, poput nekih gramatičkih termina, kako smo ranije naveli. Zaključivanje po analogiji kao specifičan proces rezonovanja često označen kao “dedukcija analogijom“, katkada je više od silogističkog zaključivanja, čak i induktivan proces.¹⁶ Naime, radi se o metodi koju su filolozi upotrebljavali za obrazovanje riječi prema postojećim obrascima ili pokušaju da se određeni nepoznati oblik prepozna prema potvrđenim u drugi prilikama i analizi podvrgnutim, te opisnim obrascima. Ukoliko se neki navodi nisu mogli ubaciti u taj čarobni sistem logičkih odnosa, basranski su učenjaci znali posegnuti za različitim intelektualnim inovacijama, recimo, neobjašnjiva se pojавa preinači i taj se pretpostavljeni oblik uzima kao osnovni, virtualno važeći (*taqdīr*).¹⁷ Kufanci su, slijedeći leksikološki interes, sakupljali pojedinačne primjere, a prije svega iznimke i osobnosti, te se kufska škola smatra braniteljicom jezične upotrebe zasnovane na slušanju govornika (*samā'*). Neki učenjaci niječu da je kufska škola uopće koristila analogiju kao princip, no, to je netačno, budući da je, kako ‘Id kaže, “gramatika u cijelosti analoško izvođenje zaključaka“¹⁸. Poznato je da su kufski učenjaci primjenjivali princip analogije, pa su čak primjenjivali i spekulativnu analogiju u nedostatku primjera koji bi potvrdili određeno pravilo koje su izveli. Zbog toga bismo mogli reći da je broj pravila u nekim slučajevima premašivao broj primjera.

Budući da je primjena metode zaključivanja po analogiji povezana s izvorima, korpusom i jezičnom upotrebom, često se govori o četiri vrste odnosa među njima, čime se preuzima al-Sūyūtījeva podjela na:

1. navod pravilan i po analogiji i po upotrebi (*qāma zaydun*),
2. navod regularan po analogiji, nepravilan po upotrebi (*perfekt yazara*),

15 ‘Abd al-Karīm Muḥammad al-’Asad, *Al-Wasīt fī tārīħ al-naḥw al-’arabī*, Dār al-šawāf, al-Riyād, 1992., str. 40.

16 Upor.: G. Bohas, J.-P. Guillaume, D.E. Koulooughli, *The Arabic Linguistic Tradition*, Routledge, London and New York, 1990. str. 23.

17 Upor.: Nerkez Smailagić, *Leksikon Islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990., str. 215.

18 Muhammad ‘Id, *’Uṣūl al-naḥw al-’arabī. Fī naẓār al-nuḥāt wa r’y Ibn Maḍā’ wa daw’ ilm al-luḡa al-ḥadīt*, ‘Ālam al-kutub, al-Qāhira, 1982., str. 82.

3. navod po upotrebi pravilan, po analogiji iregularan (*istahwada*) i
4. navod nepravilan i po analogiji i po upotrebi (*maṣwūnun*).¹⁹

Možda se kao zaključak iz svega ovoga može reći da se kufska škola posvetila upotrebi riječi i njihovim oblicima u *govoru*, dok je cilj basranske škole bio postavljanje principa, pravila i zakona u *jeziku*.

Analogiju kao metodu, naravno u okviru basranske škole, dopunjava la su objašnjenja (*'illa*) koja su se sastojala iz navođenja jezičnih činjenica i njihovog opisa i objašnjenja njihovih uzroka, a katkada su i ona sama bila dopunjena dijalektičkim raspravama o povezanosti nekih jezičnih fenomena koji na prvi pogled nemaju formalne veze. U okviru promišljanja o jeziku i objašnjavanja uzroka jezičnih činjenica, arapski gramatičari pokušali su dati odgovore na pitanja šta, kako, ko i zašto. Al-Zaġgāġī je ova objašnjenja sveo na didaktička (*ta'līmiyya*), analoška (*qiyāsiyya*) i spekulativno-dijalektička (*nażariyya ḡadaliyya*).²⁰ Gramatičari su vjerovali da je njihov glavni zadatak objašnjenje svakog fenomena arapskog jezika, više nego štura deskripcija, da bi na taj način propisali kako pravilno govoriti. Tako su razlučili ono što je preneseno iz pouzdanih izvora i ono što je moguće. Na ovaj način uključeni su i neki nepravilni oblici, mada nikako kao produktivni, tj. oni koji bi mogli biti osnova logičnom lingvističkom zaključivanju. Na ovaj su način gramatičari nametali neke norme, ali nisu bili čisti preskriptivci. Objašnjavanje uzroka jezičnih činjenica dolazi nakon postavljanja pravila koja uređuju izgovor, no gramatičari su se razišli u nekim slučajevima, bilo da je riječ o izgovoru ili postavljanju pravila. Razlaz u objašnjavanju jezičnih činjenica, koji možemo nazvati dijelom filozofije jezika, svakako je bio žustrijii od razlaza na polju čiste gramatike.²¹

Još se jedan pristup jezičnim pitanjima razvio u okviru arapske jezične misli, a to je komentar ili tumačenje (*ta'wīl*). Ovaj pristup preovladavao je u pojašnjavanju kur'anskih ajeta i rasvjetljavanju njihovih značenja. Za tumačenje učenjaci kažu da je to otkrivanje "dubine izraza", "obavjest o namjeravnom i stvarnom značenju"²². Najznačajniji aspekti tumačenja u jeziku jesu: elidiranje glagolske klauze, imena ili samo glagola, prikrivenost ili implicira-

19 Vidi: Idem., str. 87.

20 Muhammad 'Id, 'Uṣūl al-naḥw al-'arabī. Fī naẓar al-nuhāt wa r'y ibn Maḍā' wa daw' 'ilm al-luḡa al-ḥadīṭ, Ālam al-kutub, Al-Qāhira, 1982., str. 137.

21 Upor.: Idem., str. 147.

22 Idem., str. 183.

nost zamjenice, virtualnost kluza ili riječi, što su opet, principi koje je začela basranska filološka škola.

Još jedna značajna tačka raskola je stvaranje, izbor i usvajanje naučnih termina. Kufski učenjaci su terminologiji koju su preuzeли od basranskih učenja pridodali svoju. Tako se u Basri koristi *n't badal*, *żarf*, *ħarf al-ğarr*, *ğarr*, *masrūf*, *damīr al-š'n*, a u Kufi redom *ṣifa*, *tarğama*, *mahall*, *ħarf al-iḍāfa*, *ħafḍ*, *māṛrā*, *damīr al-maḡhūl*.²³

Vokalna, spoljna fleksija ('i'rāb) najdragocjenije je zavještanje Arapa u jeziku. Pristupi ovoj jezičnoj specifičnosti bili su različiti, ali su okupljani oko činjenice da je fleksija bitni razlikovni faktor značenja, te da određuje ciljeve govornika lišavajući iskaz svake ambigventnosti. Pitanje regensa ('āmil) jedno je od najznačajnijih pitanja koje je pokrenulo mnogo istraživanja, jer je po nekim mišljenjima zadatak gramatike istraživanje spoljne, vokalne fleksije i načina njenog normiranja. U okviru teorije regensa i rekciјe učenjaci su postavili neka pravila, te su sve regense podjelili na primarne ili jake, tj. glagole i sekundarne ili slabe, tj. imena i partikule. Revnost ovih gramatičara da opišu i objasne sve što se u jeziku nameće kao problem i njihova ključna uloga arbitra u određivanju šta je u jeziku moguće, a šta nije, imala je za posljedicu to da su pojedini učenjaci, poput Ibn-Madā'е u djelu *al-Radd 'alā al-nuḥāt*, kasnije odbacivali koncepte koje su prethodnici zastupali ili su u najmanju ruku, poput Ibn Ĝinnīja, kritizirali rigidnost pojedinaca.²⁴

Razmimoilaženje basranske i kufske škole možemo ilustrirati nekim konkretnim primjerima koje ove dvije škole različito tretiraju:

1. Pojavljivanje glagola u perfektu u značenju *ħāla* kufska škola dopušta, a basranska ne dopušta. Naime, basranski učenjaci tvrde da na mjestu *ħāla* može stajati samo nešto što ima značenje sadašnjeg vremena poput glagola u prezantu ili nekog izvedenog imena. Međutim, obje škole dopuštaju pojavljivanje glagola u prošlom vremenu ispred partikule *qad* koja perfekt približava *ħālu*;
2. Sindezu imenice i pronominalnog sufiksa u genitivu iza prijedloga kufska škola dopušta, a basranska ne dopušta zbog činjenice da se spojena lična zamjenica u genitivu ne može odvojiti od svog regensa, te bi to značilo da se imenica vezuje veznikom za prijedlog, što nije moguće;

23 Vidi: Muḥammad al-Tanṭāwī, *Naš'a al-naḥw wa tārīh 'ašhar al-nuḥāt*, Dār al-ma'ārif, al-Qāhira, 1995., str. 151.

24 Upor.: Ṣubḥī al-Šāliḥ, *Dirāsāt fī fiqh al-luġa*, Dār al-'ilm li al-malāyīn, Bayrūt, 1997., str. 134-135.

3. Kufski učenjaci su stajališta da su regensi direktnog objekta u akuzativu i glagol i agens, dok basranski gramatičari tvrde da je regens u ovom slučaju samo glagol, budući da su agensi morfološki imena, a imenima rekcija nije inherentno obilježje;
4. Kufska škola brani stav da *mā* u značenju *laysa* ne zahtijeva akuzativ imenskog predikata kako tvrde učenjaci basranske škole, već da je akuzativ predikata uzrokovan elidiranjem prijedloga. Svoj stav Kufanci argumentiraju činjenicom da je *mā* uvijek restriktivna partikula i da nema rekcije, budući da se može javiti i uz glagole i uz imena, a da samo partikule koje se javljaju samo uz određenu klasu riječi mogu imati rekciju. Basranci odgovaraju činjenicom da *mā* ima značenje *laysa* budući da prisvaja subjekat i predikat imenske rečenice, negira *ḥāl* i dopušta pripajanje prijedloga *bi* predikatu.²⁵

Iz svega ovoga jasno je da je basranska škola u kodifikaciji arapskog bila znanstvenija i pouzdanija od kufske. Bohas ističe Fleischovo mišljenje da su razlike između škole u Kufi i Basri bile specifičan izraz neformalnog karaktera teorija u okviru kojih je za jedan isti problem postojalo više solucija, te da se sukob izmišljen u okviru historijskog vrednovanja ličnog sukoba između Basranca al-Mubarrada (umro 898.) i Kufanca Ta'laba (umro 904.) kada su sreli u Bagdadu.²⁶ Budući da su al-Mubarradovi učenici razvili model za normiranje jezika, ova svađa je, kako se čini, rezutirala praksom da se sve što se nije uklapalo u novi model, što nije bilo sistematično, organizirano u koherentni sistem, odbaci i pripiše kufskoj školi. Iako neki učenjaci, a naročito zapadni orijentalisti, smatraju ovaj sukob preveličanim, artificijelnim, lične prirode, pa čak i kasnije izmišljenim, te da nikako nije potekao sa znanstvenih izvora, Muhammed al-'Asad se ne slaže s takvim mišljenjem kada kaže da se ne bismo trebali čuditi postojanju oštrog rivalstva između dva vodeća grada jednog područja, koje se zahvaljujući svojoj žestini "pretvorilo u neprijateljstvo koje nije bilo lišeno mržnje"²⁷. Ova dva mišljenja se nalaze na krajevima kontinuma, a istina je, kako vjerujemo, negdje u sredini. Postoje neki Kufanci koji su bili skloni basranskoj školi, ali i Basranci koji su prihvatali neka stajališta kufske škole kao što je, recimo, al-'Ahfaš. Štaviše, za njega se tvrdi da je,

25 Pruzeto iz: 'Abd al-Karīm Muhammed al-'Asad, *al-Wasīt fī tārīħ al-naħw al-'arabī*, Dār al-šawāfī, al-Riyād, 1992., str. 87-101.

26 Vidi: G. Bohas, J.-P. Guillaume, D.E. Kouloughli, *The Arabic Linguistic Tradition*, Routledge, London and New York, 1990., str. 7.

27 'Abd al-Karīm Muhammed al-'Asad, *al-Wasīt fī tārīħ al-naħw al-'arabī*, Dār al-šawāfī, al-Riyād, 1992., str. 39.

kritizirajući u nekim spornim slučajevima stavove svoga učitelja Sībawayha, pokrenuo aktivnosti kufske škole.

Autori koji govore o historiji razvoja jezične misli kod Arapa rijetko će propustiti priliku da ilustriraju “svade” pojedinaca, koji se na sjedelicama nađu na suprotnim stranama u debati i žustroj raspravi. Poznat je spor između Basranca Sībawayha i Kufanca al-Kisa’īja (*mas’la zanbūriyya*) o mogućnosti javljanja ličnih zamjenica u nominativu i akuzativu na mjestu predikata imenske rečenice iza *'idā* za iznenađenje. Naime, Sībawayhi je tvrdio da je nominativ obavezan, a al-Kisā'ī da je opcion, budući da se može čuti da Arapi izgovaraju i akuzativ. Sudeći po svjedočanstvima koja imamo, Sībawayhi je posramljen napustio Bagdad nakon što su na al-Kisa’ījevu stranu stali neki beduini-informatori. Čini se, ipak, da je Sībawayhi imao pravo, budući da je svoje mišljenje potvrdio primjerima iz *Kur’ana*, a da su informatori govorili vernakularom koji nije čist, te da su možda bili i potkupljeni.²⁸

Preovladava mišljenje da se raspravama vođenim među gramatičarima dviju škola prvi posvetio Ta’lab u svom djelu *Iḥtilāf al-naḥwiyyīn*. Kasnije su ove diskusije, ali i samo djelo, postali predmetima radova al-Nuhās al-Miṣrīja, Ibn-Durustawhyha, te na koncu Kamāl al-Dīn al-Anbārīja koji je u svom djelu *al-'Inṣāf fī masā'il al-hilāf bayna al-naḥwiyyīn al-baṣriyyīn wa al-kūfiyyīn* nabrojao sto osamnaest problema (u nekim izvorima sto dvadest jedan) od kojih je samo u sedam slučajeva podržao stajalište kufske škole. S druge strane, Kufanac Abū al-Baqā’ al-‘Akbarī u svom djelu *al-Tabyīn fī masā'il al-hilāf bayna al-naḥwiyyīn al-baṣriyyīn wa al-kūfiyyīn* daje prednost stajalištima kufske škole, i tako dalje.²⁹

KONAČNA KODIFIKACIJA U X STOLJEĆU

Usprkos izuzetnoj vrijednosti djela koja su napisana i sastavljena u okvirima basranske i kufske filološke misli, kodifikacija arapskog jezika završena je tek u X stoljeću, barem kada je riječ o morfolojiji (*ṣarf*) i sintaksi (*naḥw*). Na samom početku abasidske vladavine u Bagdad su ponajviše stizali zagovornici ili pobornici kufske škole, tako da su neki stavovi kufske škole prihvaćeni i od učenjaka Bagdada, i činilo se da će prevladati. Međutim, samo što je Bagdad svoja vrata otvorio basranskim filozozima i oni stidljivo počeli pristizati, njihova sjajna dostignuća su trijumfovala. Bagdadska škola se često opisuje kao

28 Upor.: Idem., str. 108.

29 Vidi: Muḥammad al-Tanṭawī, *Naš'a al-naḥw wa tārīh 'ašhar al-nuḥāt*, Dār al-ma‘ārif, al-Qāhira, 1995., str. 158.

eklektička škola, međutim, čini nam se da se o nekakvoj sintezi pristupa koja se u svojoj biti toliko razlikuju, u ovom slučaju, ne može govoriti.

Gramatičari su, dakle, nakon sistematičnog, pedantnog, minucioznog, akribičnog rada na prikupljanju i opisu jezičnog materijala, te nakon što su otškrinuli vrata filozofskoj, i dakako, logičkoj misli, pristupili izgradnji jedne sistematične, deskriptivne teorije, zasnovane na općim pravilima i principima (model '*uṣūl*)³⁰, ali ne u potpunosti odvojene od nivoa promišljanja o jezičnim problemima i njihovog objašnjavanja ('*īlal*), što je dovelo do zasvođavanja mukotrpnnog procesa kodificiranja arapskog jezika u djelima gramatičara bagdadske škole u X stoljeću. U najznačajnija djela ovog blistavog stoljeća spadaju *Kitāb al-'Uṣūl* Ibn-Sarrāga, *Kitāb al-'Idāh al-Zaḡgāġīja*, te *Haṣā'is* Ibn Ĝinnīja u kojem Ibn Ĝinnī govorи о “neobičnoj specifičnosti *kalām al-'Arab* u kojem je svaka klasa činjenica misteriozno povezana sa svim ostalim (...)”³¹, cime anticipira De Saussureovu konceptciju jezika kao sistema i strukture.

“Rezultat jezikoslovnih zanimanja (...) bijaše bogati islamski arapski jezik, koji je jednako dobro prilagođen pjesništvu i znanosti, od sada opće dobro islamskog svijeta. Kao normirani jezik, čija su pravila jednoć za uvjek obavezno ustanovljena, postavio se taj jezik iznad razvoja govornih dijalekata i mogao se, kao književni jezik, skoro nepromijenjen održati sve do danas.”³¹ Nažalost, gramatički sistem kakav su izradili klasični filolozi, iako genijalan za svoje vrijeme, postao je nedodirljivi uzor zarobljen u krutom tradicionalizmu, tako da ga samo rijetki arapski lingvisti današnjice osmjele znanstveno propitivati.

LITERATURA

- al-'Asad, 'Abd al-Karīm Muḥammad (1992), *al-Wasīt fī tārīh al-naḥw al-'arabī*, Dār al-śawāf, al-Riyāḍ
al-Qurtubī, Ibn-Maḍā' (1988), *Kitāb al-radd 'alā al-nuḥāt*, Dār al-ma'ārif, al-Qāhira
al-Šālih, Šubhī (1997), *Dirāsāt fī fiqh al-luġa*, Dār al-'ilm li al-malāyīn, Bayrūt
al-Tanṭawī, Muḥammad (1995), *Naš'a al-naḥw wa tārīh 'ašhar al-nuḥāt*, Dār al-ma'ārif, al-Qāhira
'Atīq, 'Abd al-'Azīz, *al-Madħal* 'ilā 'ilm al-naḥw wa al-sarf, Dār al-nahda al-'arabiyya, Bayrūt, s.a.
Baḥīrī, Sa'īd Ḥasan (2001), *al-Madħal* 'ilā maṣādar al-luġa al-'arabiyya, al-Muhtār, al-Qāhira

30 G. Bohas, J.-P. Guillaume, D.E. Kouloughli, *The Arabic Linguistic Tradition*, Routledge, London and New York, 1990., str. 13.

31 Nerkez Smailagić, *Leksikon Islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990., str. 73.

- Bohas, G., Guillaume, J.-P. (1990), Kouloughli, D.E., *The Arabic Linguistic Tradition*, Routledge, London and New York
- Brūkalmān, Kārl (1983), *Tārīh al-'adab al-'arabī*, vol. 2., Dār al-ma'ārif, al-Qāhira
- Dayf, Šawqī (1999), *al-Madāris al-naḥwiyya*, Dār al-ma'ārif, al-Qāhira
- Hiğāzī, Mahmūd Fahmī (1992), *'Ilm al- luḡa al-'arabiyya. Madhal tārīhi muqāran fī daw al-turāṭ wa al-lugāt al-sāmiya*, Dār ḡarīb, al-Qāhira
- Holes, Clive (1995), *Modern Arabic. Structures, Functions and Varieties*, Longman, London and New York
- ‘Īd, Muhammad (1982), *'Uṣūl al-nahw al-'arabī. Fī naẓar al-nuhāt wa r'y Ibn Maḍā' wa daw' 'ilm al-luḡa al-hadīṭ*, ‘Ālam al-kutub, al-Qāhira
- Smailagić, Nerkez (1975), *Uvod u Ku'r'an. Hisorijat-Tematika-Tumačenja*, "Medicinska naklada", Zagreb
- Smailagić, Nerkez (1990), *Leksikon Islama*, Svjetlost, Sarajevo
- Versteegh, Kees (1996), "Linguistic Attitudes and Origin of Speech in the Arab World", u: *Understanding Arabic. Essays in Contemporary Arabic Linguistics in Honor of El-Said Badawi.*, ed. Alaa Elgibali, The American University in Cairo Press, Cairo, str. 15-31.
- Versteegh, Kees (1997), *Landmarks in Linguistic Thought III: The Arabic linguistic tradition*, Routledge, London and New York

THE ROLE OF THE BASRIAN AND KUFIAN PHILOLOGY SCHOOL IN THE CODIFICATION PROCESS OF ARABIC

Summary

This paper examines the causes and motifs of the constitution of the two most important and historically eldest philology schools: Basrian and Kufian. It explains their contribution in the codification process of Arabic, it analyses the principles and methods on which generations of grammarians based their research of linguistic phenomena from 8th to 10th century, using a fixed corpus of various models from which they took quotations and examples (*šawāhid*) as a proof for their claims. This paper tries to discover the manifold reasons for the differences between these two schools, especially the

ones which are based on scientific arguments, such as: the attitude of grammarians towards the references and models, the principle of analogy (*qiyās*) of Basrian and of language use (*samā'*) of Kufian scholars when making rules and implementing linguistic principles, usage of the principle of explication ('*illa*) and interpretation (*ta'wīl*), creating, choosing and accepting of scientific expressions, etc.

Jasmin DŽINDO

UNO SGUARDO DIACRONICO AI NEOLOGISMI NELLA LINGUA DEI GIORNALI

KLJUČNE RIJEĆI: *neologismo, lessico giornalistico, suffissi, prefissi, sottocodice politico, parole-macedonia*

Il fenomeno delle neoformazioni del linguaggio giornalistico italiano degli ultimi anni va necessariamente connesso alla storia del giornalismo: alcune caratteristiche della genesi di neologismi sono infatti dovute a una certa condizione venutasi a creare nella lingua italiana di maggiore consumo scritto e parlato, quella dei quotidiani e settimanali non specialistici.

Tra l'esperienza giacobina e i moti del '48-'49, unici momenti rilevanti per la sperimentazione di un linguaggio 'quotidiano' politico di forte tensione polemica¹, la stampa subisce un rigido controllo da parte del potere costituito (sia napoleonico che della Restaurazione). Non si può perciò parlare ancora per decenni di un sostanziale intento di cronaca che rendesse conto dei fatti eclatanti con una lingua il più possibile adeguata (per la cronaca politica o di costume).

Interessante è rilevare agli esordi del secolo scorso le aperture nei confronti di un lessico sconosciuto alla tradizione italiana e proveniente dalla lingua politica francese come *autorità, coperta, attaccamento, aristocrati, cittadino, maggiorità, mozione, brigantaggio, terrorismo, pubblicista* ecc. Una notevole influenza sul lessico politico e burocratico italiano è esercitata dal lessico

1 Prima della rivoluzione francese in Italia è evidente l'incapacità della prosa a denotare efficacemente la realtà sociale e politica: l'avvento della rivoluzione comporta una necessità di informare e propagandare a fini politici il grande evento della rivoluzione attraverso i giornali impegnati in prima linea [...]; tale 'incapacità' della lingua italiana era già avvertita da critici ottocenteschi, cfr. VITALE 1978, pp. 415-416: "[Romani] accentra la sua attenzione sulla funzione, che diremo denotativa, lingua, cioè sul linguaggio, appunto grammaticale e in prosa, di cui avverte la necessità e che egli giudica del tutto imperfetto in Italia a differenza di quello, in prosa e in versi, di tipo connotativo [...]" ; cfr. inoltre CAPRA 1976, str. 419.

francese a partire dalla seconda metà del secolo XVII. Dardi nel suo pregevole saggio offre una notevole storia di neoformazioni suddividendole in prestiti integrali adattamenti calchi strutturali (*abbordaggio, arbitraggio, bordeggia-re, ecc.*), calchi semanticci (*abbordare, abile, brillante, catechizzare, diligenza, etc.*), franco-latinismi e franco-grecismi (*comatoso, corticale, deglutizione, emiplegia, immemoriale, inazione, malversazione, meccanismo, regicida con fanfarone*). L'influsso prefissale e prefissoide del francese è naturalmente più tangibile nel momento rivoluzionario: *anti-* (*anticattolico, anticivismo, anticostituzionale, antidemocratico, antifratista, antipapato, antiragionevole, antisociale, antiumano, etc.*), *contro-* (*contrainvito, contraoperare, controprogetto, contro-fiat, contromanifesto, contronaturale*, e naturalmente *controrivoluzionario*), *sotto-* (*sottocapo, sottoispettore, sottousciere*)².

Segue un notevole regresso nella ricettività ed espressività del linguaggio giornalistico rilevato efficacemente da Bonomi: il controllo politico e la lentezza delle informazioni frustrano l'attività del giornalista milanese della prima metà del secolo; tranne che per l'insistenza nel lessico di parole che evocano i valori tradizionali (*devozione, fede, pubblica quiete, ben pubblico*) o che seguono fedelmente i mutamenti del secolo (*costituzione, convenzione, divorzio*), “la prosa politica dell'Ottocento colpisce per una fondamentale linearità e semplicità”. È necessario attendere i primi anni postunitari per assistere in Italia alla diffusione, contro l'analfabetismo dilagante, delle prime testate quotidiane non più rivolte a un esclusivo pubblico elitario. Nell'ultimo quarto di secolo infatti si diffondono, grazie a impianti editoriali stabili e funzionali, i primi quotidiani ad ampia diffusione, almeno nei grossi agglomerati urbani della penisola: la lingua della tradizione inizia così a fare i conti con la necessità di una comunicazione efficace e sintetica. La tradizione letteraria si rivela infatti inadatta e oppone resistenza sia per il lessico (*guernire, ambasciadore, eglino, anderà, etc.*), sia per la sintassi (completive con l'infinito, costruzioni assolute del gerundio, ipotassi ambiziosa, ecc.)³. Il registro aulico, attinto a piene mani alla letteratura e in particolare a quella in versi, sembra assumere una funzione enfatizzante e di maggiore incisività, che per la magniloquenza colpisce il lettore spesso semicolto: il giornalista della seconda metà dell'Ottocento cerca nella lingua colta e nelle parole auliche (e straniere) un'incisività che otterrà con il processo inverso, vale a dire con l'abbassamento di registro e l'utilizzo del tono colloquiale.

2 cfr. E. Leso, *Lingua e rivoluzione. Ricerche sul vocabolario politico italiano del triennio rivoluzionario 1796-1799*, Venezia, Istituto veneto di scienze lettere ed arti, 1991 passim.

3 Cfr. MASINI 1993, str. 639-642.

La contaminazione di registri (l'ibridismo fra registro magniloquente e quello quotidiano gergale) è attestata principalmente nella cronaca, dove l'esigenza di brevità e di aggiornamento su fatti quotidiani non consentono al redattore di riflettere sulla sua prosa né di comporla con stile accurato. Forestierismi (*plutocrazia, sport, comfort, flirt*), il linguaggio burocratico (*emenda, introitare, il di lui, cassa pensioni* alcuni già entrati in uso nella prima metà del secolo), forme dialettali o gergali (*mazzata, scarsella, buscara*) e neologismi (*rivaccinazione*) permettono di sfaldare la rigida struttura espressiva della prosa letteraria ancora arroccata sul lessico e sulla fonomorfologia della tradizione: venivano così gettate le basi per raggiungere, se pur lentamente, la necessaria efficacia espressiva e l'omogeneità del linguaggio testimoniate in maniera significativa nel commento politico:

Improntati alla funzione argomentativa, ben rappresentata nella tradizione prosastica, gli articoli di commento (fondo e corrispondenze) si dilatano per spazi maggiori di quelli riservati alla cronaca e, meno vincolati all'urgenza dell'attualità, godono di più libere scelte espressive. Negli assetti del periodo è raro lo stile *coupé*, ma prevalgono andamenti che bilanciano strutture subordinative, non mai troppo frondose, a periodi paratattici e monofrastici: la linea del discorso è per lo più agile, moderna. Negli eventi del '48 si è individuata una vera svolta causata dall'acuirsi della tensione politica che pone fine allo strapotere linguistico della Restaurazione: nascono nuove testate in molte realtà cittadine e un nuovo pubblico consente l'utilizzo sia di una "tensione enfatica" che di "un accostamento consapevole ai registri del parlato"⁴.

Il lessico rispecchia con le dovute complessità e resistenze questo andamento nuovo e innovativo per la lingua italiana nel suo complesso, nel conseguente ruolo di alfabetizzazione. Sul finire dell'Ottocento la lingua che potremmo definire 'protogiornalistica' è perciò determinata dalle condizioni generali di sviluppo del paese (economiche, sociali o educative, etc.): tuttavia non è ancora possibile parlare di vera e propria scrittura giornalistica.⁵

È un fatto riconosciuto la lenta ma completa emancipazione, durante il corso del Novecento, dei giornalisti da un uso della lingua letterario e retorico. La notevole influenza della tradizione scritta e la persistenza della varietà dell'italiano delle regioni, almeno per i primi anni del secolo, hanno rallentato "l'originalità" della lingua italiana dei giornali rispetto a paesi quali la Francia e l'Inghilterra. Nonostante ciò il definirsi della professione di giornalista che gravita intorno a più testate, le innovazioni tecnologiche come il telefono

4 Cfr. MASINI 1993, str. 659.

5 Cfr. DARDANO 1973, str. 7

e l'ulteriore diffusione di giornali come *Il Corriere della Sera*, *Il Secolo*, *La Stampa*, *Il Messaggero*, *Il Mattino* (dovuta anche all'alfabetizzazione in rapido aumento) hanno comunque contribuito ad accelerare l'evoluzione della lingua dei giornali all'inizio del secolo; troviamo infatti in questi anni le prime manifestazioni del suffisso *-ismo* (*demagogismo*, *anarcoidismo*), dello sviluppo della tecnica espositiva, di giustapposizioni occasionali (*deputati-telegrafo*), ma permane ancora un lessico piuttosto formale e non adattato del tutto alla nuova realtà: i giornali offrono la più plausibile fenomenologia di queste tendenze innovative e conservative.

A questo punto è opportuno affermare che Bruno Migliorini ha per primo indagato, proprio attraverso la schedatura delle occorrenze dei giornali, il lessico della prima metà del Novecento, nei suoi articoli usciti in volume nel 1938 e poi riveduti e ampliati fino al 1963⁶: il grande storico della lingua ha messo in evidenza le "necessità onomasiologiche", cioè la necessità di trovare per una cosa un significante, quando fatti e movimenti esterni, provenienti dalla società e dalla cultura del tempo, cominciano a premere sulla struttura linguistica, evidenziandovi lacune e manchevolezze.

A questa crisi e a queste innovazioni nel sistema, attestate dai giornali del primo Novecento, è connesso il fenomeno fondamentale della creazione di neologismi, che, decadendo o permanendo, lasciano tracce documentabili. Ai nuovi termini nati dalla "necessità onomasiologica" Migliorini accosta per contrapposizione i neologismi nati "per capriccio", quelli cioè che vengono coniati dai giornali soprattutto per occasioni effimere e presto tralasciati o declassati: "Il neologismo capriccioso ricade presto nell'ombra, quello che dà forma a un nuovo concetto largamente diffuso entra saldamente nel lessico".⁷

Lo studioso rinviene attraverso la lingua giornalistica due possibilità per sopperire alle carenze lessicali: il nuovo uso semantico di vocaboli già esistenti e la nascita di parole interamente nuove. È messa in evidenza quindi la necessità di distinguere, nei limiti del possibile, le fasi consecutive del processo ("la creazione del nuovo vocabolo /o la sua introduzione in italiano, o la traslazione di significato/, la sua diffusione in una lingua speciale, la sua accettazione nella lingua comune"⁸), dal momento che la nascita di un neologismo si presenta come momento di grande interesse euristico: il processo di passaggio dalle strutture stabili del passato a quelle che si stabilizzeranno nel

6 Per le complesse vicende editoriali e per l'interessantissimo rapporto epistolare dello studioso con Leo Spitzer si veda GHINASSI, introduzione a MIGLIORINI 1990, str. IX – XCVI.

7 Cfr. MIGLIORINI 1990, str. 226.

8 Cfr. MIGLIORINI 1990, str. 43.

futuro permette al linguista di comprendere il formarsi della lingua, le ragioni che governano la dinamica del suo rinnovamento. Benché non sia esatto, secondo Migliorini, parlare *tout court* di “lingua giornalistica”, dal momento che il quotidiano è composto da diverse pagine e da registri variabili in base all’argomento trattato, il giornale rispecchia indubbiamente le tendenze presenti nella lingua contemporanea: ciò è stato confermato dalle analisi successive e in linea con l’intuizione dello studioso soprattutto in una fase, dal secondo dopoguerra in poi, di espansione indiscussa dei quotidiani.

Il giornale fu dunque per Migliorini campo privilegiato di indagine dell’ingresso del nuovo nel lessico, nella misura in cui quest’ultimo appartiene alle condizioni ”esterne” che avviano e maggiormente condizionano i mutamenti linguistici, così da divenire strumento della loro diffusione. Il giornale si rivela, grazie agli studi pionieristici di Migliorini, il luogo privilegiato di affermazione di termini stranieri, oltre che occasione di scambio tra lingua parlata e lingua scritta: le varianti e i registri del linguaggio scientifico, tecnico, burocratico, letterario, politico, sportivo vengono infatti offerti a un pubblico più vasto, proprio attraverso le pagine del quotidiano. Inoltre se i giornali in genere hanno stimolato una divulgazione dei linguaggi specialistici, le riviste settimanali hanno assunto particolare influenza nella divulgazione della cultura: a quelle di contenuto più serio è dovuta in parte la diffusione della terminologia scientifica, ai rotocalchi invece va il merito di aver avvicinato per la prima volta alcuni gruppi di semicolti alla carta stampata. Le riviste letterarie, scientifiche, tecniche si rivolgono invece a un pubblico eletto, colto. Le deduzioni di Migliorini si inquadrano nell’ambito della prima metà del secolo, ma saranno confermate e arricchite con i due decenni del secondo dopoguerra: il periodo del fascismo, per la storia della lingua italiana in generale e dei giornali in particolare, rappresenta un fenomeno rilevante sia per i fattori di regresso e rallentamento rispetto ad altre nazioni, sia per i tratti tipici rintracciabili in una lingua a servizio di una tracotante ideologia.

Durante il ventennio infatti un eccessivo registro magniloquente e retorico fu causato dalla volontà di propaganda e dalla necessità di una comunicazione volutamente incisiva, deformante, innovativa e autarchica. Già la scrittura giornalistica di Mussolini portava in sé una tensione innovativa che negava ”l’oziosità degli elzeviristi della terza pagina (passerella dei ‘rondinai’) e nel contempo della vacua magniloquenza dei ‘principi del foro’”⁹. Ma nonostante Mussolini giungesse a invocare l’eliminazione di ogni eloquenza e

9 Cfr. SIMONINI 1978, str. 14.

di qualsiasi espressione retorica, in realtà con la conquista del potere permise il dilagare di termini tendenti a corrispondere ai motivi ispiratori della sua ideologia: non mancano ad esempio vocaboli mutuati dal settore ecclesiastico, connotati e innovati semanticamente: “il ventennio si trovò fin dall’inizio invaso da parole da tempo sepolte, rimesse in circuito con novità di connotazione o con rinnovato alone metaforico”¹⁰.

Il linguaggio politico viene neutralizzato, mentre alcune cronache scompaiono o vengono sostituite (si pensi ad esempio alla cronaca parlamentare e alla cronaca nera). La possibilità di formazione di neologismi è limitata: si preferisce un linguaggio “spirituale”, ingannevole e generalizzato. È riscontrabile inoltre una grande produttività del prefisso negativo *in-* al fine di neutralizzare ogni tipo di “debolezza”: *implacabile, incrollabile, inequivocabile*. Frequenti i suffissi *-esco, -aiolo, -eria, -abile* (*bracaiolo, adorabile*) e l’emblematico *-oide*.

La Camicia nera ha in uggia la banalità del colto e dell’inclita; anzi spalanca ogni giorno di più il distacco netto dai sistemi e dai vezzi del tempo *socialistoide, democritoide, liberaloide*.¹¹ Migliorini nota che l’avvento del regime sancisce l’uso di alcuni vocaboli, tra i quali la definizione di chi aderisce all’ideologia mussoliniana (*fascista* risulta ancora scritto tra virgolette sul “Popolo d’Italia” del 1919); inoltre, parole e frasi di Mussolini, echeggiate dalla stampa, entrano nell’uso comune: *accorciare le distanze, beghinità, carriero, demoplutocrazia, diaframma, diciannovismo, medagliettato, pacifondaio, stupidario, retroguardismo, ruralizzare*.

La tendenza all’autarchia linguistica si radicalizzò soprattutto dopo la legge statale che metteva al bando le parole straniere. Durante l’imposizione del purismo linguistico fu pubblicata una lista dei termini del linguaggio quotidiano, e in particolare sportivo, approvata dall’Accademia d’Italia: il termine *primo* sostituisce *record*; *autista* e *rete* prendono il posto di *chauffeur* e *goal*, almeno nell’uso scritto. Accanto ai diversi lemmi, oggetto del “divieto” fascista, sono ammesse però le parole *sport* e *tennis*.

Sempre fra le due guerre alcune novità entrano nel lessico, in seguito alle innovazioni militari (*motorizzazione, fucile mitragliatore, carristi, genieri*). Sono inoltre numerosi i termini che si riferiscono a specifiche attività e posizioni politiche, divenute ormai di respiro mondiale, già affermate a partire dalla prima metà del secolo: *minoranze, leninista, massimalista, minimalista, proibizionismo, depressione*. Sembra comunque innegabile che l’avvento del fascismo, come ha sottolineato Dardano, abbia segnato una pausa e persino

10 ibidem

11 Cfr. F. Costa in “Dottrina fascista”, 1938, ora in DEL BUONO 1971, str. 19.

un regresso nello sviluppo della scrittura giornalistica. Cambia durante il ventennio il volto stesso del quotidiano: vengono ampliate le pagine ‘d’evasione’ (moda, varietà, cinema, terza pagina) e si impongono delle ‘disposizioni’ che neutralizzano qualsiasi opinionismo e anche la cronaca: proprio l’autonomia dell’opinionista giornalista consentirà un uso della lingua dinamico, pronto al neologismo efficace che, come vedremo, ha in sé spesso tono polemico e di assoluta libertà, insomma anche democratico. Non mancano però ‘forzature’ nella formazione delle parole che procedono di pari passo alle proibizioni.

Anche la seconda guerra mondiale ha esercitato sensibile influenza sul lessico, segnando l’avvio, dopo la guerra di Spagna, dell’uso del termine *belligeranza* accanto a *belligerante*, e a partire dal 1940 la diffusione del lemma *prebelligeranza*. La parola *linea* (riferito a fronte) è molto in uso all’inizio del conflitto, mentre più stabili si rivelano i nomi di alcune specialità belliche (*paracadutisti, aviazione, picchiata, il picchiatore*).

Un nuovo approccio alla scrittura giornalistica è evidente nel secondo dopoguerra, quando la fisionomia del linguaggio giornalistico inizia ad articolarsi in più “sottocodici” (politico, tecnico, pubblicitario). L'affermazione della figura del giornalista professionista rappresenta quindi la diffusione di un rinnovato atteggiamento intellettuale nato dal confronto con un valore funzionale, pubblico e necessariamente efficace della lingua scritta, inedito nella tradizione e che sia in grado insomma di specializzarsi nella definizione della parola a tal punto da trovarsi abitualmente di fronte a possibili “giochi” di affissoidi, suffissi, forestierismi, e conseguenti neoformazioni.

All’inizio degli anni Settanta, i “folli anni Settanta” secondo l’ironica definizione di Sebastiano Vassalli¹², si impongono le “decisive innovazioni” della lingua giornalistica. Il giornalista professionista degli ultimi trenta anni è ben cosciente delle enormi possibilità di ‘sfruttamento’ espressivo delle parole del giornalismo nei vari ambiti di interesse pubblico (un dibattito politico, un evento socio-politico, un fenomeno di costume e di opinione comune). In primo luogo si nota il decremento notevole fino alla totale scomparsa dello stile retorico e aulico, condizionato dalla tradizione del “bello scrivere”: la lingua cerca di aderire alle abitudini linguistiche dei consumatori, attivando la loro attenzione con l’uso di un registro quotidiano, scorrevole, informale. Ci troviamo così di fronte a quel misterioso atto linguistico che Dardano ha codificato nelle “norme di riformulazione” del sottocodice politico, burocratico, tecnico, economico, individuabili tra le righe dei tanti editorialisti e opinioni-

12 Cfr. VASSALLI 1989, str. 19.

sti di quotidiani nazionali e di settimanali non specializzati. I nuovi concetti, astratti e concreti, vengono espressi il più precisamente possibile, nel continuo processo di creazione di neologismi con valore connotativo.

Non si può prescindere dunque, dalla forte connessione esistente fra la lingua dei giornali e la lingua del sottocodice più diffuso, quello politico: la politica determina infatti la comunicazione giornalistica più di qualsiasi altro fattore. Una vasta gamma di neoformazioni, come si vedrà in seguito, si trova proprio fra gli articoli di attualità politica. È evidente d'altra parte come non ci si possa limitare al solo sottocodice politico, ma sia indispensabile valutare l'interazione altamente produttiva fra mondo della politica e mondo dei giornali con i suoi protagonisti che, in un gioco di proposta e giudizio, “inventano” con una disinvoltura non comune. Basti qui un esempio: la neoformazione *eurotassa* sarà stata formulata da un parlamentare europeo di qualche commissione, diffusa da un giornalista, e pagata da tutti, o quasi, i contribuenti “europei”!

Vicino al sottocodice della politica possiamo comunque trovare la cronaca economica, sportiva e il giornalismo di società e costume. Per accennare ancora alla prospettiva diacronica, un fenomeno di particolare interesse risalente agli inizi degli anni Sessanta è il diffondersi di un linguaggio ancor più tendente all'oralità (grazie a testate come “*La Repubblica*”), e del cosiddetto “sinistrese”¹³. Senza i dati rilevati negli ultimi trent'anni non potremmo individuare delle caratteristiche costanti in un numero soddisfacente di esempi: esistono infatti numerosi studi e raccolte sui neologismi che hanno visto, fra anni Ottanta e Novanta, una notevole affermazione. Di notevole interesse il volume di Sebastiano Vassalli in cui lo scrittore riporta e commenta acutamente alcune espressioni e neologismi dei “banali anni Ottanta”. Espressioni come *a pelle di leopardo*, *separati in casa, tempo reale, paese reale, edonismo reaganiano*, e neologismi (semanticamente non) quali *tossico, tosto, trasversalismo, marzianizzazione* vengono definiti grazie all'attenzione a fenomeni di costume, a trasmissioni televisive (come il brillante programma *Quelli della notte*), a quotidiani, in una produttiva interazione di usi con diversa fruizione (quotidiani, settimanali, televisione, radio), ma di eguale funzione di comunicazione ‘spettacolare’¹⁴.

13 Cfr. DISC: “In senso ironico o spreg., linguaggio proprio dei gruppi politici di sinistra, caratterizzato da espressioni ricorrenti e formule stereotipate”.

14 Si riporta a titolo di esempio della divertita analisi di VASSALI 1989 il commento a *craxiano*: «Questa parola dovrebbe significare ‘Socialista, seguace dell'onorevole Bettino Craxi’. In realtà il vero *craxiano*, il *craxiano doc*, così come si manifestò nei banali anni Ottanta, non

Abbiamo visto come la connessione fra sottocodice politico e linguaggio giornalistico sia sempre più stretta e presenti costanti tipiche comuni. Maurizio Dardano fa notare inoltre che “il sottocodice politico sfrutta in modo rilevante certi prefissi affermatisi con grande vigore nell’italiano contemporaneo: *anti-, super-, sotto-, contro-, re-, extra-, pre-, non-, neo-, auto-, ultra-, cripto-, pseudo-, super-, sopra-*.¹⁵ I nomi delle personalità politiche rappresentano una delle basi più sfruttate per coniare sostanzivi nuovi: *laurino, moreto, tavianeo, craxiano, eltsiniano, berlusconiano, fanfaniano, fanfaniano, cossighiano, clintoniano*, etc. Costante si rivela inoltre lo sfruttamento della morfologia derivativa: *racchiudere → racchiudibile, partito → partiticità, apertura → aperturista, ribaltare → ribaltone*. Numerose le parole provenienti da scienze quali l’economia, il diritto, la sociologia, e materie scientifiche in genere che subiscono modifica attraverso una catena di connotazioni, spesso con tratti di “banalizzazione” dei termini tecnici.

L’interferenza dei sottocodici, la polisemia dei termini provenienti dalle varie scienze “tecniche” influenzano notevolmente il registro politico e burocratico: *strumentalizzazione, autogestione, convergenze parallele, discorso aperturista*. Si devono dunque valutare i punti di contatto con i linguaggi settoriali, “sottocodici” che influenzano notevolmente la lingua dei giornali quando si liberano dai sistemi specifici e specialistici in cui si generano e in cui vengono utilizzati. Strettamente legato al linguaggio giornalistico al punto da creare una “lingua in margine alla lingua” si dimostra il linguaggio della pubblicità, in cui notevoli risultano le innovazioni linguistiche: attraverso l’analisi dei procedimenti di formazione dei neologismi pubblicitari è evidente come elementi pseudolatini, pseudogreci e pseudostranieri si mescolano senza alcun rispetto della tradizione (*borotalco, aspirina, meccano*), spesso con risultati simili a quelli dello “stile telegrafico” (*militesente, esentasse, termobagno, persone ambosessi, pentacamere, belluminoso, correntacqua*). Nel corso di questo secolo si possono rintracciare diverse fasi del linguaggio pubblicitario giornalistico: il giornale “La Domenica del Corriere” è la testimonianza più rilevante del primo linguaggio pubblicitario giornalistico italiano, si trovano infatti le prime ‘ingenue’ formule di slogan ancora dipendenti da suadenti lunghe descrizioni del prodotto o da aggettivazioni massicce in strutture cumulative. Il ventennio, rifiutando il consumismo borghese e proponendo un sistema economico che recuperasse le strutture rurali, rifiuta la pubblicità

era affatto, per sua natura un seguace; forse non era nemmeno un uomo di partito e nemmeno un socialista [...].».

15 Cfr. DARDANO 1973, str. 16.

che già si diffondeva rapidamente in Europa relegando alla propaganda ideologica la spettacolarità e la persuasione. La nascita del Carosello (3 febbraio 1957) rappresenta un vero punto di svolta della comunicazione pubblicitaria in Italia: sul piano linguistico la comunicazione e l'informazione sul prodotto diventavano rapide, ridondanti, con un uso massiccio di superlativi, moduli esclamativi e così via.

La lingua della pubblicità ha creato così novità linguistiche, forzando le regole di derivazione e sfruttando nuove norme grazie ad alcuni “meccanismi di proiezione”: “date due parole della stessa classe è possibile comporre una terza, il cui significato è pari alla somma logica dei primi due”¹⁶. Si tratta delle cosiddette “parole-macedonia”, rilevate anche tra le recenti neoformazioni nella lingua dei giornali (per esempio: *italdonne* e *pacepatacca*)¹⁷. Diffusione capillare su tutto il territorio nazionale, pari o superiore a quella dei proverbi, hanno avuto e continuano ad avere frasi della pubblicità (*Chi beve birra campa cent'anni* oppure *Una donna senza calze è una donna qualunque, così bianco che meglio non si può*). Parallelamente alla penetrazione di neologismi di ambito politico nella lingua comune è la diffusione di termini della pubblica amministrazione e della burocrazia, che si impongono sistematicamente in ogni parte d’Italia. A fianco del linguaggio della burocrazia è doveroso accostare oggi il linguaggio dell’informatica: relegato all’ambito specialistico tra anni Sessanta e Settanta, la lingua del computer ha avuto uno sviluppo notevole negli ultimi vent’anni e soprattutto negli ultimi cinque (grazie alla diffusione globale di sistemi di utenza come quello della Microsoft o Apple); gli americanismi hanno avuto enorme diffusione grazie alla ‘dominanza’ produttiva delle novità nel campo: la fruizione di termini specialistici verso giornali a portata di tutti è connessa proprio alla diffusione sempre crescente del computer nella vita lavorativa e domestica di ciascuno; i quotidiani dedicano anche rubriche alla comunicazione via computer e soprattutto a Internet, il vero nuovo corrente della lingua giornalistica ‘fisicamente intesa’. La struttura delle reti infatti consente la diffusione di vari linguaggi che, sebbene alcuni rimangano tecnici in quanto a disposizione di tecnici, possono formarsi ai fini della più

16 Cfr. PERUGINI 1994, str. 610.

17 Il sostantivo fu coniato da Migliorini, cfr. MIGLIORINI 1990, p. 41; più che di parole-macedonia, con la connotazione lievemente spregiativa, è possibile parlare di ‘composizioni di elementi con forte funzione connotativa’ dove l’intento è un’efficace trasmissione del messaggio senza la mediazione di perifrasi tali da sminuire la carica espressiva. Interessante è una delle attestazioni letterarie di una composizione (o parola-macedonia), e cioè *nazioni-tender* usata da Vasco Pratolini ne *Il Burgello* con chiaro intento polemico, cfr. DEL BUONO 1971, str. 255.

efficace comunicazione *on line*, da quella pubblicitaria a quella dei motori di ricerca: le novità che entrano nel lessico sono proprio quelle che hanno a che fare con l'utilizzo stesso di Internet come sistema di comunicazione, in primis le E-Mail, veri calderoni di neologismi e di catalizzazioni di neoformazioni tendenti a neutralizzare le frontiere nazionali (contro il concetto di ‘lingua nazionale’ geograficamente considerata). I giornali, continuamente impegnati a rendere conto della cronaca amministrativa, giuridica e burocratica, recepiscono le formule amministrative diffondendole e favorendone la penetrazione nell’uso comune (*condono, decreto legge, normativa ministeriale, stato di calamità naturale, legge delega*): non mancano però resistenze alla diffusione di forme che talvolta manifestano una pretesa di correttezza e di ‘purezza’ - ereditata dalle manie puristiche dei dizionari del secolo scorso (si pensi a quello dell’Ugolini e a quello del Valeriani) - tale da suscitare le critiche ricorrenti alla lingua degli uffici, definito, da più parti e con una sfumatura negativa, *burocratese*.

Termini come *rialzamento, esproprio, sblocco, riordino, recesso* filtrano lentamente nel linguaggio quotidiano, insieme a vocaboli coniati per uso amministrativo, ma presto entrati a far parte della lingua di tutti i giorni (*colli, veicoli, mezzi di trasporto*). Accanto a questi lemmi Migliorini rilevava la presenza dei deverbali a suffisso zero (*auto blu, utilizzo, immobilizzo, distacco, ripristino, disposto*) e delle derivazioni dirette dai sostantivi (*attivizzare, ridimensionare, ospedalizzare, dimissionare*). Inoltre, dopo aver sottolineato la necessità di una normalizzazione della pronuncia per gli annunciatori radio e Tv, Migliorini considerava l’influsso che lo sviluppo dell’industria cinematografica ha avuto nell’adozione di termini inglesi: *film* (parola di genere maschile entrata nell’italiano verso l’inizio del secolo) ma anche *cartone animato*, accanto al quale troviamo i neologismi composti (*sintonizzare, sincronizzare, gretagarbeggia, marlonbrandeggiare*). La necessità di comprensione da parte del vasto pubblico a cui si rivolge la televisione, più che il cinema, comporta un processo di osmosi, di vero e proprio scambio fra il dettato televisivo - necessariamente più chiaro possibile e disposto ad adottare la linearità espositiva della lingua scritta - e la lingua dei giornali. Per accennare a qualche fenomeno eclatante, rileviamo per esempio l’alta produttività dei suffissi *-ismo, -ista, -abile, -mento*, (*condividere → condivisibile, imputare → imputabile, garante → garantismo → garantista → garantistico*), e degli alterativi (*partitino, attimino, ecc.*) in un «inquadramento suffissale, con il quale si rafforzano certe parentele». Risulta evidente nelle neoformazioni la differenza fra un ruolo chiaramente connotativo (polemico, dispregiativo) e la

lineare derivazione attraverso suffissi che lascia semanticamente invariato il neologismo: si devono dunque distinguere neoformazioni del tipo *manicomio* ← → *manicomio*, *partitinocrazia* ← → *partitocrazia* < *partito*. Tale mobilità e adattabilità di certi suffissi è comune ai vari linguaggi settoriali e ai sottocodici che instaurano un sistema continuo di influenza sulla lingua comune dei giornali. Elemento caratterizzante si dimostra la connotazione polemica e scherzosa, atta a rideterminare la funzione degli elementi: *ribaltino* è lo sfruttamento per alterazione opposta riferito alle sedi elettorali minori del già polemico *ribaltone*.

Uno spoglio semplice di quotidiani permetterebbe di raccogliere una notevole quantità di neologismi che conferma la disponibilità della lingua italiana a essere ‘sfruttata’ a fini comunicativi ed espressivi nel linguaggio scritto più comune e diffuso, e cioè quello dei quotidiani: chiunque leggendo una qualsiasi testata nazionale per due o tre giorni può trovare parole sconosciute in quanto neoformazioni: le categorie utilizzate sono quelle indicate da Migliorini e approfondite da Antonelli¹⁸ in un saggio notevole che tratta la definizione delle tipologie affissali di maggiore interesse e la loro formulazione, e cioè i ‘prefissoidi’ e i ‘suffissoidi’. La volubilità degli affissoidi, insieme agli elementi suffissali, prefissali e agli alterati, è il mezzo principale di invenzione giornalistica che “consuma” le parole sfruttandole:

Un secolo come il nostro, avendo bruciato velocemente molte tappe [...] ha davvero “consumato” anche quantità immense di parole, prese dal vortice della cultura dell’“effimero”, dell’“usa e getta” e del “fast food”: una cultura che ha avuto riflessi nel campo lessicale [...] e che pur si sposa ad atteggiamenti di ‘riciclaggio’ e di ‘riuso’. (D’Achille 1990)

BIBLIOGRAFIJA

- Antonelli, G. (1996), “Sui prefissoidi dell’italiano contemporaneo”, in *Studi di lessicografia italiana*, 13, str. 253-293.
- Capra, C. (1976), “Il giornalismo nell’età rivoluzionaria e napoleonica”, in V. Castronovo e N. Tranfaglia (a cura di), *Storia della stampa italiana*, 6 voll., Laterza, Bari, str. 387-553.
- D’Achille, P. (1990), “Sui neologismi. Memoria del parlante e diacronia del presente”, in *Studi di lessicografia italiana*, 11, str. 269-322.
- Dardano, M. (1973), *Il linguaggio dei giornali italiani*, Laterza, Bari

18 Cfr. ANTONELLI 1996.

- Del Buono, O. (1971), *Eia Eia Eia Alalà! La stampa fascista sotto il fascismo*, Feltrinelli, Milano
- DISC. (1998), *Dizionario Italiano Sabatini-Coletti*, a cura di F. Sabatini e V. Coletti, Giunti, Firenze
- Masini, A. (1993), *La lingua dei giornali dell'Ottocento*, u L. Serianni, e P. Trifone (a cura di), *Storia della lingua italiana*, II, *Scritto e parlato*, Einaudi, Torino, str. 635-665.
- Migliorini, B. (1990), *La lingua italiana nel Novecento*, Massimo L. Fanfani (a cura di), uvod napisao Ghino Ghinassi, Le Lettere, Firenze
- Perugini, M. (1994), *La lingua della pubblicità*, u L. Serianni, e P. Trifone (a cura di), *Storia della lingua italiana*, II, *Scritto e parlato*, Einaudi, Torino, str. 599-616.
- Simonini, A. (1978), *La lingua e lo stile*, u *Il linguaggio di Mussolini*, Bompiani, Milano str. 7-81.
- Vassalli, S. (1989), *Il neoitaliano. Le parole degli anni Ottanta*, Zanichelli, Bologna
- Vitale, M. (1978), *La questione della lingua*, Palombo, Palermo

DIJAHRONIJSKI POGLED NA NEOLOGIZME U JEZIKU NOVINA

Sažetak

Ovaj članak nastoji pružiti sintetički i dijahronijski pregled fenomena stvaranja novih tvorenica u italijanskom žurnalističkom registru, s obzirom da mnoge karakteristike geneze neologizama nastaju upravo u okviru najraširenjeg pisanog i govornog italijanskog jezika, a to je jezik dnevnih i sedmičnih novina. Početkom devetnaestog stoljeća, nakon prvih pokušaja novinarskog diskursa da se oslobođi tradicionalnih aksioma pisanja i izražavanja nastalih pod uticajem književnog jezika, novinar iz druge polovine tog stoljeća nastoji spustiti korišteni jezički registar, vrši odabir iz vokabulara ‘učenog’ jezika, te koristi kolokvijalni ton. Tada po prvi put dolazi do ukrštanja registara (hibridnost uzvišenog i svakodnevnog žargonskog registra). Zahvaljujući istraživačkom radu Brune Migliorinija, danas imamo jasniju sliku inoviranja leksike početkom prošlog stoljeća, periodu kada se već nazire veoma važna uloga koju će jezik novina imati u stvaranju novih riječi. Svaki novi društveni

događaj ostavio je svoj pečat na leksiku (doba fašizma, Drugi svjetski rat). Početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća nameću se »odlučujuće inovacije« u novinarskom jeziku. Dolazi do opadanja pa i totalnog nestajanja retoričkog i uzvišenog stila, kao ostatak ‘lijepog pisanja’: jezik se nastoji maksimalno približiti jezičkim navikama potrošača, aktivirajući njihovu pažnju korištenjem svakodnevnog, tečnog, informativnog registra. U tom kontekstu, svakako je najzanimljiviji za proučavanje novih tvorenica bio politički podregistar koji i danas određuje novinarsku komunikaciju više od bilo kojeg drugog faktora. Pored njega, jezik korišten u reklamama je također svojevrsni ‘inkubator’ novih riječi. U tom smislu se koriste sva raspoloživa jezička sredstva : prefiks (*anti-, super-, sotto-, contro-, re-, extra-, pre-, non-, neo-, auto-, ultra-, cripto-, pseudo-, super-, sopra, itd.*); sufiksi (*-ismo, -ista, -abile, -mento, itd.*); alteracija, kao i »spajanje do tada nespojivog«, što ubrzano obogaćuje leksički korpus italijanskog, ali i vrlo često dovodi do hiperprodukcije novih tvorenica od kojih će mnoge biti upotrijebljene po principu »iskoristi i baci«.

KNJIŽEVNOST

Namir KARAHALILOVIĆ

O STRUKTURNOJ NEKONVENCIONALNOSTI JEDNOG GAZELA NABIJA TUZLAKA NA PERZIJSKOM JEZIKU*

KLJUČNE RIJEČI: *strukturna nekonvencionalnost, rima, radīf, gazel, mesnevija*

U ovom je radu analiziran jedini sačuvan gazel na perzijskom jeziku od Nabija Tuzlaka, jednog od manje poznatih Bošnjaka koji su pisali na orijentalnim jezicima. Taj je gazel karakterističan po jednoj strukturnoj nekonvencionalnosti: u lirskoj ljubavnoj pjesmi napisanoj u formi gazela, autor gradi rimu dviju pjesničkih formi karakterističnih za književnosti orijentalno-islamskog kruga: gazela i mesneviye.

I

Nabi Tuzlak jedan je od manje poznatih Bošnjaka koji su pisali na orijentalnim jezicima. U različitim rukopisnim zbirkama sačuvano je nekoliko njegovih pjesama na turskom i perzijskom jeziku. O samom autoru nema pouzdanih podataka iz primarnih izvora, dok se u suvremenim izvorima o njemu navodi tek nekoliko uopćenih informacija.¹ Sve se one mogu nazrijeti iz pojedinih njegovih pjesama, te iz kraćih zapisa koji stoje prije ili poslije njih.

U jednoj svojoj kasidi-pohvalnici² autor je potpisana kao *Nābī Mamlahataynī*. Atribut *Mamlahataynī*³ otkriva da je pjesnik porijeklom iz Tu-

1 O tome vidjeti: Fehim Nametak, "Nekoliko novih podataka o književnosti Muslimana na orijentalnim jezicima", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXXIV, Sarajevo, 1984, str. 80; Od istog autora: *Pregled književnog stvaranja bosanskohercegovačkih Muslimana na turskom jeziku*, Sarajevo, 1989, str. 132-133.

2 Vidjeti: Namir Karahalilović, "Jedna kasida-pohvalnica Nabija Tuzlaka na perzijskom jeziku", *Pismo*, I/1, Sarajevo, 2003, str. 293-297.

3 "Mamlahataynī" je pridjev izведен od genitiva arapskog duala مملحتان (mamlahatān), u obliku مملحتین (mamlahatayn), u značenju "dva nalazišta soli", tj. Gornja i Donja Tuzla (Vidjeti: Teufik Muftić, *Arapsko-bosanski rječnik*, Sarajevo, 1997); na taj oblik dodat je dugi vokal "i" za tvorbu pridjeva (yā'-e nesbat).

* Ovaj tekst objavljujemo ponovo, budući da su se u prošlom broju potkrale krupne tehničke greške, zbog kojih je on bio nečitljiv. Autoru i čitaocima još se jednom izvinjavamo.

zle, zbog čega je i poznat kao Nabi Tuzlak. Iz istoga izvora saznajemo da se njegov otac zvao Salih, te da je bio muftija u Tuzli. Ukoliko je datum na kraju ovdje predstavljenoga gazela (Kurban-bajram 1038/1628-29.) zapisan rukom samoga pjesnika – o čemu, ipak, nema pouzdanih dokaza – a to bi moglo potvrditi da je autor živio u prvoj polovini XVII stoljeća. Ovih nekoliko podataka bi, nadamo se, boljem poznavaoču prilika u Tuzli toga doba moglo pomoći u potpunijem rasvjetljavanju identiteta autora.

II

Osim kaside, sačuvan je i jedan perzijski gazel Nabija Tuzlaka. Ovdje ćemo, prije bosanskoga prijevoda, ponuditi i izvorni tekst na perzijskom jeziku, kao i njegovu latiničnu transliteraciju.

IZVORNI TEKST

لَنَابِيْ چَلَبِيْ سَلَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى وَ اَبْقَاهُ

یاران بدلران خرابات جا کنید
با شرط انکه یاد دل بی نوا کنید

گشت⁴ و گذار⁵ باع شمارا چو شد نصیب
فرصت غنیمت است بعشرت صلا کنید

عیدست نقد جان بدلدار خود دهید
خود را چو من زبار گران⁶ هم رها کنید

یاد آورید از من و از دستیوس یار
چون با جوان مصافحه و مرحا⁷ کنید

ني ني دل از هوای بتان بعد ازین برید
با بندگی⁸ حضرت حق آشنا کنید

4 U rukopisu: کشت.

5 U rukopisu: گذار.

6 U rukopisu: گران.

7 U rukopisu: مرخنا.

8 U rukopisu: بندگی.

شام و سحر⁹ بروضهء یار شهید من
نابیء زار و خسته¹⁰ دل را¹¹ شادا¹² کنید

1038

تاریخنده واقع اولان عید اضحي ایچون بیوردفلری غزلدر¹³

TRANSLITERACIJA

Li Nābī Čalabī sallamahu Allah Ta‘ālā wa ‘abqāhu¹⁴

Yārān be delbarān-e xarābāt ġā **konīd**
Bā šart-e ān ke yād-e del-e bīnawā **konīd**

Gašt o gozār-e bāḡ šomā rā cū šod nasīb
Forsat-e ġanīmat ast be ‘ešrat salā **konīd**

‘Eid ast naqd-e ġān be deldār-e xod dehīd
Xod rā cū man ze bār-e gerān ham rahā **konīd**

9 U rukopisu: سخر.

10 U rukopisu: حسنه.

11 U rukopisu, na prvi pogled, stoji ڭ, tj. “madda” (oznaka za dugi vokal “a” u inicijalnoj poziciji u riječi) na elifu; međutim, s obzirom na to da je finitni glagolski oblik كنيد (konīd) – koji s odgovarajućim imenicima ili pridjevima učestvuje u stvaranju složenih infinitiva, a time i predikata u ovome iskazu – kao i u svim drugim distihonima naveden u drugom licu množine, teško je prihvatići da je vlastita imenica muškog roda u jednini نابي (nābī) njegov subjekat. Stoga je više vjerovatno da je u ovom slučaju – što se u rukopisima na perzijskom jeziku često susreće – na elifu zabilježen grafem ر za oznaku konsonanta “r”, tj. da je na taj način zabilježen dativno-akuzativni sufiks ر (rā). Time iskaz u ovdje razmatranom polustihu biva sintaksički i semantički u potpunosti zaokružen.

12 U rukopisu nejasno, možda: شاد, nakon čega slijedi nečitak grafem (uz to i zaklonjen grafemom ڭ u inicijalnoj poziciji sljedeće riječi) koji podsjeća na prekrižen “elif”. Ukoliko prihvatimo da je grafem س ustvari grafem ش kojem su izostavljene tri tačke (što u rukopisima nije rijedak slučaj, staviše ponekad je takav postupak jedna od ortografskih karakteristika rukopisa), pridjev شاد (šād) u značenju “veseo, radostan” u potpunosti odgovara kontekstu posljednjeg distiha. No, budući da je rima u svim prethodnim distihonima građena pomoću dugog vokala “a”, moguće je da je zbog toga na spomenuti pridjev dodat “elif” kao oznaka za dugi vokal “a”. Naravno, odmah treba kazati da oblik شادا (šādā) nije zabilježen ni u jednom raspoloživom perzijskom rječniku, te ga se ovdje može tretirati isključivo kao leskičku inovaciju radi zadovoljenja formalnih poetskih uzusa.

13 GHB, R – 4007, fol. 84/a.

14 Za transkribovanje ove rečenice, u izvorniku navedene na arapskom jeziku, korišten je ZDMG-sistem transkripcije.

Yād āwarīd az man o az dastbūs-e yār
Čūn bā ġawān mosāfehe wo marhabā **konīd**

Nī nī del az hawā-ye botān ba'd az īn borīd
Bā bandegī-ye Hazrat-e Haqq āšenā **konīd**

Šām o sahar be rouze-ye yār-e šahīd-e man
Nābī-ye zār o xastedel rā šādā **konīd**¹⁵

1038

Tārīhinde vāqi'olan 'īd-i adhā içün buyurduqları ġazeldir¹⁶

PRIJEVOD

Od Nabija Čelebija¹⁷ - Svevišnji ga Bog sačuvao i poživio! -

Jarani, djevama u krčmi mjesta napravite,
Al' da se i moga jadnog srca sjetite;

Dok budete šetali baščom zelenom,
Prilika je prava, na veselje zovite;

Blagdan je, dušu svoju dragoj podarite,
Bremena se teškog, ko i ja, riješite;

Sjetite se mene, rukoljuba dragoj,
Dok dragane svoje grlili budete;

Ne, čežnja za ljubama iz srca se ote,
Robovanju Bogu sada ga podučite;

15 O ovdje korištenom sistemu transkripcije perzijskog teksta vidjeti: Namir Karahalilović, "Prilog rješenju problema transkripcije za perzijski jezik", *Prilozi za orientalnu filologiju*, 54/2004, Sarajevo, 2005, str. 199-213.

16 Za transkribovanje navedene rečenice korišten je sistem uvriježen za transkripciju tekstova na osmanskom turskom jeziku.

17 "Čelebi" ovdje ima značenje titule, a ne prezimena. Više o tome vidjeti: F. Nametak, "Traktat o izrazu 'čelebi' Hasana Kafi Pruščaka i kasnija upotreba te riječi", *Analji GHB*, II/III, Sarajevo, 1974, str. 33-40.

S večeri i jutrom, u bašči moje drage,
Nabija plačnog i bolnog razveselite.

Gazel je spjevan na Kurban-bajram 1038. godine.¹⁸

III

U navedenoj pjesmi iskazana su osjećanja zaljubljenog pjesnika. Od prvog do zadnjeg distiha provijavaju tuga, melanolija i sjeta. Pjesnik u više navrata moli prijatelje da ga se sjete prilikom susreta sa svojim izabranicama. Nejasno je da li se radi o pjesnikovoj razdvojenosti od voljene (pri čemu se ne može razaznati da li je ta razdvojenost posljedica fizičke udaljenosti ili ljubavne svađe), ili možda o neuvraćenoj ljubavi. Nedoumicu oko prirode stanja u kojem se pjesnik nalazi donekle stvaraju drugi polustih trećega distiha (u kojem pjesnik savjetuje prijateljima da se, poput njega, riješe “teškog bremena”), odnosno drugi polustih petoga distiha (u kojem pjesnik moli da njegovo *srce* poduče “robovanju Bogu”); no, iz sadržaja pjesme može se s velikom vjerovatnoćom zaključiti da je njome iskazano emocionalno stanje pjesnika, uzrokovano ljubavlju prema ženi. Time se, uzimajući u obzir uvriježenu podjelu i određenje književnih žanrova, ova pjesma može definirati kao *lirska ljubavna pjesma*.

U književnostima orijentalno-islamskog kruga, pa tako i književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima, lirska ljubavna poezija pisana je u formi *gazela*. Riječ je o pjesničkoj vrsti nastaloj iz *ljubavnog prologa* (nasīb) arapske predislamske *kaside*. Doživjevši vrhunac u djelima perzijskih liričara, otpri-like u XIII stoljeću gazel dospijeva i u tursku književnost, čime mu biva otvoren put ka književnosti(ma) bosanskohercegovačkoga podneblja.¹⁹ U književnosti na orijentalnim jezicima gazel otpri-like zauzima mjesto koje na Zapadu ima *sonet*.

Kako na značenjskom, tako i na formalnom planu, ovdje predstavljena pjesma Nabija Tuzlaka u potpunosti odgovara gazelu kao pjesničkoj vrsti. O temi, sadržaju i ukupnoj atmosferi pjesme već je bilo riječi. S druge strane, Nabijeva pjesma sadrži šest *distihona* (bejtova), tj. distih više od donje granice

¹⁸ Prijevod ove rečenice, u izvorniku navedene na osmanskom turskom jeziku, ponuđen je nakon konsultacije s kolegama turkolozima na Odsjeku za orijentalnu filologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

¹⁹ Više o ovoj pjesničkoj vrsti vidjeti: Bećir Džaka, *Historija perzijske književnosti*, Sarajevo, 1997., str. 68-69.

njihova broja u jednome gazelu. Rima također odgovara formalnim uzusima važećim za gazel – ustrojena je prema shemi: AA BA CA DA EA FA, tako da se dva polustiha *početnoga distiha* (matla‘) međusobno rimuju, dok se kod ostalih distihona rimuje samo drugi polustih. Na osnovu predočene latinične transliteracije, i čitalac koji ne zna perzijski jezik može uočiti – a to je u transliteraciji i dodatno naglašeno – da je rima ove pjesme građena dugim vokalom “a”, koji se nalazi u finalnoj poziciji u riječima: بی نوا (*ḡā*) – “mjesto”, بی نوا (*bīnawā*) – “jadan”, صلا (*salā*) – “poziv”, رها (*rahā*) – “spas”, مرحبا (*marhabā*) – “bravo”!, te آشننا (*āšenā*) – poznat.²⁰ Osim toga, na kraju oba polustiha prvoga distiha, te na kraju drugog polustiha ostalih distihona, nakon riječi kojima je građena rima navedena je riječ کنید (*konīd*) – (u)činite.²¹ U klasičnoj perzijskoj poeziji, upravo kada je riječ o gazelu, pjesnici su veoma često pribjegavali ponavljanju jedne ili čak više riječi na kraju svakog distiha, i to nakon same rime. Ta pjesnička figura poznata je pod nazivom *radīf*.²²

Međutim, u ovom gazelu Nabija Tuzlaka zatičemo i jednu krajnje neuobičajenu formalnu karakteristiku. Naime, u trećem i petom distihu – što je u transkripciji također istaknuto – osim rime građene na dugi vokal “a” i riječi “konīd” navedene na kraju oba distihona (kako je i primjereno formalnim zakonitostima gazela), prvi polustih i jednog i drugog distiha završavaju se na “īd”. Pošto je na kraju drugog polustiha u oba ta distihona navedena riječ “konīd”, može se reći da treći i peti distih, osim generalne rime gazela, grade i “internu”, zasebnu rimu,²³ u čemu – mimo ustaljenih formalnih poetskih uzusa kada je riječ o gazelu – učestvuje i *radīf*, tj. riječ koja se u strukturi gazela ne smatra djelom rime. Pridoda li se na ova dva i prvi distih razmatrane Nabijeve pjesme (u kojem je *radīf* naveden na kraju oba polustiha), moglo bi se ustvrditi kako

20 U tom smislu ostala je sporna riječ kojom bi trebalo da je izgrađena rima u *završnom distihu* (maqta‘). Znakovito je da je ona zapisana krajnje nečitko, što bi moglo sugerirati da se i sam pjesnik prilikom izgradnje rime našao u nedoumici. Dakako, budući da je razamatrana pjesma sačuvana u rukopisnoj zbirci pjesama većeg broja autora, ne čini se vjerovatnim da riječ o autografu, a samim tim i nedoumici samoga autora; prije bi se moglo pretpostaviti da je pjesma zapisana rukom nesavjesnog, možda čak i nevičnog prepisivača, koji je sebi dao za pravo da mijenja prepisivani tekst, ili ga jednostavno nije bio u stanju pravilno pročitati i razumjeti, a time ga i vjerno prepisati.

21 U svim ovdje navedenim primjerima, riječ **کنید** (*konīd*), oblik imperativa drugog lica množine od glagola **کردن** (*kardan*) – “činiti, raditi”, ima funkciju pomoćnog glagola koji služi za tvorbu složenih infinitiva, te kao finitni glagolski oblik određuje lice i broj, dok semantiku složenog infinitiva određuje njegov nepromjenljivi, najčešće imenski, dio. Stoga ne treba da čudi što se ovdje predloženi prijevodni ekvivalenti značenjski međusobno razlikuju.

22 O tome vidjeti: *Farhangnāme-ye adabī-ye fārsī* – *Dānešnāme-ye adab-e fārsī* (2), Be saraparastī-ye Hasan Anūše, Tehrān, 1376 (1997), pp. 627.

23 U prijevodu sam pokušao dočarati i nju.

njena rima varira između rima dviju zasebnih pjesničkih formi (uvriježenih u književnostima orijentalno-islamskog kruga): *gazela i mesnevije*.²⁴

* * *

Imajući u vidu da je broj sačuvanih stihova Nabija Tuzlaka izrazito ograničen, nemoguće je odrediti uzrok ovakve formalne nekonvencionalnosti, odnosno utvrditi da li se radi o stilskoj tendenciji (što bi dodatni gazeli po ovom obrascu potvrdili), ili pak slučajnom odstupanju od uobičajenih formalnih poetskih normi. Bilo bi neoprezno i ishitreno autoru zamjeriti na nepoštovanju i nehatu spram formalnih zakonitosti, ili – još radikalnije – sumnjati u njegovu sposobnost da se tih zakonitosti pridržava, pogotovo uzmemu li u obzir to da se u svojoj ranije spomenutoj kasidi na perzijskom jeziku – dakle u pjesmi s većim brojem distihona – svih tih zakonitosti dosljedno pridržava. Možda je autor ovim gazelom želio, na izvjestan način, stupiti u dijalog sa zatečenom književnom tradicijom, upustiti se u njezino propitivanje, premda se kod drugih autora iz razdoblja u kojem je pjesma vjerovatno nastala takva tendencija ne primjećuje. Razlog za ovakav postupak mogla bi biti i nimalo rijetka pjesnička sujeta, odnosno autorova želja da pokaže kako ne samo da suvereno vlada dvjema (čak i trima, uzmemu li u obzir da u formlanom smislu između gazela i kaside nema nikakve razlike) pjesničkim formama – gazelom i mesnevijom – nego je u stanju i da ih u okviru jedne pjesme kombinira. Isto tako, može se prepostaviti da je autor dodatnim rimovanjem želio olakšati pamćenje i učenje napamet njegove pjesme, što donekle može ukazati i na usmeni karakter književne tradicije u dobu kada je razmatrana pjesma nastala.

Radilo se o jednom od ovdje navedenih razloga, ili nekom posve drugačijem, iole pouzdaniji sud o uzrocima i prirodi formalne nekonvencionalnosti zatečene u ovdje predstavljenom gazelu na perzijskom jeziku mogao bi se ponuditi tek nakon uvida u veći broj pjesama Nabija Tuzlaka, što barem zasada nije ostvarivo.

IZVORI

GHB, R – 4007.

Muftić, Teufik (1997), *Arapsko-bosanski rječnik*, El-Kalem, Sarajevo

²⁴ Mesnevija je izvorno iranska pjesnička forma u kojoj se međusobno rimuju dva polustiha unutar jednog distiha, pri čemu svaki naredni distih ima zasebnu, drugačiju rimu. Više o tome vidjeti: Sīrūs Šamīṣā, *Anwā‘-e adabī*, Tehrān, 1373 (1994), pp. 286-287.

LITERATURA

- Džaka, Bećir (1997), *Historija perzijske književnosti*, Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo
- Farhangnāme-ye adabī-ye fārsī – Dānešnāme-ye adab-e fārsī* (2), Be saraparastī-ye Hasan Anūše, Sāzmān-e čāp o entešārāt, Tehrān, 1376 (1997).
- Karahalilović, Namir (2003), "Jedna kasida-pohvalnica Nabija Tuzlaka na perzijskom jeziku", *Pismo*, I/1, Bosansko filološko društvo, Sarajevo
- Karahalilović, Namir (2005), "Prilog rješenju problema transkripcije za perzijski jezik", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 54/2004, Sarajevo
- Nametak, Fehim (1974), "Traktat o izrazu 'čelebi' Hasana Kafi Pruščaka i kasnija upotreba te riječi", *Anal GHB*, II/III, Sarajevo
- Nametak, Fehim (1984), "Nekoliko novih podataka o književnosti Muslimana na orientalnim jezicima", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXXIV, Sarajevo
- Nametak, Fehim (1989), *Pregled književnog stvaranja bosanskohercegovačkih Muslimana na turskom jeziku*, El-Kalem, Sarajevo
- Šamīsā, Sīrūs, *Anwā'-e adabī*, Entešārāt-e Ferdūs, Tehrān, 1373 (1994)

ABOUT THE STRUCTURAL UNCONVENTIONALITY OF ONE GHAZEL IN PERSIAN BY NABI TUZLAK

Summary

Nabi Tuzlak is one of the less known Bosniaks who were writing in oriental languages. In the only ghazel he wrote in Persian there is one interesting structural unconventionality. In this love-lyric poem which is written in the form of ghazel, the author constructs rhymes appropriate to two oriental poetic forms – ghazel and mathnawi.

Sanjin KODRIĆ

Pjesništvo Maka Dizdara:
Kulturalno pamćenje i interes za socijalnu,
historijsku i intimnu drugost
(Skica za književno-historijsku retrospekciju)

KLJUČNE RIJEČI: pjesništvo Maka Dizdara, bošnjački / bosanskohercegovački književno-kulturalni kanon, kulturalno pamćenje, Drugi / drugost

Poetsko djelo Maka Dizdara (1917—1971) jedna je od najznačajnijih kanonskih vrijednosti bošnjačke ali i cijele bosanskohercegovačke književnosti i kulture. Tu se najprije misli na Dizdarovu zbirku “Kameni spavač” (1966) iako su i ostala njegova djela znatno doprinijela kulturi kojoj pripadaju.

I

Četrdeset godina od pojave *Kamenog spavača* (1966) Maka Dizdara (1917–1971) i sedamdeset godina od autorove prve, mladalačke pjesničke zbirke *Vidovopoljska noć* (1936) vrijeme je u kojem je, uprkos temeljitim preoblikama i književnih ukusa i osnovnih epistemoloških prepostavki te interesa književne znanosti, Dizdarevo pjesničko djelo postiglo i do kraja učvrstilo status jedne od neprijepornih kanonskih vrijednosti bošnjačke i ukupne bosanskohercegovačke književnosti. Štaviše, značajno kritičko i književno-historijsko zanimanje za književni rad ovog autora te, možda još i više, njegovo ukupno kulturno recipiranje, bez imalo sumnje, Maka Dizdara učinit će referentnom književnom figurom u razumijevanju kako brojnih i nužno raznolikih ovdašnjih književnih pojava, tako i pojedinačnih književnih opusa ne samo u vremenu kojem ovaj autor pripada. Uz rade Meše Selimovića, Skendera Kulenovića, Derviša Sušića te, u širem vidokrugu, još tek nekolika autora, Dizdarevo književno djelo, zapravo, velikim dijelom postat će i jedno od onih mjerila prema kojima se shvataju prijelomni, ključni ili reprezentativni događaji u bošnjačkoj i/ili bosanskohercegovačkoj književnosti, njezine

odlučujuće raskrsnice i nove polazne tačke, žarišta, ishodišta i vrhunci novih evolutivnih procesa ili, barem, prepoznatljivi trendovi i prominentni književnopovijesni obrasci, koncepti i procedure. U tom smislu, razlučujući opće od pojedinačnog, principijelno od akcidentalnog ili temeljne zakonitosti od sporadičnih pojava, književna historija – iako, istina, već samom svojom prirodnom nužno reduktivna i uvijek rezultat i onog sadašnjeg koliko i predodžba o samoj prošlosti – pjesništvo Maka Dizdara posmatrat će pritom na najmanje tri komplementarna načina: i kao jednu od monumentalnih pojava u književnosti BiH, i kao njezin novi literarno-estetski prag i novu razvojnu osnovu, ali i kao svojevrsnu rezultantu ukupnih procesa emancipacije i verifikacije jedne literature, počev od stvarno skromnih ili tek u lokalnim okvirima primijećenih vrijednosti, preko mučnog razdoblja traženja novih umjetničkoizražajnih modela te njezina šireg prepoznavanja i institucionalnog prihvatanja, pa do cjelovite afirmacije kako u umjetničkom smislu, tako i u smislu društvenokulturalnog priznavanja i uvažavanja.¹ Otud, prvenstveno zahvaljujući pojavi *Kamenog spavača*, književno djelo Maka Dizdara i jeste razumijevano kao izuzetna referenca ne samo bošnjačke i/ili bosanskohercegovačke književnosti već i ovdašnje kulture uopće, pa će tako i Dizdareva pozicija u književnom kanonu te općenito cjelini kulturnog pamćenja na izvjestan način postati i jedna od amblematičnih, izrazito reprezentativnih simboličkih oznaka supstancijalnih i statusnih promjena književnog i ukupnog kulturno-društvenog života BiH. Zbog svega toga, čak i kad su odveć simplificirane ili romantičarski zanesene idejom progresa nacionalnog književnog kanona (što je, također, katkad slučaj), nimalo nisu nerazumljive u općoj kulturnoj recepciji Dizdareva djela prisutne manje ili više dosljedne paralele i važne generičke veze između razvoja jednog književnog opusa i literature te cjeline kulture kojoj on pripada.²

Pjesništvo Maka Dizdara nije, međutim, samo izrazito bitan predmet kulturnog pamćenja i naknadnog monumentalno-kanonizacijskog interpretiranja prošlosti nacionalne književnosti i kulture, već je Dizdarevo djelo i samo po sebi mjesto vrlo snažnog kulturnog memoriranja, njegov bitan,

1 Za bosanskohercegovačke književnoznanstvene prilike, izuzetno je velik popis radova o pjesničkom djelu Maka Dizdara. Među onim najznačajnijim valja, međutim, istaći prije svega studije Enesa Durakovića (1979, 1981, 1988), inače već gotovo 30 godina najuspješnijeg tumača Dizdareva pjesništva, Midhata Begića (1972, 1981) i Kasima Prohića (1974), dok među onima iz posljednjih godina pažnju mogu privući radovi Francisa R. Jonesa (2004), Rusmira Mahmutčehajića (2007) ili, pak, Adijate Ibršimović-Šabić (2006), autorice koja će sasvim nedavno ponuditi interesantne i vrijedne, a kod nas vrlo rijetke komparatističke uvide u pjesništvo Maka Dizdara.

2 Treba napomenuti i to će pjesničko djelo Maka Dizdara, prvenstveno *Kameni spavač*, biti polazištem i za razmatranja o „bosanskom duhu u književnosti“ (usp. Filipović 1967).

djelatni subjekt. Jasno je, naravno, da se ovakvo što najizravnije odnosi na *Kameni spavač*, u kojem su čak i formalni okviri i drugi relevantni indikatori kulturnog pamćenja gotovo u cijelosti ogoljeni, ali, isto tako, svijest o kulturnoj memoriji u pjesništvu Maka Dizdara može se pratiti u cjelini autorova opusa, počev već od Dizdareva prvjaca – međuratne zbirke *Vidovopoljska noć*, preko u mnogo čemu eksperimentalne i inovativne poratne poeme *Pli-vačica* (1954) te, naročito, vremenom sve zrelijih i uspjelijih pjesničkih zbirki, kakve su *Okrutnosti kruga* (1960), *Koljena za Madonu* (1963), *Minijature* (1965) i *Ostrva* (1966) ili, pak, posljednja *Modra rijeka* (1971). Spajajući individualno-lično i nadlično-kolektivno onako kako to književnost inače čini, sva ova pjesnička ostvarenja, naime, vrlo intenzivno odnosit će se kako prema vlastitom kulturnom kontekstu, tako i prema povijesti kulture, nastojeći u pravilu aktivno učestvovati i/ili intervenirati u procesima konstituiranja ukupnog kulturnog diskurza svojeg trenutka. Nerijetko bivajući među prvim glasnicima onog što svako novonastupajuće književno-kulturalno razdoblje prepoznaje kao vlastitu „novu osjećajnost“, Dizdarev ukupni pjesnički rad će ili najozbiljnije narušavati, pa čak i konačno dokidati ono što je u njegovu vremenu predstavljalo ideološki zadato književnokanonansko pravilo ili neku vrstu „obavezognog kulturnog sjećanja“, ili će, pak, presudno oblikovati neke od najutjecajnijih književnotradicijskih struja i nove kulturnomemorijske obrasce u bošnjačkoj i ukupnoj bosanskohercegovačkoj književnosti tokom druge polovice 20. st., stvarajući tako osnovu za različite tzv. autoregulativne memorijске formacije njezinih kasnijih postkanonskih kulturnih supsistema.

Književni rad Maka Dizdara trajao je cijelih 35 godina, i obuhvata tri jasno prepoznatljiva poetičko-kulturalna razdoblja u razvoju savremene bošnjačke i/ili bosanskohercegovačke književnosti. U rasponu od *Vidovopoljske noći*, pa do *Modre rijeke*, Dizdarevo pjesništvo kreće se od međuratnog doba ubrzanog književnog razvoja i njegova izrazito kompleksnog miješanja elemenata različitih književnih usmjerenja, posebno elemenata avangardnih poetika i elemenata tzv. socijalne literature, preko poratnog postepenog oslobođanja od zadatih revolucionarnih zahtjeva ideološke funkcionalizacije književnosti, pa do, konačno, liberaliziranog vremena književnog modernizma i dominacije literature prvenstveno egzistencijalističkih poetičkih značajki. Pritom, kako je već primijetila književna historija, svojevrsnu sabirnu tačku ovog složenog djela predstavlja u širim okvirima prijelomna pjesnička zbirka – *Kameni spavač*, koji – riječima Enesa Durakovića – „sabire i asimilira svekoliko književno iskustvo Maka Dizdara“, reprezentirajući mjesto u kojem se „zrcali i zbira čitav jedan stvaralački put i pjesnička sudbina“ (Duraković 1981: 34).

Pa ipak, to svojevrsno teleološko modernističko smirenje što ga Dizdarevo pjesništvo doživljava u *Kamenom spavaču* neće, međutim, isključiti različite unutarnjičevne kulturnalne transformacije i kulturnotransakcijske procese što ih u složenoj vlastitoj genezi prolazi cjelina autorova opusa, a koji tako postaje i dramatičnim mjestom brojnih kulturnih turbulencija šireg značaja, sa svojim manje ili više specifičnim kulturnomemorijskim potencijalima.

II

I u kritičko-književnohistorijskom i u ukupnom javnom diskurzu, *Vidovopoljska noć* Maka Dizdara ponajviše odstupa od onog što se, prvenstveno u dominantnom ozračju *Kamenog spavača*, u međuvremenu konstituiralo kao opća kulturna percepcija autorova djela, zbog čega, uz rijetke izuzetke, najčešće i danas, onda kad je pjesnikovo djelo već odavno dovršeno i stvaralački zaokruženo, izostaju ozbiljnija razmatranja ove zbirke, kako s obzirom na cjelinu Dizdareva opusa, tako i s obzirom na njezino mjesto u širim književnim zbivanjima i procesima međuratnog doba.³ Nastala u vremenu kad i u bosanskohercegovačkom, kao i uopće ondašnjem širem jugoslavenskom kontekstu jedno od važnih i utjecajnih književnih usmjerenja predstavlja tzv. socijalna literatura i njezina klasnim odnosima determinirana poetika, *Vidovopoljska noć* kao primarni književni zadatak prihvatiće, naime, ideološko-etičku obavezu revolucionarnog buntovništva i odlučnog konačnog razobličenja socijalnih nepravdi, uslijed čega će devetnaestogodišnji pjesnik poetski diskurz podrediti ideji i osjećaju kolektiviteta, ostavljajući postrani u pravilu cijeli kompleks individualnog i ličnog. *Vidovopoljska noć* svoj cjelovit, i književni i društveni smisao pronaći će, dakle, u nerijetko patetičnom, deklamacijsko-retoričkom i crno-bijelo oštrot razgraničenom uživljavanju u kolektivno stanje s one strane socijalne pravde, pa tako u Dizdarevoj prvoj pjesničkoj zbirci zaista teško da je moguće i naslutiti svu onu inovativnu poetsku snagu kojom će, kao jedna od najvažnijih pokretačkih sila čitave jedne nove književne generacije,

3 Među izuzecima ove vrste jeste upravo vrlo temeljito i inspirativno analitičko-interpretativno viđenje *Vidovopoljske noći* koje je svojevremeno ponudio Enes Duraković te, iako znatno manjim dijelom, Midhat Begić. Duraković u svojim radovima redovno skreće pažnju na važnost uopće rane pjesničke faze Maka Dizdara te je, uz elaboraciju nekih od mogućih veza s kasnijim autorovim opusom, argumentirano i uvjerljivo smješta u izrazito specifičan poetički kontekst međuratne književnosti u BiH, nudeći istovremeno i poticajne ideje za potpunije ili znanstveno primjerenije razumijevanje ovog kompleksnog razdoblja u razvoju kako bošnjačke, tako i bosanskohercegovačke književnosti 20. st. uopće (usp. Duraković 1979, 1981, 1988). Zbog svega ovog, i ovaj rad neke od svojih postavki temelji upravo na tragu onog čitanja Dizdareva pjesničkog djela koje je ponudio ovaj književni historičar.

kasnije djelo Maka Dizdara izmijeniti i pojavne oblike i suštinsko stanje bilo bošnjačke, bilo bosanskohercegovačke književnosti 20. st. Tom općem izostanku karakteristične dizdarevske literarne originalnosti neće pomoći niti će ga ublažiti čak ni prisustvo elemenata ekspresionizma i niz oneobičenih i, iz tradicije gledano, atipičnih inovacija avangardne provenijencije.

Veze, međutim, između *Vidovopoljske noći* i cjeline kasnijeg Dizdareva opusa dakako da su prisutne i mimo zajedničke figure autora, te se one ogledaju – kako je i dosad primijećeno – i u pojedinačnim lajtmotivskim autorskim preokupacijama i stalnim pjesničkim mjestima, kakva je, recimo, Dizdareva grčevita kontinuirana vezanost za primalna pitanja smrti, propadljivosti i neizvjesnosti smisla ionako krvake ljudske egzistencije, a koja će, uz druge interese, autorovo djelo pratiti od prvih međuratnih književnih pokušaja, pa kroz svaku kasniju pjesničku zbirku i jedan cijeli ljudski vijek, ispunjavajući neke od najpoznatijih ili najupečatljivijih Dizdarevih stihova. No, jedna od – čini se – barem jednakov vrijednosti spojnica *Vidovopoljske noći* i onog što će tek kasnije uslijediti u Dizdarevu pjesništvu, pa tako i element koji ovoj, u pravilu marginaliziranoj zbirci može ponuditi osnovu za čvrše srastanje s dominantnim sadržajima kulturnog pamćenja u povodu Dizdareva djela, jeste upravo i ona njezina osobina koja se najčešće spominje u kontekstu manje ili više oštred kritičkih zamjerki na račun odveć transparentne pripadnosti zbirke poetičkoj struji socijalne literature – interes za, u suštini, marginaliziranu i egzistencijalno ugroženu socijalnu, historijsku ili intimnu drugost. Takvo što, naime, značajka je koja se na različite načine tradira kroz cjelinu Dizdareva pjesništva, postajući izuzetno često upravo onaj stožer oko kojeg će se vremenom konstituirati kulturno različite poetičke formacije svekolikog autorova djela, ali i najveći dio razloga za pjesnikovo povlašteno mjesto u ovdašnjem kulturnom pamćenju. U ovom smislu, *Vidovopoljska noć*, upravo stoga što i u književnoj stvarnosti i u kritičko-književnohistorijskoj interpretaciji Dizdareva djela predstavlja njegov rubni fenomen, čini se mogućom alternativnom polaznom tačkom za preispitivanje najkarakterističnijih obilježja ukupnog pjesništva Maka Dizdara, tim prije što će se sve kasnije važne promjene u Dizdarevoj poetici i kulturnom statusu njegova pjesništva dešavati u otklonu i uopće vrlo složenom odnosu prema evidentnom pragmatizmu književnog angažmana koji podrazumijeva ova rana, početnička autorova zbirka. Taj put značajnih poetičko-kulturnih promjena gotovo sasvim vjerno pratit će hronologiju ukupnog Dizdareva pjesništva te stanja i zbivanja u širem društveno-historijskom kontekstu autorova književnog rada.

III

Ukupno pjesništvo Maka Dizdara može se odrediti kao pjesništvo vrlo modernog, građanskog i humanocentričnog senzibiliteta, pa će po svemu svoj istinski kontekst pronaći u poetici i cjelini kulturnog projekta i šire i uže shvaćenog razdoblja modernosti, posebno u njegovoj egzistencijalističkoj varijanti i njezinoj upitanosti nad smisлом sveukupnog ljudskog bivanja te pojedinačnim mogućnostima individualnog čovjekova života. Modernističko-egzistencijalistički diskurz u Dizdarevu pjesništvu, nesvakidašnje priroden piševoj poetici, postajat će pritom sve intenzivniji na putu od *Plivačice*, preko *Okrutnosti kruga*, *Koljena za Madonu* i drugih autorovih pjesničkih zbirki ovog vremena, pa do *Kamenog spavača* i *Modre rijeke*, gdje će, kao u sušinski nerazdvojivoj cjelini, doživjeti svoj vrhunac, toliko upečatljivo i superiorno da se – pomalo fatalističko-mistički – i čini nužnim autorov naprasni, smrtni kraj, kao nepatvorenno otjelovljenje ispunjenja i dovršetka pjesnikova modernističkog sna. Početak ovakvog Dizdareva pjesništva i jednog neizvjesnog, ali na kraju ipak smislenog pjesničkog puta, i to ne samo formalni, leži, međutim, i u diskurzu socijalne literature autorove *Vidovopoljske noći*.

Naime, onaj potencirani Drugi koji će u socijalnoj, historijskoj ili intimnoj perspektivi u cijelosti napučiti pjesnički diskurz Maka Dizdara, svoj skriveni, čvrsto zapretani, ali nipošto zanemarivi početak u autorovoj pjesničkoj судбини pronalazi već upravo u *Vidovopoljskoj noći*, i to ne samo u onim rasutim ostacima individualno-ljudskog *ja* pod strogim i krutim proskriptivnim obrascima ideologizirane i monofone poetike socijalne literature, već i u samom naročitom proleterskom *ethosu* ovog književno-kulturnog kompleksa. Jer, ma koliko često bile preuzete iz propisanih literarnih mjerila i zadatih, ideoloških literarnih smjernica, te ma koliko bile ograničene nizom striktnih ili reduktivnih poetičko-etičkih pjesmotvornih principa, buntovne, nervozne, desperatne, groteskne ili naturalističke slike vidovopoljskih stratišta i radničkih utočišta – „opservirani i doživljeni fragmenti iz neposredne stvarnosti“ – itekako će zrcaliti potonja Dizdareva „razmirja“ i „razboje“, odnosno istu onu „nepomirljivu dvojnost svijeta“ (Duraković 1981: 11, 9) koja će biti opsesivnom i mučnom temom cjelokupnog kasnijeg Dizdareva djela.⁴ Istina,

4 Potvrdu ovom moguće je naći i u riječima samog pisca, u njegovu osvrtu na pjesničku zbirku *Kameni spavač*, gdje će Dizdar izuzetno dobro prepoznati unutrašnje veze svojeg pjesništva, srećom bez onog u književnosti dosta čestog autorskog mitologiziranja vlastitog književnog djela: „Misaoni i poetski elementi iz moje posljednje knjige vuku svoje korijene iz samih početaka moga stvaralaštva. Te korijene je lako uočiti i pratiti njihov razvoj kroz sve moje knjige. Pažljivi čitalac, koji poznaje moje djelo, prepoznaće u mojim stihovima iz *Kamenog*

u ovom poređenju i nešto čvršćem vezivanju *Vidovopoljske noći* i kasnijih Dizdarevih pjesničkih zbirki prisutne su i razlike, a one će ovaj put počivati na činjenici da je karakteristični i kontinuirani Dizdarev interes za Drugo u slučaju *Vidovopoljske noći* sagledan i ostvaren u skladu s poetikom pokreta socijalne literature, kroz, primarno, proletersku optiku socijalno-klasnih identiteta i, uglavnom, na način do kolokvijalne transparentnosti osiromašenog književnog izraza.

Ona druga bitna razlika, specifičan poetski senzibilitet koji će i konstituirati naročitu kulturnu predstavu o pjesništvu Maka Dizdara, počet će se uspostavljati tek kasnije, onda kad sam autor, insistirajući i dalje na polu drugosti, napusti preusko, simplificirano klasno određenje Drugog, proširujući tako vlastitu sliku svijeta i sagledavajući situaciju drugosti u novom poetičkom, kulturnom te društvenom kontekstu, a što će reći opet na dubinskom zasnovu onog složenog problemskog pitanja i ukupnog senzibiliteta tek načetog – ali ipak otkrivenog – u *Vidovopoljskoj noći*. U međuvremenu, Dizdarevo pjesništvo iz početničke zbirke i dalje će, nesumnjivo epigonski i bez karakterističnog autorova provokativnog ispitivanja poetskih izražajnih mogućnosti, zajedno s čitavom lijevo orijentiranom mladom generacijom autora socijalnog nezadovoljstva, odlučno i manje ili više uspješno dovoditi u pitanje utopiskske vizije spasa tradicionalne i ranomoderne kako bošnjačke, tako i uopće bosanskohercegovačke književnosti, tražeći i zahtijevajući, baš kao i cjelina kasnjeg pjesnikova rada, nove načine egzistencijalnog spasenja *humanuma*. Na tom putu, Dizdarevo pjesništvo, snagom vlastite mladosti, kao i mladosti cijelog novog književnog naraštaja, učestvovat će u pokušaju, nakon vremena književno-nacionalnog preporoda i evropske modernizacije, prvog novog velikog kulturnog preoblikovanja zatečene književne i ukupne društvene svijesti, pri čemu će, u skladu sa životnom zebnjom čitavog književnog razdoblja, po prvi put u historiji ovdašnje književnosti ozbiljno apostrofirati pitanje klanske diferencijacije kulture te, na ovaj način, nerijetko do kraja anulirati osjećaj tradicionalnog čovjekova spokoja i njegove idealizirane književno-kulturalne predstave, posebno one njegovane u patrijarhalno-prosvjetiteljskom kulturnal-

spavača iste one akcente i preokupacije o sudbini čovjeka koje sam fiksirao u svojoj prvoj zbirci *Vidovopoljska noć*.“ (Citirano prema: Duraković 1981: 34) Uostalom, vrlo slično će, govoreći opet o *Kamenom spavaču*, uočiti i Midhat Begić, primjećujući to da su pjesme iz ove zbirke „završnica [...] cijelog Dizdareva pjesničkog puta oblikujući se na daleko visokjem nivou, ali, i idejno i egzistencijalno, nedaleko *Vidovopoljske noći*, polazišta njegove pjesničke parabole. I njegov spavač ispod kamena gotovo je isti čovjek kao i izrabljenik iz duhaništa *Vidovopoljske noći*, sa istim žudnjama i bolovima, ali sa sviješću o sizifovskom uređaju svijeta i kosmosa oko čovjeka.“ (Begić 1981: 29–30)

nom okviru tzv. preporodne književnosti s kraja 19. i impresionističko-simboličkoj modernoj literaturi na početku 20. st. Uzimajući tako aktivno učešće u promjeni cjeline književnog repertoara te etabriranju novih, zamjenskih oblika kulturalnog pamćenja, rano pjesništvo Maka Dizdara u svojim najuspjelijim trenucima, sasvim u skladu s književnom praksom svojeg vremena, preuzimat će i neka revolucionarna, no ovaj put poetska stremljenja i postignuća još uvjek i samog skromnog avangardnog, mahom ekspressionističkog te, u ovoj fazi, tek djelomice nadrealističkog pokreta, a što će na kraju – tragom svijesti o mogućnosti probijanja zadatih književnih i kulturnih granica i ograničenja – postepeno stvarati i onu važnu osnovu za pjesnikov proboj u kulturu književne slobode, na početku poratne, druge polovice 20. st.

IV

Kao i u slučaju najuspješnijih stihova iz *Vidovopoljske noći*, poratno pjesništvo Maka Dizdara bit će na samom čelu promjena u diskurzu kulturnog pamćenja te će insistirati na dokidanju prijašnjih strategija kulturnog *zaborava* i afirmiranju dotad potisnutih sadržaja i oblika kulturnog *sjećanja*. No, dok će, ne zaboravljajući, istina, ni individualnojudsko lice društvene patnje, odnosno intimnu pozadinu historijske društvene marginaliziranosti⁵, Dizdar u *Vidovopoljskoj noći* ustrajavati na promjeni kulturnomemorijskih obrazaca i formi prvenstveno u smislu revolucionarnog razobličenja klasnog ustroja kulture, nova pjesnička ostvarenja u autorovu opusu značit će nove i dalekosežnije promjene kako u odnosu na ukupni kulturni kontekst, tako i u odnosu na ono što mu prethodi u samom pjesnikovu djelu.

Cjelokupno pjesničko djelo Maka Dizdara nakon *Vidovopoljske noći* pa do *Kamenog spavača*, a prvenstveno *Plivačica*, *Okrutnosti kruga* i *Koljenja za Madonu*, podrazumijevat će odlučan povratak jeziku kao mediju književnog teksta te će, za razliku od početničke zbirke i njezine preovlađujuće imanentne politike *književnog rada*, insistirati primarno na *poetičnosti književnog djela*. Ovaj važan i velik zaokret u ukupnoj Dizdarevoj poetici bit će u vrlo snažnoj sprezi s promjenama u širem kulturno-društvenom ozračju ukupnog bosanskohercegovačkog književnog života nakon Drugog svjetskog rata i složenim procesima dezideologizacije književnosti nakon godina slijepe

5 Upravo ovakvo što pokazuju ponajbolji stihovi autorove početničke zbirke poput onih u pjesmama *Retuširana sjenka*, *Vlaga na zidovima sobnim*, *Jutro duhanskih radnica* u *Katmergradu* ili *Meditacije seljaka jure na njivi*. Usljed svjesnog ograničenja opsega analitičko-interpretativnog tretmana predmetne grade, na ovom mjestu nije moguća njihova cjelovitija elaboracija, kao uostalom ni potpunija razrada drugih ideja i postavki u ovom radu.

vladavine socrealističkog projekta i njegova isključivog nametanja kategorija partijske angažiranosti kao temeljnih preduvjeta svekolike literarnosti. Sâmo, pak, napuštanje političkog pragmatizma te povratak jezičnosti i poetičnosti književnosti podrazumijevat će i temeljito transformiranje kulturnalnog pamćenja te, sad, njegovo zasnivanje na bitno drugačijim osnovama u odnosu na dotad društveno preferirane ciljeve, a otud u odnosu i na ono simplificirano razumijevanje kompleksa drugosti s kojim će u *Vidovopoljskoj noći* Dizdar ući u književnost. U ovakvoj, novoj situaciji Dizdarevo pjesništvo neće, međutim, izgubiti svaku vezu s društvenom stvarnošću, pa tako ni s društvenom osviještenošću autorove prve pjesničke zbirke – ove diskretne, ali stalne spone promijenit će, u suštini, prvenstveno svoja funkcionalno-intencionalna polazišta, pozicije s kojih se artikulira društvena zbilja te, konačno, cjelinu oblika književne ekspresivnosti, zadobivajući pritom nemjerljivo suptilnije forme i bitno drugačiji ukupni kulturni status.

Poemu *Plivačica*, koja je prva u nizu i danas značajnih Dizdarevih književnih inovacija te uopće „jedna od naših najboljih poema“ (Vučetić 1972 [1998]: 349), kritika i historija književnosti s punim pravom smatraju jednim od prvih djela modernističkog književnog vala u BiH.⁶ Njezin svijet neće više biti svijet revolucionarnog borbenog zasnova i kolektivnih emocionalnih uzleta kao u književnosti NOB-a i jugoslavenskog socrealizma, već će se, naprotiv, u *Plivačici* u punom glasu javiti individualizirano ljudsko *ja*, iznova pronađeno nakon više od desetljeća stroge ideološke službe književnosti. Vrijednosti koje apostrofira ova poema otud su suštinski drugačije u odnosu na one zahtijevane dužnosti *ratnog sjećanja i poratne revolucionarne opomene* književnosti pret-hodne paradigmе, pri čemu njihov smisao nije više, kao u *Vidovopoljskoj noći*, limitiran na socijalno-klasni kompleks, već se ovaj put tiče prvenstveno marginalizirane ljudske intimne drugosti u najširem smislu. Takvo što, na drugoj strani, dovest će do izrazito velikih promjena u ukupnom kulturnom statusu *Plivačice* i njezinim kulturnomemorijskim potencijalima.

6 Osim Enesa Durakovića (1979, 1981, 1988), na ovakvo što, vrlo pronicljivo i blisko današnjem senzibilitetu, pažnju skreće, uz ostale, i Midhat Begić: „*Plivačica*, danas unazad viđena, sve je to unekoliko nagovještavala svojim raskidanjem sa dotadašnjim znatno klišetiziranim načinom pisanja, u prozi kao i poeziji, sa otužnim heroi-sentimentalizmom. Prostrujala je kroz te stihove jedna nova osjećajnost, novo ljudsko i poetsko opredjeljenje, za apsolutnu slobodu traženja, dosizanja sjenke tražene sreće, individualne afirmacije čovjeka i pjesnika, jurenja i pod cijenu smrti za nečim što i samu smrt može da premosti. To je u poemu dato kao plivačka jurnjava u morskim talasima za ženom, plivačicom, pri kojoj i posljednji, ustrajali mladić, gine u ljubavnoj ekstazi koja je isto što i prevladana smrt [...].“ (Begić 1981: 23–24)

Iako koristi genološki okvir u ratu afirmiranog žanra poeme, žanra koji se tokom NOB-a gotovo kanonizirao kao istinski žanr Revolucije, *Plivačica* svoj lirsko-narativni zasnov temeljito će redefinirati i iskoristiti za radikalnu obnovu u međuvremenu gotovo u cijelosti zamrlog, pa čak unekoliko i prohibiranog diskurza ljubavnog pjesništva, te svoju revolucionarnost ne ostvaruje više u obliku patetičnog herojsko-ratničkog *ethosa* već ekstatično oslobođenog ljudskog *erosa*. U središtu *Plivačićina* svijeta nije više pozicioniran monumentalni lik asketskog domoljuba kao funkcija pune moralne ispravnosti ili strogog društveno-partijskog čudoređa, već strasnim univerzumom poeme u punoj svojoj tjelesnosti dominira doslovno *go čovjek* u stanju užarene ljubavno-erotske žudnje i nezaustavljive tjelesne pomame. Sva od erotiziranog mesa – u strasti izgarajućeg ženskog i muškog tijela, *Plivačica* će nesumnjivo predstavljati mjesto sunovrata društvenog birokratiziranog, malograđanskog idealja i, štaviše, njegova cjelovitog ironijsko-satiričnog najprije razotkrivanja, a potom i konačnog dokidanja, ali će, isto tako, predstavljati i mjesto dosezanja čovjekova novog, istinskog, individualiziranog i intimiziranog egzistencijalnog smisla. Upravo zato, *Plivačica*, i kako njezina obnažena žena „*obasjana biserom / u školjkama očiju / crna od tajne*“, tako i njezin „*sneni spavač / napet od volje za otkrovenjem / svog bića / ciganin ili pjesnik / to niko nije znao reći*“ (Dizdar 1981a: 57–58), nije nipošto isključivo materijalna – kako se, možda, čini na prvi pogled – već se iza nesputane siline materije u poemi uspostavlja nova, nepatvorenno humana vizija panerotsko-mističkog egzistencijalnog spasa u svijetu zabranjenog i nedostupnog smirenja u (božanskom) Apsolutu. Jer, s jedne strane, „prividna rapsusnost hedonističkog ljubavnog sižea preobražava se kod Maka Dizdara u univerzalnu dramu iskonskog susreta čovjeka i univerzuma sred mediteranskog pejzaža otvorenih prostora neba, mora i svjetlosti“, dok, s druge strane, ovakva *Plivačica* „predstavlja i metaforu oslobođenog pjesništva i čovjekove neutažive žudnje za neomeđenim prostorima slobode“ (Duraković 1981: 19). Imperativ slobode, i umjetničke i ljudske, marginalizirana je intimna čežnja u totalitariziranom društvu koju će, kao potisnuto i do kraja zatomljenu drugost, Dizdar uostalom vrlo jasno asocirati i naizgled slučajnim pjesničkim ogrešenjima (npr. „*mladić [...] / oslojen ramenom snage / na kabinu / zabranjenih dana*“, „*ravnopravno je udisao nebo / i hodao hodom čovjeka od krvi*“ i sl.), tim, naime, naročitim rasjedima u idejnem aspektu poeme i značajnim referencama spram društvene stvarnosti, a pogotovo trostrukim refreničnim zazivima čovjekove nesputanosti i međuljudske jednakopravnosti: „*Ovdje su ježevi bodljivi za sve noge / ovdje su galebovi plavi / za sve snove*“ (Dizdar 1981a: 57–59, 61–62).

Zasnovana na modernističkoj ideji građanskog individualizma i usmjereni na istraživanje ekspresivnih mogućnosti jezika te, usto, bliska nekim poetičkim postavkama nadrealizma, *Plivačica* će u mnogo čemu predstavljati paradigmatski primjer cjeline kasnijeg pjesništva Maka Dizdara u širokom rasponu do pojave *Kamenog spavača*, tim prije što se upravo ovdje na naj-reprezentativniji način počinju ostvariti ona važna i presudna odstupanja od suženog horizonta tematizacije drugosti u *Vidovopoljskoj noći* kao i ukupnog šireg poetičkog koncepta koji prethodi ovoj poemi. Kao takva, *Plivačica* predstavlja i karakterističan primjer Dizdareva polemiziranja s redukcionističkom kulturnomemorijskom svjesti ideološki angažirane književnosti u nimalo beznačajnom razdoblju od tridesetih pa gotovo sve do početka pedesetih godina 20. st., a samim tim i važno mjesto generiranja i afirmiranja novih oblika kulturnog pamćenja. Jer, vođena poetskim, a ne političkim smisлом književnog stvaranja te, kao takva, okrenuta pojedinačnoj ljudskoj судbini, *Plivačica* se mogla realizirati isključivo u *naglašeno* lirsko-intimnom diskurzu, a što će, pak, za rezultat imati kreativnu obnovu kulturnog sjećanja na izuzetno široko područje kako nacionalne, tako i transnacionalne lirske tradicije. Upravo u ovom okviru svoju punu važnost dobivaju u kritici i književnoj historiji višestruko elaborirana pitanja veza zrelog pjesništva Maka Dizdara i ovdasnje sevdahlijske ili divanske tradicije, modernog bilo čatićevsko-huminskog poetskog senzibiliteta, bilo onog kasnijeg – kulenovićevsko-selimovićevskog itd., odnosno i sama autorova referiranja na velike svjetske liričare iz najrazličitijih književnih i kulturnih tradicija poput Omara Hajjama, Rabindranatha Tagore ili Walta Whitmana (usp. npr. Duraković 1981: 20–26 i d.).

Tragom *Plivačice*, polifono umnožavanje kulturnomemorijskih obrazaca u Dizdarevu pjesništvu nastavlja se i u kasnijim autorovim pjesničkim zbirkama, pogotovo u *Koljenima za Madonu*, čiji je – i s obzirom na vremenske okvire nastanka pjesama – ova poema prirodni sastavni dio,⁷ te u *Okrutnosti kruga*, gdje će do izražaja sve više dolaziti *pravo pjesnika na tugu*, nekad, u optimističkom svijetu zagovaranog socijalističkog progrusa, heretično i uopće nepoželjno melanholično pamćenje tragične strane ljudske povijesti.⁸ Jer, iako u mnogo čemu i različite – prvenstveno u smislu vezivanja za ili liniju pjesništva ljubavne inspiracije ili, pak, liniju pjesništva esencijalnih pitanja čovjekove egzistencije – obje ove pjesničke zbirke podrazumijevat će i daljnji razvoj novog pjesničkog senzibiliteta Dizdareva djela, ali i nove temelj-

⁷ Iako objavljene tek 1963., pjesme iz zbirke *Koljena za Madonu* nastale su u vremenu od 1951. do 1956. godine (usp. Duraković 1981: 20).

⁸ Usp. smjeli poratni esej Ivana Focha *U odbranu pjesnika koji su tužni* (1954).

ne locuse anuliranja kulturalnog zaborava i obnove pamćenja. Upravo u ovom smislu, uz druge, moguće je razumijevati i stihove pjesme *Poziv*, jedne od prvih u *Okrutnóstima kruga*, gdje eksplícitni poticaj na avanturu duha i potraga za tajnom ljudskog bića uistinu predstavljaju i otkrivanje novog kulturalnog prostora i pjesničke imaginacije i stvarne, životne čovjekove akcije: „*A sad / hajdemo / konačno sada podimo jasno / u onaj hod nevidovni / konačno / sada / tamo // tu je u torbi hljeb i kamen / tu je nož / i srce // podimo tamo gdje ne znamo sjećanjem / da ikad smo i ičim bili / odakle smo tamo zaista odavno / u sebe ovakve došli / u sebe ovakve / kakvi se nismo / ni skrili / ni snili*“ (Dizdar 1981a: 73).

I kad govori prvenstveno o ženi, i kad primarno sublimira egzistencijalno iskustvo čovječanstva, Dizdar otud i u *Koljenima za Madonu* i u *Okrutnóstima kruga* provodi naročitu reviziju kulturalnog pamćenja te na redefiniranim, iz ideološkog središta pomaknutim osnovama artikulacije društveno-životne zbilje i ovaj put sredstvima pjesničke umjetnosti radikalno preokreće ustaljeni kulturalni poredak, sad još cjelovitije u središte vrednosnog sistema postavljajući emocionalno prepregnutog pojedinca i njegovu dotad skrivenu percepciju vlastitog položaja u svijetu. Upravo odatle dolazi i diskurz u punoj snazi probuđene divinizirane ženskosti u *Koljenima za Madonu*, sa svojim ponesenim uzletima ljubavne čežnje i strmim padovima u ljubavnu sumnju i bol, i široko zasvođena arheologija ljudske patnje te čovjekove egzistencijalne izgubljenosti u *Okrutnóstima kruga*. Usmjeren na otkrivanje egzistencijalne tajne cjeline univerzuma – „*Jedno uho okrećem prema talasima i školjkama / a drugo / prema onim koji hodaju uspravno*“ (*Ibidem*: 124) – tajne ukupnosti onog znanog i neznanog, zapamćenog ili zaboravljenog čovjekova svijeta, Mak Dizdar i njegov pjesnički subjekt, slično *Plivačici* i njezinu „snenom spavaču“, i u *Koljenima za Madonu* i u *Okrutnóstima kruga* ustrajava naprsto na daljnjoj afirmaciji individualnosti kao prešućivane intimne ljudske drugosti, mada ni ovdje ne zaboravlja na realnost društvene čovjekove egzistencije. Tako će i u ovim dvjema pjesničkim zbirkama, kao i u preostalom autorovu djelu nastalom u vremenu od *Plivačice* do *Kamenog spavača*, biti artikulirana i socijalna pitanja, ali, za razliku od *Vidovopoljske noći* i uopće tzv. angažirane književnosti, ovaj put tek u skladu sa sve većim udjelom elemenata poetike egzistencijalizma, kao, naime, aspekt modernistički shvaćenog identiteta i ukupnog čovjekova položaja u egzistencijalno nesklonom mu svijetu.

Svim ovim velikim promjenama što se dešavaju u pjesništvu Maka Dizdara, a koje, pak, nisu bile samo književne, već su vrlo intenzivno učestvovale u nerijetko subverzivnim transformacijama općeg kulturalnog diskurza, pjesnik

se nesumnjivo približavao *Kamenom spavaču* – pjesničkoj zbirci koja će, bez presedana, napraviti konačan i potpun prijelom u bošnjačkoj i ukupnoj bosanskohercegovačkoj književnosti i kulturi, preokret nakon kojeg dotad postojeća literarno-kulturalna mjerila nisu mogla ostati ista. I *Plivačica*, i *Okrutnosti kruga*, i *Koljena za Madonu*, baš kao i *Minijature* ili *Ostrva*, predstavljale su itekako važna mjesta uspostave novih tradicijskih struja u književnosti BiH, ali ipak ni pojedinačno ni kao cjelina nisu uspjele ostvariti ni do kraja cjelovite vlastite pjesničke svjetove ni onu monumentalnu novinu koja je već sama po sebi predstavljala kraj jednog i početak drugog, bitno drugačijeg književno-kulturalnog razdoblja, barem ne onako kako je to učinio *Kameni spavač*.

V

„Već danas je vidljivo da nije *Kameni spavač* samo glavna zbirkica pjesnikova, već i knjiga pjesama sasvim izuzetna, čudno sačinjena kao cjelovita gradnja, sva spomenički nazočna, te njome i sva ostala Dizdareva poezija dobija sjaj i značaj“ – odlučan je sud koji će svega nekoliko godina nakon njegove pojave, bez osvrtanja na nekad u književnoj znanosti važni princip „historijske distance“, izreći ugledni Midhat Begić u povodu ovog fundamentalnog autrova djela (Begić 1972 [1998]: 350). Jer, kako je također svojevremeno primijetila akademika kritika, „sve ono što se ‘zbivalo’ u poeziji Maka Dizdara u tridesetpetogodišnjem stvaranju i nosilo oznaće i atmosferu, boju i aromu vremena u kojem je nastajalo, pojavljuje se iznova u *Kamenom spavaču*, ali estetski dozrelo, poetski kristalizirano, lišeno slabosti i naplavina trenutka“ (Duraković 1981: 34), što je, pak, konstatacija koja izrazito precizno definira poziciju Dizdareve ključne pjesničke zbirke unutar ukupnosti njegova djela, ali isto tako predstavlja i moguću osnovu za cjelovitije razumijevanje onih složenih ne samo književnih već i kulturnih transformacija koje će *Kameni spavač* učiniti knjigom nemjerljivog značaja unutar cjeline današnjeg bilo bošnjačkog, bilo uopće bosanskohercegovačkog književno-kulturalnog kanona. Ovom nastojanju pomoći će i opet sasvim prihvatljiva hipotetička konstatacija „da je jedna od osnovnih vrijednosti *Kamenog spavača* u tome što su se u njemu sretno saželi i topli sjaj zavičajnog ognjišta i odsjaj univerzalnih saznanja ljudske sudsbine“ (*Ibidem*), ideja koja, nimalo slučajno, u cijelosti korespondira s drugom važnom Begićevom tvrdnjom, onom, naime, da je *Kameni spavač* „mozaička zbirka, upravo kakva je bosanskohercegovačka tradicija s prepletom stranih kulturnih uticaja, ali i s osobrenom sugestijom sinkretičnosti oblika“ (Begić 1981: 31).

Nastao u, vrlo vjerovatno, najodlučnijem trenutku razvoja savremene bošnjačke te cjeline bosanskohercegovačke književnosti, odnosno u vremenu kad ovdašnja književnost i kultura u novim, ideološki nešto povoljnijim društvenim okolnostima, zadobivaju možda i posljednju šansu za konačno pronaalaženje i rješenje problema vlastitog identiteta, *Kameni spavač* Maka Dizdara postat će jedna od njegovih najjačih razvojnih sila, primarno s obzirom na bosanskohercegovačke složene unutrašnje razvojno-kanonizacijske procese i određenja, a potom i u smislu širih odnosa u nekadašnjoj jugoslavenskoj inter-literarnoj i interkulturnoj zajednici.⁹ Ovo autorovo djelo na superioran način kreativno je, pritom, asimiliralo sve suštinske težnje ukupnog onovremenog književnog i kulturnog stanja u bosanskohercegovačkoj sredini, i, dakle, njezine buduće projekcije, usmjerene izvan uskih, lokalnih okvira, ali i naročito naslijeđe prošlosti, koje će upravo šezdesetih godina 20. st. vrlo intenzivno tražiti svoje konačno razrješenje. Kao ovakva, Dizdareva temeljna pjesnička zbirka postat će mjestom ukrštanja najrazličitijih književnih, društvenih i ukupnih kulturnih opcija i koncepata, mjestom polifonog presijecanja čitavog niza različitih diskurza kako onih sa sinhronijske, tako i onih s dijahronijske ravni, pri čemu će ovaj neuralgični kompleks sam *Kameni spavač* učiniti prostorom njihova dijalogiziranja i nesvakidašnje cjelovite finalne sublimacije, a što će, pak, sve zajedno, kao niz uvezanih kulturnotransakcijskih procesa, presudno obilježiti ukupni i književni i kulturni status ove knjige. U ovakvoj situaciji, udružujući, uz novi estetski domašaj, i ono pojedinačno-lokalno i ono opće-univerzalno, prolazno i trajno, jučerašnje koliko i sutrašnje, *Kameni spavač* gotovo da i nije mogao ne postati i fundamentalnim predmetom kulturnog pamćenja bosanskohercegovačke sredine, tim prije što je, očito, i sam bio mjestom u kojem su se razrješavala neka od najvažnijih pitanja ovdašnje kulturne memorije.

Osnovu za takvo što, na drugoj strani, *Kameni spavač* Maka Dizdara pronaći će primarno u mitopoetskoj reinterpretaciji ukupnog egzistencijalnog *toposa* zaboravljenе srednjovjekovne bogumilsko-heretične Bosne – u, naime, literarnom rekreiranju cjeline njezina kulturnog značenja, prije svega situacije njezine historijske, socijalne i intimnoljudske drugosti. Diskurz o Drugom i ovdje je, dakle, polazište autorova književnog rada te stožer sličnosti i

9 Ovaj složeni kontekst nastanka *Kamenog spavača* vidljiv je i u Filipovićevu eseju *Bosanski duh u književnosti – šta je to?* (kojem je, kao što je poznato, ovo pjesnikovo djelo konkretan povod), ali i uopće u činjenici da upravo u ovo vrijeme začinju se ili počinju vremenom sve intenzivnije znanstvene i društvene rasprave o dotad još uvijek neriješenom važnom i teškom pitanju bosanskohercegovačkog književnog, jezičkog i ukupnog kulturno-društvenog identiteta (usp. npr. i: Kodrić 2007).

razlika u odnosu na prethodno pjesnikovo djelo, pa je ponovo u vezi s dalnjim prevrednovanjem kompleksa kulturnog pamćenja i novom dimenzijom kako ustrajavanja na povratku jeziku, tako i na uspostavljanju što cjelovitijeg poetskog razumijevanja pitanja čovjekova života i njegova svijeta. Pa ipak, kompleks drugosti u *Kamenom spavaču* znatno je složeniji ne samo u odnosu na autorovu početničku pjesničku zbirku *Vidovopoljska noć* već i s obzirom na *Okrutnosti kruga, Koljena za Madonu* te druge zbirke koje prethode ovom pjesnikovu djelu. Jer, dok je u *Vidovopoljskoj noći* bio primarno klasno određen i vezan za simplificiranu perspektivu socijalnog tretmana Drugog, u *Okrutnostima kruga, Koljenima za Madonu* i kasnijim pjesničkim zbirkama, istina, bitno složeniji i usmjeren na demarginaliziranje lično-individualnog ljudskog *ja*, diskurz o drugosti tek u *Kamenom spavaču* postat će upotpunjeno, zaokružen i cjelovit, jedinstven i nedjeljiv kompleks, zahvaljujući kojem ova pjesnikova knjiga i postaje *totalnom knjigom*, cjelovitim pjesnikovim određenjem spram čovjekova života i svijeta, jednako kao i cjelovitim poetskim životnim programom.¹⁰

Kako, u skladu s brojnim kritičkim i književnohistorijskim pristupima pjesničkom djelu Maka Dizdara, primjećuje i Adijata Ibrišimović-Šabić, „veliki citatni dijalog“ *Kamenog spavača* s kulturnim smisлом bosanskog srednjovjekovlja ostvaren je prvenstveno na temelju umjetnosti stećaka. „Bijeli mramorovi, kami ili biligovi, arhitektonika njihove forme, reljefna plastika i epigrafski natpisi koji predstavljaju sastavni dio likovne strukture stećaka, dio su jedne autohtone umjetničke tradicije s kojom Mak Dizdar stupa u dvostruki dijalog: kao znanstvenik historiograf i kao pjesnik (Ibrišimović-Šabić 2006: 174)¹¹, zahvaljujući čemu autorova pjesnička zbirka doslovno počinje, s jedne strane, govoriti glasom Drugog i tako, na drugoj strani, u vlastiti diskurz u cijelosti uvodi njegovo ukupno i historijsko, i socijalno, i intimno iskustvo, bez njihova reduktionističkog razdavajanja. U skladu s novim i bitno drugači-

10 Vrlo slično u, istina, drugačijem problemskom kontekstu rezonira i Enes Duraković te ističe: „Dizdareva pjesnička zbirka *Kameni spavač* spada, naime, u red onih rijetkih stihobzirki koje svojom cjelovitošću, unutarnjom punoćom i duhovnom sabranošću svjedoče o vazda prisutnoj žudnji pjesnika za Knjigom koja bi u sebi zbirala svekolik smisao zemaljskog i nebeskog zbijanja. Taj san o pjesničkom ostvarenju koje bi trajnošću svoga svijeta odmijenilo tragican i kratkotrajan trepet našeg intimnog postojanja, vidljiv je i u ranijim pjesničkim zbirkama Maka Dizdara.“ (Duraković 1981: 39)

11 Studija Adijate Ibrišimović-Šabić sasvim je nedavni rad o Dizdarevu *Kamenom spavaču* na koji valja skrenuti posebnu pažnju. Autorici je, naime, uspjelo da, vrlo inspirativno, sagleda ovu značajnu pjesničku zbirku u kontekstu teorije ekfazisa te da na ovoj osnovi ostvari vrijedan prilog razumijevanju složenih intermedijalnih odnosa što se uspostavljaju između *Kamenog spavača* i srednjovjekovne bosanske tradicije stećaka kao njegove izravne inspiracije.

jim trendom „povratka povijesti“ i poetikom povijesnog samoprepoznavanja u najvećem dijelu književnosti Dizdareva vremena, u fokusu *Kamenog spavača* tako je sad prisutna figura historijske tragike srednjovjekovne bogumilske Bosne i njezina izopćenog patarena, pri čemu, međutim, njezinu „povjesnicu [...] ne ispisuju dvorski pisari veličanjem pobjedonosnih bitaka i slavnih pohoda“, već se ona „otkriva u oživljenim glasovima mrtvih i sva se slila u bolu epitaf-ske tragike ‘nevoljnih vojna’“ (Duraković 1981: 35). Taj „glas mrtvih“, sačuvan u tekstualnim tragovima davno iz pamćenja izgubljenog, zaboravljenog vremena i, sad, novog oživljen, snažno perzistira i u svojoj partikularnosti, ali isto tako transcendira ne samo svoj trenutak već i uopće pojedinačnost ukupnog iskustva drugosti, pri čemu je njegova „zavičajna melodija tek [...] uvodna fraza polifonijski razvijene i molski intonirane simfonije o čovjeku, zemlji i nebu, padu i uznesenju, bolu i spasenju“ (*Ibidem*: 38).

Izuzetna kanonska pozicija i povlašteno mjesto *Kamenog spavača* Maka Dizdara u ukupnom bosanskohercegovačkom kulturalnom pamćenju, jednako kao i autorova važna intervencija u konstituiranju sadržaja, oblika i uopće memorijskih potencijala ovdašnje kulture, tragom pjesnikova oslanjanja na kulturalni supstrat bosanskog srednjovjekovlja, bit će – očito – ostvarena prvenstveno zahvaljujući jeziku ove knjige, a zapravo onom istom okrenutošću istraživanju njegovih poetskih mogućnosti koje je Dizdar započeo već s poratnom poemom i nastavio u kasnijim pjesničkim zbirkama. Jer, upravo jezik *Kamenog spavača* kao sredstvo pamćenja i posredovanja kulturalnog smisla, kao govor koji je istovremeno i odsutnost i prisutnost, tamo i ovdje, doslovno će otjeloviti puni paralelizam između povijesti i sadašnjosti, pojedinačnog i općeg: Dizdareva pjesnička istina o historijskoj, socijalnoj i intimnoj situaciji drugosti srednjovjekovnog čovjeka zrcali ista ona pitanja koja muče i u savremenosti, i to kako ona najdublje ljudska i nesumnjivo opća – pitanja o životu i smrti, o realizaciji sepstva i vlastitom činu, sebi i drugom, i svemu onom što dileme postojanja stavljuju pred biće čovjeka kao iskušenje i nadu, tako – nimalo nevažno za ukupnu kulturalnu recepciju autorova djela – i ona pojedinačna, ona koja u ideološki uzavrelim i ovdje uvijek mučnim vremenima kontinuirano opsjedaju kolektivnu misao Dizdareva zemaljskog zavičaja.

Ovog snažnog i najmanje dvostrukog relevantnog kulturalnomemorijskog potencijala *Kamenog spavača* Mak Dizdar morao je biti svjestan, tim prije što ovu pjesničku zbirku inače karakterizira i eksplicitna autoreferencijalna osviještenost,¹² pa upravo zato najveći broj pjesama temeljnog autorova djela

12 Uz brojne razgovore i autorov istraživačko-publicistički rad u oblasti bosanske medievalistike (čiji su rezultat i *Stari bosanski tekstovi*, 1969.), ne treba zaboraviti da su pjesmama

odlikuje naročit diskurz zapisa, isповijedi, memorativa, besjede ili poslanice, zbog čega i ne čudi da cijelu knjigu i njezina četiri ciklusa (*Slovo o čovjeku*, *Slovo o nebu*, *Slovo o zemlji* i *Slovo o slovu*) otvara pjesma *Putovi*, a zatvara indikativno naslovljena pjesma *Poruka*. Upravo u ovim dvjema pjesmama, kao uostalom na nebrojeno mnogo mjesta u cijeloj zbirci, tematizira se i fenomen neuništivosti vrijednosti i nezaborava, pa *Kameni spavač*, stvoren da pamti beskonačnu i bosansku i općeljudsku povijest drugosti i njezine patnje, nerijetko i opominje ili oporučuje, opet – u vječitoj borbi Dobra i Zla – dosljedno stojeći na strani Drugog, kao npr. u *Hiži u Milama*: „*Neka je djedovska velika kuća / Uvijek i širom / Otvorena // Za one koji nikada ne mare / Za starostavne / Ni za nove / Care // Koji ne mare za kralje / Niti za bane / Ni bojare // Za njihova moćna blaga / Za dukate zlate / Za dinare / Za te / Zle / Pare // Neka je otvorena za sve ljude / Što mitnice ne minu / Al mitničare / Ne mite // Nego ih uvijek jasno i javno / I ruže / I kude // Neka su vrata djedovske hiže / Širom otvorena*“ (Dizdar 1981b: 103–104).

Otvorenost koja se kao pamćenje prošlosti i kao zavještanje za budućnost postavlja u samo jezgro vrijednosti ove jedne od ključnih pjesama Dizdareva *Kamenog spavača* tek je, međutim, jedan mogući, iako reprezentativni simptom novog prevrednovanja kulturnomemorijske tradicije autorova konteksta, čin – posve u skladu s provokativnošću novine dotadašnjeg autorova djela – dodatnog, cjelovitog otpora totalitarizirajućem središtu Moći, no i čin, u smislu povratka zavičaju, ovaj put podjednako i partikularan i univerzalan, ali u pjesnikovoj životnoj sudbini, nažalost, i konačan. Kao takav, on je nesumnjivo daleka, krajnje sublimirana transformacija onog naročitog pjesnikova etičkog opredjeljenja i saosjećanja sa situacijom čovjeka u stanju socijalne, historijske ili intimno-lične marginaliziranosti iz tad cijelih trideset godina udaljene *Vidovopoljske noći* te kasnijih pjesničkih radova, ali i važan istinski literarni odgovor na brojna goruća pitanja identiteta u bosanskohercegovačkom javnom diskurzu Dizdareva vremena, koje očito *Kameni spavač* integrira u vlastito razumijevanje „ljudske sudbine“ u egzistencijalističkom značenju ove riječi.

Kamenog spavača dodate i napomene koje vrlo često predstavljaju male sintetske radeove o zaboravljenom svijetu bosanskog srednjovjekovlja. U prvoj bilješci, npr., Dizdar je zapisao i slijedeće: „Čovjek – to je njegov svijet. // Naslov, kao i najveći broj stihova ove knjige, inspirisan je otkrivanjem zavičajnih medievalnih fenomena, u prvom redu stećaka, tih jedinstvenih spomenika u svjetskom krugu sepulkralne i artističke prakse. U svoju sliku svijeta autor je još iz ranog djetinjstva upio upečatljivo doživljaj zagonetke fantastičnih predstava sa mramorja i isprepleo je vlastitim čudenjem nad polivalentnim značenjem nerješivih upitnika i stvari, koje su se pokatkad opet otvarale na prvi odani pogled i prvi povjerljivi, bliski dodir. // Bilješke koje slijede donekle će objasniti značaj, smisao i prirodu puteva jednog dugog traganja, sukobljavanja i sporazumijevanja.“ (Dizdar 1981b: 163)

Pa ipak, sve ovo, nanovo artikulirani autorov interes i za prozaičnost zemnog života neće, naravno, reći da se Dizdarevo djelo svojim krajem odrekle onog puta alternativnih kulturnomemorijskih strategija koje je, u opreci prema pragmatizmu početničke pjesničke zbirke, počelo ostvarivati već u ranom trenutku poratnog razdoblja. Naprotiv, ono što se od vremena autorove *Vidovopoljske noći*, preko *Plivačice*, *Okrutnosti kruga*, *Koljena za Madonu* ili *Minijatura i Ostrva*, pa sve do *Kamenog spavača* i *Modre rijeke* promijenilo jeste u osnovi i to da je, tokom brojnih dramatičnih obrata književnosti i kulture, i onih ličnih i onih vezanih za širi piščev kontekst, nekadašnji mladi pjesnik književno njemušte, programske-propagandne literarne akcije postao istinskim bardom oslobođene i nepatvorene poetske, mitske esencije. A svijet mitskog svijet je što je istovremeno i zaseban i univerzalan, svoj i onog drugog, svugdje i uvijek, svijet apsolutnog pamćenja i krajnje negacije zaborava, svijet kojem je mjesto isključivo u povlaštenom sjećanju. Otišavši, s uvijek novim pitanjima i nikad dovoljno konačnim odgovorima, preko „modre rijeke“, Dizdarev pjesnički genij upravo tu se s punim pravom smirio.

IZVORI I LITERATURA

- Begić, Midhat (1972), „Epitafi kao osnova poeziji: O *Kamenom spavaču* Maka Dizdara“, U: Duraković, Enes (1998), *Bošnjačka književnost u književnoj kritici: Novija književnost – Poezija* (Knj. III), Alef, Sarajevo
- Begić, Midhat (1981), *Četiri bosanskohercegovačka pjesnika*, Svjetlost, Sarajevo
- Dizdar, Mak (1981a), *Izabrana djela – Knjiga I*, Svjetlost, Sarajevo [Vidovopoljska noć, *Plivačica*, *Okrutnosti kruga*, *Koljena za Madonu*; prir. Enes Duraković]
- Dizdar, Mak (1981b), *Izabrana djela – Knjiga II*, Svjetlost, Sarajevo [*Kameni spavač*, *Osvojena tajna*; prir. Enes Duraković]
- Duraković, Enes (1979), *Govor i šutnja tajanstva: Pjesničko djelo Maka Dizdara*, Svjetlost, Sarajevo
- Duraković, Enes (1981), „Predgovor“, U: Dizdar, Mak (1981), *Izabrana djela – Knjiga I*, Svjetlost, Sarajevo
- Duraković, Enes (1988), „Govor i šutnja tajanstva“, U: Duraković, Enes (1988), *Riječ i svijet: Studije i eseji o bosanskohercegovačkim pjesnicima XX vijeka*, Svjetlost, Sarajevo
- Filipović, Muhamed (1967), „Bosanski duh u književnosti – šta je to? Pokušaj istraživanja povodom zbirke poezije M. Dizdara *Kameni spavač*“, *Život*. 3, 3–18.
- Focht, Ivan (1954), „U odbranu pjesnika koji su tužni“, *Život*. 1.
- Ibrišimović-Šabić, Adrijata (2006), „Ekfrazis *Kamenog spavača* Mehmedalije Maka Dizdara (ili *Kameni spavač* kao ekfrazis)“, *Pismo*, IV/1, 171–191.

- Jones, Francis R. (2004), *Prevoditeljev put: O jeziku i lojalnosti u bivšim Jugoslavijama*, Buybook, Sarajevo
- Kodrić, Sanjin (2007), „Begićev udio u kanonizaciji bosanskohercegovačke i/ili bošnjačke književnosti“, *Novi Izraz*. 35–36, 57–77.
- Mahmutehajić, Rusmir (2007), *Preko vode: Uz pjesmu Maka Dizdara „Modra rijeka“*, Antibarbarus – Buybook, Zagreb – Sarajevo
- Prohić, Kasim (1974), *Apokrifnost poetskog govora*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Vučetić, Šime (1972), „O Maku Dizdaru“, U: Duraković, Enes (1998), *Bošnjačka književnost u književnoj kritici: Novija književnost – Poezija* (Knj. III), Alef, Sarajevo

MAK DIZDAR'S POETRY: CULTURAL MEMORY AND INTEREST FOR SOCIAL, HISTORICAL AND INTIMATE OTHERNESS (A SKETCH FOR LITERARY-HISTORICAL RETROSPECTION)

Summary

Mak Dizdar's (1917 – 1971) poetic work is one of the most important canonical values of Bosniak as well as the entire Bosnian-Herzegovinian literature and culture. This primarily refers to Dizdar's pivotal collection of poems *Kameni spavač* (*Stone Sleeper*) (1966), although his other works have also made a crucial and very distinctive mark on the entirety of literary and cultural context they belong to. These include his first collection of poems *Vidovopoljska noć* (*Vidovo Polje Night*) (1936), then his long poem *Plivačica* (*Swimmer*) (1954), his mature collections of poems *Okrutnosti kruga* (*Cruelty of the Circle*) (1960), *Koljena za Madonu* (*Knees for Madonna*) (1963), *Minijature* (*Miniatures*) (1965) and *Ostrva* (*Islands*) (1966), as well as his last work *Modra rijeka* (*Blue River*) (1971). We may say that this explains why Dizdar's poetry, regardless of changing literary tastes and interests taken by literary scholarship, has been – especially since the publication of *Stone Sleeper* – the subject of continuous cultural memory. Also, his poetry itself has been, with

regard to its contextual position, a focal point of powerful cultural memory, as well as its essential and acting subject. The cultural memory potential of Dizdar's poetry is most closely linked to *Stone Sleeper* and its mythical and poetical reinterpretation of the entire existential *topos* of the forgotten medieval Bogomil heretical Bosnia. But it is also the rest of Dizdar's poetry that would have an active relationship with both its own cultural context and history of culture, playing in this way important roles in constituting the entire cultural memory, especially in terms of abolishing the former strategies of cultural *oblivion* and reestablishing substance and forms of the cultural remembering, which had been repressed until then. What emerges in these processes as one of the possible intersection points of the cultural and memory potential in Dizdar's poetry is his constant interest in, essentially, marginalized and existentially endangered social, historical and intimate Other, which is a trait that permeates his entire poetry in different ways. It thus becomes the pivot on which culturally different poetic forms of Dizdar's work revolve, but also one of the main reasons for his privileged status in Bosnian-Herzegovinian literary canon and cultural memory in general. Being methodologically immersed in the basic ideas of the theory of cultural memory and other related culturally orientated contemporary concepts within literary history, this paper deals with the complex position of Mak Dizdar's poetry within the discourse of cultural memory in terms both of its subject and understanding of active cultural memory role of Dizdar's poetic work. In these terms, the analysis takes into account Dizdar's interest in the issues of Other in his social, historical and/or intimate human circumstances.

Muris BAJRAMOVIĆ

ISTORIJA BOLESTI TVRTKA KULENOVIĆA KAO METAFIKCIJA

KLJUČNE RIJEČI: *postmodernizam, poetika, metafikcija / metaproza, bošnjački roman, bosanskohercegovački roman*

U prvu generaciju postmodernista u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti svrstavamo i Tvrta Kulenovića. Njegov roman *Istorijsa bolesti* upravo zrcali poetiku postmodernizma. Kao dio te prakse u romanu su sadržane i metafikcijske strategije u pripovijedanju. U ovom se radu upravo osvjetljavaju te strategije i pripovjedački postupci.

Zadatak je svekolike umjetnosti da nekom vrstom alhemijskog postupka stvarnu stvarnost pretvara u vidljivu stvarnost.

(Tvrto Kulenović, *Rezime*)

I

Od šezdesetih godina naovamo u književnoj romaneskoj produkciji postoji značajan odmak od modernizma i njegove poetike. Bošnjački te uopće bosanskohercegovački pisci u svojim romanima prave otklon od modernističke paradigme, prvo sporadično, da bi sedamdesetih godina oni, ali i pisci u okvirima južnoslavenske interliterarne zajednice, počeli pisati prema uzusima poetike postmodernizma. No, kašnjenje je ipak bilo neminovno, tako da se *lahka, zaigrana, estetska* (Oraić-Tolić 2005:43) faza postmodernizma, realizirana u evropskom kontekstu šezdesetih i sedamdesetih, u bosanskohercegovačkom kontekstu realizira tek devedesetih, s padom socijalizma i krvavim sukobima na prostoru Balkana.¹

1 Pri ovome mislim na igrarije s tekstrom i realizaciju metaproznih strategija.

Rat protiv Hrvatske 1991/92. i zatim još strašniji protiv Bosne i Hercegovine 1992/93. ogolio je osnovne značajke postmoderne kulture i time u našoj suvremenoj umjetnosti izdvojio dvije jasno razlučene faze: prvu, imanentnu, umjetničku, zapadnu postmodernu (P I) i drugu, transparentnu, ratnu, istočnu postmodernu (P II). (Oraić-Tolić 1993: 135-151)

U razlici P I i P II čitamo Kulenovićev postmodernistički diskurs u romanu *Istorija bolesti* (Kulenović 1994), a kasnije i u *Jesenjoj violini* (Kulenović 2000). Pri tome se obje knjige naslanjaju na modele poetike svjedočenja,² s jedne strane, a s druge strane realiziraju postmodernističku *igru*³ u lyotardovskom filozofskom smislu te riječi (Lyotard 1988).

Problematiziranje pitanja pisanja i teorijskog pristupa romanu, kao i naročito poimanje mimeze u postmodernizmu, osviještenost autora i metafikcijske strategije unutar romana poetička su načela općeprihvaćena u onom što danas načelno određujemo, između ostalog, i kao osobine postmodernističkog romana. Takvu jednu poziciju “osviještenog” autora zauzima i Kulenović u romanu *Istorija bolesti*.

II

Istorija bolesti teorijski je roman s metafikcijskim karakteristikama iz domena poetičkih načela postmodernizma. Kulenović pluralističke ideje realizacije postmodernizma⁴ suprotstavlja krvavoj bosanskoj stvarnosti, tako da ovaj roman stalno ekvilibrira između teorijskih stavova postmodernizma i prakse življjenja u opkoljenom gradu,⁵ a samim tim i prakse pisanja u njemu. Kulenović pri tome kombinira metafikcijske strategije proizvodnje teksta s *načinima modernog pisanja: prekinutim slijedom, slučajnosti i kratkim spojem* (Lodge 1988: 272-290). Otud, ovo jeste postmodernistički roman, koji kom-

2 Pregled slike savremenog romana i *romana koji svjedoči* dao je Enver Kazaz (Kazaz 2006).

3 Cijela postmodernistička književnost je igra, ili kako Kulenović piše: “Književnost je igra, ali igra sa jednom velikom ulogom, jedna antropološka ekspedicija” (Kulenović 1995).

4 “To se valjda zove postmodernizam: napuštena je potraga za jedinstvom, umjesto toga imamo tekstualnost, kultivisane površine na koje se stalno vraćamo, sa kojih svjetlo odskače i odbija se od druge površine.” (Kulenović 1994: 109)

5 “Ali ko bi u ovom nesrećnom gradu, u ovo strašno vrijeme, upotrebljavao tako budalaste riječi kao što je postmodernizam, njegova sklonost ka konkretnom i pojedinačnom ovde se pojavljuje u obliku riječi hljeb, voda, struja, snajperi, granate, a vizuelno recimo u scenama kad žene skupljaju vodu iz prljavih bara nasred ulice, dok oko njih prolaze automobili i prskaju ih, nešto što dosada nije viđeno ni u jednom ratnom filmu.” (Kulenović 1994: 109)

binira sve sa svačim u načelima *ars combinatoria*, ali i roman koji svjedoči o jednom postmodernom ratu.⁶

Istorija bolesti, dakle, tematizira rat, ali ujedno tematizira i načine pišanja i načine nastajanja jednog umjetničkog djela. Raspadom jednog sistema bilo je potrebno uspostaviti nove forme identiteta, ili napraviti korekcije u postojećima, jer konstruiranje i doživljavanje svijeta u okvirima velike naracije (*Velike priče – Grande Histoire*) i modernističkih paradigmi više nije bilo moguće. Kulenović, tako, pokušava uspostaviti pripovjedni i/ili jezički identitet putem metafikcije, na što u smislu njenih općih značajki upućuje i Linda Hutcheon u svojoj knjizi *Narcističko pripovijedanje, metafikcijski paradoks* (Hutcheon 1980). Ujedno, *Istorija bolesti* pokazuje činjeničnu vezu života pojedinca i svijeta u kojem živi i konstruiranja značenja, znakova i svijeta. “Savremena metafikcija svraća pažnju na činjenicu da su život, kao i romani, konstruirani preko okvira, i da je konačno nemoguće znati gdje jedan okvir završava a drugi počinje.“ (Waugh 2003) Tako, u jednom dijelu romana čitamo sliku predratnog stanja Sarajeva, zatim intertekstualno esejjiziranje i samorefleksivnu upitanost “Da li sam ja kao Merso, Kamijev ‘Stranac’“ (Kulenović 1994: 15), da bi se čitav pasus pretočio u esejjiziranje o modernističkim predstavnicima u svjetskoj književnosti. Poslije niza prekinutih sljedova u postupku hibridizacije čitamo izvanrednu infantilizaciju poimanja svijeta u *Zekinom dnevniku*, da bi roman poslije toga (sasvim ozbiljno) metafikcijski postavljao pitanja o vlastitom diskursu. Pri tome pripovjedač, pisac, izjednačen s psihemskom narativnom figurom⁷ (lika s autobiografskim elementima), uvodi ne samo metafikcijska pitanja odnosa života, priče i načina pričanja, već i pokazuje kako se odslikava takav život. Kulenović pokazuje da je u postmodernističkom romanu (u *Istoriji bolesti* naročito u dijelu *Sferična ogledala*) mimeza postupka prešla u mimezu procesa. *Istorija bolesti*, otud, postavlja pitanja kakva je naša stvarnost, da li stvarnost možemo percipirati, opisati, ili je stvarnost samo *odraz iluzije u ogledalu*, kako to zaključuje Baudrillard (Bodrijar 1998). Možemo li stvarnost ikada opisati onakvom kakva stvarnost zaista i jeste, sama po sebi, ili se u tom pokušaju percipiranja upuštamo u beskonačne igre iluzije i fragmentiziranog tekstualnog tkanja koje predstavlja svijet oko nas? Ili barem pokušaja njegovog konstruiranja? Tematiziranje

6 “Rat protiv Hrvatske i Bosne i Hercegovine postmoderni je rat zato što je to rat mrtvoga vremena Jugoslavije protiv svih onih prostora koji su proglašili neovisnost, tj. u toj državi i njezinu vremenu više nisu htjeli živjeti, a kako je svaki prostor ispunjen određenim ljudima i njihovom kulturom, to je zapravo osveta propaloga jugoslavenskog vremena protiv života i kulture zabilježenih na osamostaljenim prostorima.“ (Oraić-Tolić 1993: 135-151)

7 Za precizno određenje pojma vidjeti knjigu *Tumačenje romana Gaje Peleša* (Peleš 1999).

stvarnosti u *Istoriji bolesti* svodi se na hroniku pišćeve / pripovjedačeve porodice u ratnim dešavanjima u Sarajevu. Tekst romana po principu romaneske polifonije ne čini samo dnevničku formu, već i eseje o književnosti i romanu, ali i teoretičiranje o prirodi romana. "U ovom romanu *metatekstualni aspekt naracije* pretočio se u *teorijsko obrazlaganje* romana kao knjige, pa se ovaj roman ne *pregiba samo nad svojom formom, nad samim sobom*, nego nad romanom uopće, sažimajući u svom teorijskom obrazlaganju neke od temeljnih stavova teorije i historije romana." (Kazaz 2004) Dakle, ovdje Kulenović zauzima karakterističnu postmodernističku i metafikcijsku poziciju *između teorije i prakse* (Hutcheon 1996).

III

"Gass metafikciju određuje kao prozu koja umjesto stvarnog života provočava samu sebe." (Blatnik 2001: 34)

Prema Gassu, fikcija ne popisuje svijet nego ga stvara. Više nije slična životu, nego živi svoj vlastiti život. Zato je u epistemološki privilegiranom položaju. Kako je odvojena od svakodnevne stvarnosti, ona je svaki put izaziva. Kriza kulture Gassu se pokazuje kao kriza jezika, rješenje nije šutnja,⁸ nego iskorištavanje prirodne snage jezika: jezik ne treba shvatiti kao oruđe, već kao mogućnost izbora. Tako se književnost može uspostaviti kao zatvoreni organizam koji je samome sebi sredstvo i cilj. (Blatnik 2001: 35)

Ovakvo shvatanje pojma metafikcije Patricia Waugh (Waugh 2003) promatra kroz aspekte kulturne samosvijesti, koja, prema Gassu, ima korijene u samorefleksivnom promatranju. Pitanja koja nam se nameću u prirodi su jezika i njegovom odnosu spram svijeta i spram književnog stvaranja, ali i pro-

8 Šutnji o kojoj piše Ihab Hassan u *Komadanju Orfeja* direktno se, prema mom mišljenju, suprotstavlja postmodernističkom romanu višeglasja (u Bahtinovom smislu). Prema Hassanu, šutnja se odnosi na avangardnu književnu tradiciju i implicira otuđenje od razuma, društva i povijesti, redukciju svih angažmana u stvaranju čovjekova svijeta. Nasuprot ovakvim stavovima, postmodernizam angažira pojedinca, on uključuje, i kritički se odnosi i spram razuma, spram društva, ali i historije. Pisci postmodernističkih romana pokazuju da je historija, kao i sve ostalo u njihovom svijetu, zapravo ljudski konstrukt, i samo još jedna od formi priče, koja se može pričati različito u odnosu na politiku, ideologiju ili kontekst. Postmodernistički pisi, za razliku od modernističkih, ne propagiraju otudenost. Zapravo suprotno, oni se žele uključiti u sve oblike društvenih praksi, pa makar ne bile njihove vlastite. Ovakav oblik globalizacije izradio je i odredene razlike u pristupu konstruiranju svijeta oko sebe, a što se opet veže za društvenu „stvarnost“ samih pisaca.

mijenjene svijesti postmodernista, odnosno postmodernističkih pisaca. Metafikcija pokazuje da se svijet nikada ne može pouzdano predstaviti. Odnosno, kako to ističe Patricia Waugh (Waugh 2003: 3), metafikcionalisti su svjesni osnovne dileme prezentiranja svijeta i svjesni su da ga u književnosti ne mogu reprezentirati. Zapravo, jedino što oni mogu jeste predstavljanje *diskursa* tog svijeta. Kulenović, kao predstavnik prve generacije postmodernista, spada prema svom konstruiranju svijeta i tipovima postmodernog znanja u *umjereni ili kulturalni konstruktivizam* (Oraić-Tolić 2005), gdje se ideje, prakse, identiteti, institucije smatraju društvenim konstruktima, tj. kulturnim tvorbama, dok već druga generacija postmodernista i, naravno, druga generacija metafikcijskih pisaca zauzima poziciju *radikalnog ili ontološkog konstruktivizma* (Oraić-Tolić 2005), gdje, pak, nema ničeg što nije društveni konstrukt, sve je tekst, sve je kultura.

Na to upućuje i Kulenovićeva metafikcijska uvodna napomena:

Ličnosti u romanu su uvijek književni likovi, književni junaci, bez obzira na imena. Ali, ne radi se samo o zakonitostima književnog stvaranja, nego i o poštovanju određene realnosti. Događaji koji su u ovoj knjizi opisani načinili su od ljudi nešto što je i više i niže od obične, prosječne ljudskosti: oni jesu i junaci, ne samo u literarnom nego i u svakom mogućem drugom značenju te riječi, ali jesu i hodajući mrtvaci, zombi. (Kulenović 1994: 5)

Kulenovićeva metafikcija naslanja se na poetička načela postmodernizma u okvirima evropske i američke metafikcije, ali unosi i novost u smislu inovacija poteklih iz nacionalne književnosti. Tako se autorova metafikcija razlikuje od one koja je realizirana u romanu *Ženska francuskog poručnika* Johna Fowlesa (Fowles 1981), ili od metafikcije iz Borgesovih priča (Borhes 2006) ili, pak, priča Johna Bartha u knjizi *Izgubljen u kući smijeha* (Barth 1988). Razlog je jasan. Postmodernizam njeguje poetiku plurala, njegov svijet je horizontalan, a što slikovito i grafički pokazuju i prve dvije stavke u opozicioniranju modernizma i postmodernizma u Hassanovoj shemi razlike, u kojoj je modernizam poistovjećen s vertikalnom, a postmodernizam s horizontalnom perspektivom (Hassan 1987: 91).

U horizontalnoj ravni mi se upoznajemo s Drugim (Kulenović 2006), ali ne samo to. Horizontalna "perspektiva" ne omogućuje viđenje *odozgo i odozdo*, već viđenje *od – do*. S tim u vezi, perspektiva metafikcije u *Istoriji bolesti* odnosi se na *specifične procedure u proizvodnji književnog teksta* (Šu-

vaković 1995), koje su dakako različite⁹ u odnosu na zapadnoevropske i američke, iako ipak, treba naglasiti da je upravo metafikcija zajednički nazivnik bošnjačkih i bosanskohercegovačkih, zapadnoevropskih i američkih pisaca u realizaciji poetičkih načela postmodernizma.

IV

Metafikcija je termin koji označava fikcionalno pisanje koje samosvjesno i sistematski skreće pažnju na svoj status artefakta u cilju postavljanja pitanja o odnosu između fikcije i stvarnosti. Kritizirajući vlastite metode konstrukcije, ovakva vrsta pisanja ne samo da ispituje osnovne strukture narativa fikcije, nego i istražuju mogućnu fikcionalnost svijeta izvan književnog fikcionalnog teksta. Većina citata su namjerno savremeni. I to promišljeno. U proteklih dvadeset godina romanopisci su težili da postanu svjesniji teorijskih pitanja koja su razmatrala konstruiranje književnog stvaranja. Kao posljedica tog interesa, njihovi romani težili su da utjelove dimenziju samorefleksivnosti i formalne ne-pouzdanosti. Ono što vezuje ne samo citate nego i različite pisce, koje u najširem možemo nazvati metafikcijskim, jeste to da svi oni istražuju teoriju fikcije preko prakse njenog pisanja. (Waugh 2003: 3)

Istorija bolesti je samosvjesna proza, njen tekst sačinjava "specifičan oblik prelaženja i problematiziranja žanrovske i diskurzivnih granica" (Moranjak-Bamburać 2003: 221). Ujedno *Istorija bolesti* je djelo u kojem se dešava "stalan proces transfiguracija i transmutacija komunikativnih i narativnih uloga" (Moranjak-Bamburać 2003). Pisac je pripovjedač, ali je ujedno i lik romana. Autor ima sličnosti s likom, ali se naglašava da se u igri transfiguracije i transmutacije komunikativne i narativne uloge zapravo ne mogu izjednačiti. S druge strane, Kulenović ističe da *Istorija bolesti* ima dosta autobiografskog i istinitog.

9 "Ako se postmoderne kulture poznog kapitalizma, od Zapadne Europe i SAD do Australije i Japana, identifikuju kao kulture *prvog sveta*, a nekadašnje kolonizovane kulture Afrike, Azije i Južne Amerike kao kulture *trećeg sveta*, tada se društva (države, kulture) koje su bile identifikovane kao društva realnog socijalizma mogu nazvati *drugim svetom*. Zamisao 'drugog sveta' je veoma otvoren i heterogen koncept koji od kulture do kulture (od države do države) ima sasvim različite realizacije." (Šuvaković 2005) Drugim riječima, postmodernistička realizacija specifične poetičke paradigme unutar lokalne književnosti umnogome se razlikuje od kulture do kulture.

Istorija bolesti, tako, otvara mnoge komunikacijske kanale: s čitaocem, s drugim piscima i njihovim djelima, s kulturom i umjetnosti slikarstva i muzike. Ovaj roman ujedno i ironizira svoj nastanak i bitak u ratnom okruženju, nudeći kodove svoga nastajanja, čime se čitaocu olakšava posao recepcije. *Istorija bolesti* interkulturalno, intertekstualno i metatekstualno otvara mogućnost različitih načina čitanja teksta romana, mogućeg svijeta koji se fikcijski nudi čitaocu, ali i čitanja realnosti i okrutnosti svijeta koji lik, autor i pripovjedač dijele.

Istorija bolesti nema uredene granice između književnog stvaranja i pisanja kritike, granice između teorije i prakse, pisca, čitatelja, lika i teksta, umjetnosti i života, jezika i metajezika... Kulenović proizvodi tekst i značenja u ratnom okruženju, ali ujedno i pokazuje kako se može napisati jedan roman i šta roman čini romanom. Autor istovremeno stvara iluziju i rastvara je, kako to sugerira Patricia Waugh (Waugh 2003: 6). Pri tome, poetička načela postmodernizma o kojima piše Linda Hutcheon¹⁰, a koja realizira Kulenović, autopoetički su iskazana, uz ostalo, u ovom pasusu romana:

Roman se piše od početka prema kraju, knjiga se “napada“ sa svih strana odjednom, kao slika, ili još bolje kao skulptura. U njoj se vrše bezbrojna ukrštanja koja se ne presijecaju u jednom centru: svako mjesto u njoj je centar, i zbog toga je povezano sa svakim drugim mjestom. Ona je slika stvarnosti, ali ne u tom smislu što prepričava banalne događaje, nego u tom smislu što oslikava strukturu svijeta. Borhes bi rekao, citirajući srednjovjekovne mistike: krug kome je centar svagdje, a kružnica nigdje. (Kulenović 1994: 109)

V

U knjizi *Rezime* (Kulenović 1995) Tvrtko Kulenović piše da je zaokret koji je napravila *postmodernistička poetika* taj što ona ukida, odnosno ne pristaje na “filter”. Camusov filter je filozofija apsurda, Andrićev filozofija patnje, a Joyceov filozofija jezika. U tom smislu *besfilteričnost* stvarnost sama po sebi postaje građa koja se raspoređuje po prividnoj konцепciji haotičnosti. Roman postaje medijem, *postaje knjigom*, u kojem je sve sa svačim povezano.

10 Linda Hutcheon nas u *Poetici postmodernizma* na to upozorava: “Postmodernizam ne premešta marginalno u centar. On toliko ne preokreće vrednovanje centra u vrednovanje periferije i granica, koliko *iskorištava* takav dvostruki položaj da bi kritikovao unutrašnjost i spolja i iznutra.“ (Hutcheon 1996:125)

Tekst se ne povezuje samo intertekstualno s drugim tekstovima, nego i intermedijalno s drugim umjetnostima, kao što su fotografija, muzika ili slikarstvo. Romani se povezuju i s našom kulturnom percepcijom historije i povijesti.

Kulenović u *Istoriji bolesti* ne samo da propituje modele nastanka romana, postupke mimeze procesa, nego i stalno propituje referentne tačke jezika koje konstruiraju našu stvarnost, naše poimanje bitka, vremena, događanja i, naravno, bilježenja. Postmodernistička skepsa tako je najprije iskazana u sretu teritorijalca i pisca u romanu.

Teritorijalac koji mi je ljetos pretresao stan pitao me je: "Da li vi sada pišete memoare o ovome što se događa?". "Memoare bih mogao pisati o prošlom ratu, a o ovome sada eventualno dnevnik", rekao sam. A nije tako. Ako za trenutak zaboravimo na riječi dnevnik, memoari, roman, poema, drama, esej, na te norme koje su unaprijed zadate knjizi a koje knjiga sama uopšte ne podrazumijeva, došli bismo do jedne druge podjele, do one koju je, držeći se Borhesa, predložio Danilo Kiš, podjele na fiction, fikcija, izmišljanje koje je dosada bilo odrednica za književnosti i za koju je potrebna vremenska distanca, i faction, bavljenje faktima, pravljenje književnosti od činjenica. To je podjela prema kojoj treba probiti put kroz krhotine tradicionalnih književnih formi i normi, tada vremenska distanca možda i neće biti potrebna, pisac će možda naći načina da piše o onome što se sada zbiva. (Kulenović 1994: 110)

Prijedlog nove klasifikacije je dakako kritika postojećih formi klasifikacije, ali i pitanje o ukidanju granica između *fiction* i *faction*, između *sada* i *tada*, između *vanskog* i *unutrašnjeg* itd.

Ako se podje od pretpostavke da su fiktivni jezički referenti, kao predmet mimeze, ravnopravni sa empirijskom datošću, onda nije teško načiniti još jedan korak, koji praktično znači uključivanje autorefleksije teksta u okvire ovog pojma. Da bi adekvatno mogao da opiše metaproznu praksu (...), pojam mimeze mora se podjednako odnositi ne samo na oponašanje nekog objekta, bilo empirijski realnog ili fikcionalnog, već i na oponašanje samog procesa oponašanja, odnosno procese stvaranja teksta. U tom smislu ona (Linda Hutcheon – prim. M. B.) pravi razliku između mimeze produkta i mimeze procesa. (Lukić 2001: 28)

Ovaj pomak može se pratiti od realizma, u kojem je dominanta *mimeza produkta*, do postmoderne metaproze, gdje je riječ o *mimezi procesa*. *Mimeza*

procesa, pak, postupak je u *Istoriji bolesti*, a očituje se kao raskid s “klasičnom mimezom“. U takvoj situaciji, promijenjen je odnos kritičkog teksta spram njegovog predmeta, odnosno spram književnosti. Otud, u svojim osnovnim crtama postmodernistička proza Tvrтka Kulenovića suprotstavlja se realističkoj tradiciji. Kulenovićeva *mimeza postmodernizma* kao *mimeza postupka*, mimeza realizacije teksta, jeste antirealistička, pa se, tako, i kod Kulenovića artikulacija poetike postmodernizma može uspostaviti pomoću razlike / razlikovanja u odnosu na realističku poetiku i poznate Neshove premise (Lukić 2001: 35).

Okrećući se od prezentiranja realnosti, metafikcijski pisci – pa tako i Kulenović – okreću se ka samom nastanku romana. U dekonstruiranju romaneske forme, oni su pokazali čitaocu kako da bolje razumije osnovne strukture pripovijedanja.¹¹ Pri tome postojanje (svijeta) poistovjećuje se s postojanjem teksta, odnosno s činom njegovog nastajanja. U tom procesu pisac otvara komunikacijske kanale i *kodove teksta* čini *otvorenim* i čitljivim, pa se uloga čitaoca u realizaciji teksta poistovjećuje s njegovom ulogom u stvarnom svijetu. Pisac očigledno navodi odgovor kako tekst nastaje i šta je potrebno da bi tekst nastao. Igra s čitaocem tu je igra “*otvorenih karata*“, sve je vidljivo, sve je transparentno. Kodovi potrebni za nastajanje djela otvoreno se nude čitaocu.

Čitalac je tu jednostavno primoran da se suoči sa artificijelnošću teksta, odnosno sveta koji taj tekst reprezentuje. On je isto tako primoran da prihvati odgovornost za svoje čitanje, jer mu tekst ne nudi više samo određeni poređak i određena značenja koja treba prepoznati na osnovu prethodnih znanja, već se od njega i eksplikite zahteva da učestvuje u procesu konstrukcije, odnosno aktualizacije tog teksta i njegovog mogućeg sveta. (Lukić 2001: 29)

Kao i kod drugih metafikcionalista, i u Kulenovićevoj *Istoriji bolesti* teoretiziranje svijeta oko sebe svedeno je na pripremanje priče o svijetu, koju autor pokušava ispričati. Čitalac se tu nalazi u nezavidnoj poziciji. “Njemu (piscu – prim. M. B.) je potreban čitalac koji će da vidi, da osjeti, da doživi taj piščev čin stvaranja, rađanja, da potvrdi da on to jeste uradio, eventualno da shvati kako je uradio.“ (Kulenović 1994: 33) Čitalac tu treba naslutiti veličinu i

11 Stvar je jasnija time što je metafikcija nastala u vrijeme šezdesetih godina, kao direktna posljedica škole kreativnog pisanja, o čemu je pisao Blatnik u knjizi *Škola kreativnog pisanja* (Blatnik 1990). S obzirom na vezu samog pisanja i univerzitetskog obrazovanja, na ovom mjestu nije naodmet spomenuti i to da Kulenović spada u malobrojne ovdašnje autore koji su i pisci, ali i univerzitetски profesori.

mogućnost percepcije interteksta u borgesovski projiciranoj babilonskoj biblioteci, s djelima Dantea, Kiša, Flauberta, Bulgakova, Barnesa... U tom momenatu Kulenovićev roman prerasta u knjigu, knjigu koja ulazi u dijaloški svijet književnosti, knjigu koja ujedno zrcali simptome *aleksandrijskog sindroma*.¹²

VI

Dio metafikcije koja postmodernistički propituje historiju čini historiografska metafikcija.

Istorija bolesti kao *historiografska metafikcija* omogućava ponovno promišljanje i preradu formi i sadržaja prošlosti. Kulenović se opredjeljuje da piše svoju historiju, blisku historiju, historiju bolesti na ličnom planu, familiarjnom, a zatim u tekstu i historiju bolesti svijeta koji ga okružuje. Praveći svoju historiju, autor uvodi i naročitu postmodernističku igru kontekstualizacije. "Kada metaproza uvodi neke stvarne ličnosti i događaje u svoje alternativne svetove, ona uvek re-kontekstualizuje njihovu poziciju i njihovo značenje u saglasnosti s unutrašnjom logikom samog teksta, pokazujući kako je uvek moguće i pisanje neke druge historije." (Lukić 2001: 46) Re-kontekstualiziranje je u Kulenovićevom slučaju *nužnost*. *Istorija bolesti* je tekst koji pravi rez u odnosu na prethodni Kulenovićev diskurs. Napravljen je otklon od pripovjedne prakse prethodnih romana, koji su identitet temeljili na socijalističkom modelu pogleda na svijet. Ta pukotina po ideološkom šavu zrcalit će se i u ukupnom Kulenovićevom diskursu koji će nastati poslije ratnog iskustva, a primjer za to je autorov sljedeći roman *Jesenja violina*.

U *Istoriji bolesti* ironizira se ratno iskustvo, koje je zapravo iskustvo jedne bolesti, ironiziraju se medicinski nalazi vlastite bolesti, bolesti majke i supruge glavnog lika... Svijet besmisla oko nas metastazira, a kako ne možemo da ga izlijecimo, onda možemo da mu otvorimo karton, uzmemmo anamnezu i napišemo neku svoju historiju bolesti, koja ne mora biti tačna, čak joj nije cilj da bude tačna. To nije univerzalna historija, možda čak ni istinita historija. Prije je to historija kulture, historija ličnih priča i historija (brutalnih) smrti. Historija pojedinca i historija plurala. U tom pluralu binarno su suprotstavljena dva pogleda na viđenje historije: *odozgo* i *odozdo*. Na historiju *odozgo* kao historiju cikličnog ponavljana zločina, svakih pedesetak godina, treba gledati *odozdo*, iz vizure čovjekove memorije. "Povlačiti prave linije u historiji nije uputno: to su najbolje pokazali filozofi-poststrukturalisti. (...) naravno, najgore

12 O aleksandrijskom sindromu vidjeti u istoimenoj knjizi *Aleksandrijski sindrom* (Pantić 1987).

je (...) kad se historijom manipuliše u političkom cilju, a danas smo svjedoci upravo takvih poduhvata.“ (Kulenović 2005: 88-93)

S druge strane, Kulenović u *Istoriji bolesti* pokazuje i jednu sasvim neobičnu sliku stradanja i umiranja ljudi, koje npr. raznese granata da na kraju od njih ne ostane ništa. Takva brutalna smrt, iza koje nema čak ni tijela da je posvjedoči, kosi se sa svim poimanjima smrti u kulturama, ali i u književnosti. Slike smrti tako postaju jedan od lajt-motiva u ovom romanu, motiva koji se esejjiziraju, ili od kojih nastaju kratke priče (*San o staklu*) u kojima se briše granica između već spomenutih *fiction* i *faction*. Misao o smrti ne može se logičkim premisama objašnjavati, nju možemo samo medicinski konstatirati. O bolesti se već može misliti.¹³ Teorijski, književno i kulturno, pa i historijski. “Vremeplov kroz historiju pokazuje se i kao vremeplov kroz *istoriju kulture*, kao npr. u poglavljiju *u kojem se tema smrti sistemom koncentričnih krugova proširuje od iskustva smrti u strašnom bosanskom ratu* na odnos prema smrti u različitim religijama, kulturama, civilizacijama.“ (Kazaz 2004: 302) Ali, “ovi naši krugovi pakla nisu kao oni Danteovi postavljeni jedan ispod drugog, oni su ovdje jedan pored drugog i svaki od njih ima svoje vlastito bezdano dno“ (Kulenović 1994: 83). Postupak prikazivanja ravnopravnih krugova pakla ostvaren je postupkom montaže, u kome se vertikalna ravan isijeca i prenosi u horizontalnu ravan, što je, pak, još jedna poznata postmodernistička vizura.

Još jednu karakteristiku metaproze čini *autorefleksivno promatranje sopstvenih prepostavki*. Poimanje kulture dovodi se u stanje upitnosti i smisla, jer se zločini neprestano ponavljaju bez obzira na to što umjetnici širom svijeta stalno ukazuju na taj paradoks.

U tom slučaju, Linda Hačić je u pravu kada u tom svojstvu savremene proze prepoznaće jednu od manifestacija obuhvatnog procesa preispitivanja temeljnih pojmova na kojima se danas temelji naša humanistička kultura. A deo tog procesa jeste autorefleksivno promatranje sopstvenih prepostavki, koje je karakteristično za metaprozu. Time se krug na neki način zatvara; ili bolje otvara se novi prostor kritičke refleksije, u kojem tekst sebe situira u datom kulturnom i istorijskom kontekstu, očekujući i od čitaoca istu vrstu subjektivizacije sopstvene čitalačke pozicije. (Lukić 2001: 80)

13 Tema bolesti je novijeg porijekla, i usuđujem se reći postmodernistička tema, pogotovu od pojave AIDS-a.

VII

Metafikcijska praksa Kulenoviću omogućava ponovno predstavljanje svijeta oko sebe, ponovno upisivanje sebe kao subjekta u svijet oko sebe, kao i ponovnu mogućnost korekcije *predstavljanja predstavljanja*, unutar prerasporeda kultura, miješanja / razlika žanrova, ili ukidanja elitističke umjetnosti.

Istorija bolesti pomjerila je granice našeg poimanja povijesti, humanističke kulture, zla i ratova. Pri tome, *Istorija bolesti* postmodernistički je roman koji ne pristaje na nacionalnu kanonizaciju,¹⁴ ali ujedno i roman koji čitaocu nudi pokušaj uspostavljanja identiteta.

Na kraju, ovaj roman napravio je i poetički zaokret ka drugoj fazi postmodernizma, i ka drugoj vrsti metafikcije, i ima vrijednosti graničnog slučaja, jer nakon Kulenovića i kod nas je uslijedila druga faza postmodernizma, tako da kulturna vrijednost autorove knjige *Istorija bolesti* nije samo u tome što reprezentira značajan primjer tzv. *ratnog pisma* nego i zato što je cijelokupnu domaću književnost uvela u sasvim savremene tokove.

IZVORI

Kulenović, Tvrtko (1994), *Istorija bolesti*, Bosanska knjiga, Sarajevo
Kulenović, Tvrtko (2000), *Jesenja violina*, Bosanska knjiga, Sarajevo

LITERATURA

- Bahtin, Mihail (1978), *Problemi poetike Dostoevskog*, Nolit, Beograd
Barth, John (1988), *Lost in the Funhouse*, Anchor Books, New York
Biti, Vladimir (1992), *Suvremena teorija priповједanja*, Globus, Zagreb
Biti, Vladimir (1997), *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica Hrvatska, Zagreb
Blatnik, Andrej (1990), *Šola kreativnega pisanja*, Aleph, Ljubljana
Blatnik, Andrej (2001), *Papirnati labirinti, vodič za autostopere kroz američku metafikciju i njezinu okolicu*, HENA COM, Zagreb
Bodrijar, Žan (1998), *Savršen zločin*, Beogradski krug, Beograd
Borhes, H. Luis (2006), *Maštarije*, Paideia, Beograd

14 "Ako se stvar želi zaoštiti do kraja, onda se može reći i da su procesi kanonizacije / dekanonizacije upravo takvi procesi koji svuda na svijetu upravo iniciraju stavljanje na kušnju svakog narativnog identiteta. Primjereno oblik metafikcionalnog preopisivanja također je europocentrična ideja kulture, ili 'orientalni diskurs', ili 'imaginarni Balkan'" (Moranjak-Bamburać 2003: 221)

- Fowles, John (1981), *Ženska francuskog poručnika*, Liber, Zagreb
- Hassan, Ihab (1987), *The Postmodern turn, essays in postmodern theory and culture*, State University Press, Ohio
- Hassan, Ihab (1992), *Komadanje Orfeja*, Globus, Zagreb
- Hutcheon, Linda (1980), *Narcissistic narrative, the metafictional paradox*, Wilfrid Laurier university Press, Ontario
- Hutcheon, Linda (1996), *Poetika postmodernizma*, Svetovi, Novi Sad
- Kazaz, Enver (2004), *Bošnjački roman XX vijeka*, Zoro, Sarajevo-Zagreb
- Kazaz, Enver (2006), *Krvavi lom društva i poetički prevrati romana*, Sarajevske sveske, 13, 295-328
- Kulenović, Tvrko (1995), *Rezime*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo
- Kulenović, Tvrko (2005), *Historija «odozgo» i historija «odozdo»*, Život, 1-3, god. LIII, Sarajevo
- Kulenović, Tvrko (2006), *Moderno i postmoderno*, Novi Izraz, 33-34, Sarajevo
- Lodge, David (1988), *Načini modernog pisanja*, Globus: Stvarnost, Zagreb
- Lukić, Jasmina (2001), *Metaproza: čitanje žanra*, Stubovi kulture, Beograd
- Lyotard, Fransoa (1988), *Odgovor na pitanje: Što je postmoderna*, Postmoderna, nova epoha ili zabluda, Naprijed, Zagreb
- Moranjak-Bamburać, Nirman (2003), *Retorika tekstualnosti*, Buybook, Sarajevo
- Oraić-Tolić, Dubravka (1993), *Autoreferencijalnost kao metatekst i kao ontotekst*, u zborniku: *Intertekstualnost i autoreferencijalnost*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb
- Oraić-Tolić, Dubravka (2005), *Muška moderna i ženska postmoderna*, Naklada Ljekavik, Zagreb
- Pantić, Mihajlo (1987), *Aleksandrijski sindrom*, Prosveta, Beograd
- Peleš, Gajo (1999), *Tumačenje romana*, Artresor, Zagreb
- Šuvaković, Miško (1995), *Postmoderna (73 pojma)*, Alfa, Beograd
- Šuvaković, Miško (2005), *Confessiones – umesto intervjuia – 100 odgovora na pitanja koja mi se najčešće postavljaju*, Pančevačke sveske
- Ugrešić, Dubravka (1996), *Inžinjeri ljudskih duša*, Novi izraz 10-11
- Ulmer, Gregory (1985), *Predmet post-kritike*, Republika, 10-12., Zagreb
- Waugh, Patricia (2003), *Metafiction: The theory and practice of self-conscious fiction*, Routledge, New York-London

Napomena: Navode iz knjiga Hassan (1987), Hutcheon (1980) te Waugh (2003) preveo je autor teksta.

**TVRTKO KULENOVIĆ'S
HISTORY OF DISEASE AS METAFICTION**

Summary

Tvrđko Kulenović belongs to the first generation of postmodernism in Bosnian and Bosnian-Herzegovian literature. His novel *History of Disease* reflects postmodernist poetics. As a part of this practice, the novel contains the metaphysical strategies in the narration. These strategies and narration processes are explained in this paper.

Dino MEĐEDOVIĆ

NARATIVNI PRINCIPI ZILHADA KLJUČANINA
(ŠEHID I KOLIKO JE SCRCE U MRAVA)

KLJUČNE RIJEČI: *fikcija, udvajanje, identitet*

Kada se čitaju dva romana Zilhada Ključanina, *Šehid i Koliko je srce u mrava* sa svojim posebnim narativnim principima, čitalac može primijetiti duplicitiranje likova za koje je odgovorna višestruka i brza izmjena vremena i prostora u događajima u kojima ti likovi učestvuju.

KOLIZIJE SVJETOVA U ROMANU ŠEHID

Šehid, roman Zilhada Ključanina, djelo je podijeljenih svjetova i razimanja sfera kroz koje se pokreću likovi romana, udvajanja tragova njihova kretanja, pa tako i udvajanja samih likova. U predgovoru knjige Almir Zalihič kaže: "Roneći u zaborav, posmatrajući sebe u mutnom ogledalu svega što se zbilo, svega što je ostavilo brazgotine i tragove, pisac transcedentira historiju i ulazi u prostor fikcije bez obzira na to što se i dalje kreće konkretnim vremenom, što spominje konkretne ljude i što se pojavljuje na odista postojećim mjestima." U na taj način pripremljenim uvjetima koji omogućuju prelaz između različitih svjetova često se dešava da se u skladu s promjenama prostora mijenja i lik. Ma koliko lik koji prolazi kroz nagle izmjene prostora zadržavao svoje osobnosti na njemu se reflektira svaka nova promjena prostora, te se i on mora pomalo doimati drukčijim. Ta promjena je više udvajanje lika kojim se manifestira njegova opstojnost kroz različite svjetove i odlikuje se težnjom da se njegova određena svojstva iskažu u određenim uvjetima. Nekada je jedan lik zastupljen u dva i više svjetova, a da bi potvrdio svoju prisutnost, mora udvojiti identitet, tijelo i sve ono što čini potvrdu njegova postojanja kako u jednom, tako i u drugom svijetu. U romanu *Šehid* govori se o dva najrazličitija svijeta među kojima vlada najšira linija razgraničenja, a to je svijet života i svijet smrti. Na toj liniji egzistiraju likovi ovoga romana i njihova glavna amfibijska osobina jeste da se podjednako dobro kako kreću, tako i drže i u jednom

i u drugom spomenutom svijetu. Na ovakvo razmišljanje eksplisitno navodi sam pripovjedač sljedećom rečenicom iz romana:

«Ovome ili onome svijetu nisam dugo bio siguran pripada li i did Ale.»

Na granicama dodirivanja potpuno različitih svjetova egzistiraju čudne osobenosti koje grade određena razlikovna obilježja na kojima se temelje određeni identiteti pojedinih likova. Namjesto cijelog niza opisa takvih osobenosti, dovoljno je samo naglasiti da pripadaju sferama između svjetova. Treba primijetiti da su opisi svedeni na manju mjeru iskazivosti, tako da bi se potvrdila pripadnost jednom, ali i drugom svijetu. Namjerno se nije insistiralo na tačnom i nedvosmilenom opisu koji bi datu osobenost čvrsto vezao samo za određenu sferu. Kao sinonim za bilo kakav opis očiju može poslužiti sljedeća rečenica: «Posljednje što sam video bile su Muharemovicine oči, dva crna bunara, u kojima je nestalo straha, a za koje nisam bio siguran da li pripadaju ovome ili onome svijetu.»

U rečenici izostaje opširan opis živosti i sjaja koji je specifičan za svijet života, kao i opis mrtvila i tuposti karakterističan za svijet smrti. Nedostatak određujućih opisa s jedne strane ostavlja dovoljno prostora čitaocu za vlastiti inventivni upliv, a s druge strane ostavlja mističnu, neiskazivu pripadnost nekom drugom, nepoznatom svijetu. Ali, isto tako ovom rečenicom ukazuje se i na minornost postojanja granice života ili smrti, njenu utanjenost do te mjere da je lik koji se gleda jednak vidljiv i s jedne i s druge njene strane. Ne može se tačno utvrditi, za onoga ko izgovara tu rečenicu, da li prelazi i na koju stranu spomenute granice. On se nalazi tamo gdje ga prati i slika Muharemovicinih očiju, ali njihov opis, ili bolje reći, nedostatak opisa koji bi potvrdio njihovu pravu pripadnost konkretnom svijetu, pojačava dilemu koju i sam iznosi, a koja izražava neodređenost pripadnosti samo jednom svijetu. Upravo to održavanje ravnoteže između života i smrti omogućilo je likovima ovog romana da ostaju vidljivi iz oba svijeta. Oni kao da se u trenutku smrti udvajaju tako da jednim dijelom bića ostaju u jednom svijetu, a drugim prelaze u drugi svijet. Sam čin prelaska također je skoro neprimjetan tako da se ne može tačno povući spominjana granica razdvajanja.

Udvajanje identiteta prati kretanja likova kroz različite sfere, a može se reći i da im u dobroj mjeri prethodi. U tim procesima ime, koje je dato po rođenju i kojim je obilježen njegov nosilac, ponaša se kao adneksa identiteta, tako da se udvajanje identiteta može obilježiti udvajanjem imena, i obrnuto. Na to upućuje pripovjedač:

Zil na arapskom znači vjesnik upute, ili po nekim objašnjenjima igrat svjetlosti i tame, a Had znači granica, - i da se je bilo pametno pa samo pratilo put rođenja djeteta, njegovo prijevremeno zakopavanje u zemlju, gdje se poigralo sa svjetlošću i tamom, i otkopavanje iz mezara, te granice ovoga i onoga svijeta – moje ime bi se samo pokazalo.

Ime uvijek upućuje na nešto, neku osobinu, često i sam habitus, svojim značenjem ili jednostavno svojim prizvukom u govoru. *Zilhad* upravo opravdava započeti govor o dva različita svijeta, o liku koji ga nosi i koji je osuđen na poigravanje među različitim svjetovima. U samom izgovoru imena krije se određena osobenost, ako ništa ono barem nameće prividnu pripadnost njegovog nosioca određenoj strukturi, svjetovnoj i religijskoj. O gradnji ove druge govore i sljedeće riječi:

Možda treba progovoriti, kao dijete, kad doziva meleke u tami? Koje su najnevinije riječi što ih se usude izgovoriti ljudske usne?

Bismillahir-rahmanir-rahim – kažem.

I – taknuše me krila.

Ugledam 33 znaka, kao 33 pečata, ispod kojih se krio početak.

Kakva su to 33 pečata? Šta se to krije ispod njih? Početak čega? Možda su to pečati vremena i ispod svakog od njih krije se početak jednog novog dana. To je u istom maniru broj bobaka na tespihu i broj koji se stalno ponavlja. Zajedno u nizu tvore tradiciju jednog drukčijeg senzibiliteta od onoga koji ga okružuje, intimu individualne, porodične, susjedske, zajednične, nacionalne genealogije. To je nešto što kroz navedena početna pitanja obrazuje konstrukt narodne mistike kao moćnog obradivačkog oruđa folklorne baštine, i nastavlja to činiti kroz različite oblike, u narodu usađenih, vjerovanja: «Zabranite svojoj djeci izlazak iz domova u prvi sumrak, jer su to časi kada se šejtani razidu po zemlji.» ; «Muharemovca ajetima gasi uroklijiva lica, makazama reže vodu na nekoliko raskrižja, razbacujući ostatke strahe po tim vodenim raspućima»; «nebo načičkano melekima»; «orahova krošnja šejtanski medžlis...» Nešto što, kako kaže sam pripovjedač, s površinskog praznovjerstva, kroz nadrimudrijaške slojeve i vjerski eklekticizam, na svojevrstan način zadire u dubinu iskrene vjere gdje sazrijevaju sočni plodovi narodne sredine. U takvim plodovima formira se sjemenka svakog pojedinačnog identiteta. Međutim, razvoj te sjemenke u velikoj mjeri zavisi od svega što je okružuje: sredine u kojoj se nalazi, tla s koga se prehranjuje, vrste ploda i njegove prilagođenosti na određene

uvjete. Tako je svaki pojedinačni identitet sadržan unutar nekog kolektivnog identiteta koji je opet usađen unutar šireg narodnog vjerovanja.

...pala je prva crvena kap. Dječak koji je pokazivao kap svima tog dana je proglašen ludim; sutradan, već su svi u njemu gledali Božijeg ugodnika: palo je toliko crvenih kapi da je svako dobio po jednu. I sve je postalo pirgavo – krvavo. Od sijaset ponuđenih istina odabrane su dvije: nacionalno-nebeska (nebo je primilo toliko nacionalne krvi da se je prevršilo, pa nam šalje višak), i meteorološko-studentska (oblak iz Sahare, prepun crvene prašine, upravo je tih dana stigao na naš dio neba, i to ne pada krv nego crvena kiša). Treba li, na kraju, dodati da je nacionalna istina preovladavala, barem onoliko koliko je krv teža od vode?

Uvođenjem dva dijametalno suprotna stava oko neke pojave, subjektivnog sa religijskom osnovom i objektivnog sa naučnim prosedeom, vrlo je teško, skoro nemoguće, uspostaviti jedno zajedničko shvatanje, razmišljanje koje sadrži elemente mišljenja jedne i druge strane. Obično je prednost na strani onoga prvog.

Došljak, pojedinac, može biti i opasna suprotnost onome svijetu, kolektivu, u koji ulazi. Takav jedan došljak, u Šehidu, koga se нико nije mogao sjetiti, bio je Huska Džafić, nekadašnji pripadnik zelenog kadra, a sada vlasnik stare polusrušene kuće ispod Turbeta. To je lik koji se nije uklapao u svoju okolinu. Strano tijelo koje organizam datog kolektiva nikada nije prihvatio. Međutim, ono što je najviše smetalo bila je Huskina neprozirnost i to što je on uzvraćao sliku svijeta, onakvog kakav jeste i koji ga okruživao, istome tome svijetu. Kako god bio postavljen, on predstavlja ogledalo svijetu nasuprot sebe. Drugi su bili osuđeni vidjeti se onakvima kakvi jesu. Ogledalo koje je odražavalo sve ono što su radili, ogledalo koje svjedoči i tako surovim slikama kao što je lov na ljude, ogledalo u kome zločinci, iako skrivena lica, prepoznaju sebe, takvo ogledalo treba razbiti. Huska Džafić biva ubijen, ali ne i smaknut s lica zemlje. On nastavlja da i nakon smrti, u maniru ogledala, daje drugima sliku o njima samima. Tako neodoljivo podsjeća na Adija Solaka, lik iz romana Košmar Z. Topčića, koji prolazi kroz hronologije smrti, opise svojih pogibija, i feniksdi-namično se iznova pojavljuje da bi svojoj okolini dao adekvatan odgovor na pitanja poput onih što ih postavlja pripovjedač u *Istoriji bolesti* T. Kulenovića: "Gdje smo mi? Ko smo mi? Kad smo – mi?" Čini to isto u Šehidu H. Džafić svojim tijelom, tijelom koje i nakon smrti nastavlja borbu (uz)vraćajući drugima sliku o pravom identitetu.

Prva smrt:

— Meni sjećanja nisu potrebna, ja imam molitve. — rekao je Ćeman-efendija. — Ali, i molitva je katkad sjećanje. Takva jedna je bila i u januaru '52.-ge. Upravo sam izašao iz džamije, i zatvarao avlijske vratnice, kad se pomoli kolona. Selo je bilo pusto, desila se nekakva akcija na putu prema gradu. Na čelu kolone išla su jedna volovska kola, za njima vojni auto, pa nekoliko kamiona. Na šprajcu volovskih kola bila su poslagana tijela sedmerice ljudi. Lica su im bila okrenuta prema šprajcu, pa vjerovatno bih i dalje tako stajao praveći se da zatvaram vratnice, da nije bilo te ruke: padala je s kola, gotovo se vukla snijegom, šarajući po njemu prstima. Malo sam bolje pogledao i, tako mi Allaha Milosnog, kunem se, i tada i sada, video sam da ta mrtva ruka na snijegu piše, sasvim čitkim harfovima, - bismillu!

Druga smrt:

Na sredini kolone nalazio se otvoren kamionet. Na njemu je ležalo, krvavo i mlohavo, neko tijelo. Kosa je prekrila obraz, tako da nismo uspjeli vidjeti lice rahmetlijie. Ali, ionako smo znali koga odnose socijalistička kola te 1971. godine, dugo vremena poslije Drugoga svjetskoga rata. Još kada smo u snijegu zamjetili harfove što ih ostavlja šehidova viseća ruka – nasmiješili smo se.

Dio H. Džafića jeste tijelo koje se ponavlja kroz navedene situacije, a dio tijela jeste ruka koja piše bismilu, ruka koja u svome kretanju postaje i mnogo više, postaje dio duha kolektiva.

U romanu je prisutno prustovsko narastanje nostalгије koja na određen način predstavlja ispoljavanje identiteta; što veća nostalгија, to više materijala za identitetski konstrukt. Kroz grčevita nostalгиčna sjećanja stari ljudi se osjećaju kao udvojeni identiteti svoje mladosti, pa ih zato pod starost njihova okolina gleda kao Druge. Poput Majine bake iz romana *Konačari* Nenada Velickovića, koja u svojim boćicama čuva neke praške i strugotine iz prošlosti koje, pomiješane s vodom, mogu oživjeti “mirise podruma iz djetinjstva, očeve škrinje ili porodičnog tavana, zida kuće ili komada trule i u koprivu propale ograde”. Kombinirala je mirise i za trenutak postajala ona iz mladosti, a za svoju okolinu neko Drugi. Međutim, oni koji su prognani iz svoga zavičaja ponašaju se kao prognani identiteti koji se moraju pojaviti, razviti na drugom mjestu, ili će potpuno nestati. Naročito je to primjetno kod starih osoba gdje

ono okruženje, zemlja i predmeti među kojima su ostarjeli na svojevrstan način čine, kao u Šehidu, pozornicu njihovih pravih identiteta. Radi se o onome za čime bi ih uništilo željenje kao za dijelom vlastitog bića:

Did bi u svoju čantu stavljao svoj prtljac: jedno šiljte i vrećicu zemlje uzete sa našega greblja. Tu će zemlju mrvu po mrvu sipati u kafu ili čaj tamo u tuđini, u drugom zavičaju, jer ga tako neće izlokatи nostalgicija, i neće misliti na svoj prvi zavičaj.

Prognanik tamo gdje se zadesi postaje prepoznatljiv po onome što nosi sa sobom i načinom kako to raspoređuje oko sebe. Ono što čini postaje nemušti jezik njegova identiteta, pa, skoro na isti način na koji se u bilo kome kraju svijeta mogu prepoznati bosanske žene po tome što odmah počinju uređivati svoje mjesto boravka, postavljujući prostirke, iznoseći cvijeće i uokvirujući bašče, kao obilježje svoga identiteta, tako Imšir širi svoje pismo kao svjedočanstvo o svome postojanju na drugom kraju svijeta. Naime, Imšir Begić je musliman koji, u romanu, živi do 1951. s baptistima u jednom selu u dalekom Sibiru. Tamo njegovo biće, izražavajući se svojim pismom i jezikom, potvrđuje ono što jeste:

Noćima je sanjao nove ajete i sure. Jutrima ih, gušćijim perom umočenim u sok od maline, brižno bilježio. Seljaci su se ubrzo zainteresirali i za njegovu molitvu i za pisanje. Dugi razgovori, Imširova dobrota i čistoća pet puta na dan, urodili su prvim plodom: baptisti su muslimanu napravili malu džamiju! Uzalud ih je Imšir odvraćao od tog nauma, objašnjavajući im da je džamija za jednog muslimana nemoguća. Ali, napravljena je džamija, jedina džamija na svijetu u kojoj je i imam i džemat bio jedan jedini čovjek.

...Bivši logoraš je znao za seosku odiseju i njihovu odluku o vječnom skrivanju, pa je ruska pismenost bila nepodesna. Latinska mu se učinila nerazumna za duboki Sibir. A arapsku nije poznavao. Odlučio se za – bosančicu!

Ono što Imšir u snu vidi biva zabilježeno u stvarnosti tako da san i u ovome romanu postaje već opisanom sferom kroz koju se udvajaju radnje, stvari, pojedinci pa čak i kolektivi. Tako cijelo jedno selo sanja jedan san, sanja Atifa Ključanina i njegov put na Ćabu. Kolektivni san je moguć. Poput kolektivnog estetskog doživljaja, opisanog u Andrićevoj priči *Čorkan i Švabica*, koji obuhvati čitavu gomilu u njihovom posmatranju jedne plesačice na žici.

Svi članovi kolektiva su jedinke jednog kolektivnog sna, u Šehidu jedne druge stvarnosti koju treba sastaviti paralelno s realnom stvarnošću.

Sedmi san je bio razbijen na osamdeset i tri komada. Sutradan na prvi dan Kurban-bajrama, snivači su se sastali da spoje osamdeset i tri sna u jedan. Sklopila su se osamdeset i dva komada sna, osamdeset i trećeg nigdje nije bilo. Postupak sastavljanja sna trajao je nekoliko puta, ali se cjelovit san nije dao sastaviti.

Ta paralelnost svjetova podsjeća na mogućnost da je isprovocirana udvajanjem prvobitnog svijeta i onih svjetova koji nastaju iz njega na takav način da zadržavaju specifične veze s prvobitnim u smislu slobodnih prelaza ostvarenih među njima. Ti prelazi služe kao transferi određenim likovima koji se ponavljaju, potvrđujući svoje prisustvo, u oba svijeta. Samo tako je moguće objasniti onaj segment romana u kome od bolesti iz sna, sanjane bolesti, Atif strada u stvarnosti kad se s putovanja vrati kući. Onda nije neobjašnjivo kako se ostali likovi iz sna pojavljuju kao akteri u stvarnom životu drugih likova koji grade romaneskni labirint Šehida, onako kako je to slučaj sa sanjanim neimarom u snu Husrefa Bešića Kasalje.

...u zahodu, bez ikakva znaka života, nađen je neki nepoznat čovjek, obrva spuštenih preko cijelog lica, tako da bi to moglo biti lice bilo kakvog putnika namjernika. Neznanac je u šakama čvrsto, toliko da su mu poispadali nokti, stiskao nekakvu cedulju. Niko nije ni pokušao da je iščupa iz tih šaka bez nokata. Da je cedulja izvučena na posljedne sunčeve zrake toga dana, na njoj bi se jasno moglo pročitati: Ja sam onaj iz prvoga sna.

Ti dodiri snova vidljivi su i u primjeru majke koja sanja amidžu Ilijaza. Ilijaz je također sanjao majku i njihovi snovi se prepliću. U snu Ilijaz je nastradao pokušavajući pomoći majci, a majka je to vidjela. Njihovi snovi su se dotakli na sličan način kako se već dottiču snovi Adija i Ace u Košmaru. Dodir sanjanog svijeta i svijeta koji sanja ostvaruje se u trenutku kada Ilijazovo mrtvo tijelo ljudi u crnim rudarskim uniformama iznose u stvarnost. Nepostojanje granice između sna i jave, a na čemu insistira većina savremenih romana, postaje kategorički stav poput onoga koji iznosi pripovjedač u romanu *Ponoćni boogie*: "Moram ti reći da će poljubit u dupe onoga koji je u stanju

jasno razdvojiti san i javu, koji će povući nekakvu crt u reći: evo, ovo ovdje je java, a ono tamo, to vam je san.”¹

Ma koliko se govorilo o dodirivanju različitih sfera u narativnom konstruktu romana *Šehid*, ipak je ovo roman nedostatka dodira. Likovi su nedodirljivi jedni za druge, nigdje ne stupajući u direktni kontakt. Oni samo odigravaju zajedničke uloge. Spomenuti nedostatak dodira, gdje je on u odnosu majke i djeteta krajnje nezamisliv, najbolje potvrđuje sljedeći odlomak:

Iako ima osamnaest godina, on je nemilovanu dijete prerano otvrdnulo od nemilovanja. Tako bih ga rado uzela u krilo, trljala svoj obraz o nje-gov, štipala i škakljala, tako bih ga rado pojela ko pomorandžu! Bože, Ti koji upravljaš rukama, i vidljivim i nevidljivim, di smo izgubili svoje jagodice?

Međutim, nedostatak jagodica ne predstavlja ovdje samo nedostatak taktilne čulnosti, već i nedostatak identiteta. Jagodice nisu samo oni dijelovi prstiju kojima nešto dodirujemo, nego i dijelovi čiji se otisci odlažu u strogo čuvane arhive podataka i predstavljaju službeni identitet date osobe. Gubitak jagodica tako jeste gubitak službenog identiteta, a to opet predstavlja otvoreni put za mnoge udvojene, neslužbene identitete.

KOLIKO JE SRCE U MRAVA

Roman *Koliko je srce u mrava* sastavljen je iz malih cjelina koje pripadaju različitim vremenskim sferama naracije. Kroz naizmjenično smjenjivanje tih sfera zadržavaju se likovi i neka mjesta tako da se čini kako su njihovi prikazi i priče o njima, date s različitim vremenskim distanci, vrlo slojevite i prepune svojevrsnih udvajanja. Taj dojam udvajanja je neminovan kada se na jedan prikaz lika ili mjesta usmjeri više pogleda iz više vremenskih uporišta. U tom slučaju čitalac traga za pravim identitetima i aktera i aktanta priče, a za koje mu se čini da se stalno udvajaju i vrše uplive jedni prema drugima formirajući tako svaki za sebe različite pripovijesti.

Kratke priče se redaju u obliku sličica, slučajnih i nasumično biranih sličica, istrgnutih iz sjećanja nekih likova, na isti način na koji se i samom pripovjedaču ukazuju likovi koje ne bira već mu jednostavno ko zna iz koga razloga sami prilaze. O sličnom postupku svjedoči i sam pripovjedač tako čineći da pojedini segmenti teksta stječu svojevrsnu autoreferencijalnost i sami svjedoče o vlastitom oblikovanju i nastajanju:

1 Edo Popović, *Ponoćni boogie*, Meandar, Zagreb, 2000.

Postoje likovi – ne znam kako je kod drugih – koji su se u moj život upetljavali kao čičak u nogavice odraslih pantalona. Ne znam kako je u drugim životima, ali u mom je bilo nešto što se zvalo – Škico. Ni po čemu osobit / kao opis iz vojne knjižice: pravilne crte lica, šop iz šezdesetih godina, i sl./, nikad ne pomisliš na njega, ali on se uvijek odnekud pojavi, kao neželjena neminovnost / čičak! /, koja kao da hoće reći: Hej, i ja sam tu!

U ovome romanu Zilhada Ključanina kroz partikule različitih dešavanja sagledava se radnja u koju se difundiraju elementarne čestice ovoga romanesknog svijeta iz tri sfere događanja: prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Svaka od ove tri sfere oblikuje odgovarajuću viziju prikazanog. Kada dođe do njihovog miješanja, stalnog međusobnog premiještanja, a sve u toku radnje romana, dolazi i do vrlo složenih vizija koje ostavljaju mogućnost više izdvajanja prikaza iz jednog u okviru same radnje. Pokušat ću to predočiti ovako: Neka se svaka od sfera predstavi nekom bojom tako da pogled kroz svaku od te tri sfere predstavlja različitu viziju, obojenost onoga što se posmatra. Njihovo miješanje neka se ostvari tako što će se te boje vrlo brzo zavrtjeti, a time i vizije vrlo brzo smjenjivati, sustizati. U tom slučaju, kao kod vrlo brzog miješanja, obrtanja boja koje čine svjetlosni spektar, posmatraču će se činiti da vidi samo jednu pomalo prozirnu boju, jednu viziju koja će dati samo jednu, istovrsnu obojenost onoga što se posmatra. Prikaz koji se izlaže takvom pogledu može se posmatrati samo u jednom svjetlu, ili, da kažem kako sve ono kazano tekstrom postaje jednolično obojeno, a vizije različitih položaja u brzom promicanju slijevaju se u viziju jednog pokreta kao na traci animiranog filma. Međutim, sve je to privid, jer kao što ljudsko oko ne može uočiti sve boje svjetlosnog spektra, tako ni čitalac ne može da registrira sve vizije, niti kroz njih usmjeriti različite poglede na naoko jednolične prikaze unutar teksta. Kao što se svjetlost sastoji iz mnoštva boja tako se prava slika onog što je prikazano tekstrom sastoji od mnoštva vizija. Da bi se uhvatili različiti prikazi istog, potrebno je usmjeriti različite poglede. Tekst sam od sebe nekada mora uputiti na postojanje različitih vizija, pa samim time i na različite poglede, da bi se razotkrila raznovrsnost određenih prikaza. Drugim riječima, usložnjnost vizije doprinosi nijansiranju teksta. Evo kako pripovjedač u tekstu romana *Koliko je srce u mrava* daje prikaz svoje majke čija se hronološka inicijacija ostvaruje različitim pogledima:

- Prvi pogled, 1958. godina. *Djevojka stoji sama, u nekom neodređenom perivoju, ali toliko, eno, srećna, da joj osmijeh prekriva i taj period*

i onih osamnaest godina što joj sa kose vihore. Suknja joj se raširila taman toliko da nije sigurno je li se djevojka spustila na zemlju, ili tek kani poletjeti

■ Drugi pogled, 1960. godina. Žena ima cvjetnu haljinu kratkih rukava, kosu svijenu u pundu, i osmijeh duplo stariji od njenih dvadeset godina. U naručju drži dijete, ne veće od dvije šare na njenoj cvjetnoj haljinici.

Sam lik majke nije podložan udvajajući, ali u dva pogleda dolazi do udvajanja slike o liku majke kroz vrijeme. Kada se nešto počne udvajati ne može a da se ne govori o njegovim, ili njenim, specifičnostima. Najviše o tome kakav je neko u jednom određenom trenutku i kakav je taj isti neko kroz neki određen vremenski period govori upravo sam identitet, personalni identitet, koji se na taj način može predstaviti kao jedinstvo ličnosti u različitim periodima vremena. Na to upućuje i B. Petz kada napominje kako u psihologiji identitet označava doživljaj vlastitog ja, pa je tako to pojam kojeg pojedinac ima o samom sebi i kontinuiranom postojanju vlastite ličnosti čije se bitne karakteristike ne mijenjaju s obzirom na vrijeme, mjesto ili situaciju u kojoj se nalazi. Međutim, tome pravcu razmišljanja moguće je dodati još jedan smjer, pa kazati da identitet u svome razvoju upućuje na komplementarnost prošlosti i budućnosti, izraženu kako kroz pojedinca, tako i kroz društvo u cjelini. On povezuje, kako kaže E. Erikson, aktualnosti žive prošlosti s vremenom budućnosti koja obećava. Tako suština procesa razvoja identiteta može biti sagledana u karakteru i smjeru međusobnih utjecaja faktora ličnosti i faktora okoline.

Slično kao u romanima Irfana Horozovića, i ovdje nalazimo poistovjećivanje čovjeka s onim što ga okružuje, sredinom kojoj pripada: - *Mi nismo grad. Mi smo predgrađe.*

Ne nastojeći da po semantičkim principima iz navedene dvije rečenice ukazujem šta zajednički subjekt MI nije a šta jeste, jer oni možda nisu grad ali jesu predgrađe, želim samo ukazati da između okoline i onih koji govore postoji jaka međusobna sprega. Njihovo (MI) odbijanje identificiranja s jednim jeste samo pristajanje na identificiranje s drugim. U svakom slučaju postoji odnos iz koga se može inicirati svojevrsna međuodređenost identiteta.

Kada se već govori o različitosti svjetova treba istaći da i u ovome romanu postoji fantastični svijet koga čini neobičnost određenih prikaza. Pripovjedač kao da nastoji fantazmagoričnošću karaktera ubijediti u realističnost onoga o čemu pripovijeda. Razgovor s pticama ili psima jeste značajka bajkovita svijeta, a koja svoju potvrdu nalazi u realnosti. Dječak Deno je "dijete svijetlećih dlanova" i kao takav odmah okarakteriziran neobičnošću same svoje

pojave. Njegovo razgovaranje sa životnjama nije nigdje eksplisitno prikazano, ali njegovo sporazumijevanje s njima ne dovodi se u pitanje. Sve što mu je kazano, a u vezi je s nekim dešavanjima koja su se odvijala daleko od očiju ljudi, nalazi svoju potvrdu u određenim situacijama kao tačno. Ljudi obično ne žele čuti istinu, pa se i po njihovim reakcijama može zaključiti da je ono što je kazano dječaku Deni, a što je mogao čuti samo od životinja, tačno:

Po psima sam i znao kakav je ko čovjek u V. Sve do jednoga. I (moram priznati i to) često sam ih znao zaprepaštavati onim što sam saznavao od pasa.

Na primjer kažem Vahidu Kadiću: "Jutlos si piskio s plozola" [njegova stara berberska ruka zadrhti u mojoj kosi; i odmah valja reći da je to jedini razlog što nikad nisam imao normalnu frizuru].

...

Ili, pored naših jutarnjih taraba nailazi pjevušeća Zehra, a ja joj kažem: «Zehla, muz ti je opet bio kod Zuhle!»

I tako dalje. I to ne razumijem. Ja samo govorim ono što je baš tako, a niko ne voli da je baš tako – baš tako... ”

Ovakva fantastična aura oko pripovjedačevog lika povlači za sobom neobičnost njegovih karakteristika, očudavajuću individualnost, kao i nevjerojatnu animiranost i prezentaciju bajkovitog identiteta. Kakav je pravi lik pripovjedača? Ko je i koji je pravi Deno kad se pod fantastičnim tekstualnim osvjetljenjem njegov lik, pod pripovjedačevim čarobnim štapićem, udvaja pred očima čitalaca. Odmah u uvodnom dijelu romana pripovjedač priprema čitaoca za neobičnu sliku o sebi. On je u isti mah i onaj koji priča o Deni i sam Deno. Dvije različite strane jednog lika.

Na kraju – nakon bezbroj prepričavanja, nakon bezbroj dokaza – svi su barem mogli reći: to je onaj koji se sjeća svoga rođenja. I to je bilo dovoljno. I to je bilo to. Makar u njemu ostala dva dječaka: onaj koji se sjeća svoga rođenja i onaj koji prepričava svoje rođenje. [Stoga će i ova priča – hajde da otkrijemo na samom početku, ma koliko nas to koštalo – biti pričana u dva lica: Deno koji priča o samom sebi, i ja koji pričam o Deni. S tim, molim lijepo!, da se uvijek ima u vidu da sam ja Deno koji prepričava svoje rođenje, i – malo dalje.]

Ne želim da kroz svojevrsnu tautološku uređenost rečenice “*onaj koji se sjeća svoga rođenja i onaj koji prepričava svoje rođenje*” sumnjičim autorsku

stvaralačku afirmaciju. Za razliku od navedenog dijela, gdje pripovjedač u svome obraćanju čitaocu insistira na razlikovanju onoga koji se sjeća od onoga koji prepričava, kasniji tekst romana implicira kako nebitnost razlikovanja sjećanja od prepričavanja, tako i svodenje na isto onoga što (koga) te radnje obilježavaju. Veći broj čitalaca će na isti način prihvati ono što se iznosi kroz sjećanja kao i ono što se iznosi kroz prepričavanja. Također, lik Dene koji se sjeća i lik Dene koji prepričava čitalac će simplificirajući svesti na jedan lik Dene koji se sjeća i prepričava. Međutim, dovoljno je da postoji taj nagovještaj o udvojenosti priče kroz tekst romana, koja će “biti pričana u dva lica: Deno koji priča o samom sebi, i ja koji pričam o Deni.”, pa da se isprovocira osjećaj udvojenosti jednog lika i njegova identiteta. Može se postaviti pitanje: “Po čemu uspostaviti identitet dječaka?” Po onome čega se sjeća, po onome što prepričava ili i po jednome i po drugome? Koga dječaka Dene, jednoga ili drugoga? Takva pitanja mogu podsvjesno golicati čitaoca u njegovoj predstavi o Deni tako da mu se čini kao da jedan Deno, ili barem jedan njegov dio, uvijek nedostaje. Zbog te najave o moguća dva Denina lika javlja se utisak dok čitam tekst romana, ma koliko ono što je u njemu rečeno svodio u sferu jednog lika, da uvijek jednim dijelom liku Dene nedostaje nešto što je možda njegovo a pripada nekom drugom. Nedostaje nešto što bi ga trebalo u potpunosti odrediti kao jedan cjelovit lik. Sličnost problema implicira sam tekst romana u jednom svom odlomku:

- *Kako: zašto? Kako mogu platiti sliku na kojoj mene nema?!*
- *Ima Škico, uvjeravam te da ima.*
- *Nema !!!*
- *A čije su ovo hlače?*
- *Hlače su, priznajem, moje.*
- *A ove cipele špice?*
- *I cipele su, priznajem, moje.*
- *A ove ruke, Škico, čije su ove ruke?*
- *Moje.*
- *Pa, idiote, ko je onda ovaj čovjek na ovoj slici?*
- *Ja nisam.*
- *O, Bože, hajvana. Čije mogu biti ruke za koje si priznao da su tvoje?*
- *Ruke jesu. Ali gdje sam ja?*
- *Ti si, Škico, Bog te ne ubio, rekoh ti: pogledaj bolje.*
- *A gdje mi je glava?*
- *Glave, na žalost, nema.*

-
- *Je li čovjek glava ili ruke?*
 - *Kako za koga.*
 - *Ti to mene još i vrijedaš?*

O tome koliko je tijelo u cijelosti kao jedan od faktora identiteta bitno u njegovom konstruisanju bit će još govora, ali koji dio tijela ima prednost u tome procesu, zanimljivo je pitanje koje može isprovocirati ovaj odjeljak teksta. Tome u prilog vrijedno je sjetiti se Nerona, jednog od ozloglašenih rimskih vladara, i jedne od legendi vezanih uz to ime. Naime, sve što je nakon smrti ostalo od Neronove čudesne “Zlatne kuće”, kao usamljen trag o njegovu carevanju, jeste trideset i šest metara visoka, pozlaćena Neronova statua. Ono što je zapanjujuća i vrlo vjerovatna pretpostavka jeste to da su dosta dugo svi sljedeći rimski carevi, kako su se smjenjivali na vlasti, naređivali svojim skulptorima da na mjesto Neronove glave, na istoj statui, naprave i postave odgovarajuću i prepoznatljivu skulpturu njihove glave. Kroz vijekove je tako jedna te ista statua na čudan način iskazivala i čuvala identitet različitih vladara. U navedenom odlomku evidentno je još nešto. Škico se odbija identificirati s vlastitom slikom i time kupuje određenu slobodu za sebe u onom segmentu priče da to može biti on, ali i ne mora. Na sličan način Deno zaslužuje slobodu time što se odbija predstaviti jednim likom. Ako u jednom dijelu tekstu nedostaje prepričavanje Deno se ne želi u potpunosti poistovijetiti sa likom iz tog dijela, ako u nekom drugom dijelu nedostaje sjećanje Deno se opet ne želi u potpunosti poistovjetiti s likom iz tog dijela. Stvar se ne bi na ovaj način komplikirala da pri povjedač nije odlučio predstaviti se samo u jednom od likova dječaka Dene.

Moguća rasprava oko svojevrsnog udvajanja identiteta, naročito u liku Dene, mogla je započeti segmentom romana gdje Deno i Sana razgovaraju dok su se golih šestogodišnjih tjelašaca meškoljili jedno pred drugim. Kao djeca jedno naspram drugog identificiraju se tako što se prvo identificira sa drugim i obratno. To je prvobitno organizacijsko načelo razvoja svake jedinke: ako se identificiram sa slikom izvan sebe, mogu činiti ono što prije nisam mogao, mogu biti ono što prije nisam mogao. Na taj način, poput odraza u ogledalu, Deno pronalazi sebe u liku Sane, kao što i Sana ono što čini njenu osobenost pronalazi u liku Dene:

- *Ti si djevojčica.*
- *Ne, ti si dječak.*
- *Da, ja sam djevojčica i dječak.*

– Da, ja sam dječak i djevojčica.

Samo se djeca mogu dok su još mala nositi s udvojenim identitetom. Možda zato što im još, u samom uvodu, nije rečeno ko jesu a ko nisu. Možda i zato što bi se o toj udvojenosti identiteta moglo govoriti kao o posjedovanju vlastitog identiteta u njegovoј pravoj mjeri. To je osjećanje u rudimentarnom obliku, još neiskazano, neprerađeno, nesintetizirano, nepreoblikovano vanjskim utjecajima, neiskvareno i neskriveno osjećanje djeteta da je još ni dječak ni djevojčica nego djevojčica-i-dječak.

IZVORI

Zilhad Ključanin, *Koliko je srce u mrava*, Zenica, Nova osjećajnost, 2003.

Zilhad Ključanin, *Šehid*, Bosanska riječ, Tuzla, 1999.

LITERATURA

Bart, Rolan (1979), *Književnost, mitologija, semilogija*, Nolit, Beograd

Beker, Miroslav (1986), *Suvremene književne teorije*, SNL, Zagreb

Biti, Vladimir (1997), *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb

Biti, V. (2000), *Strano tijelo pri/povijesti*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb

Derrida, J. (1988), *Struktura, znak, igra*, U: Strukturalistička kontroverza, Beograd

Eagleton, Terry (2002), *Ideja kulture*, Jesenski i Turk, Zagreb

Eagleton, Terry (1987), *Književna teorija*, SNL, Zagreb

Eko, Umberto (2001), *Granice tumačenja*, Paideia

Grbić, Jadranka (1999), *Identitet, jezik i razvoj*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

Lešić, Zdenko (2002), *Nova čitanja: poststrukturalistička čitanka*, Buybook, Sarajevo

Lusi, Najal (1999), *Postmodernistička teorija književnosti*, Svetovi, Novi Sad

Moranjak-Bamburać, Nirman (2003), *Retorika tekstualnosti*, Buybook, Sarajevo

Putinja, F. i Stref-Fenar, Ž. (1997), *Teorije o etnicitetu*. Čigoja štampa, Biblioteka XX vek, Beograd

Solar, Milivoj (1979), *Moderna teorija romana*, Nolit, Beograd

Solar, Milivoj (1989), *Teorija proze*, SNL, Zagreb

Šefer, Žan-Mari (2001), *Zašto fikcija?*, Svetovi, Novi Sad

ZILHAD KJLUČANIN'S NARRATIVE PRINCIPLES (“ŠEHID” AND “KOLIKO JE SRCE U MRAVA”)

Summary

While reading the two novels of Zilhad Ključanin, *Šehid* and *Koliko je srce u mrava* in their own narrative principles, one can notice the duplication of characters due to the multiple, rapid exchanges of space and time in the events in which these characters participate.

No matter how much the character tries to persevere his traits, every new change of space is reflected on him, thus, he must seem a little different.

That specific change is the duplication of the character which manifests his existence through different worlds and is characterized with a certain aspiration to express his qualities at certain conditions. Sometimes one character is present in two or more worlds, and he has to duplicate his identity, his body and all other things that confirm his existence in both worlds in order to confirm his presence. The past, the present and the future are the three spheres through which a certain vision is equally shaped. The interference of these spheres, and their mutual transference during the novel result in their complex visions that leave a possibility of multiple separations of appearances from one of them in the plot of the novel. In order to confirm his presence through all these spheres, the character has to duplicate his identity, body and all other things that make his existence and allow him to occur through different worlds that are bounded by the mentioned spheres which are actually categories of existence.

Mirza SARAJKIĆ

O ŠEHERZADINIM ČARIMA – ANALIZA OKVIRNE PRIČE *HILJADU I JEDNE NOĆI* –

KLJUČNE RIJEČI: “*Hiljadu i jedna noć*”, *okvirna priča*, *poetički princip arabeske*, *žena kao tajna*, *putevi spoznaje*, *riječ kao kanon*.

O onome o čemu se ne može teoretizirati može se kazivati.
Umberto Eko

Iako se o “Hiljadu i jednoj noći” mnogo pisalo u književnoj teoriji i kritici, nje- na okvirna priča nije dobila zasluženu pažnju. Ovaj rad nastoji pružiti detaljan uvid u njene temeljne osobenosti. U njemu se pretežno analizira Šeherzadin lik u odnosu na druge žene, samog Šahrijara i tekst u cjelini. Posebno su tretirane različite spoznajne staze Šeherzade i Šahrijara. Rad, također, razmatra poetički princip arabeske u okvirnoj priči, status žene i skarednost riječi u arapskoj kulturi i književnosti.

UVOD

O *Hiljadu i jednoj noći* napisan je velik broj naučnih radova. Skoro svaki od njih samo je proširivao njihovo “kraljevstvo kazivanja” dokazujući tako još jednom da se one nikad nisu završile. Nije zалуд broj hiljadu i jedan idiomatski izraz u arapskom jeziku koji se koristi u značenju obilja, nemjerljivosti, nepregleda, nezavršenosti, kontinuiteta.

Ovo je, pak, tek pokušaj analize okvirne priče o Šahrijaru i Šeherzadi. U njemu se nastoji razotkriti što više čari Šehrezade, te nezaboravne kraljice najvećeg usmenog blaga u orijentalno-islamskom civilizacijskom krugu. Pomaalo je paradoksalno da se u kritici relativno malo pažnje posvetilo okvirnoj priči. Valjda su izazovni *okeani priča* zasjenili svoj zdenac.

Na samom početku potrebno je kazati kako se okvirna priča *Hiljadu i jedne noći* primarno promatra kroz prizmu arapsko-islamske kulture. Sto-

ga je pažnja u ovoj skromnoj analizi usmjerenja na čvorišna mjesta upravo te kulture. Razlog je jednostavan i logičan. Ako je išta o povijesti djela *Hiljadu i jedne noći* sigurno, onda je to činjenica da se ono iskristaliziralo i steklo "konačnu formu"¹ u arapskoj civilizaciji. Naravno, ovdje se ne želi zanemariti činjenica da je *Hiljadu i jedna noć* višeslojna i kompleksna povjesno-civilizacijska tekovina. Ona je, naravno, odraz i indijske i perzijske mudrosti i kulture. Ipak, nije potrebno zalaziti u orijentalistima veoma drage "studije nagadanja" o domovini *Hiljadu i jedne noći*, niti se predavati akademskim provincijalizmima jednog, naprimjer, Gustava von Grunebauma, koji se svesrdno založio da dokaže kako je *Hiljadu i jedna noć* izvorno grčko djelo te kako je navodna tragedija Arapa kao naroda u tome da su vječiti plagijatori, a ne kreatori (Ghazoul 1996: 18).

FABULA

Fokus ovoga rada, dakle, jeste okvirna priča, čiji je sadržaj prilično poznat. U dalekom kraljevstvu pravedno i sretno vladala su dva brata, Šahrijar i Šahzeman, i to dvadeset godina. Međutim, jednoga dana, prije nego što ode posjetiti brata, Šahzeman nenadno zatječe svoju ženu u krevetu s crnim robom. On ih ubija i bolan odlazi bratu ne kazujući mu svoje jade. No, kad vidi da se i na bratovom dvoru dešava ista stvar, Šahzeman mu se povjerava. Nakon što se i Šahrijar lično uvjeri u ženino nevjerstvo i haremske orgije, braća se zapute u bijeli svijet kako bi saznali da li su usamljeni u svojoj nesreći. Na putu susreću ogromnog džina i bivaju primorani voditi ljubav s njegovom mlaodom i lijepom zatočenicom. Potom se vraćaju svojim dvorima, Šahrijar ubija svoju ženu, robeve i robinje. Usto, u znak osvete, veliki car svake noći počne uzimati po jednu nevinu djevojku koju bi ubijao nakon noći provedene s njom. Sve to potraja tri godine. U carstvu nastade nemir i beznađe, a djevojaka skoro nestade. Tada se u priči pojavljuje Šeherzada, mudra vezirova kćer, koja se želi udati za Šahrijara kako bi "iskupila muslimanske kćeri i spasila cara." (*Hiljadu i jedna noć* 1999: 51) Vezirova odvraćanja bijahu uzaludna. Šeherzada odlazi u careve odaje i – nakon razdjeličenja – uz pomoć sestre Dunjazade, uvodi Šahrijara u labirinte zanosnih priča kroz koje će svi oni zajedno jezdit ni manje ni više nego hiljadu i jednu noć.

1 Sintagma "konačna forma" odnosi se na zapisivanje *Hiljadu i jedne noći* i završni oblik okvirne priče.

OKVIRNA PRIČA *HILJADU I JEDNE NOĆI* KAO STABLJIKA ARABESKE

Okvirna priča na formalnom planu predstavlja centralno mjesto iz kojeg kreću, klijaju i razvijaju se brojna kazivanja. Kao ishodište, pa i esencija teksta, okvirna priča različito se odnosi prema svojim “uokvirenim sestrama”. Taj odnos, naravno, može biti čvrst, postojan i naglašeno recipročan. U takvom slučaju, okvirna priča preovladava, zasjenjuje uokvirene. Ona ih drži u izuzetno subordiniranom položaju u odnosu na sebe. Njen sadržaj se deriviranim, uokvirenim tekstrom tako još više naglašava i samoilustrira. Nadalje, uokvireni tekst služi kao puko sredstvo koje afirmira i kristalizira sadržaj, motive, fabulu i protagoniste okvirne priče.

S druge strane, odnos između okvirne priče i uokvirenog može biti labav i nepostojan. U takvom slučaju, sve osobenosti okvirne priče zatomljavaju se, pa skoro i gube u obilju uokvirenih kazivanja koja su zasebne, samodostatne narativne cjeline. Tako uokvireno prestaje biti sredstvo već ravnopravan funkcionalni i poetički “partner” s okvirnom pričom u zamarnom prostranstvu kazivanja. Ovaj odnos možemo nazvati arabeskim s obzirom na njenu formu i estetiku.

Upravo je *Hiljadu i jedna noć* najbolji književnoumjetnički predstavnik ovog drugog odnosa između okvirene priče i uokvirenog. Tako začudne i zadržavajuće noći jesu jedna nepregledna arabeska, ili još bolje *univerzum arabeski i arabeski univerzum*. Naime, *arabeska je najčešće biljna ornamentacija u kojoj se stabljika grana u izvjesnoj ritmičnosti i elementima ponavljanja, a nju dopunjaju listovi koji nisu odsječeni niti su izolirani; međutim, nisu ni u takvom odnosu prema stabljici da naprsto izrastaju iz nje* (Duraković, 2007: 15).

Dakle, arabeskost prožima ne samo okvirnu priču i uokvireno već općenito *Hiljadu i jednu noć*. Štaviše, kako to Esad Duraković (2007: 14) uvjerljivo dokazuje, *poetika arabeske je glavni strukturni i estetički princip koji oduvijek dominira arapskoislamskim, a velikim dijelom i orientalnoislamskim umjetnostima općenito, naročito u književnosti kao umjetnosti u kojoj se naprije arabljanski, a zatim i arapskoislamski genije izrazio najautentičnije i sa najviše razložnog samopouzdanja*.

Posmatrana na jednom mikroplanu, okvirna priča *Hiljadu i jedne noći* funkcioniра kao arabeskna stabljika. Ona jeste nukleus ili izvor svih dalnjih kazivanja, ali bez *autoritativnih predznaka* u odnosu na ostale priče. U skladu s “arabesknom poetikom”, okvirna priča, nakon što se otisne u postojanje, polako se gubi u intenzivnom prepletu uokvirenih kazivanja. Tek na moment, odnosno na rubu uokvirenog, promakne sjećanje na okvirnu priču, skučeno u

nezaboravnu rečenicu: "Šeherzadu zateče jutro, te ona prekide priču započetu po carevom odobrenju."

Koliko je dominantan princip arabeske u *Hiljadu i jednoj noći* najbolje pokazuje sama okvirna priča, koju ovdje uzimamo kao stabljiku ili "prividnu okosnicu" jer se i ona "parcelira" u vezirovom kazivanju u "Priči o magarcu, biku i zemljoradniku", koja je izvanredno prirodno *ukalemljena* u stabljiku. Tako je okvirna priča egzamplar "arabeskog struktuiranja kakvo je kulminiralo u *Hiljadu i jednoj noći*" (Duraković 2007: 27), a koje je svekoliko očaralo čitatelje na Zapadu.

BINARNA STRUKTURA

Iako ne baš obimna, okvirna priča itekako je bremenita simbolima i protkana alegorijama. U njoj prvenstveno preovladava sistem **binarnih struktura** ili "narativna dijalektika" (Ghazoul 1999: 22): Šahrijar i Šahzeman, žene i robovi, džin i djeva, Šeherzada i Dunjazad, bik i magarac, želja i smrt... Ova binarnost mogla bi biti odjek ustaljenih mitova i legendi u arapskoislamskoj kulturi: Adnan i Kahtan, Jedž i Medžudž, Harut i Marut, i drugih, ali i odraz kur'anskog načela o *parnosti* stvorenog svijeta izraženog u srcu Knjige, suri Jasin: "Slavljen neka je Onaj Koji sve u paru stvoril: ono što iz zemlje niče, njih same i ono što ne poznaju oni."²

Želja (ili strast) i smrt ističu se, jer ovaj par u potpunosti pokreće okvirnu priču i vidno uzburkava zdenac iz kojeg će poteći rijeke kazivanja. Time je do vrhnica doveden sraz između Erosa i Tanatosa. Pored uvida u zamamni svijet Abasidskog carstva, okvirna priča potvrđuje kur'anski nauk po kojem slijepo predavanje pohoti ima fatalnu konačnicu.

Naime, Šahrijar se *zaželio* svoga brata, žene *strasno požudjele* za crnim robovima, potom su braća *zaželjela* vidjeti svijet i utješiti se, ali im se ispriječila džinska djeva koja ih je *poželjela*. Onda se i Šahrijar *poželio* osvetiti ženskom rodu, a Šeherzada mu *željela* stati na put. No, za "Erosove avanture" ili želje i pohote Tanatosu valja danak platiti. Careve žene i robovi platili su glavom, džin bio prevaren bezmalo tek 570 puta, njegova djeva ostala zatočena, carevima se svijet "smučio", Šahrijar carstvo skoro izgubio, Šeherzada tijelom po hiljadu puta želju svoju nadoknađivala.

Treba napomenuti kako se ovdje govori o žudnji kao dominatnom i višeznačnom motivu u okvirnoj priči, a ne kao o osnovnom narativnom principu

² *Kur'an s prijevodom na bosanski jezik*, preveo s arapskog jezika Esad Duraković, Svetlost, Sarajevo, 2004, str. 442.

Hiljadu i jedne noći. Ova demarkacija mora se naglasiti. Iako ta tema zahtjeva široku elaboraciju, neizbjegno se treba poterati kako *Hiljadu i jedna noć* odbija princip “linearnosti”, a samim time i žudno iščekivanje kraja, odnosno uskovitlano i nemirno čitanje, što je izrazita karakteristika zapadne književnosti. Tako bi u ovom slučaju bilo pogrešno isključivo pojmiti, kako nam to sugerira Peter Brooks, “čitanje zapleta kao oblik žudnje koja nas nosi naprijed, dalje, kroz tekst.” (Brooks 1999: 110) Štaviše, ovakav stav u suprotnosti je s prirodom arabeske, na čijem principu je sazdana *Hiljadu i jedna noć*, ali i s principom “kružnog ili cikličnog vremena” (Duraković 2007:18), svojstvenog arapskoislamskoj kulturi. *Aripi drugčije čitaju Hiljadu i jednu noć – ona je za njih (nelinearna) arabesna koja koncentrično ovladava cijelim “narativnim prostorom”, ne kultuvirajući žudnju već afirmirajući zadovoljstvo. Ispostavlja se da draž nije u razrješenju, već u putovanju nepreglednim narativnim pejzažima* (Duraković 2007: 30) (podvukao M. S.). Ovome u prilog svakako treba navesti vrijedno zapažanje Titusa Burckharta (Burckhart 2007: 57), koji kaže:

U arabeski sve sugestije individualne forme eliminiraju se neodređenošću neprekidnog tkanja. Ponavljanje identičnih motiva, kitnjasti pokret linija i dekorativna ekvivalentnost formi reljefa ili rezbarije, a tako invenzivno analogne, umnogome doprinose ovome utisku. Tako, pogledom na blještave talase ili lišće koje treperi na vjetru, duša se odvaja od svojih unutranjih stvari i pobuda, od ‘idola’ strasti, i uranja, nutrinom punom života, u čisto stanje bića (podvukao M. S.).

ŽENA KAO TAJNA SVIJETA

U okvirnoj priči isprepletenoj mitskim i legendarnim najviše privlači svakako Šeherzadin lik. Ova kraljica usmene književnosti kod Arapa bila je tema mnogim čuvenim piscima i teoretičarima poput E. A. Poa, Rolanda Barthesa, Borgesa i drugih. Feministkinje ne treba ni spominjati jer im je Šeherzada nezaobilazna muza. Najčešće spominjani Šeherzadini epiteti jesu mudrost i majstorstvo kazivanja. Sve ovo je u biti zorno pokazano i u samom tekstu *Hiljadu i jedne noći*. Istini za volju, bilo je i onih po mnogo čemu prijepornih tumačenja, poput Bettleheimovog da je “Šeherzada srednjovjekovni psihoanalitičar, a Šahrijar njezin pacijent” (Irwin 1999: 344).

Zato je najbolje odmah pokušati ukazati na druge čari vezirove kćeri koju Fewda Malti-Douglas naziva “intelektualnim čudom” (Malti-Douglas 1992: 21). Šeherzada je prvo (ali ne i jedino!) žensko biće u prostranstvu *Hilja-*

du i jedne noći koje nije ograničeno isključivo na svoj spolni organ, odnosno fizička pojavnost. Ona nastupa ili biva predstavljenja svojim intelektom, ne tijelom, riječju, ne tjelesnim organom. Žene koje su u ovirnoj priči spomenute prije Šeherzade – supruge careva, džinska djeva, robinje – na pozornicu izlaze samo kada se radi o seksualnom užitku i orgijama, koje su njihov jedini cilj, a koji postižu različitim varkama. Neupitno je, pak, da se i Šeherzada služi varkom, no to nije njen ultimativni cilj i “kod njena ponašanja kao kod ostalih žena spomenutih u okvirnoj priči.” (Malti-Douglas 1992: 22) Napokon, sredstvo njene varke ustvari je kazivanje (*apstrakcija*), a cilj spašavanje nevinih djevojaka od smrti i cara od zablude (*kolektivno*). Nasuprot tome, ostale žene u okvirnoj priči varaju tijelom (*konkretno*) radi samozadovoljenja (*lično*). Nadalje, želja koju Šeherzada budi u muškarcu neuporediva je s prilično kratkotrajnim tjelesnim pustolovinama, jer kazivanja traju hiljadu noći, odnosno *in continuo*. I dok su ostale žene žrtve na različite načine, Šeherzada je, isto tako, višestruki pobjednik.

Sve u svemu, žena se u već okvirnoj priči “sluti” kao tajnovito biće ili biće Tajne.³ Njena narav zrcali gotove nepomjerljive datosti, jer ona podjednako odvodi putevima pohote i vatre (*žrtva*), kao što anticipira blaženost hurija i odražava spokoj Dženneta (*pobjednik*).

SPOZNAJNE STAZE

Pojavljujući se tek u drugom dijelu okvirne priče, Šeherzada ima izuzetno složen i zahtjevan zadatok. Naime, valja joj ispraviti Šahrijarove pogrešno shvaćene lekcije ili zablude koje su posljedica njegovog odnosa s prijašnjim ženama i džinskom djevom. Dakle, kraljica kazivanja mora u potpunosti dekonstruirati njegovo predašnje iskustvo i nauk. Ovo je dobar trenutak i da se osvrnemo na prirodu Šahrijarovog iskustva prije susreta sa Šeherzdaom. Fewda Malti-Douglas lucidno primjećuje kako je ono “napadno površno.” (Malti-Douglas 1992: 23) I uistinu, okvirna priča uvjerljivo pokazuje kako je Šahrijarovo i Šahzemanovo znanje isključivo vizuelno – plošno. Na početku priče Šahzeman se vraća po zaboravljenu stvar i “**vidje** roba sa svojom ženom...” (*Hiljadu i jedna noć* 1999: 47) Na bratovom dvoru njegovo se znanje proširuje kada “pogleda kroz prozor i **vidje** kako se u tom času otvara kapija dvorca kroz koju prolazi dvadeset robinja i dvadeset robova, a bratova žena hodi među njima, zanosna i prelijepa.” (*Hiljadu i jedna noć* 1999: 48) Nakon

3 Pogledati: Dževad Karahasan: *Žena kao vrt (Šeherzadina škola ljubavi,)*, u: *Knjiga vrtova*, Connectum, Sarajevo, 2004.

toga, on pomno prati još jedno tajno orgijanje. Kada sve to otkrije Šahrijaru, on mu ne vjeruje jer sve to želi “**vidjeti** svojim očima.” (*Hiljadu i jedna noć* 1999: 48) Oni su toliko predani vizuelnom načinu stjecanja znanja tako da se odriču carstva jer im ono, kako kazaše, “ne treba sve dok ne **vidimo** da li se još nekome događa to što se nama događa, inače nam je bolje da umremo nego da živimo.” (*Hiljadu i jedna noć* 1999: 49) Spona između znanja i viđenja je nedvojbena i sudbinska. Odnosno, ne vidjeti znači ne znati.

S druge strane, Šeherzadina staza do znanja je potpuno suprotna. Ona je predstavljena kao djevojka koja je “čitala knjige, ljetopise, biografije drevnih careva i predanja o starim narodima. Pripovijeda se da je sakupila hiljadu knjiga iz oblasti historije starih naroda, bivših careva i pjesnika.” (*Hiljadu i jedna noć* 1999: 51) Izuzetno je zanimljivo da Šahrijar tri godine ubija, nešto više od hiljadu dana, što je posljedica njegovog “vizuelnog” znanja ili iskustva. Za to vrijeme Šeherzada čita hiljadu knjiga, i na kraju mu kazuje hiljadu priča u hiljadu noći, te spašava i cara i carstvo, što je, opet, plod njene mudrosti i duhovne naobrazbe.

U *Hiljadu i jednoj noći*, tako, postoje dva alternativna puta za spoznaju: gledanje i slušanje. To nas, pak, vraća pod okrilje dugotrajnih i često mučnih srednjovjekovnih rasprava u arapskom carstvu o najboljem sredstvu spoznaje. Postoji izuzetno veliki broj polemičke literature koja svjedoči o ovoj intelektualnoj bitki među učenim Arapima. U nju su bili uključeni i velikani poput Ibn Arebjija, Ibn Hazma, Al-Gazalija, Al-Safadija⁴ i drugih. U obilju lingvističkih i filozofskih dokaza zaključeno je da je slušanje superiornije nad gledanjem ili viđenjem. Treba kazati kako Kur'an kao temeljni tekst orijentalno-islamske civilizacije kada govori o ova dva osjetila uvijek prvenstvo daje sluhu,⁵ a znamo je kako u Svetom Tekstu ništa nije slučajno, pa ni položaj riječi. I više nego znakovita je primarnost sluga u navodima Božanskih atributa. Tako sluh uviјek prethodi znanju Božijem. Gotovo bez daha ostavljaju iščitavanja tefsirskega radova o ovoj temi koji obiluju brojnim dokazima i pronicljivim opservacijama o “nadređenosti” sluga u kosmosu Teksta Božijega.⁶

4 Pogledati u: ‘Al-Safadi, *Nakt al-himyan fi nukqat al-’umyan*, uredio Ahmed Zaki Baša, Al-Maktaba al-Gamaliyya, Kairo, 1911.

5 Pogledati sljedeće sure: Al-Baqara: 20, Yunus: 31, Al-Nahl: 78, 108, Al-’Isra: 36, Al-Mu’minun: 78, Al-Sagda: 9, Al-’Ahkaf: 26, Al-Mulk: 23.

6 Veoma zanimljiva analiza “sredstava spoznaje” nalazi se u tefsirskim spisima istaknutog islamskog učenjaka Fahrudina Razija, koji zaključuje:

((اعلم ان السمع افضل من البصر لأن السمع شرط النبوة لأن الله تعالى ذكر هما في القرآن فَمَنْ السمع على البصر...))

“Znaj da je sluh bolji od vida jer je on uvjet poslanstva zbog toga što je uzvišeni Allah, kada god je spomenuo ovo dvoje u Kur’antu, dao sluhu prednost nad vidom...” U vezi s važnosti

Učestalo pozivanje na Kur'an nužno je jer se u odnosu na njega "potvrdno" ili "odrično" formiraju sve ostale književnoumjetničke forme, pa i *Hiljadu i jedna noć*, posebno okvirna priča. "Drugim riječima, Tekst podstiče bujanje formi, ostajući u centru univerzuma u kome se one re/kreiraju na idžaskoj *distanци* s koje on utječe na njihovo 'modeliranje', ali se istovremeno osjeća udobno i superiorno među njima". (Duraković 2007: 121, 122) Detaljnu i izuzetnu analizu ovog nesvakidašnjeg fenomena riječi Božije kao poetičkog autoriteta *par excellence* nudi recentna studija ili, preciznije, plauzibilna poetika arapske književnosti znakovitog naslova *Orientologija – univerzum sakralnoga teksta*, plod nesebičnog zalaganja Esada Durakovića i njegova dugogodišnjeg nadnošenja na arapsku poetiku. Dakle, da se prisjetimo, Šahrijar je za svog vodiča do istine odabroa čulo **vida**, i to ga je odvelo u zabludu. Na "pravi put" on se vraća kada počne **slušati** Šeherzadina kazivanja.

RIJEČ KAO KANON

U okvirnoj priči ne otkriva se samo sluh kao pouzdano sredstvo spoznaje jer Šeherzada i dalje očarava pokazujući kako umjetnost (kazivanje, odnosno književnost!) koriguje stvarnost, što je vrhunska antiteza klasičnom poimanju književnosti kao mimesisa. Ovo, naravno, nije nikakva novina za podneblje u kojem je nastala *Hiljadu i jedna noć*. Svojevrsni "antimimesis" *Hiljadu i jedne noći* samo je još jedna potvrda da riječ (kazivanje i tekst) ravna odnosno diktira stvarni život. Prije Šeherzade to su nam dokazale arabljske zlatne ode ili muallake, a nadasve Kur'an (Duraković 2005: 239). Usto, "arabeskna stilizacija prepoznaje se po antimimetičkom načelu, gdje narativni diskurs proizvodi utočište u kojem obitava realnost, te nije čudno što će se zapadni poststrukturalizam i postmoderna književnost, koji inače napuštaju *mimesis* u korist *diegesis*, toliko biti oduševljeni *Hiljadu i jednom noći* i onim što ona predstavlja." (Duraković 2007: 28)

Sve izneseno otvara prostor za istraživanje izuzetne "modernosti i postmodernosti" koju *Hiljadu i jedna noć* i njen narator kriju u sebi, a o ovome su iscrpno pisali Borges i Joyce. Vrhunac ironije u okvirnoj priči jeste činjenica da je Šahrijarova "stvarna" potraga za istinom i znanjem iluzorna i pogrešna. Njegovo ograničeno fizičko iskustvo mora biti ispravljeno brojnim kazivanjima ispunjenim drevnom mudrošću. Riječ je, dakle, opet izvojevala pobjedu nad stvarnošću, jer riječ "bijše na početku" i ona će o(p)statи na kraju. Ivo Svetina

sluha u djelu *Kašfu 'al-'Asrar* navodi se: "Sluh ima prednost nad vidom i uho nad okom, jer je razum povezan i zavisi od sluha, a vid zavisi od oka." (*Kašf 'al-'asrar*, tom IV, str. 96.)

u jednom romantičarskom ogledu o Šeherzadi i *Hiljadu i jednoj noći* donosi pažnje vrijedan zaključak: “**Šeherzada** je dakle pripovijest o moći koju ima riječ, jezik, poezija. Poeziji kao onoj prastaroj vještini nepodražavanja! Već uboličavanja riječima ‘**čudesnosti svijeta?**’” (Svetina 1999: 109)

ZAKLJUČAK

Premda ne tako obimna, okvirna priča *Hiljadu i jedne noći* zrcali brojne osobenosti kulture u kojoj je nastala. Ona je izuzetna potvrda duha i tradicije Arapa. I u maniru Kur'ana, temeljnog korpusa te tradicije, ona više nagovještava nego što izravno kazuje, više je alegorija negoli opis, te nakon tek dostignutih ciljeva otkriva druge, novije i prostranije horizonte. Baš kako je kazano na početku, svako novo čitanje (i analiza!) *Hiljadu jedne noći* nalik je plovidbi u kojoj možete otkriti neka nova ostrva, ali nikada zaokružiti putovanje.

IZVOR

Hiljadu i jedna noć, s arapskog preveo Esad Duraković, Ljiljan, Sarajevo, 1999.

LITERATURA

- ‘Al-Gazali, Abu Hamid (1974), *Mukašafat al-Qulub*, Dar al-‘Ilm, Kairo
Brooks, Peter (1999), “Narativna žudnja u Hiljadu i jednoj noći”, prevela s engleskog Marina Katnić-Bakaršić, *Odjek*, broj 1-2, proljeće-ljeto
Burckhardt, Titus (2007), *Sveta umjetnost na Istoku i Zapadu*, s engleskog preveo Edin Kukavica, Tugra, Sarajevo
Duraković, Esad (2007), *Orijentologija – univerzum sakralnoga teksta*, Tugra, Sarajevo
Duraković, Esad (2005), *Prolegomena za historiju književnosti orijentalno-islamskoga kruga*, Connectum, Sarajevo
Ghazoul, Ferial J. (1996), *Nocturnal Poetics*, The AUC, Cairo
Irwin, Robert (1999), *1001 noć na Zapadu*, preveo s engleskog Enes Karić, Ljiljan, Sarajevo
Karahan, Dževad (2004), *Knjiga vrtova*, Connectum, Sarajevo
Kur'an s prijevodom na bosanski jezik, preveo s arapskog jezika Esad Duraković, Svjetlost, Sarajevo, 2004
Malti-Douglas, Fewda (1992), *Woman's Body, Woman's Word*, The AUC, Cairo
Svetina, Ivo (1999), *Šeherzada*, prevela sa slovenskog Ana Božanović, “Odjek”, broj 1-2, proljeće-ljeto

A WORD ABOUT SHAHZAD (AN ANALYSIS OF THE FRAME STORY OF *A THOUSAND NIGHTS AND A NIGHT*)

Summary

Critics have been writing a lot about *Arabian Nights* (A Thousand Nights and a Night) but they have not paid proper attention to its frame story. However, the frame story of *Arabian Nights* is a very interesting text because it underlines the main protagonist Shahzad and her appealing features. Formally, *Arabian Nights* follow a scheme of arabesque which is a unique poetic principle of Arabic literature. A careful analysis shows how the woman is represented in *Arabian Nights*, how various are the paths of knowledge and wisdom, and finally, how the word is considered to be canonical in the Arabic and Islamic cultural circle.

Munir MUJIĆ

POSEZANJE ZA ARHETIPOM: *HALLADŽOVA TRAGEDIJA SALĀHA ‘ABD AL-ŠABŪRA*

KLJUČNE RIJEČI: *poetska drama, arhetip, socijalna drama, filozofska drama*

O Halladžu je ostalo zabilježeno da je bio mistik koji je dosegnuo Tajnu, kao i to da je bio bogohulnik i heretik, te da je bio buntovnik. Sve je to učinilo njegov lik primamljivim za nastanak drame koja heterotopičnošću smisla stavlja čitaoca pred dilemu da li čita socijalnu dramu ili dramu koja govori o tragediji mistika koji je spoznao Tajnu, obznanio je i stradao.

Za razliku od evropske književnosti, gdje drama ima dugu tradiciju koja počinje s helenskim periodom, ovaj se književni rod u arapskoj književnosti počinje razvijati tek u devetnaestom stoljeću i to pod utjecajem evropske književnosti.¹ Neki arapski historičari književnosti ne pristaju prihvatići činjenicu da je zapadna drama utjecala na nastanak drame u arapskoj književnosti, već kažu da je drama imala korijene u samoj arapskoj tradiciji koja je od davnina poznavala pozorište sjenki. No, takve su tvrdnje slab argument pred činjenicom da su izvođenje prvih pozorišnih predstava i nastanak prvih dramskih djela uslijedili kao posljedica kontakata toga svijeta sa Zapadom, te da je “rukopis” zapadne drame bio posve očit.

Razlog odsustva drame u arapskoj književnoj tradiciji objašnjava se različitim mentalitetima i vizijama svijeta ovih dviju velikih civilizacija. Naime, u suštini temeljnih književnih rodova u Evropi, drame i epa, oslikan je sukob

1 Više o drami u arapskoj književnosti vidi u: Nade Tomiché, “Savremeno arapsko pozorište”, *Izraz, časopis za književnu i umjetničku kritiku*, br.2, PEN Centar BiH i Bosanska knjiga, Sarajevo, 1998.

pojedinca i svijeta ili pojedinca i božanstva. S druge strane, Arapi smatraju da treba živjeti u harmoniji sa svijetom, koji je Božija emanacija, i kao takav savršen te tu pomirenost izražavaju lirskim vrstama. Dakle, dugo se nije osjećala potreba da se izrazi pobunjenički stav prema svijetu i samim tim nije bilo glavnog elementa za nastanak drame kao roda. Osim toga, "nove književne forme prihvatane su teže i sporije nego drugi oblici kulture Zapada zbog toga što su Arapi imali veoma bogatu književnu tradiciju kojom su se ponosili."²

Iako joj se arapska književnost dugo opirala, drama je pustila prilično čvrsto korijenje. Jedan od autora koji je zaslužan za to svakako je i Ṣalāh ‘Abd al-Šabūr.³ On je prvenstveno slavljen kao pjesnik, i to zbog inovacija koje je

-
- 2 Esad Duraković, *Prolegomena za historiju književnosti orijentalno-islamskoga kruga*, Connectum, Sarajevo, 2005, str. 351.
- 3 Ṣalāh ‘Abd al-Šabūr rođen je 1931. u gradu al-Zaqāzīq u Egiptu. Istakao se kao pjesnik, esejist, kritičar, prevodilac i pisac drama. Radio je kao novinar i urednik u listovima *Al-Kātib*, *Al-‘Ahrām*, *Al-Taqāfa* i dr., a poslije i kao ataše za kulturu u Indiji pri Egipatskom sekretarijatu za kulturu. Umro je 1981. godine.

Radeći u listu *Al-‘Ahrām*, Ṣalāh ‘Abd al-Šabūr dolazi u dodir s različitim idejama i počinje se okretati modernim pokretima koji se javljaju u poeziji, posebno u Evropi. Potaknut njima, pokušao je u arapsku poeziju unijeti dotada neprihvatljive realističke teme, prožete duhom kojim je T. S. Eliot transformirao englesku poeziju. Osim toga, intenzivnije od bilo kojeg modernog egipatskog autora eksperimentira sa žanrom drame slobodnog stiha. Njegova najpoznatija drama napisana u ovom stilu svakako je *Ma’sā al-Hallāğ* ("Halladžova tragedija"). Ovaj kritičar, koji je bio dobar poznavalac arapskog naslijeda, posebno djela iz oblasti sufizma, gajio je duboko poštovanje prema idejama Baudlairea, Eliota, Rilkea i bio je pobornik ideje da umjetnost mora biti slobodna i nesputana.

Njegova prva zbirka poezija *Al-Nās fi bilādī* u sebi nosi jasne utjecaje socrealizma, iskazana je jednostavnom dikcijom sličnom običnom govoru, a sadrži i poetske tehnike i ideje T. S. Eliota. Inače, poezija Ṣalāh ‘Abd al-Šabūra nosi u sebi određenu duhovnu i moralnu vrijednost i prožeta je dubokom misaonošću, melanolijom i osjećanjem skore smrti.

Bio je pobornik stvaranja veza među kulturama, i istovremeno naglašavao potrebu odanosti vlastitom kulturnom i nacionalnom identitetu. Jedna od njegovih glavnih preokupacija bilo je pitanje modernizacije i arapskog kulturnog preporoda, kroz koji je njegov narod prolazio još od XV stoljeća. Vjerovao je da se novi život ne može izgraditi samo oživljavanjem cijekupnog drevnog naslijeda već radije njegovim aktueliziranjem u modernim vremenima.

Napisao je više djela: zbirke poezije: *Al-Nās fi bilādī* ("Ljudi u mojoj zemlji") 1957., *Aqūlū lakum* ("Govorim vam") 1961., *Aḥlām al-fāris al-qadīm* ("Snovi drevnog viteza") 1964., *Aṣwāt al-‘aṣr* ("Glasovi vremena") 1961., *Ta’ammulāt fi zaman al-ğarīb* ("Razmišljanja o ranjenom vremenu") 1970., *Wa tabqā al-kalima* ("I ostat će riječ") 1970., *Umr min al-hubb* ("Život od ljubavi") 1973., *Šaġār al-layl* ("Noćna stabla") 1973., *Al-‘Ibhār fī al-dākīra* ("Plovidba u sjećanje") 1977.; poetske drame: *Ma’sā al-Hallāğ* ("Halladžova tragedija") 1965., *Musāfir layl* ("Noćni putnik") 1968., *Al-‘Amīra tanqāzir* ("Princeza čeka") 1969., *Laylā wa al-Maġnūn* ("Lejla i Medžnun") 1970., *Ba’da ‘an yamūt al-malik* ("Kada kralj umre") 1973.

Uprkos primjetnom zapadnom utjecaju, ‘Abd al-Šabūrove drame duboko su utemeljene u arapskoj povijesti, tradiciji i folkloru. Sve njegove drame prevedene su na engleski jezik.

unio u poeziju. Njegov istraživački duh naveo ga je da započne eksperimente s dramom, te je otkrio način kako da spoji svoje dvije velike ljubavi - poeziju i dramu. Zahvaljujući tome nastala je, između ostalih, i poetska drama *Halladžova tragedija*.

‘Abd al-Šabūr pripada drugoj generaciji pisaca poetske drame u Egiptu i zasigurno je mnogo doprinio razvoju teatra u toj zemlji. U njegovom dramskom stvaralaštvu očit je utjecaj T. S. Eliota. Kritičari kažu da je ideju za pisanje drame *Halladžova tragedija*, ‘Abd al-Šabūr preuzeo upravo od ovog autora, i to iz njegove drame *Ubistvo u katedrali*, gdje je Eliot opisao stradanje engleskog biskupa Thomasa Becketa, koji se bori za pravdu. Čak je i naslov ove ‘Abd al-Šabūrove drame na engleski preveden kao *Murder in Bagdad* (*Ubistvo u Bagdadu*).

Glavni junak u ovoj drami jeste ’Abū Mugīt al-Ḥusayn ibn Manṣūr ibn Muḥammad al-Baydāwī al-Ḥallāg (nadimak al-Ḥallāg dobio je prema zanimanju oca koji se bavio češljjanjem pamuka). Rodio se u Perziji oko 858. godine. Bio je mistik i teolog koji je više od dvadeset godina proveo u povučenosti, učeći kod sufijskih učitelja. Promicao je ekstatičke i panteističke tendencije; racionalisti su ga optuživali da je opsjenar; šiiti su ga smatrali bezbožnikom, a abasidska policija ga je hapsila. U bagdadskom zatvoru proveo je osam godina, a na zahtjev tadašnjeg vezira, kadija ’Abū ’Umar donio je fetvu da al-Ḥallāga treba pogubiti, što je i učinjeno. Godine 922., bičevan je na bagdadskom trgu, odsječeni su mu udovi, a zatim je raspet na vješala i odrubljena mu je glava da bi na kraju bio spaljen.

Nije potpuno jasno da li je al-Ḥallāg ubijen zbog političkih ili vjerskih razloga. Kao što se to posve jasno ne može dokučiti na osnovu dostupnih historijskih podataka,⁴ tako to nije eksplicitno kazano ni u samoj drami. Najčešće se kao razlozi al-Ḥallāgova pogubljenja navode optužba za učenje o supstancijalnom jedinstvu s Apsolutom (*al-hulūl*), optužba za blasfemiju, ponajprije zbog njegovog čuvenog teopatičkog iskaza “Ja sam Istina” (*Ana al-Haqq*), te činjenica da je ukazivao na unutrašnje apekte vjerskih obreda. Vezano za ovo posljednje govorio je primjerice: “Obidi sedam puta oko Kabe u svome srcu”

Objavio je i nadahnutu autobiografiju *Hayātī fī al-ṣi'r* (“Moj život iskazan poezijom”), a prevodio djela Ibsena, Lorke i Eliota.

Bio je plodan književni kritičar. Iz te oblasti napisao je četrnaest knjiga i preko dvije stotine članaka i studija o književnosti. Tretirao je teme koje su vezane kako za arapsku, tako i za svjetsku književnost.

⁴ Vidi: Louis Massignon, *The Passion of al-Hallāj*, Trasl. Herbert Mason, Princeton, Princeton University Press, Vol. 1., str. 455-578.

te je optužen kako želi kazati da sam čin obreda nije bitan, itd. Na političkom polju optužen je, unajkraće, za podsticanje na pobunu protiv hilafeta.

Al-Hallāg je jedan od brojnih arhetipova koji su našli mjesto u egipatskoj književnosti poslije sedamdesetih. Postoje dva tumačenja u vezi s razlogom pojave tih arhetipova, i uopće vala historijskih tema u teatru: porast panarabizma nakon 1967. godine i povratak vlastitim kulturnim matricama, ili način da se posezanjem za likovima iz prošlosti na indirektan i aluzivan način uputi kritika i iskaže razočarenje Naserovim režimom i ideologijom naserizma. Sam autor u pogовору izdanja koje je objavila glasovita kairska izdavačka kuća *al-Hay'a al-miṣriyya al-'āmma li al-kitāb*, pozivajući se na Massignona, potvrđava Halladžovu društvenu ulogu i njegovo nastojanje da stanje u društvu u kojem je živio učini boljim. Ako bismo bez zadrške pristali držati se ove niti, onda bismo bili prisiljeni čitati ovu dramu isključivo kao političku alegoriju, koja pored širokog prostora ostavljenog za heterotopičnost smisla, kakav je imantan alegorijskom diskursu nudi pristajanje na povlačenje najbanalnijih paralela s kritikom, bližeg ili daljeg historijskog trenutka u društvu, što bi ovo ostvarenje držalo u okovima stabiliziranog smisla, podalje od bilo kakve ambivalentnosti.

Time bi ova drama posve pojednostavljeno bila pročitana kao trivijalni postupak pribavljanja tragičnog patosa savremenom trenutku, odnosno ljudima i situacijama koje ga čine.

I sami kritičari su nevoljko pristali na čitanje ove 'Abd al-Šabūrove drame kao djela koje karakterizira socijalna kritika. Tako M. M. Enani kaže slijedeće: "On je planirao da kod ljudi izazove osudu aktuelnih socijalnih i političkih struktura govoreći o njima terminima prošlosti; to jeste, htio ih je predstaviti kao anahrone i 'opscene' preživjele elemente. Ali, željeni cilj ne biva uvijek postignut... ne bi se moglo kazati kako je 'Abd al-Šabūrov stav bio posve dobro definiran."⁵

Kako je to doista bio autorov željeni cilj može se nazrijeti i iz činjenice da on potvrđava al-Hallāgovu društvenu ulogu pozivajući se pritom na klasične arapske izvore: "Nema sumnje, dakle, da je al-Hallāg bio zabavljen problemima društva u kojem je živio. Kod mene preovladava stav da je vlast prema njemu postupila ovako samo da bi ga kaznila zbog njegovih socijalnih ideja."⁶

U prilog iznesenoj ocjeni govori i odabir samih likova u drami. Autor je, naime, odabrao likove iz svih društvenih slojeva (mistični, kadije, trgovac, se-

5 M. M. Enani, *The Comparative Tone*, GEBO, Kairo, 1995., str. 162.

6 Šalāh 'Abd al-Sabūr, *Ma'sā al-Hallāg*, Al-Hay'a al-miṣriyya al-'āmma li al-kitāb, Kairo, 199., str. 124-125,

ljak, vaiz, zaptije). Istovremeno tu su i likovi poput grbavca, slijepca, hromog. U tekstu same drame postoje dionice gdje glavni lik kritizira vlast, govori o siromaštvu, jadu i sl.:

HALLADŽ: Evo, ostavimo ovaj svijet postrani.

Šta sa zlom da radimo?

ŠIBLI: Zlom?

Šta je za tebe zlo?

HALLADŽ: Siromaštvo siromašnih,
glad gladnih. U njihovim očima plamte riječi neke,
za koje nisam siguran šta znaće.

Ponekad u njima čitam:

“Ti me eto gledaš
al’ se plašiš vidjeti me,
neka Onaj kome se račun polaže prokletim učini dvoličnjaštvo tvoje!”

Drugi put, opet, čitam:

“U oku tvome zamire jutarnje svjetlo što tek je zarudilo,
jer se boji

da ne bi ništvenost tvoju na vidjelo iznijelo,

Samilosni nek ti se smiluje.”

Nekad mi oko nasuzi, nekad me zaboli.

A ono što mi srce ispunja strahom, dušu mi slabí
zbog straha
i kajanja.

Oko je to što mu kapci nikad čvrsto zaklopljeni nisu
nad onim pitanjem što ranu otvara

“Gdje je Bog...?”

Sužnje okovane vodi zaptija
praznoglavi,
bičem vitlajući, a ne zna
ni ko mu je bič u ruku dao,
i ko ga je poviš ledja potlačenih zavitlao.

Muškarci i žene slobodu izgubiše,
jer ih gospodari neki, a ne
Bog, robovima učiniše da bi ih ponozili.

Šibli,

zlo je zavladalo u carstvu Božnjem.

Reci mi... kako da oborim pogled pred ovim svijetom
a da srcu svome zulum ne učinim?

No, činjenica da se ova drama čita prije kao životna drama jednog slobodoumnog mistika, kao trijumf mističnog iskustva nad ovozemnim, heroizam duha koji se ne iskazuje u akciji već u podnošenju iskušenja, koje je prije prilika da se pokaže ekstatični vrhunac sjedinjenja čovjeka i Apsoluta, kao trenutak potiranja granice između metafizičkog i pojavnog, kao iskoristavanje pogodne prilike da se utrnuće vlastitosti u Istini, taj krajnji cilj svakoga mistika, sakrije iza gustog zastora nasilnog uzimanja života - dakle, ova činjenica je razlog da se za 'Abd al-Šabūrov stav, sam po sebi, ne bi moglo kazati kako je bio posve dobro definiran.

Sudbina glavnog junaka doima se pasivnom: stvari mu se dešavaju, a on ih ne pokušava mijenjati. Istovremeno, on nije neko ko se predao; kao prvo zato što se u klasičnom smislu nije ni borio, već se jednostavno, posve predan univerzalnim istinama, nije ni kanio upuštati u sukob s onima koji su se urotili protiv njega. Takav sukob, na kraju, ne bi ni odgovarao glavnom liku, jer bi to narušilo njegovu duboku spoznaju koja implicitno isključuje konflikte. S druge strane, taj sukob "nije odgovarao ni samom piscu", jer je, izgleda, nau-mio projicirati glavnog junaka u liku nepokolebljivog individualca za kojega nikada nije sporno šta će izabrati kada se pred njega postavi izbor.

I pored autorovih postupaka iz kojih se očitim nadaje kako je kanio napraviti neku vrstu socijalne drame, čitalac s estetičkim iskustvom će je radije čitati kao filozofsku dramu, što je još jedna potvrda tačnosti Lukačeve tvrdnje da je socijalna tematika "neplodna tema i građa za dramu."⁷

Čitalac će potpuno biti u pravu i ako tekst *Halladžove tragedije* ne bude čitao kao socijalnu dramu. Prvo, zato jer čvrsta spoznaja i vrhunac duhovnog mira potpuno i bezuvjetno vladaju glavnim junakom dajući sliku metafizički utemeljene ravnodušnosti, a uloga okolnosti u kojima se našao svodi se samo na pružanje prilike toj njegovoј funkciji. Snaga onih koji ga optužuju i sude i njegova snaga, gledano očima svakodnevice, u nesrazmjeru su, i ne dopuštaju da se razvije dramatika kakvu traži socijalna drama. To je vidljivo i iz samih dijaloga koji se odvijaju između Halladža i zatvorskih čuvara, kao i između Halladža i sudija. Naime, za očekivati je da u takvim dijalozima do izražaja dođe neravnopravnost sagovornika, tj. da se raspoznae dominantni i subordinirani sagovornik.⁸ Subordinirani lik, u ovom slučaju Halladž, trebao bi odgovarati na pitanja koja mu postavljaju zatvorski čuvari i sudije; međutim,

7 Đerđ Lukač, *Istorija razvoja moderne drame*, Nolit, Beograd, 1978, str. 344.

8 Vidi: Marina Katnić-Bakaršić, *Stilistika dramskog diskursa*, Vrijeme, Zenica, 2003, str. 145-147.

on, kao lik-ideja, prilike koje mu se pružaju za odgovor koristi da izrazi svoje poglede na svijet, svoje vjerovanje, svoj duhovni put...

ZAPTIJA: Ljudi,

 šejh je priznao svoj grijeh,
 pustite ga da ide i kažnjen da bude.
 Šejhu...

 jesi li grijeh svoj priznao?

HALLADŽ: Tako je sinko moj...

 Prema Njemu sam se ogriješio,
 jer Tajnu sam otkrio.

ZAPTIJA: Jeste li čuli...!

HALLADŽ: Kazni me Voljeni moj, jer ja sam na vidjelo Tajnu iznio i
zavjet iznevjerio.

 Oprostiti mi nemoj, srce je stegnuto uslijed zanesenosti.
 Ali, kazni me kao što jedan protivnik kažnjava drugoga,
 a ne onako kao što voljeni kažnjava nekoga ko njega voli.
 Ne ostavljaj me, ne okreći se od mene.
 Ne ubijaj mi dušu blagošću Svojom.
 Daj da tijelo moje mršavo i koža moja naborana,
 kaznu Tvoju iskuse.

Ako bi se autoru drame prigovorilo zašto je za glavni lik jedne socijalne drame, prihvatimo li da je htio napisati upravo takvu dramu, uzeo Halladža koji je u historiji ostao zapamćen prije svega kao slobodoumni mistik, koji nije shvaćen i zbog toga je proglašen heretikom i pogubljen, odnosno, zašto nije kao razlog njegova stradanja uzeo upravo to što je drugačije doživljavao Boga i svijet - ako bi, dakle, to bilo pitanje, onda bi odgovor mogao biti da: "dramska borba može biti samo borba među ljudima, čak i ono što se zbiva iz metafizičkih razloga drama je u stanju da izrazi samo u sociološkom obliku."⁹

Na kraju, možda je najbolju ocjenu 'Abd al-Šabūrova dramskog stvaralaštva dala Salaiha Nehad kada je kazala da ključ njegova uspjeha na polju drame leži u "sposobnosti da personalizira opće teme i političke konflikte, te da politizira lične dileme."¹⁰

9 Đerd Lukač, *Istorija razvoja moderne drame*, Nolit, Beograd, 1978, str. 30.

10 Salaiha Nehad, *Poet, Rebel, Martyr*, <http://weekly.ahram.org.eg/2002/582/cu5.htm>

LITERATURA

- Enani, M.M. (1995), *The Comparative Tone*, Gebo, Kairo
- Katnić-Bakaršić, Marina (2003), *Stilistika dramskog diskursa*, Vrijeme, Zenica
- Lukač, Đerđ (1978), *Istorija razvoja moderne drame*, Nolit, Beograd
- Massignon, Louis, *The Passion of al Hallāj*, Princeton University Press, Princeton
- Salah, ‘Abo al-Sabūr (1999), *Ma’sā al-Hallac*, al-Hay'a al-Miṣriyya al-Āmna li al-Kitab, Kairo
- Tomičić, Nade (1998), “Savremeno arapsko pozorište”, *Izraz*, pen centar BiH i Bosanska knjiga, Sarajevo

REACHING FOR AN ARCHETYPE: SALĀH ‘ABD AL-SABŪR’S TRAGEDY OF HALLĀĞ

Summary

Tragedy of Hallāğ is Salāh ‘Abd al-Şabūr’s masterpiece. This is his first and perhaps the best poetic drama that deals with myth and folklore which will become his literary obsession in his following dramas. The main topic is, of course, rebellion and martyrdom of a very famous Sufi, Al-Ḥusayn Ibn al-Manṣūr. His act of revolt was at the same time a political agitation that resulted in a gloomy and unjust trial and execution. Although charged for heresy, Al-Hallāğ’s mistake was a political attack on local authorities. This was an excellent motif for ‘Abd al-Şabūr to depict his reality and uncover the wide hypocrisy of modern politics. The tragic hero perfectly matches with the poet’s personality that is torn between harsh life conditions and his own aspiration to express his deepest fear and anxiety. Due to the complex and sophisticated portrait of Al-Hallāğ’s misfortune, this poetic drama was widely accepted in the whole world.

Ivana ZEKIĆ

DIE FRÜHROMANTIKER IN JENA EINE KULTURGESCHICHTLICHE PERSPEKTIVE

Schlüsselbegriffe: *Frühromantik, Kreis der Jenaer Romantiker, Jena als geistiges Zentrum, Aufklärung und Romantik, Romantik und Klassik, Frauenbild der Frühromantiker, Gesellschaftskritik, Geselligkeit*

Die Frühromantiker sind vor allem dafür bekannt, die philosophische Grundlage für die literarische Bewegung der Romantik auch über die Grenzen Deutschlands hinaus geliefert zu haben. Doch was sie in soziologischer und kultureller Hinsicht leisteten, ist mindestens genauso bedeutend, denn sie entwickelten in einer kleinen Stadt in Thüringen eine für das Ende des 18. Jahrhunderts geradezu revolutionäre und skandalöse Lebensweise, die sie nur allzu oft mit der damaligen Gesellschaft in Konflikt brachte und sie an deren Rand existieren ließ. Dafür suchten sie sich eines der bedeutendsten geistigen und kulturellen Zentren der damaligen Zeit aus, das gerade einen Höhepunkt in seiner Entwicklung erreichte. Der folgende Beitrag versucht vorerst zu erläutern, weshalb es die Romantiker gerade in die Provinzstadt Jena verschlug und die Situation im damaligen Jena wird einführend kurz dargestellt. Außerdem werden die verschiedenen Einflüsse, von denen sie geprägt wurden, dargestellt, aber auch ihre Beziehung zu anderen namhaften damals in Jena anwesenden Personen. Weiterhin werden ihre Lebensführung und ihre gegenseitigen Beziehungen beschrieben und die Gründe für das Auseinanderfallen des Kreises angedeutet.

ÜBERBLICK ÜBER DIE ALLGEMEINEN UMSTÄNDE IN JENA ENDE DES 18. JAHRHUNDERTS

Auf den ersten Blick scheint es verwunderlich, dass eine so anspruchsvolle literarische Bewegung wie die deutsche Frühromantik ausgerechnet in einem Provinzort wie Jena zu ihrer vollen Entfaltung kommen sollte. Man

sollte meinen, die Romantiker hätten sich einen kulturell anspruchsvolleren Ort als man es von einer deutschen Kleinstadt mit 4300 Einwohnern¹ Ende des 18. Jahrhunderts erwarten kann, aussuchen können. Doch es verschlug sie gerade dorthin und die Frage drängt sich auf, warum das so war.

Wenn man sich die Situation in Jena um 1800 näher betrachtet, erscheint es nicht unbedingt abwegig, dass gerade Jena das erste Zentrum der deutschen Romantik wurde, denn Jena erlebte Ende des 18. Jahrhunderts einen rasenden Aufschwung zu einem der bedeutendsten geistigen Zentren Deutschlands. Verschiedene Faktoren haben zusammengewirkt, damit das möglich wurde.

Vor allen Dingen der bemerkenswerte Aufstieg der Universität Jena zu einer der führenden Universitäten der Zeit lockte viele bedeutende Intellektuelle nach Jena. Einer der Gründe für den Gewinn an Prestigé war die außergewöhnliche Situation, in der sich die Universität befand, denn sie hatte gleich vier Erhalterstaaten, und zwar Coburg, Meiningen, Gotha und natürlich Weimar². Dies führte zwar eine schlechte materielle Lage der Universität und sehr niedrige Löhne der Universitätsangestellten herbei, aber auf der anderen Seite bedingte dies eine höhere Toleranz der Autoritäten gegenüber neuen und progressiven Ideen, so dass die Universität bald den Ruf hatte, eine der liberalsten in ganz Deutschland zu sein, worüber beinahe alle Zeitgenossen gleichermaßen begeistert waren.

Die Französischen Revolution (1789) darf nicht außer Acht gelassen werden, denn diese hatte einen großen Einfluss auf die Intellektuellen der Zeit und es steht außer Frage, dass die Revolution ihr Denken nachhaltig beeinflusste und veränderte. Die Ereignisse in Frankreich sind „Signale, die wie Blitze über den Rhein schießen und auch von der deutschen Intelligenz als hoffnungsvolle Zusagen einer neuen Zeit aufgenommen werden.“³ Insbesondere die Romantiker fühlten sich in ihrem Glauben an einen notwendigen Wandel bestärkt und für eine Zeit erfüllte die Revolution sie mit einer gewissen Euphorie, die sich in der Entwicklung neuer Denkweisen niederschlug. Diese Generation suchte „[...] unter dem Eindruck einer großen Revolution und ihrer Folgen den eigenen historischen Standpunkt und Auftrag [...]“⁴.

Erfüllt mit einer zeittypischen Euphorie erreichten diese Menschen in relativ kurzer Zeit einen Aufschwung in verschiedenen bis dahin geradezu

1 Vgl. Schmidt, Siegfried (Hrsg.), *Alma mater Jenensis: Geschichte der Universität Jena*. Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar 1983, S.163.

2 Vgl. ebd., S.135.

3 Günzel, Klaus, *Romantikerschicksale. Eine Porträtgalerie*. Verlag der Nation, Berlin 1987, S.10.

4 ebd., S.1.

vernachlässigten Wissenschaftszweigen, insbesondere den Naturwissenschaften und der Philosophie. Bedeutend war der Beitrag der in Jena wirkenden Philosophen – große Namen wie Carl Leonhard Reinhold, Johann Gottlieb Fichte, Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, und Jakob Friedrich Fries – die von Kant und seiner Philosophie ausgehend den deutschen Idealismus entwickelten.

Unter diesen Gelehrten waren auch wichtige Naturwissenschaftler, die oben genannten Philosophen, Literaturkritiker und verschiedene namhafte Dichter, allen voran Goethe, dessen gelegentliche Aufenthalte in Jena entschieden zu der Anziehungskraft dieses thüringischen Städtchens beitrugen. Außerdem setzte er sich stark für verschiedene Universitätsfragen ein.

Die allgemeine geistige Situation in Jena kann als wahrhaftig glänzend charakterisiert werden, denn die Bedingungen für Forschung waren außerordentlich gut und zusammen mit der relativen geistigen Freiheit, bedingte diese einen regen intellektuellen Austausch und es kam zu vielen bahnbrechenden Erkenntnissen und Neuerungen, was dann wiederum weitere Gelehrte nach Jena zog, welche an dieser Entwicklung teilhaben wollten. Nun verwundert es nicht, dass Jena von Zeitgenossen, in diesem Fall von Henrik Steffens, als „[...] **der eigentliche Sitz der geistigen Bestrebungen in Deutschland [...]**“⁵ bezeichnet wurde.

Dies waren die wichtigsten Gründe, warum es mehr und mehr bedeutende Gelehrte nach Jena verschlug, die bald zu den Trägern der geistigen Entwicklung Jenas wurden, die in einer wahrhaften Glanzperiode kulminierte.

DIE KONSTITUIERUNG DES JENAER ROMANTIKERKREISES

Die beschriebene Situation in Jena um 1800 veranlasste also auch die Mitglieder des frühromantischen Kreises, nach Jena zu kommen und literaturhistorisch betrachtet bildet die Konstituierung der Jenaer Romantik den Höhepunkt der Glanzperiode Jenas.

Auf Friedrich Schillers Einladung zur Mitarbeit an den *Horen* kam August Wilhelm Schlegel als erster aus dem späteren Kreis der Jenaer Romantiker nach Jena, wo er glaubte, als freier Schriftsteller seinen Unterhalt verdienen zu können. In Jena beginnt seine eigentliche kritische, übersetzerische und schriftstellerische Tätigkeit, er verfasste hier zahlreiche Rezensionen und wichtige Aufsätze und beendete viele seiner Übersetzungen.

5 Zitiert aus: Schmidt (1983), S. 128.

August Wilhelm kam im Mai 1796 nach Jena und zwei Monate später folgte ihm seine Frau Caroline mit ihrer Tochter Auguste Böhmer, nachdem sie nur acht Tage zuvor in Braunschweig geheiratet hatten “[...] und Karolines unbegrenzt sprühender Geist lockte für längere oder kürzere Zeit Gleichgesinnte an.”⁶ So etablierte sich um die beiden in den folgenden Jahren ein Kreis von Gleichgesinnten, der besser bekannt ist als **der Kreis der Jenaer Romantiker**. Treffpunkt war das Haus der Beiden, in welchem seit August 1799 auch Friedrich Schlegel und Dorothea Veit mit ihnen unter einem Dach lebten und die anderen Mitglieder des Kreises waren dort oft zu Gast.

Friedrich Schlegel kam zum ersten Mal im Sommer 1796 nach Jena und lebte dort mit seinem Bruder und Caroline. Aber er hatte immer noch nicht die Bekanntschaft Dorotheas gemacht. Dies geschah in den Berliner Salons, denn nach Berlin ging er im Sommer 1797. Eine weitere wichtige Bekanntschaft, die er hier machte, war diejenige mit dem Theologen Friedrich Ernst Daniel Schleiermacher. Hieraus entwickelte sich eine intensive Freundschaft, und Schleiermacher blieb mit den Romantikern auch in Kontakt, nachdem Friedrich und Dorothea 1799 nach Jena übersiedelten.

Weitere Mitglieder des Jenaer Kreises waren Novalis, Ludwig Tieck, Clemens Brentano, Friedrich Schelling und der Naturwissenschaftler Johann Wilhelm Ritter.

DIE ROMANTIKER: KINDER DER AUFKLÄRUNG

Die Romantiker wurden alle nach 1770 geboren und sie sind alle wahre Kinder der Aufklärung, sie wurden im aufklärerischen Geist erzogen und gebildet. Die Romantiker waren „[...] von Geburt und Erziehung Kinder des 18. Jahrhunderts [...], von dessen Geist zunächst durchaus geprägt und dem gleichen wahllosen Wissensdrang hingegeben, der im Zuge einer neuen, wesentlich durch die Aufklärung initiierten Bildungsbewegung die gesamte junge Intelligenz erfasst hatte.“⁷ Sie haben also im Geiste der Zeit nach Wissen gestrebt und waren überaus gebildete junge Intellektuelle. Ihre Persönlichkeit ist in gewissem Sinne ein Produkt der Aufklärung und ihre Entwicklung wäre ohne die Aufklärung sicherlich nicht möglich gewesen.

Es wäre also falsch, die Romantik als eine Gegenbewegung zur Aufklärung zu sehen, die Romantiker kritisierten vielmehr einzelne Aspekte der

6 Koch, Herbert, *Geschichte der Stadt Jena*. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart 1966, S.211.

7 Pikulik, Lothar, *Frühromantik: Epoche - Werke – Wirkung*. Verlag C.H.Beck, München 2000, S. 15.

Aufklärung und führen auf der anderen Seite einige aufklärerische Ansätze weiter.

ROMANTIK UND KLASSIK – DAS VERHÄLTNIS DER ROMANTIKER ZU GOETHE UND SCHILLER

Romantik und Klassik existierten zur gleichen Zeit und die Vertreter beider Bewegungen standen im persönlichen Kontakt zueinander, der allerdings nicht immer problemlos war. Das gilt vor allem für das Verhältnis der Romantiker zu Friedrich Schiller. In Jena kam es nämlich zum berühmten Bruch mit Schiller, nach dem zwischen ihnen beinahe kein Kontakt mehr bestand.

1. Bruch mit Schiller

Obwohl die Romantiker an viele dichtungstheoretische und geschichtsphilosophische Auffassungen Schillers anknüpften, wurden die Unterschiede zwischen ihnen immer deutlicher. Aber hauptsächlich persönliche Antipathien zerstörten nach und nach das Verhältnis zwischen ihnen. Es scheint, dass vor allem Friedrich Schlegel etwas gegen Schiller hatte. So äußert er sich in einem Brief vom 30.9.1796 an Christian Gottfried Körner folgendermaßen: "Mein Bruder hat einen drollichten Haß gegen Fichte, gränzenlose Anbetung für Goethe, und eine gewisse Zärtlichkeit für Schiller, die ich ihm nun, Gott sey Dank! nicht mühsam abzulernen brauche."⁸

Man kann annehmen, dass Friedrich die Anderen nach und nach gegen ihn wendete, so dass der Kontakt zwischen ihnen bald vollständig abbrach.

So kam es, dass Schiller schließlich zu ihrem Lieblingsfeind und Zielscheibe ihrer Spötttereien wurde. Doch sie wussten auch, dass sie dadurch Gefahr liefen, ihr Verhältnis mit Goethe zu verderben, was für sie nahe einer Katastrophe gekommen wäre, denn Goethe verehrten sie über alle Maßen, er war ihr großer Held. Das wird aus einem Brief August Wilhelms aus dem Jahr 1799 an Schleiermacher deutlich:

"Wenn wir mit Schiller übel umgehen, so verderben wir unser persönliches Verhältnis mit Goethe, woran mehr gelegen ist, als an allen Teufelyen der Welt."⁹

8 Schlegel, Friedrich, *Kritische Friedrich-Schlegel-Ausgabe*. Bd. 23, S.333.

9 Behler, Ernst, *Die Zeitschriften der Brüder Schlegel. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Romantik*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1983, S. 21.

So vermieden sie öffentliche Angriffe auf Schiller, doch innerhalb der eigenen vier Wände machten sie sich über ihn lustig. So schreibt Caroline in einem Brief vom 21. 10. 1799: „[...] über ein Gedicht von Schiller, das Lied von der Glocke, sind wir gestern Mittag fast von den Stühlen gefallen vor Lachen, es ist á la Voss, á la Tieck, á la Teufel, wenigstens um des Teufels zu werden.“¹⁰, worauf August Wilhelm eine höchst amüsante Parodie schrieb.

Er parodierte auch Schillers Gedicht *Die Würde der Frauen* und machte daraus *Schillers Lob der Frauen*. Zur Veranschaulichung die erste Strophe aus Schillers Gedicht:

Ehret die Frauen! Sie flechten und weben
Himmlische Rosen ins irdische Leben,
Flechten der Liebe beglückendes Band,
Und, in der Grazie züchtigem Schleier,
Nähren sie wachsam das ewige Feuer
Schöner Gefühle mit heiliger Hand. [...]¹¹

Hier nun die Parodie August Wilhelms:

Ehret die Frauen! Sie stricken die Strümpfe,
Wohlig und warm zu durchwaten die Sümpfe,
Flicken zerrissene Pantalons aus;
Kochen dem Manne die kräftigen Suppen,
Putzen den Kindern die niedlichen Puppen,
Halten mit mäßigem Wochengeld haus.
Doch der Mann der töpelhafte,
Findt am Zarten nicht Geschmack.
Zum gegorenen Gerstensaft
Raucht er immerfort Tabak;
Brummt, wie Bären an der Kette,
Knufft die Kinder spat und fruh;
Und dem Weibchen, nachts im Bette,
kehrt er gleich den Rücken zu.¹²

10 Schlegel-Schelling, Caroline, „Lieber Freund, ich komme weit her schon an diesem frühen Morgen“. *Briefe*, S. 230.

11 Schiller, Friedrich, *Schillers Werke. Nationalausgabe*. Zweiter Band. Teil 1, S. 205.

12 Zitiert aus: <http://www.maraba.de/Dichter/awschleg.htm>

Doch sie ließen es nicht zu, dass diese “Teufeleyen” das Haus verließen. Es waren private Vergnügungen, die zu ihrer Belustigung dienten. Der Bruch mit Schiller hatte einen anderen Grund. Friedrich Schiller hatte nämlich öffentlich Schillers *Horen* kritisiert, weil ihm darin zu viele Übersetzungen wären, was seltsam klingt, da ein großer Teil dieser Übersetzungen von seinem Bruder stammte. Dies war der Anlass für Schillers erbitterten Brief vom 31. Mai 1797 an August Wilhelm:

Sie erhalten hier, was ich Ihnen nach Abzug des kleinen Hefts von der Böhmischen Assignation noch zu bezahlen habe, und so wäre unsre Rechnung geschlossen.

Es hat mir Vergnügen gemacht, Ihnen durch Einrückung Ihrer Uebersetzungen aus Dante und Shakespear in die Horen zu einer Einnahme Gelegenheit zu geben, wie man sie nicht immer haben kann, da ich aber vernehmen muß, daß mich Herr Frid. Schlegel zu der nehmlichen Zeit, wo ich Ihnen diesen Vortheil verschaffte, öffentlich deswegen schilt, und der Uebersetzungen zuviele in den Horen findet, so werden Sie mich für die Zukunft entschuldigen.

Und um Sie, einmal für allemal, von einem Verhältnis frei zu machen, das für eine offene Denkungsart und eine zarte Gesinnung notwendig lästig sein muß, so lassen Sie mich überhaupt eine Verbindung abbrechen, die unter so bewandten Umständen gar zu sonderbar ist, und mein Vertrauen zu oft schon compromittierte.¹³

Doch sicherlich ist die Tatsache nicht unbedeutend, dass auch Friedrich daran interessiert war, in Schillers Zeitschriften zu veröffentlichen, Schiller diesem Begehrn jedoch nicht entgegenkam.

Dies war der endgültige Bruch, an dem auch Caroline einen erheblichen Anteil hatte, was man ganz deutlichen den Briefen aus dieser Zeit entnehmen kann, in welchen die “Dame Luzifer”¹⁴ oder “das Übel”¹⁵ - wie Schiller sie zu nennen pflegte - oft kritisiert und in negativen Kontexten erwähnt wird. So auch in einem Brief von 1797, den Rosina Döderlein an ihren Verlobten Niethammer schrieb:

13 Schiller, Friedrich, *Schillers Briefe. Kritische Gesamtausgabe*. Bd. 5, S. 196.

14 Zitiert aus: Horn, Gisela, *Romantische Frauen. Caroline Michaelis-Böhmer-Schlegel-Schelling – Dorothea Mendelssohn-Voit-Schlegel – Sophie Schubart-Mereau-Brentano*. Hain Verlag, Rudolstadt 1996, S.10.

15 ebd., S.10.

Die Schillern lässt Dir sagen, sowie die Schlegeln zum Hause heraus ist, solltest Du alle Türen und Fenster öffnen und dann zwei Pfund Räucherpulver verschießen, damit die Luft von der früheren Bewohnerin bis zu deren letzten Hauch gereinigt werde. Ein Pfund Räucherpulver wolle die Schillern selbst dazu geben.¹⁶

1799 bereits besteht keinerlei Kontakt mehr zwischen Schiller und den Romantikern, was ein Brief Dorotheas vom 11.10.1799 an Schleiermacher bezeugt, in dem sie erbittert meint:

Zu Schiller geht man nicht; also ich werde in Rom gewesen sein, ohne dem Papst den Pantoffel geküsst zu haben. Es ist unrecht, und was noch mehr ist, dumm, und was noch mehr ist, lächerlich. Aber man kann mir nicht helfen [...]¹⁷

2. Das Verhältnis der Romantiker zu Goethe: “die alte göttliche Excellenz”¹⁸

Die Romantiker verehrten Goethe beinahe wie eine Gottheit; für sie war er der bedeutendste und maßgebendste Schriftsteller des Jahrhunderts. Dorothea berichtet in einem Brief an Schleiermacher auf amüsante Weise, wie sie durch Zufall Goethe kennen gelernt hatte:

Nun hören Sie! Gestern Mittag bin ich mit Schlegel's, Caroline, Schelling, Hardenberg und einem Bruder von ihm, dem Lieutenant Hardenberg, im Paradiese (so heisst ein Spaziergang hier) – wer erscheint plötzlich vom Gebirg herab? Kein anderer als die alte göttliche Excellenz, Goethe selbst. Er sieht die grosse Gesellschaft und weicht etwas aus, wir machen ein geschicktes Manöver, die Hälfte der Gesellschaft zieht sich zurück, und Schlegel's gehn ihm mit mir grade entgegen. Wilhelm führt mich. Friedrich und der Lieutenant gehen hinterdrein. Wilhelm stellt mich ihm vor, er macht mir ein auszeichnendes Compliment, dreht ordentlicherweise mit uns um und geht wieder zurück und noch einmal herauf mit uns u. ist freundlich u. lieblich u. ungezwungen u. aufmerksam gegen Ihre gehorsame Dienerin. Erst wollte ich nicht sprechen. Da es aber gar nicht zum Gespräch zwischen ihm und Wilhelm

16 Günzel, Klaus (1987), S.99.

17 Zitiert aus: Horn (1996), S.83.

18 ebd., S.83.

kommen wollte, so dachte ich, hol der Teufel die Bescheidenheit, wenn er sich ennuyirt, so habe ich unwiderbringlich verloren! Ich fragte ihn also gleich etwas, über die reissenden Ströme in der Saale, er unterrichtete mich, und so ging es lebhaft weiter. Ich habe mir ihn immer angesehen und an alle seine Gedichte gedacht; dem ‚Wilhelm Meister‘ sieht er jetzt am ähnlichsten. Sie müssten sich todt lachen, wenn Sie hätten sehen können, wie mir zu Muthe war, zwischen Goethe und Schlegel zu gehen...¹⁹

Doch auch Goethe hatte viel Respekt für die Romantiker übrig, da sie die vorherrschenden literarischen Konventionen als überholt ansahen und dem Mittelmäßigen den Kampf angesagt hatten, was ihn dazu veranlasst, sie in einem Brief vom 23.7.1798 Schiller gegenüber zu verteidigen:

Das Schlegelsche Ingrediens in seiner ganzen Individualität scheint mir denn doch in der Olla potrida²⁰ unseres deutschen Journalwesens nicht zu verachten. Diese allgemeine Nichtigkeit, Parteisucht fürs äußerst Mittelmäßige, diese Augendienerei, diese Katzenbuckelgebärden, diese Leerheit und Lahmheit, in der nur wenige gute Produkte sich verlieren, hat an einem solchen Wespenneste, wie die Fragmente sind, einen fürchterlichen Gegner [...] Bei allem, was Ihnen daran mit Recht mißfällt, kann man denn doch den Verfassern einen gewissen Ernst, eine gewisse Tiefe, und von der anderen Seite eine gewisse Liberalität nicht ableugnen. Ein Dutzend solcher Stücke wird zeigen, wie reich und wie perfektibel sie sind.²¹

Goethe rechnet es den Romantikern als Verdienst an, eine Veränderung und Neuerung in die deutsche Literatur bringen zu wollen und er erkennt den Wert der Fragmente, die in der Zeit, so auch von Schiller, zumeist belächelt wurden.

3. Das Frauenbild der Frühromantiker

Man muss auf das Frauenbild der Frühromantiker aufmerksam machen, welches überaus fortschrittlich war. Die Frau wird zu dieser Zeit in Allge-

19 Horn (1996), S.83-84.

20 Spanischer Eintopf.

21 Zitiert aus: Dischner, Gisela, *Caroline und der Jenaer Kreis. Ein Leben zwischen bürgerlicher Vereinzelung und romantischer Geselligkeit*. Verlag Klaus Wagenbach, Berlin 1979, S.93.

meinen immer noch als Mensch zweiter Klasse betrachtet. Sie ist dem Mann untergeordnet, hat keinen Anspruch auf Bildung und schon gar nicht auf Gleichberechtigung, sondern sollte ihr Leben als Ehefrau und Mutter verbringen.

Auch Fichte, der als fortschrittlicher Denker in dieser Zeit galt, hatte eine ziemlich traditionelle Auffassung von der Rolle der Frau und wie sie sich in einer Beziehung zu verhalten hat. Die Frau soll sich nach ihm dem Mann unterwerfen und ihre Persönlichkeit vollkommen aufgeben:

Das Weib gibt, indem sie sich zum Mittel der Befriedigung des Mannes macht, ihre Persönlichkeit, sie erhält diesselbe, und ihre ganze Würde nur dadurch wieder, daß sie es aus Liebe für diesen Einen getan habe... Sie hat aufgehört, das Leben eines Individuums zu führen; ihr Leben ist Teil seines Lebens geworden... Die Ruhe des Weibes hängt davon ab, daß sie ihrem Gatten unterworfen sei, und keinen anderen Willen habe als den seinigen... Je größer das Opfer, desto vollkommener ist die Befriedigung ihres Herzens.²²

Dies entspricht nicht im Geringsten der Art und Weise, in welcher die Frau von den Frühromantikern gesehen wurde. Das kann an den Beziehungen zwischen Caroline und August Wilhelm Schlegel und Dorothea Veit und Friedrich Schlegel verdeutlicht werden. Diese Beziehungen demonstrieren ihre Auffassung von den Geschlechterrollen sehr klar. Caroline und Dorothea waren älter und erfahrener als die Männer und zeichneten sich durch eine ungewöhnliche Bildung aus. Sie kamen aus der Schicht des Bildungsbürgertums und waren die Töchter zweier berühmter Intellektueller: der Aufklärer Moses Mendelssohn war Dorotheas Vater und Professor Johann David Michaelis Carolines.

Friedrich Schlegel schrieb 1799 in Briefform die Abhandlung *Ueber die Philosophie. An Dorothea*. Er fordert sie auf, sich in die Philosophie zu vertiefen und sich auch allgemein weiterzubilden, da dies nicht nur den Männern vorbehalten ist:

Auch hoffe ich mit Zuversicht, daß Du nicht von dem Gedanken angesteckt seyst, welche so mancher zierlichen Frau eine geheime Scheu vor Wissenschaften und selbst vor Künsten und vor allem einflösst, was nur jemals die Gelehrsamkeit berührt hat. Ich meyne die Besorgnis, durch diesen Gewinn von geistiger Ausbildung an der sittlichen Unschuld und

22 Zitiert aus: Stern, Carola, „Ich möchte mir Flügel wünschen“. *Das Leben der Dorothea Schlegel*. Rowolth Taschenbuch Verlag GmbH, Reinbeck bei Hamburg 1993, S.112.

besonders an der Weiblichkeit Schaden zu leiden; als wenn eben das, was ganze Nationen wie man sagt weibisch macht, die Weiber zu männlich machen könnte. Eine Besorgniss, die mir eben so ungegründet als unmännlich zu seyn scheint! Denn wo einmal Weiblichkeit vorhanden ist, giebts wohl keinen Augenblick, in dem sie nicht die Besitzerin an ihr Daseyn erinnerte. Besonders wenn man ein ganzes ungetheiltes Daseyn gewohnt ist wie Du...²³

Er fordert die geistige Gleichstellung der Geschlechter und kritisiert die vorherrschenden Normen, die er als falsch und heuchlerisch empfindet. Es wurde also nicht nur geduldet oder schweigend akzeptiert, dass die Frauen gebildet waren, sondern sie wurden in diesem Sinne von den Männern gefördert und es war nicht nur wünschenswert, sondern es wurde von ihnen erwartet. Sie waren in diesen Beziehungen die gleichberechtigte Partnerin des Mannes, die in Entscheidungsfragen hinzugezogen wurde. So halfen beide Frauen beim *Athenaeum*, wobei sie selbst nur Kleinigkeiten beisteuerten, Caroline jedoch bei der Auswahl der Fragmente half. Dorothea schrieb außerdem ihren *Florentin* in Jena. Carolines eigener Feder entstanden beinahe nur Briefe, doch sie hat die anderen Mitglieder der Gruppe entscheidend beeinflusst. Gisela Dischner²⁴ geht sogar so weit, sie in den Mittelpunkt der frühromantischen Kulturrevolution zu stellen. Friedrich Schlegel schickte ihr seine Schriften zu und bat sie darum, ihre Kommentare dazuzuschreiben. Mit ihrem Ehemann unterhält sie sich in Briefen über Shakespeares Dramen und gibt ihm weiterhin Ratschläge zu seinen Übersetzungen.

Die Frühromantiker wollten ihrer Meinung nach überholte Denkmodelle verändern. Ihnen ging es um die Emanzipation der Frau in einer patriarchalischen Welt. Sie waren in diesem Sinn im Weiten ihrer Zeit voraus, wie Lothar Pikulik (2000) feststellt: „Die gebildeten Jüdinnen Berlins [wie Dorothea Schlegel] stellen ebenso wie Frauen von der Art der Caroline Schlegel die Avantgarde einer Emanzipation dar, die die Gesellschaft auf breiterer Front erst sehr viel später erfassste.“²⁵ Doch trotzdem behielten diese Frauen in den Beziehungen eine unterwürfige Haltung, denn die Männer waren ihnen trotz allem immer noch geistig überlegen, da sie die Vorteile einer Hochschulausbildung genossen, wozu die Frauen zu dieser Zeit keine Gelegenheit erhielten.

23 Horn (1996), S.82.

24 Vgl. Dischner (1979).

25 Pikulik (2000), S.65.

Dies machte natürlich eine vollkommene Gleichstellung von vornehmerein unmöglich.

Vor allem ihre Auffassungen über die Rolle der Frau und ihre bohemhafte Lebensweise brachten sie in Konflikt mit der bürgerlichen Gesellschaft der damaligen Zeit und das wurde insbesondere durch die Tatsache verstärkt, dass Dorothea und Friedrich nicht verheiratet waren und auch schon vor Dorotheas Scheidung eine Beziehung hatten, was zu der Zeit ein großer Skandal war und sie insbesondere nach dem Erscheinen der *Lucinde* (1799) an den Rand der Gesellschaft stellte.

DIE ROMANTISCHE LEBENSWEISE ALS GESELLSCHAFTSKRITIK

Die Frühromantiker hinterfragten jahrhundertealtes Denken im ästhetischen aber auch im moralischen Sinn. Ihre Auffassungen werden erst in der heutigen Zeit in ihrer Modernität erfasst. Sie wollten sich den geltenden Normen nicht fügen, sondern sie trotzten ihnen in jeder erdenklichen Weise. Hier in Jena probierten sie eine alternative Lebensweise aus, die damals als vollkommen verwegen und amoralisch erscheinen musste. Dadurch machten sie sich viele Feinde und existierten in gewisser Weise am Rande der Gesellschaft. Sie streben nach allgemeiner Grenzüberschreitung und sie bezweifelten alles Gegebene und Geltende. Lothar Pikulik gibt eine treffende Charakterisierung:

Die Romantiker repräsentieren das Denken und Fühlen der anbrechenden Moderne und gleichzeitig eine in der Moderne liegende Tendenz zur Erweiterung, Ergänzung und auch Selbstrelativierung. Sie sind ebenso aufgeklärte wie empfindsame Intellektuelle, die, statt sich mit dem Bestehenden abzufinden, aus Ungenügen an den Beschränktheiten des gegebenen Seins und Bewusstseins geistige Fühler ausstrecken, um das ganz Andere - und doch im tiefsten Grund alles Vertraute - jenseits der Grenzen zu ertasten. Ein grobes Missverständnis wäre es, sie vernunftfeindlich zu nennen. Sie bekämpfen nur jene Haltung, die es sich an der platten Oberfläche des Daseins genug sein lässt.²⁶

Es ist ganz klar, dass ihre kritischen ästhetischen und moralischen Vorstellungen und ihre unkonventionelle Lebensweise auf Ablehnung stießen und dass sie sich viele Feinde machten. August Wilhelm erklärt die Tatsache, dass viele sich gegen sie wenden und ihre offene Feinde sind, mit der Tatsache, dass diese Menschen sich nicht damit abfinden können, dass die Romantiker

26 Pikulik (2000), S.10.

das alte Denken umwälzen möchten, ein Denken, welches eben diese Feinde entwickelt haben und welche ihrer Meinung nach in der Entwicklung zurückbleiben:

[...] wir machen uns keine Feinde, sondern wir haben sie schon – die Feinde jedes Fortschritts hassen uns, weil wir eine beträchtliche Strecke voraus sind und weil das, was sie getan haben, durch das unsrige vernichtet wird. Wenn man uns unterdrücken könnte, so würde man es von Herzen gern tun. Stellen Sie sich vor, daß die ganze deutsche Literatur in einem revolutionären Zustand ist und daß wir, mein Bruder, Tieck, Schelling und einige andere, zusammen die Bergpartei machen.²⁷

Die Romantiker erregten nicht nur mit ihrer revolutionären Kunstauffassung, sondern auch mit ihrer neuartigen Lebensweise Aufsehen. Schon die Art ihres Zusammenlebens in einer ziemlich modernen Wohngemeinschaft muss damals zutiefst schockierend gewesen sein. Aber auch ihr Alltag war auf eine Art und Weise organisiert, die eine nähere Betrachtung verlangt. In diesem Zusammenhang spricht man von der romantischen Geselligkeit, was sich auf die Art ihres Zusammenseins bezieht.

DIE ROMANTISCHE GESELLIGKEIT

Caroline hebte in einem Brief die Bedeutung hervor, die Freundschaft für sie hat: „Ich kann ohne Liebe leben, aber wer mir die Freundschaft nimmt, der nimmt mir alles, was mir das Leben lieb macht.“²⁸ Dieses Zitat verdeutlicht die Rolle, die Freundschaft im Kreis der Jenaer Romantiker hatte. In diesen Freundschaften waren alle Teilnehmer gleichberechtigte Partner und es herrschte ein reger Austausch von Ideen und sie beeinflussten sich alle stark gegenseitig, denn die Meinung des Anderen wurde akzeptiert und war erwünscht. Sie waren alle überaus individuell und hatten ihre eigenen Vorstellungen, aber es kam eben auch zur Ausarbeitung gemeinschaftlicher Ideen. Im Großen und Ganzen „[...] gehen die Romantiker von der Gemeinschaft als der Voraussetzung der Entfaltungsmöglichkeit des Einzelnen aus“²⁹, wie es Gisela Dischner (1979) treffend formuliert.

Pikulik (2000) vergleicht die Freundschaft bei den Romantiker mit dem empfindsamen Freundschaftskult und meint folgendes: „[...] aus dem

27 Zitiert aus: Günzel (1987), S. 18.

28 Zitiert aus: Horn (1996), S.21.

29 Dischner (1979), S.100.

empfindsamen Seelenbund ist doch bei ihnen ein Geistesbund geworden, bei dem nicht der Austausch von Gefühlen, sondern von Ideen den Zusammenhalt schmiedet.“³⁰ Er erkennt außerdem richtig, dass es hier nicht mehr darauf ankommt, dass die andere Seite immer den selben Standpunkt vertritt, sondern es „durf sich im Romantikerbund bei gleichem Geist ein Unterschied der Standpunkte, ja sogar der Charaktere geltend machen.“³¹

Novalis beschreibt den Freundeskreis in einem Brief an Caroline Schlegel vom 20.1.1799 und daraus entnehmen wir, dass es sich hier um sehr intensive Freundschaften und Verbindungen handelte, aber auch, dass sie als solche isoliert von der Umgebung waren:

*[...] bleiben Sie in der magischen Atmosphäre, die Sie umgibt, und mitten in einer stürmischen Witterung, mitten unter kümmerlichen Moosmenschen, wie eine Geisterfamilie isolirt, so daß keine niedern Bedürfnisse und Sorgen Sie anziehn und zu Boden drücken können.*³²

Die Romantiker glaubten, dass sie gemeinsam mehr erreichen können, und Ricarda Huch trifft es vorzüglich, wenn sie folgendes schreibt: „Bei den Romantikern findet sich ein sehr lebhaftes Gefühl, wie die Gemeinschaft mit Menschen den einzelnen in seinem Sein und Können hebt und steigert.“³³ Sie glauben, dass sie sich gegenseitig ergänzen, vielleicht sogar getrennte Hälften einer Seele sind, wie aus dem Athenäums-Fragment 125 hervorgeht:

*Vielleicht würde eine ganz neue Epoche der Wissenschaften und Künste beginnen, wenn die Symphilosophie und Sympoesie so allgemein und so innig würde, daß es nichts Seltnes mehr wäre, wenn mehrere sich gegenseitig ergänzende Naturen gemeinschaftliche Werke bildeten. Oft kann man sich des Gedankens nicht erwehren, zwei Geister möchten eigentlich zusammengehören wie getrennte Hälften, und nur verbunden alles sein, was sie könnten....*³⁴

Was sie zusammenhielt, war also ihre Freundschaft und die Tatsache, dass sie ähnliche Vorstellungen über Lebensführung hatten. Sie pflegten eine anregende Form der Geselligkeit, wobei es vor allem auf Meinungs- und

30 Pikulik (2000), S.29.

31 ebd., S.29.

32 Schlegel, Caroline, *Caroline. Briefe aus der Frühromantik*. 1913, S. 491.

33 Huch, Ricarda, *Die Romantik. Blütezeit, Ausbreitung und Verfall*. Rainer Wunderlich Verlag Hermann Leins, Tübingen 1951, S.457.

34 Schlegel, Friedrich, *Kritische Friedrich-Schlegel-Ausgabe*. Bd. 2, S.185.

Ideenaustausch ankam. Es ging ihnen zwar vordergründig um Kunst und Kunstkritik, aber zur Geselligkeit gehörte viel mehr: Sie verbrachten viel Zeit miteinander, bei Wanderungen und gemeinsamen Essen, sie befassten sich mit Musik, sangen und schauspielerten, lernten Fremdsprachen, lasen sich gegenseitig vor, diskutierten und stritten über verschiedene Themen.

Inge Hoffmann-Axthelm erklärt das Konzept der romantische Gesellschaft, zwar vorwiegend im Bezug auf Friedrich Schlegel, doch das Konzept hatte für die ganze Gruppe die gleiche Bedeutung:

*Es bezeichnet nicht nur die Erfahrung des täglichen Lebens von einer bestimmten Art des Zusammenseins der Menschen, sondern legt als umfassender Oberbegriff erst die Basis dafür. Als solcher Oberbegriff für Friedrichs ganzes Denken bedeutet >Geselligkeit< jede Art von Berührung, Relation, Kontakt, Zusammenhang und, darüber hinaus, Vermischung zwischen den von ihm abgelehnten Extremen der totalen Vereinzelung und des strengen Systems; beides wäre in einem nicht organischen Sinn >Tod<, während jenes Spielarten von >Leben< sind [...] Für Friedrich folgt daraus, daß alle Wissenschaften dazu dienen müssen, dem Menschen zur Verwirklichung seines emphatisch begriffenen Selbst zu verhelfen, und das bedeutet, ihm seine Beziehung zu allen Phänomenen bewußt zu machen, welche demnach auch nicht in ihrem eigenen, unabhängigen Zusammenhang untereinander gesehen werden dürfen.*³⁵

Sie glaubten, dass der Mensch sich vor allem durch diese Art des geselligen Umgangs geistig weiterentwickelt und das Geselligkeit dazu dient, sich selbst im Rahmen der Gruppe zu verwirklichen. Für eine Weile herrschte eine wahre Harmonie unter ihnen, und ein Brief Dorotheas an Rahel Levin vom 23. Januar 1800 bezeugt, was für eine Auswirkung die Geselligkeit auf sie hatte:

*Ich lebe auch hier recht vergnügt und werde alle Tage klüger und geschickter. Wer es aber bei diesen und mit diesen Menschen nicht werden wollte, müsste von Stein und Eisen sein. Ein solches ewiges Conzert von Witz, Poesie und Kunst und Wissenschaft, wie mich hier umgibt, kann einem die ganze übrige Welt und besonders das, was die übrige Welt Freuden nennt, leicht vergessen machen.*³⁶

35 Zitiert aus: Dischner (1979), S.97.

36 Schlegel, Dorothea, *Dorothea von Schlegel geb. Mendelssohn und deren Söhne Johannes und Philipp Veit. Briefwechsel im Auftrage der Familie Veit herausgegeben von Dr. J. M. Raich.* S. 27.

HÖHEPUNKT DER JENAER ROMANTIK UND ZERFALL DES KREISES

Die Zeit vom Sommer bis zum Ende des Jahres 1799 war „[...] der Höhepunkt der Jenaer Geselligkeit, von dem manche >Teilnehmer< später wie von einem Zustand gesteigerten Lebensgefühls, fast wie von einem Rausch berichten [...]“³⁷. Doch diese Idylle konnte keinen langen Bestand haben, vor allem, wenn man bedenkt, um was für individuelle und starke Persönlichkeiten es sich hier handelte. Außerdem lebten sie zu sehr außerhalb der Gesellschaft und des praktischen Lebens, verbrachten sehr viel Zeit miteinander. So fingen sie nach und nach an, einander auf die Nerven zu gehen.

Der Auslöser für das Auseinanderfallen des Kreises war Carolines immer offensichtlicher werdende Beziehung zu Schelling. Das zeugt von der Intensität und der Menschlichkeit ihrer Beziehungen, wie Gisela Dischner richtig erkennt:

*Deutlich wird hier, wie eine Idee, nämlich Geselligkeit, in einem ganz bestimmten Rahmen zu verwirklichen, an der Unberechenbarkeit menschlicher Gefühle zerbrechen kann. Dieser Vorgang wird zunächst durch die Freude an der Gemeinsamkeit, durch das produktive gemeinsame Schaffen, das wir im Athenaeum sozusagen objektiviert sehen, durch das nach außen geschlossene kämpferisch-polemische Auftreten und durch die phantasievolle gegenseitige Förderung so verschiedener, sich jedoch ergänzender Talente verschleiert und aufgehalten.*³⁸

Sie waren einfach zu verschieden und zu menschlich, als dass ihre Lebensweise von allzu langer Dauer hätte sein können. Außerdem wurde das Verhältnis zwischen Caroline und Dorothea immer angespannter und feindselig und aus den Briefen sehen wir, dass sie einander bald nicht mehr austehen konnten.

Tieck beschreibt die Situation in einem Brief ziemlich negativ und wir können das Ende der Gruppe bereits ahnen:

Sonst macht Schelling der Schlegel die Cour, daß es der ganzen Stadt einen Scandal giebt, die Veit dem Wilhelm S. und so alles durcheinander. Friedrich ist allen mit der Lucinde lächerlich, wie nothwendig

37 Dischner, Gisela (1979), S.105.

38 Dischner (1979), S.107.

[...] seid nur überzeugt, daß die Schlegel eigentlich die Ursach aller Zänkereien ist.³⁹

Der Kreis, der für eine Zeit die literarischen Elite Deutschlands in Jena versammelte, fiel also vor allem wegen persönlichen Differenzen auseinander. Lothar Pikulik (2000) fasst es zusammen:

Es waren eigenwillige, reizbare und leicht verletzliche Naturen, die da zusammenkamen und, wenn es nicht schon die äußeren Umstände geboten, auf Grund von Verstimmungen, Spannungen, Eifersüchteleien und Zänkereien bald wieder auseinanderfielen. Das Interesse füreinander und daran, durch Gleichgesinnte sich zu stärken, hat sie andererseits immer wieder zueinander gebracht, allerdings nicht mehr nach der Jenaer Periode.⁴⁰

Caroline verlässt mit ihrer Tochter Auguste Jena Mitte 1800, auch Tieck geht mit seiner Frau Amalie im selben Jahr nach Hamburg, dann geht August Wilhelm, ebenso Clemens Brentano. Ein harter Schlag für alle war Novalis' Tod 1801. Die letzten Mitglieder des Jenaer Romantikerkreises, Dorothea und Friedrich, gehen im April 1801 nach Dresden.

Jena war der Ort, an dem die Frühromantiker eine Zeit lang in produktiver Harmonie miteinander lebten und dabei neue Arten des sozialen Umgangs ausprobierten. Außerdem kamen sie dort zu bahnbrechenden Erkenntnissen im Bereich der Literaturtheorie und der Philosophie.

Die Intensität ihres Zusammenseins war sicherlich auch einer der Gründe für den baldigen Zerfall des Kreises. Ungeachtet dessen haben sie uns ein lebendiges Erbe hinterlassen, das wir erst heute in seiner Aktualität und Modernität erkennen.

LITERATURVERZEICHNIS VERWENDETE QUELLEN

Raich, Dr. J. M. (1881), *Dorothea von Schlegel geb. Mendelssohn und deren Söhne Johannes und Philipp Veit. Briefwechsel im Auftrage der Familie Veit herausgegeben von Dr. J. M. Raich*, Erster Band. Verlag von Franz Kirchheim, Mainz

Schiller, Friedrich (1983), *Schillers Werke. Nationalausgabe*, Zweiter Band, Teil 1, Gedichte, Hrsg. von Norbert Oellers, Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar

39 Zitiert aus: Dischner (1979), S.112.

40 Pikulik (2000), S.68.

- Schiller, Friedrich (1892-96), *Schillers Briefe. Kritische Gesamtausgabe*, Bd. 5 .Hrsg. von Fritz , Jonas, 7 Bände, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart / Leipzig / Berlin / Wien
- Schlegel, Caroline, (1913), *Caroline. Briefe aus der Frühromantik*, Erster Band, Nach Georg Waitz vermehrt herausgegeben von Erich Schmidt, Insel Verlag, Leipzig
- Schlegel-Schelling, Caroline (1988), "Lieber Freund, ich komme weit her schon an diesem frühen Morgen", *Briefe*, Herausgegeben und mit einem Essay eingeleitet von Sigrid Damm, Luchterhand Literaturverlag, Darmstadt
- Schlegel, Friedrich (1985), *Kritische Friedrich-Schlegel-Ausgabe*, Hrsg. von Ernst Behler unter Mitwirkung anderer Fachgelehrter. Verlag Ferdinand Schöningh Thomas - Verlag Zürich, Paderborn / München / Wien (Bd.2; Bd.23 *Bis zur Begründung der romantischen Schule: 15. September 1788 – 15. Juli 1797*. Hrsg. von Ernst Behler, 1987; Bd. 24 *Die Periode des Athenäums: 25. Juli 1797 – Ende August 1799*. Hrsg. von Raymond Immerwahr, 1985).

INTERNET

<http://www.maraba.de/Dichter/awschleg.htm>

SEKUNDÄRLITERATUR

- Behler, Ernst (1983), *Die Zeitschriften der Brüder Schlegel. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Romantik*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt
- Dischner, Gisela (1979), *Caroline und der Jenaer Kreis. Ein Leben zwischen bürgerlicher Vereinzelung und romantischer Geselligkeit*, Verlag Klaus Wagenbach, Berlin
- Günzel, Klaus (1987), *Romantikerschicksale. Eine Porträtgalerie*, Verlag der Nation, Berlin
- Horn, Gisela (1996), *Romantische Frauen. Caroline Michaelis-Böhmer-Schlegel-Schelling – Dorothea Mendelssohn-Veit-Schlegel – Sophie Schubart-Mereau-Brentano*, Hain Verlag, Rudolstadt
- Huch, Ricarda (1951), *Die Romantik. Blütezeit, Ausbreitung und Verfall*, Rainer Wunderlich Verlag Hermann Leins, Tübingen
- Koch, Herbert (1966), *Geschichte der Stadt Jena*, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart
- Pikulik, Lothar (2000), *Frühromantik: Epoche - Werke – Wirkung*, Verlag C.H.Beck, München
- Schmidt, Siegfried (Hrsg.) (1983), *Alma mater Jenensis: Geschichte der Universität Jena*, Hermann Böhlaus Nachfolger, Weimar
- Stern, Carola (1993), "Ich möchte mir Flügel wünschen", *Das Leben der Dorothea Schlegel*, Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, Reinbeck bei Hamburg

Ziolkowski, Theodore (1994), *Das Amt der Poeten. Die Deutsche Romantik und ihre Institutionen. Aus dem Amerikanischen von Lothar Müller*, Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München

Ziolkowski, Theodore (1998), *Das Wunderjahr in Jena. Geist und Gesellschaft 1794/95*, Klett-Cotta, Stuttgart

Ziolkowski, Theodore (2006), *Vorboten der Moderne. Eine Kulturgeschichte der Frühromantik*, Klett-Cotta, Stuttgart

PREDSTAVNICI RANOG ROMANTIZMA U JENI (KULTURNO-HISTORIJSKA PERSPEKTIVA)

Sažetak

Predstavnici ranog romantizma su prije svega poznati po razvijanju filozofske osnove za književni pokret romantizma i izvan granica Njemačke. No, njihov doprinos u sociološkom i kulturološkom smislu zasigurno je jednako značajan, jer su oni u jednom malom gradu u njemačkoj pokrajini Tiringija razvili jedan, za kraj 18. stoljeća, revolucionaran i skandalozan način života koji ih je veoma često dovodio u konflikt s tadašnjim društvom i radi koga su se našli na njegovoj margini. Za ovo su oni odabrali jedan od najznačajnijih duhovnih i kulturnih centara toga vremena koji je upravo bio dosegao vrhunac u svome razvoju. U ovom se radu najprije pokušavaju obrazložiti razlozi dolaska romantičara baš u ovo provincijsko mjesto, a i situacija u tadašnjem gradu Jeni u uvodnom dijelu ukratko se opisuje. Osim toga, opisani su različiti uticaji značajni za njihov razvoj, ali i njihov odnos s drugim znamenititim ličnostima koje su tada bile prisutne u ovom gradu. Nadalje se pobliže objašnjavaju njihov način života i međusobni odnosi i nagovještavaju se razlozi za raspad grupe.

Ifeta ČIRIĆ

DRAMSKI JEZIK SAMUELA BECKETTA

KLJUČNE RIJEČI: *teatarapsurda, moderna drama, egzistencijalizam, kontrapunkt, repetitivnost, cikličnost, verbalizmi, dijalog/duolog, solipsistički dijalog, strukturalna ponavljanja, neverbalna ponavljanja*

Autorica ovog članka posmatra stil Samuela Becketta kroz prizmu upotrebe visoko markiranih stilema: dramskih duologa, verbalnih i neverbalnih ponavljanja. Hipoteza rada je da Beckett koristi navedene stileme da bi tematizirao umjetničko tumačenje savremenog svijeta kroz uži motiv međuljudske komunikacije, pri čemu suočava čitatelja / gledatelja s mnoštvom formi i frekventnosti ponavljanja na razini strukturalne, neverbalne, a posebno verbalne repetitivnosti.

Na osnovu djela koje je napisao, što romana, što dramskih djela, čini se da je Becket, kao i mnogi autori njegova doba, uporno pokušao istaknuti neugodnu sudbinu modernog čovjeka koji ne poznaje razloge zašto se nalazi u svijetu u kojem se nalazi, ali u njemu ni po čemu ne uživa. Izuzetno mnogo autora se bavilo i još bavi Beckettovim dramama, tako da se može smatrati da je Beckett uz Shakespearea jedan od najviše proučavanih britanskih dramatičara danas, te zaslužuje i ustanovljavanje "Beckettologije". Većina se istraživača mahom zaustavlja na pitanju šta je stvarna tema njegovog dramskog opusa. Pitanje svrhe egzistencije čovjeka u svijetu kakav je bio u Beckettova doba i eshatološka pitanja su, po nekim autorima¹, od primarne važnosti za razumevanje djela ovog dramatičara. Ipak, ono što je, po mom mišljenju, jedno od bitnijih pitanja unutar egzistencijalnog okvira jeste tema komunikacije među ljudima koju Samuel Beckett problematizira na sebi vrlo svojstven način.

Bilo koji bolji udžbenik iz teorije književnosti ili vodič kroz književnost dvadesetog stoljeća pojasnit će da se termin *teatarapsurda* odnosi na trendove

¹ Kao naprimjer Andrew Piasecki, Raymond Williams, donekle i sam Esslin, iako spisak imena ovim ne završava.

u razvoju moderne drame s polovine tog stoljeća, i upozorit će na činjenicu da je datu sintagmu prvi put upotrijebio Martin Esslin. U svom predgovoru za prvo izdanje knjige *The Theatre of the Absurd* iz 1961., Esslin izražava namjeru da se pozabavi jednim od mogućih pravaca kojima je krenuo tadašnji savremeni teatar. U središtu njegove pažnje našla se takva dramska forma koja se povezuje s imenima slijedećih dramatičara: Samuela Becketta, Eugènea Ionescoa, Arthurja Adamova, Jean Geneta, te nekolicine avangardnih autora s područja Francuske, Italije, Španije, Njemačke, Britanije i Sjedinjenih Američkih Država. Dakako i Esslin, a i ostali izvori informacija, jasno će istaći da se ne radi ni o kakvoj ‘školi’, niti su navedeni dramatičari bili svjesni sličnosti koje su iskazali u svojim komadima. Iako su nastupali kao zasebni autori, svi su iskazali isti osjećaj da je ljudsko postojanje bez smisla, što se očitovalo ne samo u tematskom okviru, nego i strukturi njihovih komada. Odbijajući dati svojim dramama jasnu logičku formu, stvarali su drame koje su karakterizirali besmisleni verbalizmi i odsustvo govora.

Kao bazu za dramu apsurda ovaj izvor među ostalima navodi srednjovjekovne alegorijske drame (prvenstveno moralitete), religiozne drame barokne Španije, književnost nonsensa koju stvaraju pisci poput Lewisa Carolla, Strindbergove komorne drame, romane Jamesa Joycea i Franza Kafke, te groteskne drame Alfreda Jarryja. Upravo naisto se misli kada se kaže da je drama apsurda, zapravo, povratak drevnim tradicijama u kojima je novina neobično stapanje tih “arhaičnih tradicija”. Prve drame apsurda javljaju se neposredno nakon pokreta dadaizma i nadrealizma s početka 20. stoljeća tako da se može smatrati kako su i ova dva pokreta imala upliva na pojavu teatra apsurda.

Esslin ukazuje na to da dramu apsurda među ostalima karakterizira cijeli niz ranije poznatih, no sad isprepletenih osobina. Najočitija karakteristika jeste upotreba nejezičkih scenskih efekata koje nalazimo u nijemom filmu, cirkusima, music-hallovima i vaudevilleima iz novijeg perioda, odnosno u uličnim dramama, onome što se razvilo kao *Comedia dell' Arte* iz srednjovjekovnog perioda, ili pak kod *mimusa* iz antičkog perioda, odnosno u svim oblicima popularnog ‘pučkog’ teatra iz bilo kojeg historijskog perioda. Karakteriziraju je i scene ludila, bilo da je ludilo glumljeno ili stvarno u drami, te likovi klauna, odnosno, dvorskih luda. Potom, dramu apsurda kvalificira i jezički besmisao, što je ponajbolje izraženo u književnosti Edwarda Leara i Lewisa Carolla i mnoštvu likova koji govore jezikom u kojem nema nimalo logike niti značenja. Naposljetku, drama apsurda sadrži i alegorične komponente one književnosti koja eksplotira jezik i prizore snova i fantastičnog (ova se komponenta nalazi ne samo na polju drame, nego čak i više u romanima -

Strindberg, Swift, Joyce, Kafka samo su neki od autora koji koriste navedeno u svojim djelima). Sve to uklopljeno na specifičan način vodi ka stvaranju antiteatra, a od konvencija klasičnog, odnosno tradicionalnog teatra.

Kako je to istakao Esslin, a isto pojašnjava i Lešić, drama apsurda polazi od premise da svijet u kom živimo nema smisla, da je čovjek prepušten samome sebi, da u tom svijetu “ne postoji mogućnost komunikacije, jer su i riječi izgubile značenje.“ (Lešić 2005: 318). Jezik je, prema tome, slika svijeta, a način kako to dramatičari apsurda iskazuju jeste da njihovi junaci “govore malo i nesuvlivo“ (Lešić 2005: 475). Zapravo, kada govore junaci drama apsurda, pa tako i Beckettovi junaci, ponavljaju se iznova i iznova, a njihove riječi su vrlo često u kontrapunktu sa njihovim djelima.

Ono što je nezaobilazno istaknuti pri samom početku jeste da su mnogi analitičari isticali formu na uštrb značenja i obratno, pri čemu su proučavanja bila nepotpuna i u nekim momentima se dosta udaljavale od samih predmeta. U ovom se radu iznosi mišljenje da se i jedno i drugo mora uzeti u obzir, jer, zapravo, sve ono što bi se moglo smatrati formom je kod Becketta iskorišteno vrlo svrshishodno zarad postizanja značenja, pri čemu je on toliko daleko iskorračio da je stvorio potpuno novi dramski izričaj. U središnjoj pažnji Becketto-vog cjelokupnog opusa, a i što je ogoljeno do srži, jeste upravo ništavilo koje nagriza sve aspekte ljudskog postojanja i bivstovanja u svoj njenoj zadatosti, a prema tome nagriza i samo sredstvo ljudske komunikacije, u njegovoј verbalnoj ili neverbalnoj formi. Pitanje je, dakako, kako Beckett prenosi ovu neugodnu poruku u svojim minimalističkim komadima? Da bi se na njega uspješno odgovorilo, potrebno je zagledati se u sve ono što čini scenski govor.

Zasigurno najpoznatija Beckettova drama o kojoj je napisan nevjerovalan broj članaka, knjiga, analiza, jeste i jedna od najegzemplarnijih drama po pitanju neuspjele komunikacije odnosno “šumova u komunikacijskom kanalu“ koje onemogućavaju osnovnu svrhu jezika i kreiraju besmisao. U momentu kada je Beckett stvarao ono što je zaokupljalo mnoge književnike, filozofe i intelektualce jeste bio “mrtvi jezik“ koji je rezultat “mrtvih ideja“. Međutim, vrlo malo umjetnika je uspjelo da kroz svoj opus tako efektno dočara taj mrtvi jezik kao što je to učinio Beckett. Šta je to što Beckett čini čime se izdvaja od ostalih autora svog vremena i drame apsurda?

Strukturalno gledano, ono što i nemušti gledalac mora primijetiti jeste cikličnost Beckettovih drama, što prestavlja svojevrsni otklon od modela drame zasnovanog na uzročno-posljedičnom antičkom modelu. Ono što bi se tradicionalno smatralo zapletom i sukobom ne nalazimo kod Becketta, a kako nema sukoba, nema potrebe ni za njegovim razrješenjem. Dakle, jedino što

preostaje jeste da se vratimo na početak ciklusa, odnosno kako je to T. S. Eliot u svom djelu “East Coker” iz *The Four Quartets* rekao “In my beginning is my end” (Eliot 1968: 196), ili, još beckettovske, to kaže Hamm iz *Endgamea*: “The end is in the beginning and yet you go on.” (Beckett 1976: 44). Čini se da drama apsurda, od koje je Beckettova drama *Waiting for Godot* reprezentativniji primjer, ukida ne samo antički model drame nego i samu dramu kao književni rod. S tradicionalnog i konformističkog stajališta *Waiting for Godot*, drama u kojoj se “dva puta ništa ne dešava”, gdje dva lika čekaju onog / ono koji / šta nikako ne dolazi i gdje se ne može predvidjeti sljedeći potez autora predstavlja, dramaturški gledano, vjerovatno jednu od manje interesantnih drama. Druga drama na kojoj je zasnovana ova analiza, jednočinka *Endgame* u kojoj se također čeka na nešto, ovaj put na kraj životne partije, nije ništa manje monotona, kako zbog svoje dužine i zbog nedostatka klasičnog sukoba, tako i zbog osjećaja mrtvila koje boji ovu dramu. Isto se može reći i za jednočinku iz kasnog Beckettovog opusa, *Krapp's Last Tape*, kojoj jedinu dinamiku, nazingled, daje premotavanje traka, jedenje banana, te povremeni odlasci jedinog lika iza scene odakle se zvukovno signalizira ispijanje pića. Kako Beckett postiže cikličnost u ove tri, ali i u ostalim dramama? Jedan od načina jeste neumornim ponavljanjem u strukturi, drugi način je ponavljanjem verbalizama, a treći pokreta i scenskih pomagala. Zašto ciklična struktura? Ona predstavlja zatvoreni krug jezika koji ne postiže svoj osnovni cilj, tj. komunikaciju, jer u modernom društvu kada je čovjek prepušten samom sebi, otrgnut iz socijalne interakcije, kada je otuđen od ostalih elemenata jednog društva, prepušten modernim užasima, ne postoji potreba za komunikacijom i jedino što preostaje jeste da se priča radi potvrde bivstvovanja. U takvom jednom dehumaniziranom kontekstu “*cogito ergo sum*“ postaje beckettovsko “*ora ergo sum*“.

Aksiom “pričam, dakle postojim“ ukazuje na još jednu osobinu beckettovske ali i apsurdističke drame, koja proizlazi upravo iz njene zadatosti filozofijom egzistencijalizma. Budući da “čovjek živi u svijetu u kom ne može uspostaviti smislen odnos sa drugim ljudima” (Lešić 2005: 318), jezik ne postiže svoju osnovnu funkciju. Ljudi nisu u stanju pronaći odgovarajuće riječi kojima bi izrazili “the trully essential in them and what truly directs their actions” (Kennedy 1983: 200), a ako ih i pronadu, one ne padaju na plodno tlo niti dosežu sagovornika u izvornom obliku. Dijalozi, koji su osnova dramske forme, gube na svojoj logičkoj utemeljenosti i vezi, a sam govor postaje vrlo kompleksna igra. Upravo putem tih jezičkih igara dramski likovi pokušavaju pobjeći iz svoje absolutne izolacije, ali kod Becketta ove duološke igre zapravo vode ka monologima te “ukidanju“ samog dijaloga (Kennedy 1983: 213).

Također, još jedna od osobina po kojoj se Beckett prepoznaće, a koja doprinosi monotonosti, odnosno sporosti toka njegovih komada, te naglašava besmislenost svakodnevnog postajanja i nepotrebnost jezika u takvom svijetu, jeste upotreba mnogobrojnih pauza, tišina, te, kako ih Jacquard naziva, “lingvističkih pauza” (Žakar u Miočinović 1981: 487), o kojima će govora biti nekom narednom prilikom.

DIJALOG / DUOLOZI KOJI OTUĐUJU

Budući da je drama “čisto dijaloška forma” (Lešić 2005: 474), moglo bi se reći da i Beckettovi absurdistički komadi komuniciraju s publikom putem dijaloga. I zaista, na prvi pogled primjećujemo da su i *Waiting for Godot* i *Endgame*, dvije drame nastale u relativno kratkom vremenskom razmaku, bazirane na dijalozima, odnosno duolozima. Vrlo malo je monologa, puno više se Beckett koristi solilokvijima. Stoga bi se moglo očekivati da su u proces komunikacije uključeni najmanje dva lika, ako ne i više. Međutim, u mnoštvu slučajeva, iako se likovi obraćaju jedan drugom, ne stiče se dojam da se proces komunikacije odvija između navedenih likova. Problem nije idiomatski, jer svi izrazi, bez obzira bili oni veće ili manje cjeline, visoko frekventni ili ne, jesu, lingvistički gledano, jednostavne rečenice, a jezik kojim se Beckett koristi je govorni, odnosno, svakodnevni jezik. Ono što je dovedeno u pitanje je međusobna povezanost dijaloških razmjena i logička utemeljenost interakcije likova putem duologa. Jer, ovakvo “iščašenje” verbalne interakcije (*dislocation of verbal interaction*), kako to formulira Kennedy, u prvi plan stavlja samu komunikaciju koja ne povezuje, nego otuđuje jednog govornika od drugog. Prema Kennedyju: “Men become simply incapable of expressing the trully essential in them and what truly directs their actions;...“ (Kennedy 1983: 200).

Vrlo često se dešava da se jedan lik propovijeda ostalim likovima na pozornici, čime od njih stvara svoju intimnu publiku, što vidimo i u drami *Waiting for Godot* u liku Pozzoa a i u *Endgameu* u liku Hamma. Međutim, ‘publika’ nije prijemčiva riječima govornika, ona ga ne sluša, niti razumije, nego odsutno razmišlja o svojoj svakodnevici ili jednostavno nastavlja da životari. Tako, nakon Hammovog dugog pripovijedanja, tokom kojeg on ocjenjuje svoje pripovijedačke sposobnosti i sam komentira svoju priču, Naggova prirodna reakcija je da zatraži ušećereno voće, a Clovova reakcija je komentar da ga je Hamm prekinuo u pokušaju da ubije pacova.

Kod Becketta duolozi prerastaju u produžene monologe, što je posebno evidentno kroz interakciju Vladimira i Estragona u drami *Waiting for Godot*. Prema Kennedyju, Beckett se kreće prema solipsističkom dijalogu, u kojem je

očit samo egoistični interes za uglađanje vlastitim željama. Duolozi koje Beckett stvara su zapravo “*parallel monologues of a tangentially connected pair*“ (Kennedy 1983: 200). U drugom je činu kakofonija koju svojim monološkim sekvencama proizvode ova dva neusklađena lika sve glasnija kako oni sve manje prate logički slijed tematskih jedinki. Njihovi silogizmi ne samo da prikazuju nemogućnost komunikacije nego i metonimijski opredmećuju taj isti neprestani šum paralelnih govora:

VLADIMIR: They all speak together.

ESTRAGON: Each one to itself.

Silence.

VLADIMIR: Rather they whisper.

ESTRAGON: They rustle.

VLADIMIR: They murmur.

ESTRAGON: They rustle.

Silence. [...]

VLADIMIR: They make a noise like feathers.

ESTRAGON: Like leaves.

VLADIMIR: Like ashes.

ESTRAGON: Like leaves. (Beckett 1979: 62-3)

Ovaj neumorni žubor glasova potiče upravo iz egzistencijalne potrebe, a ‘samosvjesne’ igre i “govor o govoru signalizira potrebu za konverzacijom“ (Kennedy 1983: 216). Naime, iako duološka interakcija nema logike niti je povezana, likovi se povezuju putem riječi: “*the dialogue embodies the shifts and the comic pains of relationship*“ (Kennedy 1983: 215).

Iako Kennedy tvrdi da se svojim kasnijim djelima Beckett sve više kreće ka monologu i svodi govor na “ritmičke apstrakcije“ (Kennedy 1983: 214), što je dakako tačno za drame poput *Not I* ili *Play*, *Krapp's Last Tape*, ne može se u potpunosti posmatrati na taj način. Naime, u ovom komadu monolozi starog Krappa i njegovo preslušavanje govora svog mladeg avatara su zapravo pokušaji ostvarivanja dijaloga s prošlosti, pokušaj uspostave komunikacije sa samim sobom i razumijevanja logike vlastitog govora. Međutim, svijet koji nema smisla i u kojem su ljudi jedinke koje su otuđene jedne od drugih, ne dozvoljava prevazilaženje jezičke barijere. Krapp ne razumije čak ni riječi koje je nekad koristio, a njegovo uporno premotavanje vrpce je samo pokušaj da nađe “izlaz iz vakuma sadašnjice... [gdje] se obrću krhotine bivšeg svijeta...“ (Batušić/ Švacov/ Škreb/ Stamać 1998: 470)

PONAVLJANJA

Dubinski gledano, osobine jezika ove drame, kao i drugih dviju drama iz izbora, koje mu daju distinktan ton i boju, jesu zapravo silna ponavljanja i neumorne jezičke igre u polju verbalnog i neverbalnog scenskog izričaja. Naravno, postavlja se pitanje u kojem momentu, zašto i koliko često su takva sredstva upotrijebljena. Kako je već prethodno rečeno, Beckett postiže cikličnost drame koristeći duplikaciju, odnosno repeticiju, na nekoliko nivoa.

1. Strukturalna ponavljanja

Najprije na nivou strukture komada imamo izgledno preslikavanja epizoda iz jednog čina u drugi u dvočinku *Waiting for Godot*, dok se u dvjema jednočinkama to strukturalno ponavljanje postiže putem otvaranja i zatvaranja drame solilokvijem jednog te istog lika, kao što je to slučaj s Hammom iz *Endgamea*, odnosno putem naglašavanja statičnosti glavnog i jedinog živog lika, te fokusiranjem na magnetofon s početka i na kraju drame *Krapp's Last Tape*.

Potom se likovi pojavljuju u parovima. Na primjer, u drami *Waiting for Godot* imamo tri para likova²; u *Endgameu* dva para koji funkcionišu i komuniciraju najprije po principu: vlastiti lik sa svojim kontrapunktom, a onda i s jednim od elemenata druge simbiotske cjeline; dok u drami *Krapp's Last Tape*, iako imamo samo jedan lik na sceni, oživljavanjem glasa s vrpce putem mehaničkog sredstva - magnetofona, također, dobijamo par.

Činjenica koja se neizostavno mora primijetiti jeste da između ove tri drame dolazi do duplicita, naime poput eha *Endgame* ponavlja određene elemente iz drame *Waiting for Godot*, dok drama *Krapp's Last Tape* daje echo *Endgameu*. Dakle, osnova eha su međusobni odnosi likova, pojedinačne radnje i njihova simbolika, a ponavlja se i profesija likova³. Sama epizoda koju Krapp preslušava tri puta odvija se na istom mjestu i aluzivna je na doživljaj Nagga i Nell. Ta uspomena iz prošlog života prerasta u uvertiru za Naggovo prepričavanju šale, koja je i sama izgubila vitalnost i *raison d'être* kao i njen autor. Naći ćemo i bezbroj riječi i tematskih jedinki i u drami *Krapp's Last*

2 Iako mnogi autori tvrde da su upareni likovi Vladimir i Estragon, te Pozzo i Lucky, mnogi izostavljaju par Dječaka koji iako ne dolaze u paru iz jednog čina u drugi, na nivou cjelokupne drame funkcionišu kao par; iako se francuska i engleska verzija drame u tome izuzetno razlikuju: francuska naglašava da je u pitanju isti dječak, dok engleska nema tog pojašnjenja.

3 Krapp je pisac čije je djelo objavljeno, ali nije postiglo previše uspjeha, Hamm konstantno pripovijeda svoju hroniku, a Vladimir pokazujući na svoju odjeću govori kako je bio pjesnik, dok Pozzo iz prvog čina daje upečatljiv narativni pasus u kojem afektira ton autora baš kao što to čini i Hamm.

Tape i u *Endgameu*, koje su echo onih u drami *Waiting for Godot*, kao, na primjer, stav likova prema vremenu prošlom i onom što dolazi (interesantno je uporediti jednakou burnu reakciju Hamma i Pozzoa iz drugog čina na tu tematsku jedinku), potom fraze *nothing* (ništa) i *no one* (niko), *not once* (ni jedanput), *alone* (sam), (*say*) *something* (/kaži/ nešto), *te finish* (završeno, gotovo) i *leave* (ostavljam te, odlazim), koje su vrlo često upotrijebljene polisemično. Budući da ponavljanje pojedinačnih riječi i njihovih sintagmi spada u verbalizam, njime će se više pozabaviti poglavje o tom nivou repeticije.

Pitanje je da li zaista strukturalno dolazi do ponavljanja činova odnosno epizoda. I jedan i drugi čin u drami *Waiting for Godot* otvaraju se na naizgled isti način i slijede iste epizodalne sekvene: najprije se pojavljuje jedan od likova skitnica, potom drugi lik iz para iz čijih duoloških razmjena saznajemo o njihovim karakterima i svrsi njihovog izlaska na scenu, koja predstavlja široki drumski put sa samo jednim drvetom; zatim gledamo Estragona i Vladimira kako “ubijaju vrijeme” svojim igrama riječi; potom na scenu dolazi novi par koji nakon određenog vremena proboravljenog sa skitnicama odlazi; Estragon i Vladimir se pokušavaju nahraniti oskudnim obrokom; potom dolazi Godotov izaslanik, Vladimir obavi razgovor s Dječakom, mi saznajemo da Godot neće doći danas, ali daje obećanje da će se pojaviti sutra, i drama završava time što Didi i Gogo izražavaju namjeru za odlaskom, ali ostaju sjediti dok se zavjesa spušta.

Međutim, kako je Jacquard to dobro primjetio, “od drugog čina iskršava čitav niz tananih promjena” (Žakar 1981: 477). Promjene se ogledaju najprije u tome što je i sama scenografija izmijenjena: drvo je preko noći odjednom olistalo, u drugom činu Estragonove čizme (koje su sada promijenile i veličinu a i boju) i Luckyjev šešir su na sceni. Izmijenjen je i redoslijed i način na koji skitnice izlaze na scenu: sada je Vladimir taj kojeg prvog vidimo na sceni dok pjeva pjesmu koja je sama po sebi epitom ciklične strukture. U samim se jezičkim igrama kojima skitnice pokušavaju “ubiti vrijeme” vidi razlika: ovaj put čini se da su one uvježbanije i besmislenije, a pad u igranje igara iz informativnih duoloških razmjena lakše je i traje duže. Naočitiju preinaku je moguće primijetiti na drugom paru koji se pojavljuje na sceni: Pozzo je izgubio svoju oholost i vid, Lucky i ono malo glasa što je imao u prvom činu, te se odnos gospodar-sluga između njih izvrnuo, jer sada Pozzo ovisi o Luckyju, a i njihov boravak na sceni je puno kraći nego u prvom činu, te tretman koji dobijaju od skitnica potpuno obratan⁴. Promjena situacije se ogleda i u obroku kojim se Gogo i Didi pokušavaju nahraniti: iako jednakou oskudan, obrok se u prvom činu sastojao od

4 Dok u prvom činu Didi i Gogo žele pripomoći Luckyju i ne mogu podnijeti njegov položaj, u drugom činu ga udaraju nogama.

izbora između mrkve i repe, dok u drugom činu nema izbora. Također, način na koji Vladimir razgovara s Dječakom i sam sadržaj njihovog razgovora se ne podudaraju; a pri samom kraju drame skitnice razmišljaju o samoubistvu no, kao i u prvom činu, ostaju sjediti dok se zavjesa spušta. Ove tanane varijacije, iako prikazuju ono što Rob-Grillet i Jacquard i nazivaju “regresijom” (prema: Žakar 1981: 476) odnosno “silaznom krivuljom” (Žakar 1981: 489), ipak potcrtavaju istu zadatost situacije u kojoj nema velikih promjena, odnosno, kako to Esslin veli “*plus ça change, plus c'est la même chose.*” (Esslin 1972: 45).

Pitanje davanja parova likova vrlo je interesantno, a različiti autori ga različito tretiraju. Dok Esslin daje mnogo prostora ocrtavanju sličnosti i razlika između skoro neodjeljivih persona Vladimira i Estragona, te naizgled posebnih jedinki Pozzoa i Luckyja i tvrdi kako se obje jedinke u ova dva para međusobno nadopunjaju i ovise jedan o drugom u tolikoj mjeri da bi mogli biti alegorične reprezentacije jedne te iste osobe, a potom utvrđuje vrlo sličan odnos Hamma i Clova, koji su do određene mjere echo Pozzoa i Luckyja, ali i Negg i Hamm; Kennedy⁵ smatra da nije bitno da li se može ili ne ustanoviti razlika između likova skitnica, niti je bitno u kakvom odnosu se nalaze parovi Pozzo - Lucky i Hamm - Clov, nego su bitni njihovi dijalozi koje je Beckett stilski obradio upravo kroz parove likova. Iako spominje parove likova iz drame *Waiting for Godot*, Cohn ne slijedi dalje tu liniju u svojoj analizi nivoa ponavljanja (Cohn 1980: 97-99). Činjenica jeste da Beckett ne daje dovoljno očitih i jasnih razlika dvojici skitnica, iako će pomno čitanje ukazati da oni nisu toliko neodvojivi, dok, iako to čini za Pozzoa i Luckyja, te Hamma i Clova⁶, oni nisu toliko različiti niti distinkтивni kako se to u prvi mah čini. Potrebno je zagledati se u njihove dijaloške razmjene koje, kako to Kennedy dobro primjećuje, ne nose ništa što odaje utisak “odijeljenih monologa” (Kennedy 1975: 157). Čini se da Beckett zaista i putem karakterizacije potcrtava teme komada o usudu koji je zadesila, kako to Estragon ironično veli: “...all the humanity” (Beckett 1979: 87).

2. Neverbalna ponavljanja

U svim ovim dramama često se ponavljaju geste. U drami *Waiting for Godot* najčešće se ponavljaju ustajanje i sjedanje (Pozzo), šetanje (Vladimir i

5 U svojim djelima *Six Dramatists in Search of a Language* na stranici 156.; te u djelu *Dramatic Duologues of Personal Encounter*, poglavlju koje je naslovljeno “Duologues of Isolation”, na strani 215.

6 koji jesu echo Pozzoa i Luckyja, te Hamma i Nagga u međusobnim odnosima, dok odnos između Negga i Nell djeluje poput eha odnosa Vladimira i Estragona u tome da se i jedan i drugi par figuriraju u tragikomičnom, neuravnoteženom i frustrirajućem odnosu bliskih prijatelja odnosno supružnika.

Estragon), bijeg ka zaklonu (Estragon i Vladimir), a pogotovo padanje (koje je posebno naglašeno time što u prvom činu samo Pozzo pada, što simbolizira dehumanizirano stanje u kojem se navedeni lik nalazi, dok u drugom činu padaju svi likovi - epitom regresije cjelokupnog čovječanstva.) U *Endgameu* se ponavljaju Clovove svakodnevne radnje, koji ulazi i izlazi sa scene iz ‘kuhinje’, potom geste Nagga i Nall čije glave povremeno izviruju i vraćaju se u kante za smeće, potom Clovovo gledanje kroz prozor, nošenje ljestvi, Hammova ‘šetnja’ po prostoriji, potreba za centriranjem njegovih kolica na pozornici i slično. U drami *Krapp's Last Tape*, također, ponavlja se ulazak i izlazak sa scene, šetnja oko stola, jedenje banana, opijanje koje je sugerirano zvukom iza scene, preturanjem po džepovima u kojima drži ključeve i banane, a posebno je naglašeno ponavljanje čina premotavanja vrpce. Čini se da je *Krapp's Last Tape* eho i drame *Waiting for Godot* i *Endgamea* zbog vrsta gesti koje se ponavljaju⁷, ali je, također, i jedinstvena po tome što se geste koje se ponavljaju pred očima publike u datom momentu predstave ponavljaju i u mislima publike i naslovjenika naracije, tj starog Krappa kada glas mladog Krappa oživi na pozornici. Ono na šta sve ove ponovljene geste upućuju jeste ne samo na njihovu svakodnevnost nego i na habitualnu prirodu svih ovih likova; naime, svi oni ponavljaju radnje iz momenta u momenat, dana u dan, odnosno godine u godinu, te su robovi svojih navika i svojih života iz kojih nema bijega niti spasenja.

Naravno, uslijed ponavljanja svakodnevnih radnji i rezervi potrebnih za te radnje, ponovljeni su, pa nam se tako u drami *Waiting for Godot* ponavljaju čizme, šeširi, povrće i užad; u *Endgameu* durbin, ljestve, Hammov štap, marimica i igračka; a u drami *Krapp's Last Tape* banane, ključevi, vrpce, i koverta.

3. Ponovljeni verbalizmi

Prema Cohnovoj, a što je vidljivo u sve trima dramama koje su predmet ove analize, Beckett se koristi dubletama (*doublets*), tripletima (*triplets*), kvadripletima (*quadruplets*) i multipletima (*multiplets*), pulsarima (*pounders*) te dakako refrenima (*refrains*), zavisno od broja ponavljenih riječi i sintagmatskih nizova. Ovisno o frekventnosti i udaljenosti između ponovljenih fraza i većih jezičkih jedinki, Cohnova dalje dijeli prethodno navedene u jednostavne dublete (*simple doublets*), prekinute dublete (*interrupted doublets*), udaljene dublete (*distanced doublets*) te echo dublete i triplete (*echo doublets / triplets*) (Cohn 1980: 96-172).

7 Krapp se čak oklizne i umalo padne s početka drame, dok u kasnijem dijelu drame tetura i nestabilan je na nogama uslijed alkoholiziranog stanja, što pridaje tragikomičnosti stanja i regresiji u koju Krapp kao “predstavnik čovječanstva” pada.

Najjednostavnije pojašnjenje može se dati za jednostavne dublete i triplete pri kojima se jedna riječ, odnosno fraza ponavlja dva tj. tri puta uzastopće, kao u *Endgameu* gdje je jednostavna dubleta *this* (ova):

HAMM: Of this... this... thing. (Beckett 1976: 13)

Prekinute dublete su zapravo riječi i fraze koje su se pojavile u govoru lika koji je prekinut, pa ih on u nastavku ponavlja:

VLADIMIR: It' ll pass the time. (*Pause.*) Two thieves, crucified at the same time as our Saviour. One-

ESTRAGON: Our what?

VLADIMIR: Our Saviour. Two thieves. One is supposed to have been saved and the other ... (he searches for the contrary of saved) ... damned. (Beckett 1979: 12, naglasila I. Č.)

Najproblematičnije su udaljene dublete, koje mogu biti razdvojene i po nekoliko desetina strana u pisanom tekstu, te se kao takve slabo ili nikako ne primjećuju. Primjer za to imamo u Estragonovom *That we were to wait* (Da trebamo čekati); koja se ponavlja u prvom činu nakon dvadesetak dijaloških razmjena između njega i Vladimira.

Eho dubleti, odnosno tripleti, osnova su komičnih segmenata drame *Waiting for Godot*, kada se glavni protagonisti ponašaju poput likova iz vaudevillea. Jedan lik ponavlja fraze drugog lika, s tim da dolazi do promjena intonacije, a ovako iskorištena ponavljanja dodaju ne samo na komičnosti nego i na ritmičnosti komada, dok jednostavni dubleti i tripleti usporavaju dijaloške i duološke razmjene, a samim tim i radnju. Oni su, ujedno, i osnova onih epizoda komada u kojima se skitnice pokušavaju zabaviti dok čekaju Godota da dođe, a mogu prerasti u kvadriplete i multiplete pri čemu se igra skitnica i radnja komada još više ubrzava. Ono što je, također, vrlo bitno primjetiti jeste da ovo ponašanje i ovakve duološke igre vrlo rano dolaze, puno više se ponavljaju i sve duže traju u drugom činu drame *Waiting for Godot*, kada ujedno i skitnice sve češće ostaju bez smislenih dijaloških tema:

VLADIMIR: You must be happy, too, deep down, if you only knew it.

ESTRAGON: Happy about what?

VLADIMIR: To be back with me again.

ESTRAGON: What am I to say?

VLADIMIR: Say, I am happy.

ESTRAGON: I am happy.

VLADIMIR: So am I.

ESTRAGON: So am I.

VLADIMIR: We are happy.

ESTRAGON: What do we do now, now that we are happy? (Beckett 1979: 60)

Cohnova također izuzetno dobro primjećuje ironičnu upotrebu eho-dubleta u epizodi kada Vladimir i Estragon ismijavaju afektiranu patnju Pozza, a i činjenicu da tripleti, osim što daju mogućnost uvođenja i trećeg lika u dijalošku razmjenu, osiguravaju dramatičnost koju dublete u nekim momentima nisu u stanju postići.

Pulsari bi bile riječi, odnosno fraze, koje pulsiraju određenim monološkim segmentom. Najčešći primjer za to su, naravno, fraze *alas* (avaj) i *for reasons unknown* (iz nepoznatih razloga) u Luckyjevom govoru u drami *Waiting for Godot*, fraze *moment(s)* (trenutak / trenuci), i *one day* (jednog dana) kod Hamma u *Endgameu*, odnosno *spool* (špula) i *eyes* (oci) u drami *Krapp's Last Tape*. Ovi pulsari su tu da bi i simbolički potvrđivali tematski okvir navedenih drama: uzaludno čekanje na nešto iz potpuno nepoznatih i neobjašnjivih razloga, trenutak koji će jednog dana doći i donijeti promjenu a koji samo što nije stigao, te sljepilo koje krasiti Krappa kao alegoriju čovječanstva koje je pro-pustilo svoju mogućnost i trenutak sreće i sada upotpunjava začarani krug.

Najprepoznatljivija vrsta verbalnih ponavljanja jesu, zapravo, refrenska ponavljanja, kojih imamo jako puno u sve tri ove drame, a najpoznatiji je: *Let's go. We can't. Why not? We're waiting for Godot. Ah!* (Hajdemo. Ne možemo. Zašto ne? Čekamo Godoa. Ah!) iz drame *Waiting for Godot*. Ovaj se refren ponavlja bezbroj puta bilo u cijelokupnom odlomku, bilo u sklopu drugih refrena, pa i u "skraćenoj verziji", kako to kaže Cohnova. U *Endgameu* primjer takvog jeste *What is happening? Something is taking its course.* (Šta se dešava? Nešto se odvija svojim tokom.), koji se pojavljuje i u izmijenjenoj verziji:

CLOV: But naturally she's [Mother Peg] extinguished. (Pause.) What's the matter with you today?

HAMM: I'm taking my course. (Pause.) [...] (Beckett 1976: 31, naglasila I.Č)

Samim tim što je najkraća od tri odabrane drame, kao i iz razloga što je zasnovana na jednom liku, drama *Krapp's Last Tape* ima najmanji broj dužih refrena, no njegov je i najpoetičniji:

... my face in her breasts and my hand on her. We lay there without moving. But under us all moved, and moved us, gently, up and down, and from side to side.

Pause.

Past midnight. Never knew- (Beckett 1966: 17)

Za razliku od refrenskega pasusa, refrenske riječi imamo jako mnogo u sve tri drame, a kao što je slučaj sa pulsarima, one su iskorištene da bi potcrtale tematski i alegorični okvir svake od navedenih drama i cijelog Beckettovog opusa. U drami *Waiting for Godot* najčešće se ponavljaju *Godot* (Godo), *Saviour* (Spasitelj), koje stoje kao mogući pandan jedna drugoj iako se ni jedna do kraja drame ne materijalizira. Potom su visoko frekventne i fraze *What to do?* (Šta da se radi?), *Nothing to be done* (Ništa da se radi; Ništa se ne može učiniti) (u svim svojim varijantama od kojih su neke: *What will we do?* (Šta ćemo uraditi?), *What do we do?* (Šta da radimo?), *What do we do now?* (Šta da radimo sad?); odnosno: *There is nothing to do.* (Ne možemo ništa učiniti.), *There's nothing to show.* (Nema se šta pokazati.), *Nothing you / we can do about it.* (Ništa ne možeš / ne možemo uraditi.), (*In the meantime*) *nothing happens.* (/U međuvremenu/ se ništa ne dešava.), kao i u jednostavnoj negaciji / riječci *no(t)* (ne). Zatim su jako učestale i upitne zamjenice koje simbolički iskazuju zbumjenost i nesnalaženje glavnih protagonisti, potom vremenske reference *yesterday* (jučer) i *tomorrow* (sutra), glagoli *wait* (čekati), *know* (znati) (u svojoj odričnoj formi: *I don't know* / Ne znam/), i *come* (doći) (u nekoliko verzija i značenja *come* /doći/, *come on* /hajde/, *come in* /uđi/, *come here* /dođi ovamo/); glagol *go* (ići) u najčešćoj verbalizaciji *let's go* (hajdemo) koja je praćena kontrapunktalnim činom. Čest je i poziv u pomoć (koji нико ne uslišava pravovremeno), te mehanički uzvik Pozzoa *On!* (Dalje!). Naravno, često se ponavljaju i one riječi za rekvizite koji se frekventno koriste, pa se iznova sluša o čizma-ma, luli (odnosno raznim nazivima za lulu), potom šeširu / ima, mrkvi, repi i rotkvi, drvetu (koje je jedino tu da pojača istost novog dana i novog iskustva), biču i slično. Interesan je i polisemičnost visokofrekventnih fraza: *What to do?* (Šta da uradimo? / Šta da se radi? / Šta da radimo?) i *Nothing to be done.* (Ne može se ništa uraditi. / Ništa za uraditi / Nema se šta raditi.), te riječi *true* koja označava i istinu, ali i potvrdu nekog od iskaza, dakle kao *yes* (da).⁸

8 Jako je primamljivo pokušati kvalitet polisemantičnosti pripisati poststrukturalnoj ideji o odsustvu centra i nestabilnosti značenja zbog vezivanja signifikatora međusobno umjesto sa svojim signifikantom. Iz navedenog razloga danas se može pronaći mnoštvo članaka koji Becketta tretiraju upravo u okviru postrukturalizma.

U drami *Endgame* visokofrekventne ali i polisemične su riječi *finish* (završiti, zgotoviti) koji prerasta u *end* (kraj, završiti), a često se vezuje i sa, također, visokofrekventnom *enough* (dosta, dovoljno) što opet potvrđava tematski okvir, ali i želje protagonista da dođe željeni kraj; kontekstualno više-značna *I'll go*. (Idem. / Odoh. / Otići će); potom *I'll leave you*. (Ostaviti će te.), koje u najvećem broju slučajeva izgovara Clov te prerastaju u ono što Cohnova naziva refrenske “tag⁹”, ali ipak stoje u kontrapunktu s njegovim posljednjim djelovanjem; *wait* (čekati), *play* (igrati) (najčešće uz Hamm); polisemično *look* (gledati, vidjeti); potom *get* (uzeti) i *do* (raditi) (možda bi echo rečenice *Nothing to be done* iz drame *Waiting for Godot* mogao biti *Nothing doing*. (Ništa ne radi.) koju izgovara Nagg na pitanje da li mu je Bog uslišio molitvu, kao i *no more* (ne više), odnosno samo *nothing* (ništa), potom glagol *say* (reći, kazati) u kombinaciji sa *something* (nešto) i *nothing* (ništa) koje nas također podsjećaju na panični uvjike Vladimira: *Say something. ... Say anything at all!* (Kaži nešto. ... Kaži bilo šta!) (Beckett 1979: 63), naročito u sljedećoj duološkoj razmjeni:

HAMM: Before you go...

(Clov halts near door.)

...say something.

CLOV: There is nothing to say. (Beckett 1976: 50)

Od priloških odredbi najčešće su *one day* (jednog dana) (koja je echo *one day* /jednog dana/ te *tomorrow* /sutra/ iz drame *Waiting for Godot*), *now* (sad) (za razliku od *yesterday* /jučer/ i *tomorrow* /sutra/ iz *Godota*), kao i imenica *time* (vrijeme), za razliku od drame *Waiting for Godot*, gdje se smrt skoro i ne spominje osim u epizodi razmatranja samoubistva, te Pozzoovo i Vladimirovoj *astride of a grave* (jednom nogom u grobu) (Beckett 1979: 89), *Endgame* je prepuna refrenske riječi koje označavaju kraj života: *death* (smrt), *die* (umrijeti) (u svim glagolskim oblicima), *dead* (mrtav) te *deadly* (ubistven). Naravno, kao i u drami *Waiting for Godot* riječi za revizite postaju refreni s tim da ovdje refrenske, a i jednako snažne, postaju i riječi za one revizite kojih je nestalo i ne pojavljuju se na sceni kao što je *pap* (papica), odnosno *pain-killer* (analgetik), kojima se također sugerira da je željeni kraj u blizini.

Najočitija u drami *Endgame* jesu zapravo eha: *Perhaps it's a little vein*. (Možda je mala vena.) - originalno je Hammova fraza koju Nagg kasnije po-

9 Riječi i sintagme koje se mogu asociрати s određenim likom jer ih najčešće izgovaraju samo ti likovi.

navlja (Beckett 1976: 20); Nellino prvo obraćanje Clovu je *desert* (dezert) i on to kasnije ponavlja sam; Hamm daje svoju verziju Nellinog: *Nothing is funnier than unhappiness, I grant you that. But—* (Ništa nije smješnije od nesretnosti, velim ti to. Ali —) (Beckett 1976: 20) čime, zapravo, ponavlja suštinu tvrdnje koja epitomizira ne samo Nellino shvatanje svijeta nego i Beckettov opus. U njemu komični i groteskni elementi ismijavaju ljudsku patnju i bezizlazno stanje čime se možda konformistička publika htjela natjerati na razmišljanje i reakciju, baš kao i Brechtovim angažiranim pozorištem. Također, nešto kasnije će Clov ponoviti Nellino: *Why this farce day after day?* (Čemu ova farsa iz dana u dan?) koja opet potrtava tematski okvir besmislenih i svakodnevnih radnji koje se čine iz dana u dan, od momenta rođenja do momenta smrti, odnosno do kraja partije.

Repetitivnost dana i radnji iz dana u dan koju signaliziraju strukturalna repetitivnost drame *Waiting for Godota* te eha Clovovih djela iz *Endgamea*, u drami *Krapp's Last Tape* zadobijaju još i širi kontekst. Upotreba magnetofona je Beckettu dala mogućnost da naglasi ponavljanje bez prikazivanja više od jednog živog lika. Sekvence iz tri rođendana¹⁰ sugeriraju da Krapp ponavlja ovaj čin ne samo iz dana u dan, nego iz godine u godinu. Dakle, kako su svi dani jednako bez smisla, tako su i godine jednako prepune besmislenih i svakodnevnih činova. A budući da život takav kakav jeste nema smisla, onda ni jezik nema smisla i postaje stran i samom govorniku. Ovo se vidi i u momentu kada stari Krapp mora potražiti značenje riječi *viduity* (udovština) koja je po vrsti i frekventnosti echo-triplet. I mladi i stari Krapp su jednako ovisni o ovim momentima preslušavanja vrpcu, kao i o bananama, piću, te ženama, pa ne čudi da se te tematske cjeline refrenski ponavljaju. Refreni su i *not a (ni)* u svojim varijantama *not a thing* (nijedne stvari), *not a soul* (ni duše), *not much* (ne mnogo), *not tonight* (ne večeras), *nothing to say* (ništa za reći), koja simbolično ocrtava cijeli Krappov život, kao i dati moment prezentacije; potom *ah well* (ah da), *everything* (sve), koja implicira nesigurnost, *moments* (trenuci) (koja je echo Hammovih *moments*), *be again* (biti ponovo), koja stoji u kontrapunktalnom odnosu sa krajnjim *I would not want them back* (Ne želim ih nazad), ali u suglasnosti s Krappovim zamišljenim izrazom lica na koji se spušta zavjesa, *night* (noć) i *evening* (večer), te *dark* (tama), koje su varijacija na temu samoće i izgubljenih momenata. Najteže je raspozнати *just been listening to* (Upravo sam slušao) i *Hard to believe I was ever that...* (Teško je povjerovati da sam ikada bio takav...), kao i rečenicu *Thanks to God that is over / all done with*

¹⁰ Publika sluša zapis u kom se u jednom momentu komentira slušanje zapisa sa još jednog rođendana.

anyway. (Hvala Bogu da je sada sve gotovo / da se sve riješilo), iz razloga što su ova tri eha najvarijabilnija te najudaljenija u drami. Dakako, najočitiji i najpoetičniji echo koji se ponavlja jest onaj s kraja drame:

Here I end this reel. Box - (pause) - three, spool - (pause) - five. (Pause.) Perhaps my best years are gone. When there was a chance of happiness. But I wouldn't want them back. Not with the fire in me now. No, I wouldn't want them back. (Beckett 1966: 20, naglasila I. Č.)

Ono što također djeluje kao udaljena dubleta jeste pjesmica koju pijani Krapp pjeva. Jednako je repetitivna i služi metaforičnom okviru ove drame kao što to čine i parabola o spasenju samo jednog od dvojice lopova prisutnih pri činu raspeća koju Vladimir i Estragon diskutiraju i koja figurira kao echo, odnosno Hammova "hronika" koju on priča Nagguru, prepričava Clovu, te samom sebi u posljednjem solilokviju kada ostane bez svoje privatne publike. Ako apstrahiramo njihove različitosti u formi i sadržajima, ove priče i pjesme su zapravo vrlo lične, ali, isto tako, skreću pažnju na metatekstualnu prirodu Beckettovih drama. Najviše metatekstualne prirode od navedene tri drame jeste *Endgame*, ne samo zbog hronike koja nikako da se završi iako Hamm ima priliku da je završi nego i zbog konstantnog aludiranja na žanrovsku i fikcionalnu prirodu komada kroz komentare o komičnom, farsama, echo-dublet *me to play* (ja bih igrao), dijalošku razmjenu *What is there to keep me here? – The dialogue.* (Šta me može zadržati? – Dijalog.) (Beckett 1976: 30), Hammov *An aside, ape! Did you never hear an aside before? (Pause.) I'm warming up for my last soliloquy.* (Govor postrance, majmune! Zar nikada nisi čuo za govor postrance? (Pauza.) Zagrijavam se za svoj posljednji solilokvij.) (Beckett 1976: 49), kao i Closov ironični komentar na ono šta vidi dok gleda u publiku:

HAMM: This is deadly.

(Enter Clov with the telescope. He goes towards ladder.)

CLOV: Things are livening up. (He gets up on ladder, raises the telescope, lets it fall.) I did it on purpose. (He gets down, picks up the telescope, turns it on auditorium.) I see... a multitude... in transports... of joy. (Pause.)

That's what I call a magnifier. (He lowers telescope, turns toward Hamm.) Well? Don't we laugh?

HAMM (after reflection): I don't. (Beckett 1976: 25, naglasila I. Č.)

Naravno, svrha ponavljanja određenih jezičkih segmenata zavisi od lika: kako je već istaknuto, ponavljanja Vladimira i Estragona su igre riječima koje služe besmislenoj zabavi dok se čeka spasenje, Pozzo se mehanički ponavlja, Luckyjev govor zbog pulsara i udaljenih dubleta zadobija određenu ritmičnost koja, kako se sve više ubrzava, podiže tenziju ostalih likova prema njemu. Hammova ponavljanja su eho Vladimirovih igara dok čeka, ali i Pozzovih mehaničkih i tiranskih naredbi Luckyju, te, također daju ritmičnost pojedinim njegovim monologima, odnosno solilokvijima. Cloova ponavljanja zapravo su emfatična i performativna, ali i kontrapunktalna, a Nagg i Nell sa svojim duologima donose ritmičnost drame, ali i služe kao pokušaji ova dva lika da se zabave, prisjetete mladosti i ponešto su eskapistička. Krapp sumira sve navedeno.

Funkciju koju verbalna i neverbalna ponavljanja imaju kod Becketta je najbolje izrazila Ruby Cohn: *Verbal repetition serves Beckett as music, meaning, metaphor. The repetitions themselves are very various, and against that background, singular phrases shatter „as one frozen by some shudder of the mind“* (Verbalna ponavljanja Beckettu služe kao muzika, značenje, metafora. Sama su ponavljanja raznovrsna, pojedinačne se fraze razbijaju kao neko zaleden nekom jezom uma.) (Cohn 1980: 139).

Muzikalnost koju Cohnova spominje u ovom kratkom navodu mnogo je puta isticana u analizama Beckettovog dramskog izričaja, pa Jacquard navodi da je cikličnost ovih drama poput muzičkih fuga gdje se varijacije vraćaju na temu pri čemu ovdje “temu predstavlja ceo komad” (Žakar 1981: 489). Generalno su komadi teatra apsurda, prema tome i Beckettovi, poput muzike u korištenju kontrapunkta, tj. nesklada između onog što se što se čini i govori. Ovakve epizode “dovode u sukob gest i reč, denotaciju i konotaciju (značenje jedne rečenice i intonacije koja joj ne odgovara), muziku i ples i tako redom” (Žakar 1981: 490). Nekoliko je vrsta kontrapunkta po Jacquardu, od binarnog para odnosno “sudara” “tragično-komično”, pa čak i ludičko, sve do para “gestus - riječ”, koji je, kako to Jacquard odlično primjećuje, kod Beketta od strukturalnog značenja, jer ima semantičku ulogu jednako kao i riječ, a nekada čak i više od samih riječi pa se stoga vrlo često ponavlja. Dovoljno je samo da se prijetimo Vladimira i Estragona na kraju oba čina i drame kako ostaju sjediti iako su izrazili spremnost na odlazak; Hamma i Clovea kako cijelim tokom drame govore kako im je dosta farse iz dana u dan i kako je vrijeme da se i ovo završi ali kako Hamm s početka kaže ...*yet I hesitate, I hesitate ... to end* (a ipak okljejam, ja okljevam... da završim) (Beckett 1976: 12), te Krappa kako kritikuje sebe iz mladih dana, a zapravo čini isto kao i u prethodnim životima.

ZAKLJUČAK

Ako je individualni stil ona posebna kombinacija jezičkih i izražajnih sredstava i postupaka koje svaki pojedini autor koristi na sebi svojsten način da bi, putem onog što izriče, uspostavio komunikaciju s čitateljstvom i prenio mu svoju "viziju svijeta", onda se mora priznati da je Beckett uspio izgraditi svoj prepoznatljivi stil tematizirajući pitanje komunikacije u absurdnom svijetu, koristeći ponavljanja, prekide u govoru, te duologe u kojima je "govor o govoru" signal za "potrebu za konverzacijom" (Kennedy 1983: 216).

Prema Beckettu, svijet u kojem obitavaju moderni ljudi je svijet prepun nonsensa, bez smisla i značenja i sveden na ponavljanje uobičajenih i uzaludnih radnji, dok se čeka na ono što nikada neće doći i samo vodi u još veću regresiju. U jednom takvom stravičnom okružju, bez nade i spasenja, ljudi koji su prepušteni goloj egzistenciji, na ivici gladi i razuma, komuniciraju da bi samima sebi potvrdili postojanje. Komunikacija ne prenosi nove informacije, ona nije tu radi svoje primarne funkcije nego je neka vrsta utjehe, iako, u očaju beznada, ni ona ne daje odgovarajuću utjehu. Ljudi su prepušteni samima sebi, otuđeni jedni od drugih, a svijet je niz incidenata bez logike i idejnog projekta. Uzaludno pokušavajući da uspostave bilo kakav kontakt i vezu s ostalim jedinkama u društvu, oni se ponavljaju iz dana u dan, koristeći jezik koji je već odavno mrtav. Njihovi komični pokušaji da pronađu utjehu u jeziku koji je isprazan i besmislen, pri čemu izbrbljavaju nepovezane i logički neutemeljene segmente govora, simboliziraju svu tragiku njihovih uzaludnih životarenja. Život je odavno prerastao u noćnu moru bez ograničenja i garancije da će "kraj partije" ikada nastupiti, a komunikacija u tom lošem snu zadnji je dokaz postojanja.

Beckettove su drame epitom ciklične strukture, odnosno, kružnog toka jezika koja se postiže upravo duplikacijom dramskih epizoda, početnim i krajnjim scenama drame; umnožavaju se i echo-likovi, ponavlja se ciklična struktura pjesmica i naracija, ponavljaju se predmeti i hrana, kao i kontrapunkt djela - riječi, padanje, ustajanje, premotavanje vrpce, profesija likova, a najzabavnija i najintrigantnija vrsta ponavljanja jesu upravo dijaloške i duološke razmjene. Pri tom Beckett koristi dublete, triplete, kvadriplete i multiplete, koji po svojoj prirodi mogu biti jednostavni, prekinuti, udaljeni ili eha. Dok jednostavni dubleti i tripleti usporavaju ionako sporu radnju, echo-tripleti dodaju na dinamici te su osnov komičnih segmenata drame kada se likovi ponašaju dolično likovima iz nižih dramatskih formi poput vaudevillea i music-halla. Beckettu su također svojstveni i pulsari, karakterni tagovi, te refrenska ponav-

ljanja, koja, osim što naglašavaju tematiku, dodaju na muzikalnoj kvaliteti njegovih drama. Naglašena je i polisemičnost ponovljenih segmenata, bez obzira na njihovu formu i frekvenciju, koja dodatno svjedoči o zatvorenosti medija i besmislenosti ponovljenih života.

Iz svega prethodno navedenog dâ se primijetiti da u Beckettovim komadima forma jeste značenje, a njene pojedinačne stilske karakteristike su usmjereni ka prenošenju poruke da moderni čovjek egzistira u besmislenom svijetu, bez imalo mogućnosti da se smisleno poveže s drugim jedinkama jer su i riječi izgubile svoje značenje i primarnu funkciju. Ostaje jedino da se čeka na ono što nikada neće doći i da se “iščašenim“ govornim sekvencama prkositi takvoj sudbini.

IZVORI

Beckett, Samuel, *Endgame*, Faber and Faber, London, 1976.

Beckett, Samuel, *Krapp's Last Tape And Embers*, Faber and Faber, London, 1966.

Beckett, Samuel, *Waiting for Godot: a Tragicomedy in Two Acts*, Faber and Faber, London, 1979.

LITERATURA

Cohn, Ruby (1980), *Just Play: Beckett's Theatre*, Princeton University Press, Princeton

Eliot, T. S. (1968), *Collected Poems 1909- 1962*, Faber and Faber Ltd, London

Esslin, Martin (1972), *The Theatre of the Absurd*, Pelican Books, London

Innes, Christopher (1998), *Modernism in European Drama: Ibsen, Strindberg, Pirandello, Beckett (Essays from Modern Drama)*, University of Toronto Press, Toronto

Katnić-Bakaršić, Marina (2003), *Stilistika dramskog diskursa*, Vrijeme, Zenica

Kennedy, Andrew (1975), *Six Dramatists in Search of a Language: Studies in dramatic language*, CUP, Cambridge

Kennedy, Andrew (1983), *Dramatic Duologues of Personal Encounter*, Cambridge University Press, Cambridge

Lešić, Zdenko (2005), *Teorija književnosti*, Sarajevo Publishing, Sarajevo

Miočinović, Mirjana (1981), *Moderna teorija drame*, Nolit, Beograd

Styan, J. L. (1990), *Modern Drama in Theory Practice, Vol. 2 (Symbolism, Surrealism, and the Absurd)*, Cambridge University Press, Cambridge

Škreb, Zdravko i Stamać, Ante (1998), *Uvod u Književnost*, Globus, Zagreb

THE DRAMATIC LANGUAGE OF SAMUEL BECKETT

Summary

This article attempts to enquire into the creation of peculiarly Beckettian dramatic expression through the use of such stylistic devices as: solipsistic duologues, structural, non-verbal and verbal repetition.

Employing the given devices the dramatist succeeds in not only creating highly stylised language but also transmitting the dramatic content through its unique form. Moreover, embodying the thematic motif of communicative failure by the use of aforementioned practices, Samuel Beckett joins those modern authors who delve into diverse discussions on the meaning and purpose of language in the 20th century society.

Ajla DEMIRAGIĆ

KONTEMPLACIJA O *PIJANISTICI ELFRIDE JELINEK*

KLJUČNE RIJEČI: *pogled, feministička filmska teorija pogleda, skopofilija, epistemofilija, samokažnjavanje, tijelo, Pijanistica, Elfride Jelinek*

Namjera ovog rada jeste dvojaka. S jedne strane, ovaj rad promišlja o ulozi i značaju *pogleda* u književnom tekstu, preciznije, ocjenjuje funkcije i ‘učinke’ ženskog pogleda u konkretnom pripovjednom tekstu, romanu *Pijanistica* (= *Die Klavierspielerin*), austrijske spisateljice Elfriede Jelinek, a s druge strane, ukazuje na odnos tijela i spacijalnih odrednica u tekstu. Rad će pokušati da osvijetli vezu između pogleda i nekih ključnih pojmoveva suvremene teorijske misli, kao što su znanje, moć, posjedovanje i kontroliranje. Poseban cilj rada jeste da kroz analizu pojedinih scena *gledanja* ukaže na način na koji autorica podriva i kritizira neke od općeprihvaćenih ‘vrijednosti’ građansko-potrošačkog društva i preispituje neke od feminističkih postavki.

Roman *Pijanistica*¹ (= *Die Klavierspielerin*), austrijske spisateljice, povjesničarke umjetnosti, muzičarke i marksističke feministice Elfriede Jelinek² pokušat će prezentirati kroz ideju panoptikona³ i vizuru danas iznimno popu-

1 Svi ulomci navode se prema prijevodu na hrvatski jezik Helen Sinković, Zagreb: OceanMore, 2003.

2 Rođena 1946. godine, Elfriede Jelinek prvi put predstavlja se austrijskoj književnoj sceni 1967. godine zbirkom poezije, ali postaje popularna tek 1975., s romanom *Ljubavnice*. Vrhunac slave dostiže romanom *Pijanistica* (1983) i *Požuda* (1994), dok će porno satira *Autogrili ili svi to rade* izazvati veliki skandal. Roman *Djeca mrtvih* (*Die Kinder der Toten*, iz 1995.) autorica izdvaja kao svoj *opus magnum*. (Muhamedagić 2004) Elfriede Jelinek svoja djela posvetila je temama kao što su ženska seksualnost, problem roda i re-prezentacije žene u suvremenom društvu, kao i nekim aktualno-političkim temama. Članica je Komunističke partije od 1974. do 1991. Jelinek je istaknuta figura austrijske kulturne i političke scene, a za potonju postaje posebno zanimljiva nakon što je javno istupila protiv Heiderove vlade. Dobitnica je Nobelove nagrade za književnost 2004. godine. (Vidjeti više u: Muhamedagić 2004)

3 Panoptikon je naziv projekta idealnog zatvora, koji je 1791. realizirao Jeremy Bentham, filozof idealizma i teoretičar reforme britanskog zakonodavstva i najznačajniji predstavnik utilitarizma.

Temeljna ideja panoptikona bila je da, zahvaljujući kružnoj formi zgrade i odgovarajućim arhitektonskim i tehničkim rješenjima, samo jedan stražar bude u mogućnosti da u svakom trenutku nadgleda sve zatvorenike, kako bi svijest o tome da ih u svakom času nadgledaju

larnih *reality showa* u kojima se predstavljaju intimne, navodno ‘stvarne i istinite’ priče o ‘običnim’ ljudima i njihovoj svakodnevnciji,⁴ ali i starijih oblika instalacija, tzv. panorame i ciklorame, odnosno panorame koje su se koristile za prezentaciju pornografskih scena. U skladu s ovakvim iščitavanjem, a polazeći od pitanja pogleda – odnosno ocjenjivanja funkcije i ‘učinka’ pogleda unutar dijegetičkog univerzuma - kao temeljnog ‘mehanizma’, moj cilj će biti da pojmove kao što su kontroliranje i discipliniranje pokušam rasvjetliti kroz romanesknu konstrukciju tijela kao poligona, odnosno toposa grada, na kojem se navedeni pojmovi ‘uvježbavaju’.

Pojam pogled (eng. *gaze, look*⁵) pojavljuje se u suvremenoj teoriji u nekoliko disparatnih značenja⁶ i premda je podrobno razmatran kako 80-tih, tako i 90-tih godina minulog stoljeća, još uvijek ne postoji jedinstvena definicija tog pojma, pa on, tako, ostaje ili prevrednovan ili u potpunosti potcijenjen. Iako se još klasična naratologija pozabavila pitanjem tačke gledišta, odnosno, nešto kasnije, pitanjem fokalizacije⁷, čini se da je prve poticajne doprinose rasvjetljavanju pitanja vezanih za problem pogleda ponudila tek feministička filmska teorija, u okviru koje taj pojam 1975. godine, po prvi put, konceptualizira Laura Mulvey u tekstu naslovljenom *Visual Pleasure and Narrative Cinema* (*Vizualno zadovoljstvo i narativni film*⁸).

Direktno se naslanjajući na psihoanalitički diskurs koji kroz pogled kao polje pokušava definirati i redefinirati jastvo, Mulvey najprije polazi od Freudove postavke o (infantilnoj) skopofiliji kako bi razradila svoju teoriju o muš-

poboljšala vladanje zatvorenika i učinila ga čak uzornim. Kasnije je pojmu panoptikuma dodijeljeno šire značenje, odnosno pojam označava odnos pojedinca prema pravilima društvenog sistema u kojem se nalazi. (Usp. Foucault, Michel, *Nadzirati i kažnjavati: Nastanak zatvora*, 1997)

4 Npr. usp. vrlo uspješan prvijenac Faruka Lončarevića, film *Mama i tata*, koji je realiziran kao reality show.

5 Neki teoretičari/ke insistiraju na razlikovanju pojma *gaze* (upijen pogled, zurenje, posmatranje) od pojma *look* (pogled, gledanje) smatrajući da „posmatranje implicira više od gledanja – ono znači psihološki odnos moći, u kojem je onaj koji posmatra u superiornoj poziciji u odnosu na onoga koga posmatra” (J. Schroeder, cit. u Chandler 1998. Dostupno na: <http://www.aber.ac.uk/media/Documents/gaze/gaze.html>)

6 U okviru filozofije, problemom pogleda bavili su se, između otalih, Jean Paul Sartre (“seeing-as-beeing seen” – gledanje kao posmatranje), Maurice Merleau-Ponty (utjelovljeno gledanje); u teoriji likovne umjetnosti Svetlana Alpers (“lookers in painting” – gledatelji u slikarstvu), Michael Fried (slikar-posmatrač).

7 Kako napominje Manfred Jahn, “većina naratologa/inja danas smatra da je originalna vizualna konotacija fokalizacije bila odveć uska i previše metaforička” (1996:242). O pojmu fokalizacije vidjeti više u: Gerarde Genette (1972) *Figures III* i Mike Bal (2000), *Naratologija*, Narodna knjiga, Beograd.

8 U radu korišten prijevod Selme Merić objavljen u časopisu *Razlika* 3-4 (2003).

kom pogledu kao pogledu koji kontrolira i objektivizira ženski lik, stvarajući tako sliku aktivnog muškarca kao ‘nositelja pogleda’ i pasivne žene kao objekta želje. Pritom valja naglasiti da Mulvey ovakav pogled ne pripisuje samo muškom/im liku/ovima u filmu, već i ‘oku’ kamere i gledatelju,⁹ ističući da mrak kino dvorane i specifičnost filmskog medija gledateljima omogućavaju kako vojerski proces objektivizacije ženskog lika, tako i narcistički proces identifikacije s ‘idealnim egom’. Mulvey razlikuje dva načina posmatranja, odnosno dvije vrste pogleda – vojeristički¹⁰ i fetišistički¹¹, predstavljene, kako i sami nazivi ukazuju, Freudovim pojmovima kao odgovor na muški ‘strah od kastracije’. Niti jedan od načina posmatranja ne dopušta predstavljanje žene kao subjekta, tako da je pogled uvijek orodnjen, i to isključivo kao muški. Značaj postavke Laure Mulvey leži u ‘sposobnosti’ da proizvodi nove teorije i, u tom smislu, uistinu je možemo smatrati paradigmatskom.¹²

Mnoge feminističke teoretičarke, kao što su npr. Anna Kaplan (1983), Teresa de Lauretis (1984; 1987) i Mary Ann Doane¹³, proširile su osnovnu postavku L. Mulvay, osporavajući tezu da je žena uvijek samo pasivni objekt i ukazujući na filmska ostvarenja s dominantno ženskim pogledom. Tako, Silverman¹⁴ smatra da je cilj ženskog pogleda znanje, za razliku od muškog koji želi da vrši kontrolu i da posjeduje posmatrani objekt, na što će se kasnije nadovezati i pojam epistemofilije, koji će 1989. godine razraditi Toril Moi.¹⁵

9 Kritika koja će uslijediti najviše će osporavati upravo ovaj dio, smatrući da je argumentacija koju iznosi Mulvey odveć esencijalistička, tj. da polazi od prepostavke o gledateljima i muškarcima kao o nekim homogenim skupinama. Vidjeti više u: Stacey (1992), Kaplan (1983), Silverman (1980), De Lauretis (1984).

10 Vojeristički je pogled dominantan jer nastoji iskazati moć nad svojim objektom tako što će ga markirati kao nosioca krvice (Mulvey 1975:11). Ovakav pogled je i sadistički jer označava ‘kažnjivi’ objekt.

11 Fetišistički pogled vodi precjenjivanju objekta; otud nastanak filmske dive, ikone.

12 Posebno zanimljive postavke moguće je pronaći u radovima nastalim u okviru queer teorije, postkolonijalne, te crne feminističke teorije. O konceptu „gay pogleda“ vidjeti u: Pranger, B. *The Arena of Masculinity*. London: GMP, 1990.; o „kolonijalnom pogledu“ vidjeti više u: M. L. Pratt, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. New York: Routledge 1992. U tekstu pod naslovom *Selling Hot Pussy* iz knjige eseja *Black Looks*, bell hooks na posebno učinkovit način ukazuje na objektiviziranje crnih žena.

13 Anna Kaplan, “Is the Gaze Male?” *Women and Film: Both Sides of Camera* (New York: Metheueran, 1983); Teresa de Lauretis, *Alice Doesn’t* (Bloomington: Indiana Univ. Press, 1984), Mary Ann Doane “Subjectivity and Desire: An(other) Way of Looking” u: *Contemporary Film Theory* (London: Longman Group, 1993) (Vidjeti više u: Jackie Stacey 1994.)

14 Kaja Silverman, “Historical Trauma and Male Subjectivity” *Psychoanalysis and Cinema*. E. Ann Kaplan (ur.) (New York: Routledge, 1990)

15 Toril Moi, “Patriarchal Thought and the Drive for Knowledge”, *New Direction in Psychoanalysis and Feminism* (New York: Routledge, 1989)

Roman *Pijanistica* moguće je iščitati kao svojevrsnu fikcionalizaciju određenih ‘vizornarskih’ postavki izloženih u, danas već kultnom, djelu Guya Deborda *Društvo spektakla*.¹⁶ Naime, Jelinek dosljedno gradi glavnu junakinju kao onu koja neprestano gleda/posmatra „spektakl“, ali čija je spremnost za djelovanje jako otupila, odnosno koja je zapala u onu fazu koju je još početkom 20. stoljeća Gyorgy Lukács odredio kao „kontemplativnu“, a Guy Debord pojasnio na sljedeći način:

Otuđenje gledatelja u korist kontemplirana objekta (koji je posljedica njegove vlastite nesvjesne djelatnosti) izražava se ovako: što on više kontemplira, to manje živi; što više prihvaca prepoznati se u vladajućim slikama potrebâ, to manje shvata vlastito postojanje i vlastite želje. Izvanjskost spektakla u odnosu na aktivnog čovjeka pojavljuje se u tome da njegove vlastite geste više nisu njegove, nego nekoga drugog tko ih njemu predstavlja. Zato se gledatelj nigdje ne osjeća kod kuće, jer je spektakl posvuda. (1999: 46)

Roman je koncipiran kao „isječak“ iz života Erike Kohut, sredovječne profesorice klavira na bečkom konzervatoriju. Erika živi s majkom, u malom stanu „inkubatoru“ (*Pijanistica*, 56), i njihov dobro uvježbani ’tempo’ i život ispunjen steriliziranim svakodnevnicom i automatiziranim radnjama narušava pojava trećeg, Erikinog studenta željnog osvajanja i dokazivanja. Autorica je tako kao osnovu upotrijebila strukturu narativnog trokuta, iznevjeravajući je i pomjerajući tako što odustaje od ’tradicionalne’ sheme građanske, dopuštene¹⁷ (bračne) veze koju „narušava“ pojava trećeg/e, i kao glavni odnos uspostavlja „nenormalni“ (zabranjeni) odnos između majke i kćerke¹⁸ koji heteroseksualni, „dozvoljeni“ (poželjni) muškarac pokušava ugroziti. Pritom se odnos žudnje gradi preko psihoanalitičkih pojmoveva sadizma, mazohizma i latentnog nar-

16 Kao posebno značajno za pitanje pogleda može se izdvojiti zapažanje u kojem Debord ukazuje na to da: „Spektakl, kao tendencija učiniti da se vidi, raznim specijaliziranim sredstvima, svijet koji više nije izravno dostupan, nalazi u pogledu normalno povlašteno ljudsko osjetilo koje je u drugim razdobljima bio dodir; to apstraktnije osjetilo, koje se može više misitificirati, odgovara sveopćoj apstrakciji sadašnjega društva“ (1999: 41).

17 Shema preuzeta iz Greimasovog modela semiotičkog četverokuta. (Vidjeti više u: Grimas, A. J. i Rastier, F. (1968) „The interaction of semiotic constraints“ zali Franch Studies 41, odnosno studiju Greimas, A. J. *Du Sens* 1970.)

18 Svakako valja napomenuti da se iščašenje sheme dodatno usložnjava fizičkom dislokacijom oca, na „sigurno“ mjesto „daleko od očiju“ drugih, u umobolnicu, a da se njegovo prisustvo u domu Kohut očituje samo kroz „očevu“ britvu kojom se Erika samoranjava. „Nakon mnogih teških godina braka došla je na svijet Erika. Otac je odmah predao štafetu palicu kćeri i odstupio. Erika je nastupila, a otac odstupio.“ (*Pijanistica*, 5) (kurziv A. D.)

cisizma, što omogućava da sva tri aktera istovremeno zauzimaju aktantske pozicije i subjekta i objekta, te ih stoga možemo odrediti kao su/o/bjekte.

Organizirajući iščitavanje ovog romana oko prethodno spomenutih pojmoveva panoptikona, panorame i reality showa, moguće je ustvrditi da je ideja panoptikona vezana za figuru majke¹⁹ i njen pokušaj da Erikin prostor organizira kao savršen zatvor, u kojem je majka, „jastreb“ (*Pijanistica*, 35) ili „Ni-oba“ (*Pijanistica*, 150), ona koja u svakom trenutku ‘nadgleda’ svoju kćerku, dok je, pak, Erika svjesna da je pod nadzorom.²⁰ Ideja perspektive vezana je za Eriku koja gleda erotski peep show i kao voajerka promatra, odnosno „viri“ kroz ključanicu, a ideju reality showa moguće je pronaći u ulozi komentatora/ica²¹, koji/a nam ‘prenosi’²² dogadaje na ‘sceni’. Ova posljednja veza aktivira i ulogu čitatelja/ice, polazeći striktno od članova romaneske pripovjedne komunikacije, odnosno gledatelja/ica spektakla i sugerira da smo, možda, i mi koji/e posmatramo spektakl (čitamo roman²³) također i njegov dio i da u njemu sudjelujemo kao njegovi konzumenti.

19 Autorica majku predstavlja kao onu koja ‘odmah istražuje... poziva na odgovornost, pritišće uza zid, inkvizitor i streljački vod u jednoj osobi’ (*Pijanistica*, 5), dok u njihovom domu iako „Erika ima svoje carstvo... to je samo provizorno carstvo, jer majka u njega ima pristup u svakom trenu. Vrata Erikine sobe nemaju bravu, jer majčina djeca ionako nemaju tajni.“ (*Pijanistica*, 6). „Majku često obuzima nemir... povjerenje je dobro, ali kontrola je još bolja“ (*Pijanistica*, 6). Nemir je vezan za činjenicu da majka ne može na isti način nadzirati Eriku kada njen „zvuk jurca sam ili s nekim“ izvan kuće. No izvan kuće majka nadzire koristeći se telefonom (jer čak i „kada Erika jednom mjesечно sjedi u kafiću, majka zna u kojem pa je može nazvati“) i tačnim rasporedom časova. U skladu s tim, njena majka ne nadgleda Eriku samo u prostoru, već prije svega strogo kontrolira njeno vrijeme.

20 Valja naglasiti da je svaki lik predstavljen istovremeno i kao onaj koji posmatra i kao onaj koji je posmatran. Tako, npr., Erikin pogled nadzire i kontrolira studenta Waltera Klemera, isto kao što i student promatra učiteljicu i pogledom je „vrednuje“ i „istražuje“.

21 Čini mi se primjerenijim tradicionalni pojam pripovjedača/ice zamijeniti pojmom komentatora/ice, naglašavajući na taj način komunikacijski čin koji se ostvaruje u okviru ‘spektakla’, ali i ‘komentatorsku’ ulogu izvandižegeetskog/e (‘koji/a sve vidi’) pripovjedača/ice koji/a pribjegava i komentiranju scena i skoro svaki njegov/njen iskaz sazdan je od posebne vrste ironičnog komentara, koji vrlo često prelazi u sarkazam, ali i u vrlo jasno polemičko/kritičko očitovanje prema onome što pripovijeda. Zbog takve pripovjedne strategije vjerujem da su vrlo zanimljiva aksiologijska iščitavanja ovog romana. S druge strane, pripovjedno distanciranje od priče Jelinek pojašnjava željom da se razračuna s vlastitim sado-mazohističkim opsesijama. (Nav. prema Kecht 1989:364)

22 Pojam koristim u značenju koje najviše odgovara radijskom prijenosu nekog spektakla (fudbalske utakmice, koncerta i sl.).

23 Marina Biti, u tom kontekstu, napominje: „Imerziju vezanu uz čitanje knjiga neki su opisivali kao ‘kino u glavi’. Mentalna simulacija koja je na djelu pri čitanju priče tumači se kao da um postaje nešto poput teatra kojim putuju vizualne predodžbe, odnosno postaje prostornim poprištem zbivanja. Možemo stoga govoriti o mentalnoj geografiji, gdje se privatni krajolik čitatelja iz stvarnoga svijeta podvrgava modifikacijama na temelju tekstualnih instrukcija.

Smještajući glavnu junakinju u okrilje svakodnevnice, Elfriede Jelinek, kao i mnoge druge feminističke teoretičarke i spisateljice, kritički preispituje feminism, definiran u smislu političke borbe u specifičnom 'prostoru' svakodnevnice. Naime, mnoge feministice smatraju da ono što je lično, subjektivno, tjelesno, svakodnevno, jeste i prvo i primarno mjesto materijalnog zapisa ideološkog (usp. Teresa de Lauretis, cit. prema Rouz 2004), odnosno da je svakodnevница tlo na kojem se društveno-političke determinacije učvršćuju i ozbiljuju jer je upravo taj nivo egzistencije poligon konstruiranja identiteta, ali i svojevrstan „prostor koji se konstruira kroz vojeristički odnos 'gledati' i 'biti viđen/a'“ (Rouz 2004: 275).

U tekstu naslovljenom *Čitanje pogleda: konstrukcija roda u Rembranta*, Mieke Bal, polazeći od postavke o vizualnom modelu komunikacije koju je predstavila Mulvey, a koji čin gledanja pretvara u moć stvarajući apsolutnu subjekt-objekt relaciju, naglašava da je feministički alternativni komunikacijski model zasnovan na pojmu vojerizma. Elfriede Jelinek se u ovom romanu, odnosno u konstruiranju glavne junakinje Erike Kohut, zorno se pozabavila pitanjem vojerizma. Najprije, Erika se dosljedno gradi kroz sinegdochu oka. Njen pogled odbija druge poglеде, to je oko lupa, instrument detekcije, oko istraživačice, špijunsko oko, shvaćeno i kao oko špijuna, ali i kao oko na vratima kroz koje se posmatra. Posebno sugestivno predstavljene su scene u kojima Erika posmatra peep show²⁴, odnosno prisustvuje projekciji porno

Budući da nam tekst, kao takav, ne može ponuditi panoramski pogled, on mora okrenuti u svoju korist linearost svojega medija, pobijediti je, potčiniti je značenju. Tako tekst apelira na mentalnu vizualnost bez (ili s minimalnim) vizualnim sredstvima.“ (Dostupno na: www.ffri.hr/cultstud/nastavni/Theorija_i_analiza_diskursa-scripta.doc)

24 "Erika, prava gospoda profesorica, ulazi dakle u lokalitet. (...) Ova žena dolazi vidjeti nešto što bi kod kuće, u zrcalu, mogla gledati besplatno. Muškarci se tomu naglas čude, jer oni si otkidaju od usta da bi uštedjeli za ovaj lov na žene – s čeka poput pravih lovaca. Vire kroz okrugle špijunke, a novčići brzo nestaju. Gledaju i ništa im ne može promaknuti. I Erika želi samo gledati. Ovdje, u ovoj kabini postaje jedno veliko ništa. U Eriku ne može ništa uči, ali zato ona može bez problema uči u ovu čahuru, koja kao da je napravljena po njenim mjerama. (...) Čini se da majka priroda na njoj nije predviđela ni jedan otvor. Ponekad joj se čini da je osamljeno stablo što raste u šikari, koje spužvastu i vlažnu srž vlaga polako dokrajčuje. Usprkos tome Erika hoda špureći se kao da je kraljica. (...) Poput prave gospodarice Erika ulazi u Venerinu spilju. Čuvan na ulazu odvažno je pozdravlja s *milostiva gospodo*. (...) Novac drži nadohvat lijeve ruke, a položaj joj je ruke sličan onome kad svira violinu. Ponekad tijekom dana računa koliko je novčića sakupila od užine i koliko će dugo moći gledati. Štedi od novca za užinu. (...) Erika ne želi ništa izvoditi, već samo gledati. Jednostavno želi sjediti i gledati. Promatrati. Erika uvijek promatra, nikada ništa ne dotiče (...) Čak ni onda kada se oštricom britve zarezuje ili ubada u nadlakticu Erika ništa ne osjeća, ali je zato do savršenstva razvila čulo vida. (...) Za razliku od drugih posjetitelja Erika samo sjedi i gleda kroz prozoričić. Čak i ne skine rukavice da u toj podzemnoj tamnici ne bi slučajno nešto dotaknula. A

filma.²⁵ U obje scene Erika se smješta u tradicionalnu poziciju heteroseksualnog muškarca-gledatelja, na taj način transformirajući normativni muško-ženski model gledatelja i skopofilijsku ekonomiju. Odnosno, riječima Hanssen

možda ih ne skida da joj se ne vide lisičine na rukama. I ovo ga, zastor se na pozornici podiže samo za Eriku. Možete je vidjeti kako iza njega povlači konce. (...) Erika nepomično gleda. Odmori li pogled samo na časak, već je nestalo nekoliko šilinga. Jedna crnka zauzima takvu umjetničku pozu da joj se lijepo može gledati u utrobu. (...) Iako se pazi da svi vide jednak, neki ipak vide više. ... Ali posjetitelj ima problem i sa pražnjenjem (...) pogotovo onda kada, gledajući, zaboravi raditi na vlastitom valjku. Izvodačice se i mijenjaju zato da bi posjetitelje odvratile od onoga radi čega su zapravo i došli. Oni blesaviji tada samo bulje i ništa ne rade. Erika promatra.” (*Pijanistica*, 51-56)

25 „Ispred vitrina kina Metro ovaj put nesmetano visi meso najrazličitijih oblika, vrsta i cijena te zuri u fotografije. (...) I cijene su ulaznica različite, sjedala u prednjim redovima jeftinija su od onih u stražnjim, iako je gledatelj u prednjim redovima bliže zbivanjima na platnu i može bolje zaviriti u tijela glumaca. Nevjerojatno dugački, crveno obojeni nokti zarivaju se u jednu od glumica, a u tijelo druge netko zabija šiljast predmet, čini se nekakav bić. Bić ostavlja udubinu u mesu pokazujući gledatelju ko je ovdje gazda pa se i posmatrač osjeća kao gazda. Erika osjeća da se bić zabija i u njeno tijelo. Prizor joj jasno daje na znanje gdje joj je mjesto, naime u gledalištu. Lice neke druge žene izobličilo se od zadovoljstva, jer muškarac jedino tako može vidjeti kakav joj je užitak priredio i je li nešto propustio učiniti. A lice jedne druge žene na kino platnu izobličilo se od bola, jer su nju malo istukli. Žena ne može svoj užitak iskazati kao nešto materijalno pa muškarac ovisi isključivo o podacima koje mu ona osobno dade. Podatke o užitku čita na njezinu licu. (...) Žene u tim filmovima rijetko gledaju muškarce. (...) od silnog užitka žena i ne vidi muškarca. Od šume ne vidi drveće. Gleda u samu sebe. (...) Općenito se u pornofilmovima radi više nego u filmovima o svijetu rada. Erika je baždarena da promatra ljude koji sasvim snagama trude jer prijeđljuju neki rezultat. (...) Erika je taj film odavno gledala, i to dva puta, u jednom kinu u predgradu gdje je baš нико ne poznaje (osim žene na blagajni koja je u međuvremenu pozdravlja s *izvolite milostiva*). Takve filmove ionako ne bi češće gledala jer njoj se, kad je riječ o pornofilmovima, svidaju malo žešće stvari. Ti ljupko obliskovani primjerici ljudske vrste u ovom prigradskom kinu rade svoj posao ne pokazujući nikakve znakove boli, čak ni bilo kakve naznake da bi mogli osjetiti bol. Bol je samo posljedica volje za užitkom, za razaranjem, uništavanjem i napokon, u svojem najsavršenijem obliku, neka vrsta užitka. (...) U nespretnim ševama prigradskih kina ima puno više nade da će glumci osjetiti bol, da će njihova lica ukrasiti izrazi boli. Ti jedni, otrcani natruščići s puno se više ljubavi unose u svoj posao jer su puno zahvalniji da mogu nastupiti u pravom filmu. Puni su nedostataka, na koži im se vide mrlje, prištevi, ožiljci, bore, kreste, celulit i naslage sala. Kosa im je loše obojena. Znojni su. Prljavih nogu. U estetski zahtjevnim filmovima u tapeciranim kinima u središtu grada može se vidjeti samo površina muškarca i žene. (...) U mekim se pornofilmovima sve svodi na vanjštinu. Izbjirljivoj Erik, finoj mustrici, jer ona zureći u zamršeno klupko tjelesa kao da je hipnotizirana, pokušava proniknuti u ono što se zbiva iza onoga što toliko iscrpljuje sva osjetila što svako želi raditi ili barem gledati. (...) Upravo ta tajnovitost ženskog tijela tjera Eriku da uvijek nanovo i sve dublje zalazi u zabranjene zone. Neprestano se trudi steći neki novi, jedinstveni, uvid u to područje. Njeno tijelo čak ni u standardnoj pozici naširenh nogu ispred zrcala za brijanje ni njoj vlasnici nikada nije otkrilo tu tajnu! Tako ta tijela na kino platnu, bilo muška bilo ženska, i dalje kriju svoju tajnu; i pred muškarcima koji gledajući takve filmove žele vidjeti ima li nečega novoga na tržištu žena, i pred Erikom, našom samozatajnom posmatračicom.“ (*Pijanistica*, 104-106)

(1986:82), „zauzimajući poziciju ženske kritičarke, Erika demistificira prikazivačku tradiciju naturalizirane slike žene da bi ukazala kako historijska i kulturnalna kontingenca figurira kao ženska priroda.“ Njeno je gledanje čin transgresije muških ’postavki’ i ’pravila’. No, teško da se može ustvrditi, u skladu s ranije spomenutom postavkom Kaje Silverman, da je cilj Erikinog pogleda znanje, preciznije, čak i ukoliko to jeste njen cilj, Erika ništa ne spoznaje, odnosno „Erika pomno promatra, ali ne da bi nešto naučila. U njoj se i nadalje ništa ne događa niti miče. Gledati ipak mora. (...) Erika ni ovaj put neće saznati što slijedi iza svega što je vidjela.“ (*Pijanistica*, 51-56)

Ukoliko bismo znanje posmatrali u psihoanalitičkom ključu odrastanja, Erika ne može doći do spoznaje, odnosno ne može odrasti naprsto jer ovaj roman nudi samo “post festum uvid” u pogrešno uz(od)gajanje²⁶ djevojčice. (usp. Kecht 1989: 362).

No, za razliku od pogleda koji ne vodi ka spoznaji, Erikino nepoželjno²⁷ tijelo je, čini se, jedino sposobno da ponudi neke odgovore i pomogne u prevažilaženju kulturnih, spolnih, rodnih i diskurzivnih ’okova’ patrijarhata. U tom kontekstu, kao centralna scena izdvaja se scena samozarezivanja²⁸ spolovila, koju Elfriede Jelinek ovako objašnjava:

26 Naime, Jelinek predstavlja Erikinu neurozu kao rezultat pogrešnog odgoja, previše dominante (zaštitničke) figure majke. Ovaj proslavljeni roman često je iščitavan kao književna studija slučaja, koja istražuje latentni primarni narcizam tipičan za odnos majka-kćerka ironično signaliziran intertekstualnom vezom uspostavljenom putem imenovanja. Glavne junakinje romana “nose” isto prezime kao i posljednji čikaški teoretičar narcizma Heinz Kohut. (Annegret Mahler-Bungers, nav. prema Hanssen) (usp. Mahler-Bungers, Annegret. “Der Trauer auf der Spur. Zu Elfriede Jelineks *Die Klavierspielerin.*” *Masochismus in der Literatur*. eds. Johannes Cremerius et al. Würzburg: Königshausen , Neumann, 1988. 80-95.)

27 U knjizi *The Trouble with Normal: Sex, Politics and the Ethic of Queer Life*, Michale Warner (1999) ukazuje na duboku povjesnu tjeskobu oko tjelesnosti kao ”nepripotomljenog“ diskurza: svejedno radi li se o užitku ili boli, funkcionalno tijelo jeste ono koje guši bilo kakv ekces, poriče obilje kontradikcija, ne slijedi transgresivnu žudnju. Po Warneru, poželjna su tijela „heteroseksualna, oženjena, monogamna, imaju djecu, ne pate od velike generacijske razlike s drugim tijelima, privatna, dok su „nepoželjna“ tijela neudana/neoženjena, homoseksualna, promiskuitetna, nemaju djecu, intergeneracijska, pornografska, javna“ (cit. prema Govedić 2006: 195-196).

28 „Kada kod kuće nema nikoga, namjerno si britvicom zarezuje meso. (...) Erika odmah vadi očevu britvicu, svoj mali talisman. (...) Ta je britvica samo za NJENO meso. (...) ERIKA raširenih nogu sjeda ispred zrcala za brijanje pred stranu s povećalom i zarezuje britvicom iznad proreza koji vidi ne bi li povećala otvor što vodi u njeno tijelo. (...) Njen je hobi zarezivati se po tijelu. Taj ulaz u tijelo sličan usnoj šupljini i istodobno izlaz ne bismo mogli nazvati lijepim, ali bismo mogli reći da je svakako potreban. (...) Njen je otvor zarobljen u zrcalu između nogu i rez je vrlo lako izvesti. (...) S malo informacija o anatomiji i nešto manje sreće prinosi čeličnu oštricu britvice otvoru i ugurava je onamo gdje misli da treba načini rez. Meso se razjapilo, preplašeno nastalom promjenom zbog koje iz otvora počinje navirati krv. (...)

Probadajući svoje tijelo Erika kao da ga želi i demistificirati (vidjeti utrobu), ona vodi neku vrstu istrage, analizira svoje tijelo, ona u svom tijelu pokušava pronaći nešto više od puke teritorije koju su kao takvu definirali muškarci. Na taj način ona i uvježbava otpor prema osjećaju srama, ona probada, prodire u sebe kao da ulazi u kuć koja je bez granice i ona posmatra sebe dok to radi. Stid može biti oružje samo onda kada se žene prestanu stidjeti sebe, kada ženski stid više nije u muškim rukama, kada žene prestanu osjećati gađenje prema sebi, usmjere ga na muškarce. Sram je najčešći način priznavanja itekako stvarnog muškog nasilja, i on kao takav često degenerira u priznavanje ženske bespomoćnosti. (Cit. u Hanssen 1996: 82)

I dok činom samozarezivanja Erika kao da pokušava proširiti erogeni prostor tijela i, pribjegavajući tom „primitivnom“ obredu, suprotstaviti se discipliniranju seksualnosti, posjećivanjem barova u kojima se izvode peep showi i porno kina ona, zapravo, oslobađa tijelo mistifikacije i sugerira da je i ono potrošna roba.

Iako je itekako utemeljena ocjena Sabine Wilke (1999) da je karakterizacija glavne junakinje načinjena kao „montaža diskursa o ’učiteljici klavira’“, u nastavku rada osvrnut ću se na to kako je osmišljena i realizirana konstrukcija iznimno kompleksnog narativnog lika Erike Kohut, ne toliko kroz ’psihologizaciju’ koliko kroz ’korporalizaciju’ lika i njegovo prostorno pre(s)mještanje, dok se odnosi među likovima grade preko prethodno razmatranog pitanja pogleda.

Tvrđnu da nije moguće analizirati psihički domen ukoliko se prethodno ne uzme u razmatranje transkodiranje odnosa tijela, topografije i socijalnih formacija Stallybrass i White, u djelu *The Politics and Poetics of Transgression*, ilustriraju shematskim prikazom modela u kojem je simbolička osa buržoaskog tijela analogna gradskoj topografiji. Odnosno, kako autori objašnjavaju:

Vertikalna osa buržoaskog tijela primarno je naglašena u edukaciiji djeteta: kako on/ona raste, kako se on/ona čisti, donji dio tijela se postepeno regulira ili poriče, koliko je to moguće, ispravnim držanjem („ispravi se“, „ne iskriviljuj se“, ne puži na četiri noge – držanje služinčadi i divljaka) i cenzuriranjem „nižih“ tjesnih referenci zajedno

Zarezala se na krivom mjestu, razdvojivši tako ono što su Gospodin Bog i majka priroda na neobičan način sastavili. Nije na čovjeku da to razdvaja pa se tijelo osvećuje. (...) Na trenutak oba dijela razrezanog komada tkiva gledaju zbumjeno jedan u drugi, jer je između njih odjednom nastao razmak kojeg prije nije bilo. (...) U zrcalu se sve vidi naopako pa ni jedan ne zna koji je od njih koja polovica. (...)" (*Pijanistica*, 85-86)

sa tjelesnim otpadom (...). Osa tijela je transkodirana u osu grada i dok se donji dijelovi tijela „zaboravljuju“ (o njima nije dozvoljeno govoriti, op. A. D.), gradsko dno postaje opsessivna preokupacija, preokupacija koja je i sama intimno konceptualizirana kroz termine diskursa o tijelu (...). Da bi se dekonstruiralo simptomatički jezik buržoaskog tijela, neophodno je rekonstruirati posredničku topografiju grada koja uvijek unaprijed određuje klasne, rodne i rasne odnose. (1986: 145)

Može se ustvrditi da se u romanu *Pijanistica* uspostavlja analogija između tijela glavne junakinje i topografije grada Beča, topografije koja je oblikovana i kontrolirana podjelama socijalnih formacija. Objasnjavajući shematski model, Stallybrass i White ukazuju da je „vertikalna osa vrha i dna tijela transkodirana kroz vertikalnu osu grada i kanalizacije i kroz horizontalnu osu podzemlja i predgrada (periferije) ili Istočnog Kraja i Zapadnog Kraja“ (1986: 145).

Pripovjedač/ica romana pomno predstavlja Erikina prostorna premještanja i kretanje kroz grad. Svaki put kada Erika prelazi iz centra grada²⁹ (konzervatorija) u periferiju, bilo da ide ka naselju u kojem živi s majkom³⁰ ili prema opasnim dijelovima periferije³¹, koje naseljavaju gasterbajteri i u koje su izmješteni lokali gdje se izvodi peep show, dolazi do transgresije i problematiziranja pitanja prijelaza granica. Tokom ovih putovanja posebno mjesto zauzima topos tramvaja, kao prostor u kojem je „kontaminacija“ putem neizbjježnih dodira tijela osuđenih da određeno vrijeme provedu na skušenom, zatvorenom prostoru i neugodnih mirisa neminovna, a upravo je strah od zaraže putem dodira i mirisa jedan od opsessivnih strahova puritanskih građana/ki „prvog reda“. U reprezentaciji takvih strahova i općenito ‘prvorazrednog’ građanstva prinuđenog da grad ‘dijeli’ s nižim bićima³² posebno se aktivira trop čistoće kao sinonim zdravlja, razuma i moralnih duhovnih vrednota. Evo kako ih sarkastično predstavlja Jelinek:

29 Grad Beč je, između ostalog, poznat po popularnom Ringu, odnosno Ringstraße, ulici koja kao prsten okružuje središte grada. Duž bečkog Ringa smještene su građevine kao što su: Bečka državna opera, Prirodoslovni muzej, Muzej povijesti umjetnosti, Zavjetna crkva, Bečko sveučilište, Muzej i Akademija primijenjenih umjetnosti, Burza, Parlament i Akademija likovnih umjetnosti.

30 „Osmom bečkom okruglu iz kojeg dopire miris sijena u staji“ (*Pijanistica*, 31).

31 „U koje ako baš ne moraš, nikada ne zalaziš“ (*Pijanistica*, 45).

32 U doba prve industrijalizacije bili su to došljaci sa sela, proletarijat, a danas gasterbajteri, imigranti, od kojih su posebno opasni oni ilegalni, upravo zbog toga što ih je teže kontrolirati.

NJEN je smisao za čistoću nevjerljivom. Prljava tijela oko nje tvore gustu šumu punu stabala ljepljivih od smole. Nije samo tjelesna prljavština, nečistoća najgore vrste, koja se širi ispod pazuha i krila, blagi smrad mokraće neke starice, nikotin što struji iz svih žila i pora nekog starca, one silne gomile loše i jeftine hrane što se isparava iz želudaca ljudi, bjelkaste smrdljive naslage na koži glave i nečistoća što se pretvorila u krasnice, nisu samo poput vlasti tanki, no za uvježbani nos dobro prepoznatljivi slojevi mikročestica dreka – ostaci sagorijevanja bezbrojne hrane, onih bezličnih, poput kože sivih namirnica, ako ih se uopće može nazvati namirnicama, koje ta rulja guta – nije samo to pravi napad na NJENA osjetila mirisa - ne, najteže je pogoda način na koji žive jedni u drugima, način na koji besramno prisvajaju jedni druge. Čak se jedni drugima guraju u misli, u najskrovitije dijelove onoga drugog. (Pijanistica, 22)

No, Erika, „violinistica i violistica“ buržoaski strah i gađenje prema putnicima/icama tramvaja, toj rulji koja se gura, transformira u otvoren i grub napad.³³

Kroz Erikinu profesiju učiteljice klavira i ulogu nesudene pijanistice posebno je naglašeno „discipliniranje“ tijela metodom „doličnog držanja“ jer će Erika od ranog djetinjstva³⁴ morati ispravno držati kičmu i ramena³⁵, ne povijati se i „gornji dio tijela“ uvijek držati uspravnim kako i dolikuje njenom pozivu, koji, možda, od svih ponajviše „utjelovljuje“ buržoasku viziju produhovljenosti. Njena uloga „učiteljice“ konotira i silu, odnosno moć i autorizirano pravo da se „upravlja“ učenicima/ama.

Cinično određivanje Beča kao grada muzike³⁶ i predstavljanje Erikinog tijela kao „velikog hladnjaka u kojem se umjetnost može najbolje održati“ (Pijanistica, 23) ukazuje u kojoj mjeri autorica grad poistovjećuje s junakinjinim tijelom. No, pošto je Erikino tijelo „prazno“, frigidno, ledeno, nameće se dilema da li i tu umjetnost, slavno bečko muziciranje, valja smatrati isto tako kao industrijski proizvod ograničenog roka trajanja.

33 „Erika zabija gudača i puhača glazbala i kajdanke u leđa i prsa drugih putnika. U njihove masne polutke (...) udara u gomilu od posla zaprljanih ljudi.“ (Pijanistica, 16)

34 Foucault naglašava da je tijelo djeteta pod stalnom roditeljskom kontrolom, „deca se moraju nadzirati (...) roditelji treba da bdiju nad svim što decu okružuje, nad njihovom odećom, nad njihovim telom.“ (1997: 308).

35 „Ona je ionako dresirana da uvijek bude prva i najbolja. Od malih nogu je uče da je sunce oko kojeg se sve okreće. Jedino što mora činiti mirno je stajati, a svi će se, gledajući je s obožavanjem, vrtjeti oko nje.“ (Pijanistica, 34)

36 „Pučaju gradu puceta na bijelu, debelu tijelu kulture, svake godine sve napuhanjem, kao da je utopljenički leš.“ (Pijanistica, 13)

U analizi filma *Metropolis* (Fritz Lang, 1926) Roger Dadoun, polazeći od etimologije riječi metropola (gr. meter – majka i polis – grad), poistovjećuje grad i majku. Odnosno, on ide čak dalje i grad poredi s matericom (1991: 137). I transgresija ovog romana leži upravo u izokretanju temeljnih opozicija, građanskog uređenja, kako društva (grada), tako i pojedinca, opozicija vidljivo/nevidljivo i čisto (moralno) i prljavo (nemoralno). Ono što Erika želi vidjeti, učini vidljivim, jeste zabranjeno, mračno i vlažno mjesto – vagina (kanalizacija), odnosno da smiri „užeglog štakora njenog spolovila“ (*Pijanistica*, 83). Štakor je, kako naglašavaju Stallybrass i White, a pozivajući se na Freudov prikaz slučaja opsesivne neuroze poznatog kao *Čovjek pacov* (1909), temeljna figura zaraze, bolesti, izopačenosti i naličja građanskog društva.

S druge strane, kanalizacija je, riječima Victora Hugoa³⁷, „savjest grada“, odnosno, kako pojašnjavaju Stallybrass i White, „kanalizacija predstavlja *non plus ultra* naturalistički razlog, istinu po sebi koja, nezamisliva ‘na površini’, može postojati samo ‘ispod površine’“ (1986: 141). U skladu s tim, čini se da Erika traga i želi utvrditi kakva je njena ‘nutrina’-istina, da li u oklopu od tijela postoji nešto, bilo što. Erika ne uspijeva vidjeti ne samo zato što „od silne krvi više i ne vidi što je zarezala“ (*Pijanistica*, 86) već i zbog toga što Erika živi u vremenu u kojem su kako kanalizacija, tako i njena vagina, već odavno ‘sistematizirane’, (pr)očišćene i pod konstantnim nadzorom.

Pored toga, i tijelo koje je Erika tako dugo nijekala³⁸ je, možda, još jedan razlog zbog kojeg i njena neprestana aktivnost posmatranja ne donosi nikakvu spoznaju, ne otkriva tajnu „mračne šipilje“, ali to je tijelo istovremeno, čini se, jedino sposobno da iznese pobunu. U posljednjoj sceni njeno tijelo, do tog trenutka savršeno neupadljivo, maskirano i zaštićeno od pogleda³⁹, postaje vidljivo, polunago, oslobođeno od “straha od svakodnevnih gafova” (Russo, 1986, cit. prema Rouz), neproporcionalno, groteskno tijelo dovoljno snažno da penetrira u centar grada, tijelo koje krvari – „spektakularno“ tijelo. Kako zapaža Silverman:

Strukturiranje ženskog subjekta ne započinje s ulaskom u jezik ili sa potčinjavanjem zoni kulturne želje, već sa organizacijom tijela (...) koje se kartografski predstavlja, podijeljeno u zone, i koje postaje nositelj

37 Hugo, V., *Jadnici* (= Les Misérables). Ovdje cit. prema Stallybrass i White (1986: 141).

38 „Da sada u sebi ne osjeća više nikakav nagon. Umirila je to tijelo, jer nema nikoga tko bi je poput pantere zaskočio i odvukao.“ (*Pijanistica*, 103)

39 Suknjicom ispod koljena, mantilićem, blejzerom na kojem su sva dugmad zakopčana, rukavicama; doličnom modom za pristojnu građanku i stanovnicu metropole i hrama kulture.

značenja koja potječu isključivo iz vanjskih odnosa, ali koje se potom tumači kao stanje ili unutarnja esencija (cit. u De Lauretis 1999:89)

No, ovaj ‘prodor’ neće izmijeniti stanje, odnosno prouzrokovati rekonstrukciju subjekta. Centar su odavno ‘okupirali’ turisti, bezobzirna mladež, a sve što oni žele je gledati ‘kulturne’ atrakcije, tako da njeno tijelo (p)ostaje tek još jedna od atrakcija, spomenik. Nije moguće napustiti scenu, jer *show must go on*, nema izlaza. Stoga se Erika, „ubrzavajući korak“ (*Piganistica*, 262), vraća kući, vraća se sigurnosti i udobnosti doma, Majci i jedinoj stvarnosti, TV-u.⁴⁰

Odupirući se ideji pripovjednog teksta kao aglomerata formalnih narato-loških elemenata, te uvođenjem pitanja tijela, spola, roda, pokušala sam iščitati *Piganisticu* Elfride Jelinek fokusirajući se na pitanje organizacije pogleda i prostora u kompleksnoj konstrukciji karaktera Erike Kohut.

U svjetlu ovdje ponuđene analize, vizualna percepcija glavne junakinje pojavljuje se kao temeljna pripovjedna strategija romana. Osim toga, neprestano predstavljanje čina posmatranja/gledanja skreće pažnju i na tijela koja su kontinuirano u prvom planu, i to ne samo kao tijela koja posmatraju već istovremeno i kao posmatrana tijela.

Zanimljivo je da su zaključci do kojih je došla Robyn Warhol analizirajući ulogu pogleda u posljednjem romanu Jane Austen⁴¹ primjenjivi i na roman Elfride Jelinek, no ono što istinski zabrinjava je to što od vremena Jane Austen do naših dana glavne junakinje i dalje svjedoče o tome kako je „bolno živjeti u ženskom tijelu“ (Warhol 1999: 24).

LITERATURA

- Bal, Mike (2004), “Čitanje pogleda: konstrukcija roda u Rembrantu”, u: B. Andelović, prir., *Uvod u feminističke teorije filma*, 161-186, Suvremeni muzej umetnosti, Beograd
- Debord, Guy (1999), *Društvo spektakla*, Prev. G. Vujsinović, Arkzin, Zagreb
- Dadoun, Roger (1991), „Metropolis: Mother-City – „Mittler“-Hitler“, u: C. Penley, et al. ur., *Close encounters. Film, feminism and SF*, 133-161, Univ. of Minnesota Press, Minneapolis
- De Lauretis, Theresa (1996), *Sui generi*, Prev. Liliana Rosi, Feltrinelli, Milano

40 „Samo je šum televizora stvaran, jedino što se događa ono je što se događa na malim ekranim.“ (*Piganistica*, 48)

41 Između ostalog Warhol primjećuje da „stvarajući od lika Ane centralnu svijest i smještajući njeno tijelo uvek na narativnu scenu, bez obzira koliko su okolnosti potresne ili bolne za Anu, spisateljica podvrgava tijelo svoje junakinje nekoj vrsti tekstualnog nasilja.“ (1999:24).

- Hanssen, Beatrice (1996), “Elfriede Jelinek’s language of violence”, *New German Critique* 68, 79-112.
- Jelinek, Elfriede (2003), *Pijanistic.*, Prev. Helen Sinković, OceanMore, Zagreb
- Jelinek, Elfriede, *Intervju s Elfride Jelinek* (Skraćena verzija teksta objavljenog u Frankfurter Allgemeine Zeitungu, 8. studenoga 2004.) 11.5.2006. <<http://www.zarez.hr/144/zariste5.htm>>
- Jahn, Manfred (1996), “Windows of focalization: deconstructing and reconstructing a narratological concept”, *Style* 30/2, 241-268.
- Kecht, Maria-Regina (1989), “In the Name of Obedience, Reason, and Fear”: Mother-Daughter Relations in W.A. Mitgutsch and E. Jelinek”, *The German Quarterly*, 62/3, 357-372.
- Muhamedagić, Sead (2004), “U žrvnju izgubljenog jezika”, 14.3.2006. <<http://www.Zarez.hr/144/kritika1.htm>>
- Mulvey, Laura (2003), „Vizualno zadovoljstvo i narativni film“, *Razlike* 3-4, 331-347.
- Rouz, Džilijan, (Rose, Gilian) (2004), „Stvaranje prostora za ženski subjekt feminizma: prostorne subverzije Dženi Holcer, Barbare Kruger i Sindi Šerman“, u: B. Andelović, prir., *Uvod u feminističke teorije filma*, 269- 290, Suvremeni muzej umetnosti, Beograd
- Stallybrass, P. i White, A (1986), *The Politics and Poetics of Transgression*, Cornell Univ. Press, Ithaca
- Warhol, Robyn (1996), “The look, the body, and the heroine of Persuasion: A Feminist-Narratological View of Jane Austen“, u: Mezei, K. ur., *Ambiguous Discourse: Feminist Narratology and British Women Writers*, 21- 39, The University of North Carolina Press, Capel Hill
- Wilke, Sabine (1999), “The body politics of performance, literature, and film: mimesis and citation in Valie Export, Elfriede Jelinek, and Monika Treut”, *Paragraph* 22/3, 229-247.

CONTEMPLATION ABOUT ELFRIDE JELINEK’S *THE PIANIST*

Summary

The present article has a twofold purpose. Firstly, it represents an analysis of the role and the significance of *gaze* in a literary text or, more precisely, an attempt at evaluating the functions and outcomes of a *female gaze* in a

concrete narrative text, the novel by the Austrian writer Elfriede Jelinek titled *The Piano Teacher* (= *Die Klavierspielerin*). Secondly, this article aims to offer a contribution to clarifying the connection between gaze as a narration phenomenon and some of the key concepts of the contemporary theory, such as knowledge, power, and control. Particular emphasis is placed on the analysis of some of the scenes of *gazing* in this novel, in an attempt to identify the ways and strategies through which the author undermines and criticizes the common values of a consumerist society, simultaneously re-examining some of the crucial feminist postulates.

Nina ALIHODŽIĆ-HADŽIALIĆ

ROMANESKNO PROPITIVANJE IDENTITETA
(ROMAN *Foe* J. M. COETZEEA)

KLJUČNE RIJEČI: *poststrukturalizam, postmoderni roman, postkolonijalni roman, identitet, autobiografija, metafikcija, historiografska metafikcija*

Centralna sfera ovog rada jeste analiza romana “*Foe*” (J. M. Coetzee) kao još jednog doprinosa za razmišljanje o praksi čitanja u kojoj se pažnja usmjerava na ispitivanje romaneskne artikulacije identiteta.

Literatura se pokazuje kao jedna ogromna labaratorijska misaona eksperimente u kojima su mogućnosti variranja narativnog identiteta stavljeni na probu. (...) kako misaoni eksperimenti, podstaknuti od strane fikcije sa svim etičkim implikacijama (...) mogu da doprinesu samoispitivanju u stvarnom životu? (Ricouer 2004: 155–156, 166)

I

Krenuvši od naslova romana *Foe*, uočavamo da se John M. Coetzee poigrava jer je u pitanju inscenirana višesmislenost koju pisac istovremeno projicira u promišljanje o “*realnoj knjizi realnog autora*” (Spivak 2003: 243). U preuzimanju stvarnog prezimena svog prethodnika (na engleskom jeziku *foe* znači neprijatelj) pisac, vraćanjem pravog imena, skreće pozornost na inzistiranje Defoa na promjeni prezimena kojim se odmaknuo od nedovoljno uvaženog patronima i promaknuo ga u Defoe, pod kojim je i ušao u svjetsku književnost, pri čemu nas “uznemirujuće” značenje odabranog naslova vodi prema knjizi Jacquesa Derrida *Politike prijateljstva*, gdje se zaustavljamo pred pitanjem o (ne)mogućnostima kojima raspolažemo kad nam “valja osluhivati jeku” koja u svojoj punini biva teško raspoznatljiva (usp. Derrida 2001: 255).

Prvi dio priče Coetzee povjerava Susan Barton, koja je, u kontekstu preispisivanja / čitanja *Robinsona Crusoea*, novi lik kojemu postmoderni i postkolonijalni pisac prepušta naraciju. Uvođenjem “ženskog glasa” koji će u toku teksta tragati za “ocem” svoje priče, Coetzee konstituirira *lik* koji *autoru* (Foeu) želi predstaviti svoj doživljaj svijeta i prenijeti mu svoja iskustva života na Robinsonovom otoku. Susan (lik) zamišlja Foea (autora), koji zamišlja *Brodolomicu* (priču). Pisac *otvara* roman u iskazanom signalu govora u prvom licu pod znacima navodnika. Međutim, iako znamo da je taj prvi dio priča o otkrivanju uspomena ženskog lika naslovljenih kao *Brodolomnica*, pitanje ostaje u ozračju neizvjesnosti u kojoj kao čitateljice/i ne možemo jasno razabrati čiji je to iskaz. Tek nakon *dubljeg* silaska u roman uviđamo da je riječ o Susan Barton koja je krenula u Brazil u potragu za svojom izgubljenom kćeri. Dakle, Coetzee preko “ženskog glasa” uvodi u priču druge likove tako što preimenuje *Crusoea* u *Crusoa*, dok Petku ostavlja izvorno ime, premda njegovu sudbinu *margine* proširuje u opisu posebne i nedokazive margine. U ovom se smislu Coetzee upisuje u postkolonijalni romaneskni diskurz kao pisac koji inzistira na “refraktivnoj barijeri pred apsolutno drugim koju naslućujemo u tami. Autohtonii informator iščezava u tom skloništu.“ (Spivak 2003: 238).

“Otvor usta”, naredio mu je, otvorivši vlastita. Petko je otvorio usta. „Pogledajte“, rekao je Cruso. Pogledala sam ali u mraku nisam vidjela ništa ... „La, la, ,la“, izgovorio je Cruso, davši Petku znak da ponovi. „A, a, a“, javio sa Petko, govoreći iz grkljana. „Nema jezik“ ... „Previše je mračno“, rekla sam ... „i zato ne govorи. Odrezali su mu jezik.“ (Foe, 25)

Zadatak nove kulturne paradigmе, kao dug prema žrtvama i njihovim patnjama, objašnjava se sintagmom “doba svjedočenja”, gdje “kroz pripovjedno komadanje subjekta” (Vladimir Biti) prepoznajemo granice mogućnosti Riječi, i to kao mjesta *otpora* (Foucault) kojim Iskustvo valja izvesti reproducirajući ga (u) književnim tekstovima. Sukladno tome, priča o *romanesknom propitivanju identiteta*, koja se temelji na postavkama postkolonijalne književne teorije, upisuje u naše čitateljsko iskustvo učinak “spoznajnog lijeka” uz pomoć kojeg prepoznajemo gorku istinu o “prošlim lažima”.

Konvencionalna putanja teorijski prilagođenog promišljanja vodi nas u razgovor o ovom tekstu u kojem pisac ostrašćeno propituje metafikcionalno ispisivanje teorijskih postavki unutar fiktivnog svijeta. Ovaj *intervencionistički tekost* smješta se u širi kontekst naglašene teme o braku i seksualnosti, u okviru “problema reprezentacije afektivne vrednosti materinstva nasuprot ambicija posesivnog ženskog individualizma... sa stanovišta feministkinje“ (Susan ne

pristaje na predstavljanje ženske dileme od strane Foea kao “od oca rođene”) “koja pokušava da spase materinstvo od evropskog patrijarhalnog kodiranja”, ali i “domoroca” od kolonijalnog pogleda”. U smislu promišljanja o kategoriji majčinstva u romanu razabiremo preuzete teme iz romana *Roxana*, gdje Daniel Defoe prati lutanja ženskog lika koji “produktivno” trguje svojim tijelom omogućivši sebi društveni status (brak), ali i ekonomsku neovisnost. U slijedu ovog promišljanja Spivak indikativno navodi i dio u kojem govori o Marxovoj zainteresiranosti za roman *Robinson Crusoe* da bi naglasila da Coetzeov fokus nije usmjeren na priču o kapitalu jer u tekstu stoji:

Nije bilo upravo onoga što sam se najviše nadala naći. Cruso nije vodio dnevnik... ali nisam otkrila nikakve zareze, nikakve ureze pomoću kojih bi mogla otkriti da je brojao godine svojeg izgnanstva ili mjeseceve mijene. (Foe, 19)

Coetzee reispisuje Crusoea u Crusoa koji, iako je proizvod trgovačkog kapitalizma, nije zainteresiran da bude i njegov činitelj. Dakle, pisac nije usmjeren na priču o kapitalu, već u preispitivanje – naglasit ću s izuzetnom hermeneutičkom senzibilnošću – pitanja usmjerena na *rod i imperiju*, tim prije što – kako u knjizi *Kultura i imperijalizam* pokazuje Edward Said – sam Defoeov roman, koji govori o Evropljaninu koji “kultivira” domoroca stvarajući tako posjed na dalekom neevropskom otoku, prepoznajemo kao kulturnu formu, kao proizvod historije, ali i kao diskurs pomoću kojega “imperije vode svoje bitke”. Kako je tzv. “neodustajanje od kolonije” eksplicitno za engleski roman 18., a naročito 19. stoljeća, i kako se, međutim, ovaj moment u povijesti ovog žanra radije opisuje kao “pristanak na saradnju”, takvo čitanje nadaje se kao, istovremeno, praćenje upisivanja dominantnog diskursa romaneskog poštivanja kanona Zapadne tradicije, dok – s druge strane – pratimo uključivanje oblika aktivnog otpora.¹

1 U praćenju pomaka u suodnosu otpora i moći, i načina kako se navedeno reflektira u tumačenju književnosti, podvući ćemo stajalište Michela Foucaulta u knjizi *Znanje i moć*, izraženo na sljedeći način: “(...) tamo gdje postoji moć postoji i otpor, te da taj otpor ipak, ili bolje rečeno samim tim, nikad nije u izvanjskom položaju spram odnosa moći. (...) Otpori ne proizilaze iz nekih heterogenih načela no ipak nisu mamac ili nužno iznevjereno obećanje. Oni su drugi član u odnosima moći; u njih su upisani kao nesvodiva sučeljena strana. I oni su dakle raspoređeni na nepravilan način: točke, čvorovi, žarišta otpora rasuti su u prostoru i vremenu s više ili manje gustoće, uobličavajući katkad grupe i pojedince na konačan način, raspaljujući neke točke tijela, neke životne trenutke, neke tipove ponašanja.” (Foucault 1994: 67)

Unutar spisateljske prakse postkolonijalnog pisca kakav je Cotzee, variranje, a nikako radikalizacija kolonijalne teme ispostavlja moment koji bilježimo sintagmom *to write back*, gdje se anulira Marxova tvrdnja o potlačenima „*da oni ne mogu sami sebe predstavljati i da moraju biti predstavljeni*“ u korist nastajanja diskursa kojim pokrećemo pisanje tzv. ušutkane ili „nijeme grupe“ idući tako u susret onim predjelima „tišine gdje je pobunjenik u mogućnosti skovati svoju urotu protiv Logosa“. Prosudjujući da je ovo tema koja je jedna od središnjih tačaka teksta, može se reći da se susrećemo istovremeno s tri različita filtra kroz koja ova priča curi u stvarnost romana. Ovdje se, naime, prožimaju problemi u vezi s pitanjima majčinstva, pitanjima žene kao spisateljice i pitanjima autobiografije. Zanimljivo je da se golema kompleksnost problematike smješta u nedoumice u kojima tek naziremo o čijem životu je riječ, pa nam se tako kao jedno od razrješenja nudi pretpostavka da je u pitanju potraga za identitetom koja je obremenjena uvriježenim hipotezama da je svako autobiografsko pisanje, na neki način, postupak *simboličnog ubijanja*. Prve naznake ove ozbiljne tematike pisac locira na/u mjestu potpuno suprotstavljenog pojmu Središta te koristi simbolički značajno prisustvo ovog toposa kako bi prizvao ekvivalente za misteriozno, opasno, nepoznato, uzbudjujuće, nesigurno – kakvim se odaje i život sam.

Coetzee želi pokazati da politika imperijalizma u smislu sintagme „orječivanja svijeta“, tj. sprege između diskurzivnosti i postojanja, određuje, na ovaj način, tako krucijalan pojам kao što je osobni identitet. Otuda traganje ovog teksta za više značnim slojevima otkrivanjem „epistemičkog nasilja koje vrši imperijalizam“ u čijem projektu, kroz povijest, čitamo kako je „apsolutno Drugo uvijek već rastočeno u neko pripitomljeno Drugo koje učvršćuje imperijalističko jastvo“. Pritom, uočljiva je i namjera pisca da postavi pitanje o mogućnosti koja bi ženi ostvarila prisustvo u priči historije te hipoteze o tome kako bi se poredak ostvario na temelju vrijednosti koje One definiraju.

“Da su samo bili Cruso i Petko...”, promrmljat čete za sebe. “Sve je to bolje bez žene.” Ipak, gdje biste bili bez žene? (...) Biste li mogli sami stvoriti Crusoa, Petka i otok...? Mislim da ne. Snažni ste u mnogo čemu, ali stvaralaštvo vam nije jača strana. (Foe, 67)

A sad pred vama iznosim svoje najmračnije tajne. Vi ste poput onih zloglasnih raspusnika protiv kojih se naoružava svaka žena, ali pred kim su sve bespomoćne. (Foe, 109)

II

Sukladno ovom, u romanu *Foe* čitamo, uz ostalo, i dijaloške replike upućivane različitim teorijskim i filozofskim uvidima u kojima se nastoji pronaći *put* prema subjektivitetu “isključenih”. Coetzeeov tekst otvara prostor za promjenu, i to tako što odbacuje premise sukladne obrascima prihvaćenih / norminiranih subjektiviteta. Njegova priča je imaginiranje svijeta gdje su, kako kaže, “tijela znakovi za sebe”. Kako su u igri osakaćena, dezintegrirana i nejedinstvena tijela, ulazimo u pripovijedani svijet koji se konstituira na premisama o dokidanju izvjesnog, konstituiranog identiteta.

U vremenu u kojem je veza između identiteta i tijela, kako znamo, u “središtu diskursivne eksplozije”, značajan utjecaj na ovog pisca zasigurno potječe iz zanimanja za filozofska promišljanja u vezi s antiesencijalističkom kritikom samouspostavljenog subjekta. Ispisujući središnje teme postkartezijske metafizike, Stuart Hall, recimo, u često citiranom eseju *Kome treba identitet* rezimira pojam identiteta u mreži suodnosa. Naravno, na tragu postlacanovske, postfoucaltovske i postderridaovske kritike u svezi s pojmom, Hall, kao i većina recentnih mislilaca, uzima identitet kao definitivno neesencijalistički. Međutim, iako, opis zvuči kao oslobođajući, još će dugo mnoge škole i teorijski pravci, naprsto brusiti svoju oštricu (*penknife*) na ovome pojmu. Pa ipak, je li Coetzee osjetio trenutak u kojem treba poći “dalje od identiteta” i pokušati smjestiti temu u neku drugu koncepciju, pitanje je koje je – u želji da se, kako kaže Spivak, sačuva tekst i učini do kraja neukroćenim – ostavljeno naravno kao još jedna od mnogih mogućnosti čitanja, ovih danas i onih koja dolaze, pri čemu se ovakvim “otpuštanjem” pojma identiteta i teksta iz opsesivnog stanja teorijskih kroćenja ocrtava polje budućih mnogostrukih označavanja. Time se istovremeno nas kao čitateljice/e uvodi u primamljivi, nikad dosegljivi status pozicijski provjerljivog i statusom ispitljivog pozicioniranja sebe kao i teksta, pa romaneskno propitivanje identiteta postaje tema koju prepoznajemo kao *svjedočanstvo* o piscima i čitateljima koji se vječno traže prolazeći kroz procese višestrukih posudbi uloga koje potom pokušavaju artikulirati riječima.

Coetzee pritom koristi prostor svog teksta kako bi progovorio o aktualnoj tematiki propitivanja pojma identiteta tako što “izaziva” prelijevanje teksta preko rubova Riječi. Potencijal njegova teksta je u dekonstruktivističkom decentriranju kojim izbjegava *prerana zatvaranja* metafizičke tradicije filozofske misli, ulazeći u zonu uspjele samorefleksije gdje razotkriva praksu represije u kojoj *nešto* i izgleda i funkcioniра kao *središnje*. S tim u svezi, Coetzeeov tekst čitamo u korespondenciji s Derridinim “predavanjem o jednom

slovu” – u smislu koncepcije koju prepoznajemo kao “šutljivu grafičku intervenciju” koja omogućava da se preko “nijeme” oznake, preko “prešutno priznatog spomenika”, promišlja o onome *a razlike* koje ostaje tajnovito i šutljivo – “poput groba tiho” (Derrida). Jer, prema Derridi obvezni smo *“razmišljati u suprotnosti s truizmima za koje smo vjerovali – za koje i dalje ne možemo ne vjerovati – da čine sam eter naše misli i jezika”* (Derrida 1978: 95). Načini našeg razmišljanja i dalje proizlaze iz esencijalizma i njegove metafizike, iako su *temelji* odavno nagriženi, tako da u pozadini grčko-zapadnjačkog logosa uočavamo naznaku “nesretnog” paradoksa, nelogičnosti, čak i apsurdnosti, nerješivog proturječja gdje “bezimeno” predstavlja *mogućnost*.²

III

Roman *Foe* vodi nas u asimetriju u kojoj zapažamo da “pisac gleda sebe i opaža pisanje”, ali pri tome u njegovu tekstu čitamo da “ovo nije mjesto riječi”. Uistinu, pojmove *nemogućeg i asimetričnog* treba smjestiti u iskustvo čitanja koje nastaje u susretu *razgovora* s ovom knjigom. Beskrajno produciranje *neiskazivog i drugog* odaje Coetzeea kao pisca koji svom materijalu istovremeno pripada, ali i distancira se od djela, upisujući se na prag teksta – između zbilje i teksta, na stanovit način progoneći svoj vlastiti tekst poput uljeza, sablasti “liminalnog autora”. Coetzeeova namjera, kao postmodernog pisca, bila bi pri tome *raskinuti kod, izlomiti jezik*, odnosno ispisati poziciju u kojoj bi jedan poseban diskurs opisivao fragmentarnu subjektivnost čiji fluidni izraz nema čvrsto središte i prema vokaciji trebao bi biti bliži *tijelu i emocijama*, ne prelazeći u tzv. *puni diskurs* “komadajući jezik”, već, izuzetnom tananošću *oštice* samo zasijecajući ga – raskidajući kod – napredujući kroz njega *anagramski*.

U Coetzeevu romanu – prisjeti li se Lacanove ideje – kao da se “nalažimo pred zidom jezika” i kao da je potrebno iznaći načine *odgovora* “jeki” *drugog* “kao mjesta s kojeg se pred subjekta postavlja pitanje njegovog posto-

2 Prema Derridi, Foucault i Lacanu uočavamo novu dimenziju estetike, ali i koncepciju kojom potkopavamo antropocentrizam, što posebice za Derridu predstavlja naznaku bitnog aspekta novog načina mišljenja. Riječ je o *čudovišnom* kao prilično ekstremnoj koncepciji spomenutih mislilaca kojom destabiliziraju konformistički dogmatizam. Zanimljivo je da Deleuze i Guattari smatraju da je historija romana kao žanra od *Don Quijotea* do danas bitno određena likovima i njihovim pustolovinama, a sve u znaku akcentiranih *iskriviljenja* od uobičajenog. Tako su to likovi koji: “*boluju od ludila ili zaborava, koji su izgubili dio vlastitog identiteta; koji više ne znaju ni kako se zovu, što traže ili što čine, amnezični, ataksični, katatonični*” (prema Biti 2002: 67), jednom riječju “ljudska čudovišta” koja više nisu *iskriviljenja* nego postaju paradigmе romana kao književne vrste.

janja”. U ovom kontekstu, a s obzirom na pojmove *suosjećanje i identifikacija*, postavlja se i pitanje o položaju čitateljeva subjekta pri *ulasku* u fikciju. Ono gdje se on/a smješta, upravo na / u onaj položaj dodijeljen nam na početku – to je trajno neodlučiv položaj između moći i otpora – *na pragu stalnih premještanja*. S jedne je strane proces identificiranja s motrištim zastupljenim u tekstu, a s druge *otvorena* mogućnost aktivnog otpora, tj. premještanje statusa čitatelja iz pasivna recipijenta u aktivna producenta, čime je jasno ukazano na važnost *iskustva razgovora* s književnim tekstovima u procesima romanesknog propitivanja identiteta, tekstovima koji nastaju kao posljedica stanovite osviještenosti *uozbiljenja* učinaka samog procesa *čitanja*. Čitanje se sada nadaje kao iskustvo rizika, neodlučivosti, ali, što je najvažnije, kao mogućnost “otvorenih šansi” ili šanse “otvorenih mogućnosti”.

Pri svemu ovomu, prisustvo *autobiografskih signala*, sukladno poststrukturalističkom shvaćanju o nemogućnosti neposrednog samopredstavljanja u tekstu, ocrtava problematičnost mimetičkog statusa autobiografije, što je u tjesnoj vezi s okvirnom temom u romanu *Foe*. U vezi s tim, životopis je preveden u pojам *autofikcije*, unutar koje “ja pišem svoj život” postaje “ja živim svoje pisanje”. Prolazeći “narativnim pejzažima” postmodernog romana *Foe*, gdje je svaka konačnost, kao prema principu arabeskogn strukturiranja, prevaziđena u tajnama preplitanja, naše čitanje širi okvire interpretativnog ugrađivanja teksta u kontekst tako što saznajemo da “fikcijske umjetnosti” otvaraju puteve “životopisnih” nadopunjavanja.

Moć / značaj fikcije u našim životima je višestruka: fikcija počiva u okviru imaginativnog (samo)poticanja, gdje se odnos prema svijetu i samome sebi neprestano preispituje, “popravlja” ili prepravlja kroz iskustvo estetskog zadovoljstva, koje, na ovaj način, biva p(r)omaknuto u smislu da je najodlučnija osobina estetskog funkciranja “sposobnosti saznanja”. “Ovim, fikcija nam pruža mogućnost da nastavimo da bogatimo, preoblikujemo i preradjujemo tokom čitavog našeg postojanja, prvobitnu kognitivnu i osećajnu osnovu zahvaljujući kojoj smo uspeli da ostvarimo lični identitet i naše postojanje-u-svetu.” (Schaeffer 2001: 337)

LITERATURA

- Baudrillard, Jean (1991), *Simbolička razmena i smrt*, Dečje novine, Gornji Milanovac
Biti, Vladimir (1989), *Pripitomljavanje drugog : mehanizam domaće teorije*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb
Biti, Vladimir (2000), *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Matica Hrvatska, Zagreb

- Biti, Vladimir (2002), *Politika i etika pripovijedanja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
- Coetzee, J. M. (2000), *Gospodin Foe*, V. B. Z., Zagreb
- Compagnon, Antoine (2001), *Demon teorije*, Svetovi, Novi Sad
- Culler, Jonathan (2001), *Književna teorija*, AGM, Zagreb
- Currie, Mark (1998), *Postmodern Narrative Theory*, Routledge, London
- Deleuze, Gilles (1989), *Fuko*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci
- Derrida, Jacques (2002), *Politike prijateljstva*, Beograd
- Felman, Shosana (1993), *Skandal tijela u govoru*, Naklada MD, Zagreb
- Felman, Shoshana (1992), "S onu stranu Edipa: Primjerena priča psihanalize", U: *Suvremena teorija pripovijedanja*, ur. Biti, V. Žagreb: Globus, str. 258-311
- Foucault, Michel (1994), *Znanje i moć*, Globus, Zagreb
- Hall, Stuart (1996), „Kome treba identitet“, U: *Questions of Cultural Identity* (ur. Hall, S. & Gay, P du), London
- Hutcheon, Linda (2002), *The Politics of Postmodernism*, Routledge, New York
- Hutcheon, Linda (1996), *Poetika postmodernizma*, Svetovi, Novi Sad
- Lacan, Jacques (1986), *Četiri temeljna pojma psihanalize*, Naprijed, Zagreb
- Lešić, Zdenko (2002), *Poststrukturalistička čitanka*, Buybook, Sarajevo
- Lodge, David (1988), *Načini modernog pisanja: metafora, metonimija i tipologije moderne književnosti*, Globus, Zagreb
- Oraić-Tolić, Dubravka (2005), *Muška moderna i ženska postmoderna*, Naklada Ljekavak, Zagreb
- Said, Edward (2002), *Kultura i imperijalizam*, Beogradski krug, Beograd
- Said, Edward (2000), *Orientalizam*, Čigoja štampa, Beograd
- Showalter, Elaine (2002), "Feministička kritika u divljini", U: *Poststrukturalistička čitanka*, ur. Lešić, Z. Sarajevo: Buybook, str. 307
- Spivak, Gayatri Chakravorty (2003), *Kritika postkolonijalnog uma*, Beogradski krug, Beograd
- Waugh, Patricia (1995), "What Is Metafiction and Why Are They Saying Such Awful Things About It?", U: *Metafiction*. ur. Currie, M. New York, str. 51.
- Zerzan, John (2004), *Anarhoprimitivizam protiv civilizacije*, Jesenski i Turk, Zagreb
- Žižek, Slavoj (2006), *Škakljivi subjekt: odsutno središte političke ontologije*, Šahinpašić, Sarajevo

NOVELISTIC QUESTIONING OF IDENTITY (NOVEL “FOE” BY J. M. COETZEE)

Summary

The central sphere of this paper is the analysis of the novel *Foe* (J. M. Coetzee) as another contribution to the pondering upon the practice of reading in which the attention is directed towards the questioning of the novelistic articulation of identity. The very idea of this analysis is to point to one of the possible strategies of reading, which is anticipated by a kind of search which does not exceed the boundaries within which the novel as a genre is not reduced to a mere discussion on transgression but it itself is rather a transgression, both of language and relations that exist within the language or are set by it.

The theoretic grounds of the paper are based on the postcolonial literary theory since it is a very wide interdisciplinary field in which the consequences of colonialism in our understanding of history, politics, culture and literature are questioned. The analysis is directed to a very careful reading of a text as well as to recognizing of the basic aspects of the impact construed by Derrida's *Deconstruction*, Foucault's *Discourse Theory* and Lacan's *Reinterpretation of Psychoanalysis*.

The practical application and relevance of this perception are warning and thus devised only as one of possible strategies of drawing closer to literary texts, since any imposed methodology discloses itself as a deliberate reaching for a position in which we are hypothetically victims of “the meanest cunning of power”, where our reading slides with difficulty within a constant process of redefinition of the *peripheral* and *central*.

GOSTUJUĆI ČLANAK

Senada DIZDAR

ODNOSI MEĐU POJMOVIMA U JEZICIMA ZA OZNAČAVANJE

KLJUČNE RIJEČI: *jezici za označavanje, sistemi za organizaciju znanja, sistemi za pohranjivanje i pretraživanje informacija, semantički odnosi, sintaksički odnosi, strukturalistička lingvistika, generativna gramatika, bibliotekarstvo*

Promjenu bibliotečke paradigmę potrebno je promatrati ne samo u svjetlu velikih promjena koje su donijele informacijsko-komunikacijske tehnologije nego i u kontekstu utjecaja drugih nauka koje su doprinijele njenom teorijskom uobličavanju, iznalaženju praktičnih rješenja vezanih za probleme pohranjivanja i pretraživanja informacija i njene nove konceptualizacije.

S obzirom da je lingvistika jedna od nauka koje su doprinijele razvoju bibliotekarstva, cilj ovoga rada je da, predstavljajući odnose među pojmovima koji su od interesa za bibliotekarstvo, u naznakama pokažem utjecaj lingvistike na razvoj teorije stvarnih kataloga ili sistema za organizaciju znanja. Bitno je napomenuti da je glavna komponenta ovih sistema jezik za označavanje.

Utjecaj lingvistike na razvoj sistema za pohranjivanje i pretraživanje informacija moguće je pratiti od kada se u teoriji bibliotekarstva počeo upotrebljavati pojam *jezici za označavanje* i tim terminom se počela imenovati predmetna odrednica i stručna oznaka. Od tada je lingvistika, nakon logike, prihvaćena kao druga disciplina koja se primjenjuje na polju stvarnih kataloga.

UTICAJ LINGVISTIKE NA BIBLIOTEKARSTVO

Da bismo razumjeli vezu između lingvistike i bibliotekarstva potrebno je ukratko podsjetiti na savremene lingvističke teorije koje su dale doprinos razvoju jezika za označavanje. Lingvistička teorija 20. stoljeća obilježena je strukturalističkim pogledom na jezik, a pored velikog broja djelatnika u ovoj oblasti, koji su uveli mnoštvo novih gledišta u savremenu lingvistiku, dvije ličnosti se posebno izdvajaju - švajcarski lingvist Ferdinand de Saussure s njegovom strukturalističkom lingvistikom, te Noam Chomsky, američki ma-

tematičar i mislilac, koji je sa svojom generativnom gramatikom bitno odredio lingvističku teoriju druge polovice proteklog stoljeća.

Ono što je za nas važno jeste to što De Saussure insistira na jeziku kao sistemu znakova, a Chomsky insistira na jeziku kao na sistemu pravila. U oba slučaja, dakle, radi se o sistemu. Savremena lingvistika nema pouzdan odgovor na pitanje na koji je način organiziran taj sistem, pa shodno tome nudi različite modele. Takav jedan model kompleksno jezičko ponašanje razdvaja u šest različitih segmenata od kojih su za nas najznačajniji morfologija i sintaksa koji pripadaju gramatici, te leksikon i diskurs koji pripadaju značenju odnosno semantici. Struktura u kojoj su ovi nivoi i konstituenti usmjerena je ka upotrebi odnosno pragmatici. Zbog čega je to za nas bitno? Zbog toga što su semantički i sintaksički odnosi bitni za izučavanje i razvoj jezika za označavanje, a pragmatika je bitna u izučavanju, kao i prilagođavanju korisničkih sučelja lakšem i efikasnijem pretraživanju (up. Crystal 1997: 83; Olson i Boll 200: 28).

Polazeći od teze da se semantički i sintaksički odnosi nalaze u tekstovima, sasvim je prirodno očekivati da se ti odnosi pojavljuju i u iskazu o dokumentu. Za te odnose C. A. Foskett je upotrijebio nazive *semantički* i *sintaksički*, J. C. Gardin, tvorac računalnog programa SYNTOL (*Syntagmatic Organization Language*) koristi nazive *paradigmatski* ili *vertikalni* i *sintagmatski* ili *horizontalni*, a tvorac PRECIS-a, D. Austin, govori o *semantičkim* ili *kategorijalnim* i *sintaksičkim* odnosima (Foskett 1996: 72).

U preporukama *Uputstva za sastavljanje i razvoj jednojezičkih tezaurusa* (*Ekquivantan sa ISO 2788:1986*) (1994: 5) nalazi se podjela na: *a priori* ili *tezauruske* odnose i *sintaksne* ili *a posteriori* odnose, a u dokumentu "Temeljna načela jezika predmetnih odrednica" (*Principles underlying subject heading languages - SHLs*) (1999) javljaju se nazivi *sintagmatski* i *paradigmatski*.

Sarenilo izraza u ovom slučaju ne upućuje samo na bogatstvo termina nego i na to da su tu u pitanju vrlo složene jezičke strukture oko čijeg imenovanja u teoriji bibliotekarstva nema saglasja. Zato je i potrebno opredijeliti se za terminologiju koja će biti korištena u radu, a kojom se imenuju ovi odnosi među pojmovima.

Sintaktički odnosi, oko čijeg imenovanja ima dosta nesuglasica, prema mišljenju Mikačićeve, jesu odnosi među pojmovima koji se u obliku jezičkih izraza nalaze u rečenici prirodnog ili umjetnog jezika i tu obavljaju službu pojedinih rečeničkih dijelova. Tako će u ovom radu *horizontalni odnosi* biti

imenovani kao *sintaktički odnosi*, a za *vertikalne odnose* upotrebljavat će se naziv *semantički odnosi* (Mikačić 2001:1-11).¹

Prema tome, u ovom tekstu sintaksičke odnose ili, kako je navedeno u ISO 2788 - a posteriori odnose, moguće je definirati kao odnose između termina koji zajedno izražavaju predmet dokumenta. Proučavanje sintaksičkih odnosa među pojmovima potrebno je za sastavljanje pravila kojima će se regulirati red navođenja pojmove u indeksnoj oznaci, bilo da su u pitanju predmetne odrednice ili stručne oznake (ISO 2788 1994:5).²

Drugu veliku skupinu odnosa koji se nazivaju: tezauruski, a priori, paradigmatski ili semantički odnosi, a koji se pojavljuju među pojmovima predstavljaju: "odnose između termina koji su dodijeljeni dokumentima i drugih termina koji su, zato što čine dio referentnog polja, prisutni i na posredan način" (ISO 2788 1994: 5).

Ono što je bitno za semantičke odnose među pojmovima jeste da oni označavaju trajne odnose i ne zavise o svakom pojedinačnom dokumentu. Za razliku od njih sintaksički odnosi označavaju odnose među pojmovima koji inače nisu u odnosima, ali se nalaze zajedno u dokumentu kojeg treba indeksirati. Ovi odnosi nemaju trajne veze i uzimaju se ad hoc.

SEMANTIČKI ODNOSI

Za razumijevanje semantičkih odnosa potrebno je ponovo se vratiti lingvistici i Ogden-Richardsovom modelu (semantički trougao).

Ključni problem u razumijevanju jezika za označavanje predstavlja odnos znaka i pojma. Kod svakog znaka razlikujemo njegov izraz iskazan znakom (oblik pogodan da bude prenesen) i sadržaj (pojam o predmetu iz univerzuma). Odnos izraza znaka, njegovog sadržaja, i slike predmeta iz uni-

¹ Slično nazivlje nalazi se i u Hutchinssovoj lingvističkoj studiji pod nazivom *Languages of indexing and classification : a linguistic study of structures and functions*. U četvrtom poglavlju pod nazivom *Semantički aspekti I - paradigmatska os* autor govori o semantičkim svojstvima riječi i njihovu značenju objašnjavajući konotaciju, sinonimiju i antinomiju, te govori o generičkim, paritativnim i asocijativnim odnosima. U petom poglavlju razmatraju se sintagmatski odnosi sa semantičkog gledišta, te je i naziv tog poglavlja *Semantički aspekt II i sintagmatska os*. Autor govori o sintaksi prirodnih jezika i vrstama rečenice, o iskazima dokumentacijskih jezika, jezika za klasificiranje i o jezicima za indeksiranje. Nabroja načine i postupke za iskazivanje veza i odnosa među sintaktičkim jedinicama (redoslijed navođenja, označitelje uloga i ozačitelje veza). Prema: Mikačić, Mira (1996:250).

² U pitanju je Standard ISO 2788:1986. *Documentation. Guidelines for the establishment and development of monolingual thesauri* (1986), International Standards Organization, Geneva. *Uputstva za sastavljanje i razvoj jednojezičkih tezaurusa* (Ekvivalentan sa ISO 2788:1986) 1. izd. Savezni Zavod za standardizaciju, Beograd, 1994.

verzuma, obično se prikazuje modificiranim trokutom Ogdena i Richardsa. U semantičkom smislu to nikako ne znači da objekt iz univerzuma ujedno postaje i objekt semantike; on je samo relevantan za ispitivanje te vrste, te je zato veza između znaka i objekta označena isprekidanim linijom (Škiljan 1976: 99). Nestabilnost te veze presudna je za razumijevanje i pravilnu interpretaciju poruke, te je zbog toga od velike važnosti i za jezike za označavanje.³

Ideal jezika za označavanje je da se uspostavljanjem kontrole nad riječima i oslobođanjem riječi konotativnog značenja dobije jednostrana interpretacija značenja, neutralnost i objektivnost. Da bi se to postiglo potrebno je tačno definirati značenje pojma koji se koristi, a zatim ga dovesti u vezu s drugim pojmovima uspostavljajući tzv. semantičke odnose. Aktivnija istraživanja vezana za semantičke odnose u bibliotekarstvu podstaknuta su potrebotom izrade tezaurusa.

U jezicima za označavanje generalno postoje tri kategorije semantičkih odnosa: ekvivalentni, hijerarhijski i asocijativni, i svi oni spadaju u recipročne odnose. Odnosi ekvivalencije postoje među oznakama sličnog ili gotovo istog značenja. U knjizi *Uputstva za sastavljanje i razvoj jednojezičnih tezaurusa* ekvivalentni odnosi definiraju se kao “odnosi između preferentnih termina i nepreferentnih termina, pri čemu se prihvata da dva ili više termina za potrebe indeksiranja označavaju isti pojam“ (ISO 2788 1994: 4).

Ova veza pokriva dva tipa termina: sinonime i kvazisinonime. Sinonimi su termini čije se značenje može smatrati istim u raznim kontekstima, tako da su međusobno zamjenljivi.⁴

Hijerarhijski odnosi izražavaju odnose nadređenosti i podređenosti među pojmovima. Ovi odnosi pokrivaju tri logički različite situacije: generičke odnose, odnose cjelina - dio, veza klase - egzemplar (veza instancije). Svaka od ovih veza osnova je za uspostavljanje hijerarhija koje su podvrgnute logičkoj kontroli poređenjem s osnovnim kategorijama pojmove predstavljenih terminima. Svaki termin treba upućivati na istu osnovnu vrstu pojma kao njegov nadređeni termin, što znači da oba termina, širi i uži, trebaju predstavljati

³ O primjeni Ogden-Richrsova trougla kao modela za predstavljanje značenja u jezicima za označavanje vidi i (Fugmann, 1993:13-16). O korištenju Ogden-Richrsova trougla kao modela za predstavljanje značenja postoji i drugačije mišljenje. Takvo mišljenje iznosi Blair, D. C. u *Language and Representation in Information Retrieval* (1990:128-129). On smatra da “...takvi se trokuti zapravo, mogu koristiti onda kada diskutiramo o teoriji produkcije znakova i osobito o teoriji navodenja, ali oni nas zbnjuju kada proučavamo problem značenja kodova“. Blair, D. C. (1990), *Language and Representation in Information Retrieval*, Elsevier Science Publishers, Amsterdam, str. 128 –129.

⁴ U bibliotečkoj terminologiji ovo je uobičajno objašnjenje pojma sinonim. Vidi Foskett, A. C. (1996: 82) i ISO (2788: 1994:27) .

stvar, radnju ili osobinu. Ovo je osnovna veza po kojoj se tezaurus razlikuje od nestrukturirane liste termina kao što su glosar ili rječnik.⁵

Ako uzmememo kao primjer i pojmove (ključne riječi) iz medicinskog nazivlja: šećerna bolest, krvnomoždana barijera, likvor, totalni proteini, i svakoj od ključnih riječi dodamo pojmove koji obuhvataju šire područje (nadređeni termin), referentno će se polje također proširiti.

Navedeni indeksni niz mogao bi biti proširen ovako: šećerna bolest bi mogla pripadati širem pojmu bolesti metabolizma, krvnomoždana bi barijera bila dio centralnog nervnog sistema, likvor bi bio u grupi ljudske tečnosti, a totalni proteini označavali bi podgrupu čovječjih proteina.⁶ To bi bio primjer uspostavljanja hijerarhijskih odnosa među pojmovima.

Asocijativni su odnosi mnogovrsni odnosi budući da se ostvaruju korišteći se asocijacijom. Autori preporuke *Uputstva za sastavljanje i razvoj jednojezičnih tezaurusa* smatraju da je asocijativne odnose najteže odrediti pozitivnim značajkama, pa se pribjegava negativnim. "Oni se odnose na veze između parova termina koji nisu članovi neke skupine termina vezanih po ekvivalenciji, niti su organizirani u hijerarhijski niz. Veza između ovih termina je u suštini njihovih značenja koja sadrže neke zajedničke koncepte koji trebaju biti izraženi u tezaurusu" (ISO 2788 1994: 33).⁷

Proučavanje semantičkih odnosa od velike je važnosti za jezike za označavanje zato što se uspostavljanjem odnosa među pojmovima prilikom pretraživanja povećava odziv. Uspostavljanje semantičkih odnosa i kontrolu pojnova moguće je pratiti još od prvih klasifikacijskih shema i predmetnog kataloga. U klasifikacijskim sistemima, osim hijerarhijskih odnosa na kojima počiva većina ovih sistema, pojavljuju se i drugi odnosi koje je najlakše prepoznati u predmetnom registru klasifikacijske sheme. U njemu su pojmovi orga-

⁵ O ovim odnosima vidi više u: *Smjernice za izradbu predmetnih preglednih kataložnih jedinica i uputnica* (1999), preporučila Radna skupina za izradbu *Smjernice za datoteke predmetnih preglednih kataložnih jedinica Sekcije za automatizaciju i indeksiranje*, Odjel za bibliografski nadzor Međunarodnog saveza knjižničnih društava i ustanova; s engleskog prevela, i hrvatske primjere odabrala i izradila Jelica Leščić, Hrvatsko bibliotekarsko društvo, Zagreb.

⁶ Pojmovi koji su korišteni uzeti su na osnovu MeSHa (NLM) iz grupe C za Šećernu bolest. Iz grupe A - Anatomijska za Krvnomoždanu barijeru i Likvor, a za totalne proteine iz MeSH-ovog suplementa LIM2 protein, human. Ključne riječi su direktno preuzete sa originalnog članka Miralema Musića : *Hematoencefalna barijera u toku Šećerne bolesti* (2001:36-46).

⁷ U Standardima ISO 2788 i DIN 1463 i literaturi najčešće se navodi osam istih ili sličnih (asocijativnih) odnosa od kojih su odnosi istorednosti i odnosi suprotnosti iz popisa logičkih odnosa. Ostali odnosi (njih 6) jesu: genetički odnosi ili odnosi rodbinstava, odnosi zajedničkog djelovanja, odnos uzroka i posljedice, instrumentalni odnos sirovine i proizvoda, te odnosi sličnosti. *Uputstva za sastavljanje i razvoj jednojezičnih tezaurusa* (1994:33-35).

nizirani tako da, bez obzira koliko se puta pojedini pojmovi pojavljuju u klasifikacijskoj shemi, on nedvosmisleno upućuje na pojedini koji je potreban za indeksiranje (problem sinonima i homonima).

Kontrola predmetnih odrednica također nije moguća bez sistema uputnih kataloških kartica i dobre veze između pojmovi. Ipak, potpuna leksička kontrola među pojmovima postignuta je tek s razvojem deskriptorskih jezika i izradom standardnih referentnih rječnika – tezaurusa. Vremenom ovaj alat za organizaciju znanja dobiva na značaju jer temeljni zahtjev na kome počiva – da obezbijedi jednoznačnost pojmovi – u elektronskom okruženju postaje sve važniji.

SINTAKTIČKI ODNOSI U JEZICIMA ZA OZNAČAVANJE

Sintaktički su odnosi nesumnjivo postojali u predmetnoj odrednici i stručnoj oznaci i prije nego što su sastavljači (kataložnih) odrednica stvarnih kataloga toga bili svjesni, jer predmetnu odrednicu i stručnu oznaku nisu promatrati kao vrstu rečenice. Naime, njihova su istraživanja bila više vezana za sintagmatske odnose među pojmovima, a tek kasnije je uočeno da je u njima moguće prepoznati i klasične rečeničke dijelove (subjekt, predikat i dodaci).

Pojava drugog stvarnog kataloga, mnogo mlađeg predmetnog kataloga u kojem se koriste riječi prirodnog jezika, pridonijela je uviđanju činjenice da su bibliotečki stvarni katalozi poluumjetni jezici za označavanje sadržaja, predmeta, struke ili oblika dokumenata. S obzirom da su to jezici, oni imaju svoje rječnike (koje čine pojmovi), i imaju svoja pravila (gramatiku), pa je stoga i razumljivo da se bibliotekarstvo oslanja na istraživanja logike i sintakse, koje se u okviru svoga polja istraživanja i same bave pojmovima i odnosima među pojmovima. Iz logike su primjenljivana znanja o pojmu, definiciji pojma, biti i opsegu pojma, klasifikaciji pojmovi i učenje o pojmovnim kategorijama.

Istraživanja o primjeni kategorija u bibliotekarstvu tradicionalno se vežu za nastanak klasifikacija i grupiranja (*clustering*) srodne materije unutar pojedinih nauka i disciplina, te za određivanje hijerarhijskih odnosa među pojmovima. S pojmom analitičko-sintetičkih klasifikacija kategorije se koriste i za red navođenja u stručnoj oznaci. U predmetnom katalogu interesiranje za kategorije također je potaknuto problemima koji su vezani za red navođenja pojmovi u predmetnoj oznaci.

Međutim, ubrzo se uvidjelo da problemi vezani za red navođenja u predmetnoj i stručnoj oznaci nisu samo logički nego i jezički. Zato se bibliotekari okreću istraživanjima koja se dešavaju u oblasti lingvistike i njenih disciplina: morfologije, semantike i sintakse, kao i istraživanju procesa formalizacije koji

omogućavaju stvaranje formalnih sistema, kakav zapravo predstavlja svaka gramatika.

Istraživanja sintakških odnosa u jezicima za označavanje rađena su s ciljem da se unaprijede gramatike kojima se definira red navođenja u stručnoj oznaci i predmetnoj odrednici, kao i da se razviju sredstva (označitelji uloga i označitelji veza) u deskriptorskim jezicima koja su pogodna za njihovo korištenje u automatiziranim sistemima.

Na uputstva o pravilima za red navođenja termina u indeksnoj oznaci nailazimo već kod prvih sastavljača klasifikacijskih sistema, kao i u njihovim pravilima za predmetnu obradu. Taj slijed možemo pratiti od američkih teoretičara Cuttera, Kaisera, Farradanea, Vickerya, Indijaca Ranganathana i Bhattacharyya, Britanaca Coatesa i Austina, Austrijanca Wüstera, Njemice Dahleberg i mnogih drugih.

STRUČNA OZNAKA I PREDMETNA ODREDNICA KAO VRSTA REČENICE

Nakon značajnog utjecaja na razvoj stvarnih kataloga lingviste de Saussurea, od koga su preuzeti pojmovi paradigmatski i sintagmatski odnosi, bilo je za očekivati da će veliki utjecaj imati i Chomsky i njegova istraživanja jezičkih univerzalija, jer su bibliotekari oduvijek težili za stvaranjem univerzalnog jezika/koda koji bi prevazilazio jezičke granice i svim pripadnicima zajednica bio razumljiv. Za stvaranje takvog *nадјезика*, međutim, bila je potrebna jedna opća teorija jezika (Mikačić 2001: 1-11).

Opća teorija jezika i postavke o jezičkim univerzalijama bile su poznate još od 17. stoljeća, a komparativna i strukturalistička lingvistika ponovo su ih oživjele. Teorija o jezičkim univerzalijama polazi od ideje da svi jezici imaju dubinsku i površinsku strukturu; površinska struktura je realizacija dubinske strukture; jezici se razlikuju međusobno u površinskoj strukturi, a dubinska struktura bi trebala biti ista u svim jezicima, jer je sadržana u logici uma. Razotkriti dubinsku strukturu znači razotkriti univerzalnu gramatiku koja će važiti, tj. koja, po ovoj teoriji, važi za sve jezike. Ono što je bitno jeste da Chomsky insistira na generativnim pravilima, što predstavlja ideju o generiranju ispravnih i samo ispravnih iskaza datog jezika na osnovu postavljenih pravila, preciznije - ako je ispravno postulirana kombinacija pojmova.

Na temelju tih postulata lingvista Noam Chomsky stvorio je izvanredno upotrebljiv model sintakškog opisa s visokim stupnjem formalizacije, koji je svoje zagovarače našao i među teoretičarima bibliotekarstva koji se bave jezicima za indeksiranje.

S obzirom da postoje jezičke univerzalije koje se izražavaju na sintaksičkom planu prirodnih jezika, prema mišljenju Z. Bubić, moguće je prepostaviti da "postoji dubinska struktura koja počiva na intelektualiziranoj logici ljudskog uma, koja primjenjuje iste ili slične procese: pravila za sažimanje jednog, već po sličnim načelima formaliziranog jezika (jezik i sadržaj dokumenta) u logičan iskaz o dokumentu, te da u jednom mnogo užem sustavu (nego što je jezik kao sistem) – predmetnom katalogu, proizvodi prema određenim pravilima vrlo ograničen broj potrebnih oblika iskaza-rečenica koje omogućuju uspostavu sustava i komunikacije sa sustavom." (Bubić 2000: 15)

Slične postulate primjenjuje i Dahlbergova ispitujući vezu između fasetnih formula i sintaksičke strukture rečenice. Ona je svojim istraživanjima željela dokazati da je stručna oznaka zapravo – rečenica, i da ju je zato moguće prevoditi iz jednog klasifikacijskog sistema u drugi. Ta istraživanja su potaknuta radom Dahbergove na stvaranju jedinstvene klasifikacije poznate kao "Klasifikacija za kodiranje informacija" (*Information Coding Classification - ICC*), koja je zamišljena kao krovna klasifikacija koja će moći objediniti i druge klasifikacije. Njena istraživanja zasnivaju se na prepostavci da se sadržaj dokumenta može prikazati u klasifikacijskim iskazima, a da ti iskazi posjeduju sintaksičke jedinice i prepoznatljive strukture. Suština istraživanja zasniva se na analitičko-sintetičkim sistemima za prikazivanje sadržaja dokumenta (Ranganathan), lingvistike (Chomsky) i istraživanja u oblasti sistema vezanih za predmetno označavanja - *Indexieren* (Wüster).

Kao polaznu tačku za istraživanje Dalbergova navodi E. Wüstera, koji smatra da se sadržaj dokumenta može predstaviti razredima tema (*Themenklassen*), da to nisu pojedini pojmovi već sintaksički konglomerati pojmoveva, te da se klasifikacijski sistem treba sastojati od pojmoveva od kojih bi svaki pripadao samo jednoj kategoriji. Taj temeljni obrazac klasifikacijskog sistema pripada fasetiziranim klasifikacijama, čiji je rodonačelnik Ranganathan (Mišić 1996: 283).

Radi daljeg razumijevanja teorije o stručnoj oznaci kao vrsti rečenice navodimo osnovne postavke Dahlbergove :

Prema mišljenju I. Dahlberg: fasetna formula je matematizovani oblik jednog iskaza (Aussage), gdje u veoma pojednostavljenom obliku elementi Personality (P) i Matter (M), stoje za subjekt iskaza, a Energy (E) za predikat. Predstavnici fundamentalnih kategorija Space (S) i Time (T), elementi su u jednoj rečenici koji, kao predikatne dopune mesta i

vremena, prenose jednu dopunsku individualizirajući obavijest na obavijest iskaza uspostavljenu s pomoću subjekta i predikata.⁸

Osim subjekta i predikata, koji autorica naziva materijalnim predikatom, iskaz može sadržavati i druge elemente i dopune. Uz materijalni predikat tu se nalazi i formalni predikat koji postaje metapredikat za klasifikacijski iskaz, kao što je: "To je opis" ili "To je prijedlog" i sl. Daljnji bi stupanj formalne predikacije bili nazivi oblika dokumenata koji sadrže obavještavanje poput npr.: "To je zbirka slika", "To je patent", "To je stručni rječnik" i sl.

Navedena istraživanja stručne oznake kao rečenice autorica je sprovela imajući na umu stvaranje jedinstvenog klasifikacijskog sistema *Klasifikacije za kodiranje informacija* koji će poslužiti kao krovna klasifikacija i drugim sistemima. Za to joj je bilo potrebno dokazati da je stručna oznaka rečenica i da je kao takvu moguće preoblikovati iz jednog klasifikacijskog sistema u drugi.

I. Dahlberg je analizu klasifikacijskih sistema uradila da bi pokazala da je klasifikacijska oznaka vrsta rečenice, a Mira Mikačić će ovu i slične analize iskoristiti za sastavljanje njenog sistema koji se naziva *Sintakšički sustav za označavanje predmeta* (SSZOP). Temelji ovog sistema leže u pretpostavci da je i predmetna odrednica vrsta rečenice. O tome autorica kaže:

Autori kojima najviše zahvaljujemo na novim poticajnim mislima su Indijac G. Bhattacharyya, Njemica I. Dahlberg, Austrijanac E. Wüster i Britanac D. Austin. Svaki od njih podupro je našu hipotezu na svoj način. I. Dahlberg izjasnila se sasvim jasno za stručnu oznaku kao rečenicu, ali to nije priznala predmetnoj odrednici. D. Austin se približio gledaju na predmetnu odrednicu kao rečenicu u kojoj se među sastavnim jedinicama javljaju sintaktički odnosi, a zatim se priklonio mišljenju da na složeni predmet iz dokumenta treba gledati kao na sustav. G. Bhattacharyja (Tvorac POPSI sistema) je najpotpunije izložio misao da su predmetne odrednice rečenice, a svojim odlučnim zalaganjem za opštu teoriju stvarnih kataloga i jedinstvenu podlogu za izrađivanje sistematskog i predmetnog kataloga općenito, proširio je i na stručne oznake. (Mikačić 1996:283)

Mira Mikačić dalje navodi da je smisljanje novog sistema nastalo iz potrebe da se osigura iskazivanje predmeta pomoću predmetnih odrednica na

⁸ Navod preuzet u cijelosti iz knjige Mire Mikačić (1996), *Teorijske osnove sustava za predmetno označavanje...* str. 331.

sažet i potpun način s obzirom na značajne dijelove predmeta, i na jasan i nedvosmislen način s obzirom na smisao iskaza. Ovdje je bitno napomenuti da je ovaj sistem nastao polazeći od osnovnih misli transformacijske gramatike, ali da se usredotočio na pravila oblikovanja i preoblikovanja koja polaze direktno od gramatike hrvatskog jezika. Uz to, autorica dodaje da je ovaj sistem potrebno razumijevati u sklopu savremene teorije predmetnog kataloga u kojoj je bibliotečki sistem za predmetno označavanje jedna vrsta umjetnog jezika koji ima rječnik, gramatiku i govor. Tvrđnje Dahlbergove o stručnoj oznaci kao vrsti zavisne rečenice s dva dijela, od kojih se jedan ne iskazuje (mogao bi glasiti "u ovom dokumentu se govor o"), a drugi je rečenički dio iskazan u obliku stručne oznake, Mira Mikačić u potpunosti prihvata za predmetne odrednice, što i dokazuje njihovom analizom. Ta saznanja će joj poslužiti da u SSZOP uvede označitelje uloga za rečeničke dijelove prisutne u predmetnoj odrednici.

Poredeći dotadašnja pravila za izradu predmetnih odrednica autorica smatra da je, osim sredstava kojima se regulira redoslijed pojmovnih jedinica u nizu, potrebno označavanje i rečeničkih dijelova simbolima (npr. a - subjekt; d - predikat; e - objekt), što bi bilo dovoljno za razumijevanje smisla predmetne odrednice. Ovim postupkom, prema mišljenju autorice, uz očuvanje smisla iskaza koji je zapisan u dokumentu, bit će propisan i red rečeničkih dijelova (Mikačić 1996: 330-349).

Predmetna odrednica sačinjena prema pravilima SSZOP-a ima vrlo dobre preduvjete da bude pronađena u online-katalogu zbog načina na koji se iskazuje sadržaj dokumenta. Prvo se iskazuje kao smislena forma u obliku rečenice, a zatim se preobražava u predmetnu odrednicu u kojoj su zadržani pojmovi iz rečenice. Takav način navođenja osigurava predmetnoj odrednici da zadrži smisao koji je iskazan u dokumentu i da se na taj način maksimalno poveća broj rečeničkih dijelova koje može sadržavati predmetna odrednica, što će rezultirati povećanjem broja pristupnih tačaka za pretraživanje.

Na teorijskom planu nastanak SSZOP-a je potvrda da istraživanja koja se dešavaju na polju stručnih kataloga doprinose i razvoju predmetnog kataloga, ali također da su dostignuća vezana za razvoj predmetnog kataloga od značaja za razvoj klasifikacijskih sistema. Sve to doprinosi zblžavanju teorije stvarnih kataloga i stvaranju njihove zajedničke jezgre iz kojih kasnije proizlaze i posebne teorije pojedinih vrsta kataloga. Bitan prilog u zblžavanju ovih kataloga dali su i stručnjaci koji su se bavili i jednim i drugim katalogom, kao što su Cutter i Ranganathan. Činjenica da su bibliotekari već odavno postali svjesni velikog stupnja srodnosti stvarnih kataloga (predmetnog i stručnog),

očitovala se i u nazivu *sistemi za organizaciju znanja*, potvravajući time zajedničke karakteristike ovih kataloga.

Uz proces zbližavanja dvaju stvarnih kataloga i svih oblika sadržajne obrade, također se odvija i međusobno prožimanje i približavanje teorije i prakse tradicionalnih sistema i savremenih automatiziranih sistema.

ZAKLJUČAK

Nove informaciono-komunikacijske tehnologije promijenile su razmišljanje i pristup teoriji bibliotekarstva i pravilima u sadržajnoj obradi dokumenata. Sve veća potreba za razmjenom podataka među bibliotekama i informacijskim središtima zahtjevala je veću bibliografsku kontrolu, a sve veći i komplikiraniji korisnički zahtjevi podstakli su istraživanja vezana za semantičke i sintaksičke odnose među pojmovima, kao i istraživanja vezana za razvoj novih automatiziranih sistema.

Izučavanje ovih odnosa bilo je potrebno zbog problema koji se javljaju pri iskazivanju sadržaja dokumenata u nekom od jezika za označavanje. Te je probleme moguće pojednostavljeno definirati pitanjem - kako zadržati u iskazu redukovani sadržaj dokumenta i kako omogućiti što veći broj pristupnih tačaka za pretraživanje? Veliku poteškoću također je predstavljao i problem definiranja reda navođenja pojmljiva koji je primjenljiv na sve vrste sadržaja.

U rješavanju tih problema bibliotekari su koristili dostignuća iz mnogih nauka i disciplina, a naročito veliki utjecaj imale su logika i lingvistika iz kojih su preuzimana istraživanja o vrsti pojmljiva i vrsti odnosa. Ukoliko se redoslijed navođenja temelji na vrsti pojmljiva, onda je analiza pojmljiva zasnovana na klasifikaciji pojmljiva prema kategorijama, a ukoliko je analiza zasnovana na vrsti odnosa, onda je to najčešće lingvistička (gramatička) analiza odnosa.

Pri izradi predmetnog kataloga od samog početka su korištena pravila za predmetnu obradu, što je ustvari odgovarajuća gramatika, a popisi riječi koji se koriste pri konstrukciji predmetne odrednice kao njihovi rječnici na vidjelo su izašli tek s izradom tezaurusa.

Nešto je drugačije s klasifikacijskim sistemima, kod kojih je od samog početka bilo jasno da su sheme svojevrsni rječnici, a pravila koja se koriste za red navođenja pojmljiva predstavljaju gramatike. Otuda je i priznavanje stručne označke kao rečenice uslijedilo prije nego što je to bio slučaj s predmetnom odrednicom. Ali, tek s izradom standarda za indeksiranje i za tezauruse ustalili su se nazivi - semantički i sintaksički odnosi, za odnose koji se javljaju u ovim sistema za organizaciju znanja.

Istraživanja su pokazala da svojstva semantičkih odnosa omogućavaju povećanje izvođenja odziva u sistemu, ali tek uspostavljanjem sintaksičkih odnosa među pojmovima poboljšava se relevantnost, jer ti odnosi dozvoljavaju da se predmet više specificira i time poboljša preciznost. Preko semantičkih odnosa moguće je realizirati proširenja referentnog polja koje može imati više specifičnih termina nego što je to prvobitno zamišljeno, ali prava snaga metode povećavanja specifičnosti je u koordiniranju među terminima koje je dopušteno. Specifičnot indeksnog jezika ne mjeri se samo terminima svoga vokabulara nego i količinom koordinacije koja to dopušta.

Imenovanje predmetne i stručne oznake rečenicom potvrđuje da se u teoriji stvarnih kataloga uz dostignuća iz logike primjenjuju i dostignuća iz lingvistike. Tako su teorije, metode i rezultati strukturalističke lingvistike dale svoj doprinos razvoju deskriptorskih sistema. Tu su se plodotvorno susreli postupci i pravila iz teorije i prakse predmetnih kataloga, koji su provjereni i prihvaćeni u većem broju zemalja, kao i metode i postupci strukturalističke lingvistike pri utvrđivanju *pojmovnih veza* koje mogu biti semantičke i sintaktičke.

Proučavanje semantičkih i sintaksičkih odnosa uvelo je, na teorijskom planu, nekoliko novina u teoriju bibliotekarstva. Prije svega dolazi do zbližavanja stvarnih kataloga, pa se tako stvara njihova zajednička jezgra, koja omogućava približavanje konvencionalnih i savremenih automatiziranih sistema i rad na daljem razvoju jezika za označavanje. Da lingvistika postaje dominantna u teoriji stvarnih kataloga, odnosno sistema za pohranjivanje i pretraživanje informacija, svjedoče i izmijenjeni kurikulumi iz oblasti bibliotekarstva i informacijskih znanosti u kojima se sve češće nalaze kolegiji kao što su Uvod u lingvistiku i Obrada prirodnog jezika, ili predmeti vezani za kompjutersku lingvistiku.

LITERATURA

- Blair, D. C. (1990), *Language and Representation in Information Retrieval*, Elsevier Science Publishers, Amsterdam
- Bubić, Zdenka (2000), "Prilog gramatici dokumentacijskih jezika", *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*. 44, 1-4, str. 12-19.
- Crystal, David (1997), *The Cambridge Encyclopedia of Language*, 2. ed., University Press, Cambridge
- Foskett, A. C. (1996), *The subject approach to information*. 8th. ed., Library Association Publishing, London
- Fugmann, Robert (1993), *Subject analisisi and indexing: theoretical foundation and Practical Advice*, Indeks Verlag, Frankfurt/Main

- ISO 2788 : 1986. *Documentation. Guidelines for the establishment and development of monolingual thesauri* (1986), Internationala Standards Organization, Geneva.
- Uputstva za sastavljanje i razvoj jednojezičkih tezaurusa* (Ekvivalentan sa ISO 2788: 1986), 1. izd. Savezni Zavod za standardizaciju, Beograd, 1994.
- Mikačić, Mira (1996), *Teorijske osnove sustava za predmetno označavanje*, Hrvatsko bibliotekarsko društvo, Zagreb
- Mikačić, Mira (2001), "Osnovi pojmovi jezika za označavanje : promjene naziva i značenje", *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 44, 1-4, str. 1-11.
- Musić, Miralem (2001), "Hematoencefalna barijera u toku šećerne bolesti", *Medicinski žurnal*, vol. 7, broj 1, str. 36- 46.
- Olson, H. A.; Boll, J. J. (2001), *Subject analysis in online catalogs*, Libraries Unlimited, Englewood
- Principles underlying subject heading languages (SHLs)* (1997), K.G. Saur, Munchen, (UBCIM publications : N. S. ; 21).
- Smjernice za izradbu predmetnih preglednih kataložnih jedinica i uputnica* (1999), preporučila Radna skupina za izradbu Smjernice za datoteke predmetnih preglednih kataložnih jedinica Sekcije za automatizaciju i indeksiranje. Odjel za bibliografski nadzor Međunarodnog saveza knjižničnih društava i ustanova; s engleskog prevela, i hrvatske primjere odabrala i izradila Jelica Leščić, Hrvatsko bibliotekarsko društvo, Zagreb
- Škiljan, Dubravko (1976), *Dinamika jezičkih struktura*. BiblioTEKA, Zagreb

DIE BEZIEHUNG DER BEGRIFFLICHKEITEN IN DEN INDEXIERUNGSSPRACHEN

Zusammenfassung

Die Veränderung des Bibliotheksparadigmas sollte nicht nur unter dem durch die Informations- und Kommunikationstechnologie verursachten Aspekt enormer Veränderungen betrachtet werden, man sollte sie auch angesichts der Wirkung anderer Wissenschaften erörtern.

Die Linguistik ist eine der Wissenschaften, die der Entwicklung des Bibliothekswesens beigetragen haben, somit hat diese Arbeit das Ziel, ihre Einwirkung auf die Entwicklung der Sachkatalogstheorie darzulegen, deren

wichtigste Komponente die Indexierungssprachen sind. Die neue Sachkatalogstheorie und die Entwicklung der Indexierungssprachen wurden von de Saussures strukturalistischen Linguistik stark beeinflusst, sowie von der generativen Grammatik Noam Chomskys. Die strukturalistische Linguistik trug durch die Erforschung der semantischen Beziehungen zwischen den Begriffen der Entwicklung der Sachkataloge bei und die generative Grammatik der Akzeptanz der Behauptung, dass die Sachbestimmung und die Fachindexierung Satzarten sind. Die Erforschung semantischer und syntaktischer Beziehungen brachte einige Neuheiten in die Theorie des Bibliothekswesens, und gleichzeitig kommt es zu einer Wechselwirkung und Annäherung von Theorie und Praxis der traditionellen Systeme und der modernen automatisierten Systeme.

II. PRILOZI

Zehra ALISPAHIĆ

O PROBLEMIMA U UČENJU ARAPSKOGA JEZIKA

KLJUČNE RIJEČI: *arapski jezik, problemi, greške, analiza*

Teškoće u učenju arapskoga jezika kao stranoga jezika razlikuju se shodno dobi polaznika te sredini u kojoj kandidat živi tokom učenja jezika. Ove su teškoće vezane i za prirodu jezika, za sličnosti i razlike u fonetskom sistemu arapskoga jezika i maternjega jezika kandidata koji uče, za sličnosti i razlike u grafijskom sistemu arapskoga jezika i maternjega jezika kandidata, za morfološke, sintaksičke i semantičke osobenosti arapskogaa jezika i sl. Naravno, arapski će jezik lakše učiti oni kojima je maternji jezik perzijski ili urdu, a svakako teže oni koji dolaze s evropskih prostora ili npr. s prostora Kine. Bilo kako bilo, broj zainteresiranih kandidata za učenje arapskog jezika u svim dijelovima zemaljske kugle bilježi svakodnevni rast. Iako su motivi kandidata u različitim podnebljima različiti, popularnost arapskoga jezika i dalje je ne-upitna. Kvalitetna analiza najfrekventnijih grešaka u arapskom jeziku, koje nastaju na različitim nivoima njegovoga učenja, doprinosi njihovom svođenju na minimum.

UVOD

Povijest arapskoga jezika seže najkasnije u peto stoljeće prije nove ere. Periodi od drevnog preko klasičnog i perioda dekadencije do suvremenog arapskogaa jezika ukazuju, prema brojnim historičarima jezika, na neprekinitu razvojnu nit arapskoga jezika sve do današnjih dana. Posve je jasno da je Objava Kur'an-i kerima, (data "na arapskom jeziku jasnome"¹, "na arapskom jeziku za ljude koji znaju"², "Da biste shvatili, spustili smo je kao Kur'an na jeziku arapskome"³) oživjela arapski jezik i priskrbila mu sigurnost i opstanak, razvoj i širenje na svim mjestima na koja je stigla.

1 *Al-Šu'arā'*, 195.

2 *Fuṣṣilat*, 3.

3 *Yūsuf*, 2.

Interes za učenjem arapskoga jezika u različitim dijelovima Svijeta imao je različit intenzitet – od svojevrsne renesanse u prvim stoljećima islama do dugog perioda dekadence koji je trajao sve do dvadesetog stoljeća – posmatramo li to na globalnom planu. Uz zemlje islamskog svijeta, gdje arapski egzistira kao maternji jezik, njegovo izučavanje kao drugoga jezika započelo je na prostorima Afrike, jugoistočne Azije, a učenje arapskoga jezika postalo je veoma popularno i mnogim Evropljanima i Amerikancima, kako muslimanima, tako i pripadnicima drugih religija. Koliko je interesiranje nearapa i pripadnika drugih religija za učenjem arapskogaa jezika u ovom trenutku, najbolje govore brojne statistike koje se mogu naći na različitim internet-stranicama i novinskim napisima.

*Učenje arapskogaa jezika doživjelo je značajan preobražaj nakon napada na SAD 11. septembra 2001. Dr. Michael Fisherbein, predavač arapskoga jezika na Kalifornijskom Univerzitetu u Los Angelesu (UCLA), ukazujući na sve veću zainteresiranost za učenje arapskogaa jezika, ističe: 'Interes za izučavanje arapskoga jezika na Univerzitetu u Los Angelesu znatno je porastao. Ove godine osnovali smo i treći odjel za učenje osnova arapskogaa jezika (u svakom odjelu je najviše 25 studenata) i svaki od tih odjela ima najmanje po deset studenata koji su na tzv. waiting listi.'*⁴

Istraživanja asocijacije *Modern Language* iz SAD-a također ukazuje da svake godine za posao u FBI-u aplicira više od 60.000 kandidata, te da oni koji prođu test poznavanja arapskogaa jezika imaju veliku prednost u dobijanju zaposlenja.

ZAŠTO SE ARAPSKI JEZIK IZUČAVA NA PROSTORIMA NEISLAMSKOGA I NEARAPSKOGA SVIJETA

Osnovni ciljevi izučavanja arapskoga jezika na spomenutim prostorima mogli bi se rezimirati u sljedećem:

1. da kandidat govori arapski jezik na način kako ga govori onaj kome je to maternji jezik ili na najbliži mogući način;

Promatrano u kontekstu četiri jezičke vještine, može se kazati da učenje arapskoga jezika kao drugog jezika ima cilj:

⁴ „Arapski jezik – jezik s najvećom ekspanzijom u SAD-u“, preveo s engleskog Abdulkadir Indžić, *Preporod*, broj 24/842, Sarajevo, 2006., str. 30.

- a. razviti sposobnost studenta da razumije arapski jezik kada ga sluša;
 - b. razviti sposobnost studenta da pravilno izgovara i pravilno govoriti s onima kojima je arapski jezik maternji jezik i da pravilno izražava svoje stavove;
 - c. razviti sposobnost studenta da precizno i s razumijevanjem čita literaturu na arapskom jeziku;
 - d. razviti sposobnost studenta da precizno i tečno piše na arapskome jeziku;
2. da student poznaje osobenosti arapskoga jezika te osobenosti njegove fonetike, morfologije, sintakse i stilistike koje ga odvajaju od drugih jezika;
 3. da se upozna s arapskom kulturom i tradicijom, s čovjekom tog podneblja i sredinom u kojoj živi te društvom s kojim komunicira.

Stoga i studij arapskoga jezika ne znači samo učenje jezika nego i učenje o jeziku i kulturi u kojoj on egzistira.⁵

Imamo li u vidu specifičnosti balkanskih prostora i Bosne i Hercegovine u kojoj živimo, ali i širokog prostora Azije i Afrike gdje muslimani danas žive u većinskim ili manjinskim zajednicama kao baštinici višestoljetne islamske kulture i tradicije, onda se već spomenutim ciljevima svakako treba dodati i to da se arapski jezik želi izučavati:

- kao jezik Kur'an-i kerima i Poslanikovog, s.a.v.s., hadisa;
- kao jezik na kome je zabilježena višestoljetna domaća kulturna baština.⁶

U skladu sa spomenutim ciljevima onaj koji uči arapski jezik nastoji realizirati sljedeće ciljeve:

1. postići zadovoljavajući jezički efekat; pod ovim se podrazumijeva da kandidat ovlađa glasovnim sistemom arapskoga jezika, njegovim specifičnostima i rezultatima, da nauči jezičke konstrukcije, osnove gramatike arapskoga jezika teorijski i praktično te da se u izvjesnoj mjeri upozna s leksikom kako bi je mogao razumjeti i koristiti;

5 Prema: Rušdī Ahmad Ta‘ima, *Ta‘līm al-‘arabiyya li ḡayr al-nātiqīn bihā – Manāhiġuha wa asālībuha*, Manṣūrāt al-munazzama al-islāmiyya li al-tarbiyya wa al-‘ulūm wa al-taqāfa, Isesco, 1989., str. 84.

6 Više v.: *Manāhiġ tadrīs al-luġa al-‘arabiyya wa al-tarbiyya al-islāmiyya fī al-madāris al-tanawīyya fī al-Būsnā wa al-Harsak*, Kuliyya ‘ulūm al-tarbiyya, Al-Ribat, 1999–2000; (Zehra Alispahić, Magistarski rad: Metodika nastave arapskog jezika u srednjoškolskim obrazovnim institucijama u BiH, Fakultet pedagoških znanosti, Rabat 1999-2000).

2. postići zadovoljavajući komunikacijski efekat; pod ovim se podrazumijeva da kandidat spontano i tečno koristi arapski jezik izražavajući svoje misli i iskustva, kako bi s lakoćom mogao shvatiti jezik koji uči;
3. postići potreban kulturno-jezički efekat; pod ovim se podrazumijeva upoznavanje s kulturom koju sa sobom nosi arapski jezik i koja izražava ideje, iskustva, vrijednosti, običaje, ponašanje i umjetnička ostvarenja pripadnika zajednice koji govore arapskim jezikom.⁷

Nastavnik arapskoga jezika dužan je raditi na razvijanju ovih efekata kod svojih kandidata – studenata od početka do kraja nastavnog plana i programa te u svim fazama i nivoima izučavanja arapskoga jezika.

Shodno prethodno spomenutim ciljevima, dosadašnja iskustva pokazuju da jedan broj studenata zastane i posustane u savladavanju jezičkih barijera arapskoga jezika, što im onemogućava da koriste arapski jezik kao sredstvo komuniciranja.

Druga grupa kandidata ostvaruje dobar nivo komunikacije na arapskom jeziku iako pravi brojne jezičke greške.

Treća skupina jesu oni koji dobro savladaju gramatiku arapskoga jezika; oni mogu komunicirati na arapskome jeziku, ali ne znaju ništa o arapskoj kulturi i tradiciji. Stoga je moguće kazati da nijedna od tri spomenute skupine studenata ne ostvaruje željeni cilj u učenju arapskoga jezika u pogledu spomenuta tri efekta.

1. Problemi u nastavi arapskoga jezika za nearape

Učenje arapskoga jezika kao stranoga jezika nije uopće lako niti jednostavno. Međutim, uz uporan rad i istraživanje moguće je pronaći jedan broj odgovarajućih metoda u nastavi arapskoga jezika koje će u kratkom vremenu dati odgovarajuće rezultate.

Teškoće u učenju arapskoga jezika kao stranoga jezika razlikuju se shodno dobi polaznika te sredini u kojoj kandidat živi tokom učenja jezika. Teškoće u izučavanju arapskoga jezika kao stranog jezika vezane su i za prirodu jezika, za sličnosti i razlike u fonetskom sistemu arapskoga jezika i maternjega jezika kandidata koji uče, za sličnosti i razlike u grafijskom sistemu arapskoga jezika i maternjega jezika kandidata, za preovlađujuće forme i konstrukcije i sl. Naravno, arapski jezik lakše će učiti oni kojima je maternji jezik

⁷ Više v.: ‘Abd al-Rahmān ibn Ibrāhīm al-Fawzān wa zumalā’uhu, *Maṣrū‘ al-‘arabiyya li al-ğamī‘, durūs al-dawarāt al-tadrībiyya li mu’allimī al-luġa al-‘arabiyya li gāyr al-nātiqīn bihā*, Riyad, 2005., str. 27.

perzijski ili urdu, a svakako teže oni koji dolaze s evropskih prostora ili npr. s prostora Kine.

Za svakoga ko počne učiti arapski jezik kao strani jezik, prirodno je da ga neće govoriti u prvoj fazi učenja. Ukoliko smo u nastavi arapskog jezika, primijetit ćemo da kandidat počinje govoriti jedan čudan jezik koji nije arapski, koji je cilj našeg učenja i podučavanja, ali nije ni maternji jezik kandidata. To je jedan prijelazni ili tranzicioni jezik koji ima svoje osobenosti.

Postavlja se pitanje zašto kandidat pokušava vezati osobenosti maternjega jezika s jezikom koji uči.

Prije svega, zato što kandidat u prvoj fazi učenja arapskoga jezika pokušava u maternji jezik prenijeti neke osobenosti jezika koji uči. Utjecaj maternjega jezika prisutan je u svim jezičkim aspektima: kandidat u ovoj fazi učenja arapskoga jezika glasove novoga jezika izgovara na maternjem jeziku, pojedine konstrukcije pokušava koristiti kroz poznate konstrukcije u maternjem jeziku, neke nove riječi pokušava dovesti u vezu s riječima u maternjem jeziku pokušavajući uopćiti i izvesti neka vlastita pravila. U svakom slučaju, teškoće i probleme u učenju svakoga stranog jezika, a arapskoga jezika posebno, moguće je klasificirati u sedam grupa.

1.1 *Opći problemi u učenju arapskog jezika*

- veliki broj studenata u predavaonicama ili učionicama;
- brojne jezičke i kulturno-jezičke razlike među kandidatima;
- razlika u općej jezičkom obrazovanju kandidata;
- mnoštvo pojedinačnih razlika među studentima;
- neslaganje između profesora i kandidata;
- pasivan odnos kandidata u nastavi arapskog jezika;
- nepostojanje odgovarajućih udžbenika za učenje arapskog jezika;
- otpor kandidata naspram učenja arapskog jezika;
- nespremnost nastavnika u pogledu prevladavanja pojedinih jezičkih vještina – slušanje, govor, čitanje i pisanje;
- nastava arapskoga jezika djeci;
- nastava arapskoga jezika početnicima;
- nepisanje domaćeg zadatka;
- nepostojanje adekvatnih nastavnih pomagala;
- nepoznavanje suvremenih pedagoških standarda kod značajnog broja nastavnika.⁸

8 Isto, str. 118.

1.2. Posebni problemi u učenju arapskoga jezika

- teškoće s kojima se susreće kandidat kod savladavanja fonetskog sistema arapskoga jezika;
- teškoće s kojima se susreće kandidat kod savladavanja gramatičkih – sintaksičkih osobenosti arapskoga jezika;
- teškoće s kojima se susreće kandidat kod savladavanja semantičkih osobenosti arapskoga jezika;
- teškoće s kojima se susreće kandidat u razumijevanju kulturoloških osobenosti arapskoga jezika;
- teškoće s kojima se susreće kandidat dok sluša arapski jezik;
- teškoće s kojima se susreće kandidat dok uči čitati arapski jezik;
- teškoće s kojima se susreće kandidat dok uči govoriti i izražavati se na arapskome jeziku;
- teškoće s kojima se susreće kandidat dok uči pisati arapskim pismom i na arapskom jeziku;
- posebni problemi u odgojno-obrazovnom i psihološkom aspektu nastave arapskoga jezika.⁹

1.3. Problemi u učenju gramatike

Pitanja koja zaokupljaju pažnju svakog nastavnika arapskoga jezika idu u smjeru pitanja: “Na kojim gramatičkim pravilima insistirati? Čemu podučavati kandidate? Na koji način ih podučavati?”

Kako bi se izabrao adekvatan nastavni sadržaj, potrebno je uraditi sljedeće:

1. odrediti ciljeve udžbenika;
2. odrediti vrijeme predviđeno za nastavu po tom udžbeniku;
3. odrediti opći obrazovni nivo;
4. imati u vidu osobenosti kandidata koji su ciljna grupa nastave arapskoga jezika.

Nakon što se izvrši izbor sadržaja, potrebno je znati na koji način uključiti taj gramatički sadržaj u sam udžbenik. Postoji tzv. *linjsko uključivanje* tako da, npr., uzmemo المبتدأ و الخبر i intenzivno ga predajemo obrađujući ga od početka do kraja.

Postoji i tzv. *povremeno ili ciklično uključivanje* pojedinih nastavnih sadržaja, jer jezik nije samo jedinka nego jedan isprepletan sistem. Tako, npr., ispredajemo osnove koje se odnose na المبتدأ و الخبر, a potom uzmemo nešto

⁹ Isto, str. 119.

drugo. Potom se vratimo i opet predajemo dio koji ima veze sa spomenutom temom المبتدأ و الخبر. Ovakav sistem omogućava stalnu komunikaciju sa sadržajima koji su već bili predmet našeg interesiranja, ali je i prilika da se gradivo ponovi i ne zaboravlja.

Postoji i tzv. *funkcionalno uključivanje gradiva*, imajući u vidu činjenicu da je jezik funkcija. Tu je, dakako, i tzv. *poziciono uključivanje* prikladno datoj situaciji poput aerodroma, restorana, kuće i sl. Preovlađujuća je funkcionalna nastava ili kako naučiti studenta da se zahvali na aerodromu, u kući ili sličnim situacijama.

Probleme u gramatici moguće je rezimirati putem grešaka koje prave kandidati koji uče arapski jezik.

– Najveći broj grešaka javlja se u tzv. određenom i neodređenom članu te česticama koje su u njihovoј funkciji. Problem je povezan s činjenicom da većina jezičkih zajednica iz kojih dolaze kandidati koji uče arapski jezik nema striktna pravila određenog i neodređenog člana nego se oni prepoznaju tokom govora. Stoga se može očekivati da takvi kandidati ili zanemare činjenicu određenog i neodređenog člana ili na njima grijše ili, pak, pretjeruju u njegovoj upotrebi stavljajući ga u oba slučaja.

– Govoreći o sferi gramatičkog utjecaja, skrenut ćemo pažnju na redanje riječi u konstrukciji rečenice: **أو الفاعل + الفاعل** i sl. Ovakav red može dovesti do grijšeњa kod stranca koji uči arapski jezik.

– **تقديم المضاف إليه على المضاف**.

– Upotrebe glagolskih oblika s prijedlozima poput **فَكَرْ فِي، رَغَبْ فِي/عَن**, što je česta pojava i u drugim jezicima, ali i upotreba glagola bez prijedloga ukoliko se konstrukcije prevode doslovno pod utjecajem maternjeg jezika poput **رَكِبَتُ الْحَافَلَةً / دَخَلْنَا الْفَصْلَ**. Kandidat mora biti uvježban da koristi ove glagole u odgovarajućim formama i s odgovarajućim glagolima, a to je pojava koja je prisutna u mnogim jezicima, ne samo u arapskom.¹⁰

1.4. Problemi pravilnoga pisanja

Brojni istraživači slažu se da je prvi problem s kojim se susreću kandidati koji uče arapski jezik sličnost slova (harfova). Kandidat pred sobom vidi slova koja se slično pišu, a razliku primjećuje u broju tačaka i izgovoru. Npr. ب ت ث / ج خ ح / غ ع. Isto tako, slovo mijenja svoju formu na početku, u sredini i

10 Isto, str. 120-121.

na kraju riječi tako da jedan harf tokom pisanja dobiva različite forme. Slovo ع npr. ima više oblika pisanja u ovisnosti od pozicije: عَنْد – مَعَهُ – بَاعَ – إِصْبَعٌ i sl.

Probleme pisanja arapskih harfova moguće je rezimirati putem grešaka koje prave kandidati koji uče arapski jezik na sljedeći način:

- pogrešno pisanje hemzeta u središnjoj poziciji (مرءة، بِيَأَة، رَعَيْ)؛
- zamjena jednog harfa drugim (كَلَبٌ – قَلْبٌ، سَبِيفٌ-صَبِيفٌ، عَاقِلٌ – أَكْلٌ)؛
- neuočavanje i nepravljenje razlike između spojenog i postojanog hemzeta (إِسْمَهُ – ابْرَاهِيمٌ- إِبْنَهُ احْمَدٌ)؛
- razdvajanje u pisanju onoga što se ne može razdvojiti (نظِيفٌ ة)؛
- brisanje jednog ili više harfova u riječi (عِلْمٌ – عِلْمٌ، شَهْرٌ – شَهِيرٌ)؛
- dodavanje jednog ili više harfova u riječi (مَعْلُومُونٌ – مَعْلُومُونٌ)؛
- zamjena dugog i kratkog elifa (الأَلْفُ الْمَمْدُودَةُ وَالْأَلْفُ الْمَقْصُورَةُ)؛
- (ذَكْرٌ – ذَكْرٍ، ذَنْبٌ – ذَنْبِيٌّ)؛
- pisanje harfa ن umjesto tenvina ن (بابٌ – بَابٌ، جَدْنٌ – جَدَنْ)؛
- pisanje hemze kao obično hemze ه همزة المد (القرآن – القرآن)؛
- pisanje otvorenog ili dugog t umjesto okruglog ili „t“ za oznaku ženskog roda ة (وَقْتٌ – وَقْتٌ، امْرَأَةٌ – امْرَأَةٌ، فَتَاتٌ – فَتَاتٌ)؛
- pogrešno pisanje hemzeta na kraju riječi (جَزْأٌ – جَزْءٌ، مَرْأَةٌ – مَرْأَةٌ)؛
- spajanje onoga što se piše razdvojeno nakon harfova و - ز - د - ذ - ئ - ؤ؛
- pisanje hemzeta između dva vlastita imena (أَحْمَدُ بْنُ حَسْنٍ – أَحْمَدُ بْنُ حَسْنٍ)؛
- miješanje između ه i ؤ؛
- nepisanje rastavnog elifa ili zaštitnog elifa u trećem licu množine muškoga roda (ذَهِبُوا – ذَهِبُو)؛
- nepisanje و u riječi و؛
- pisanje dvaju harfova umjesto tešdida (حَبَّبٌ – حَبَّبٌ، بَيْبَنٌ – بَيْبَنٌ)؛

1.5. Problemi kandidata koji uče arapski jezik

1. kulturološke i znanstvene razlike među kandidatima;
2. društvene razlike među kandidatima;
3. pojedinačne razlike kandidata;
4. razlike među kandidatima u pogledu njihovog maternjeg jezika;
5. razlike među kandidatima u kontekstu njihovih poticaja i ciljeva za učenje arapskoga jezika;
6. različite nacionalne pripadnosti kandidata koji uče arapski jezik.

1.6. Problemi nastavnika, predavača i onih koji rade u nastavi arapskoga jezika za strance

1. Oni koji rade u nastavi arapskoga jezika za strance rijetko su u pedagoškom i profesionalnom kontekstu spremni za dobro obavljanje ovog važnog posla;
2. nedostatak stručnih radova koji bi bili u funkciji pripreme nastavnika za rad u nastavi sa strancima i njihove permanentne edukacije;
3. nedostatak stručnih seminara koji bi se organizirali s ciljem podizanja sposobnosti i stručnosti nastavnika ali i onih koji to nisu.

1.7. Problemi grešaka i njihove analize

1.7.1. Lista primjera jezičkih grešaka kod onih koji uče arapski jezik kao strani jezik¹¹

Među fonetskim greškama česte su sljedeće:

الصواب	الخطأ
Tačno	Pogrešno
رجعنا	رجأنا بالطائرة.
عمراء	هذه إمارة عالية.
حيوان	الفيل هيوان ضخم.
الحمامة	عاشوا تحت الهمامة.
نظر	نذر إلى الصورة.
ضخم	هذا حيوان دخم.
المطار	غادرت الطائرة المطار.
قلب	فحص الطبيب كلب المريض.
عاقل	هو إنسان أكل.
خطبة	ألقى خطبة
أثاثاً	اشترى أساساً جديداً للبيت.
أسكن	أسكن في بيته واسع.
القبيص	بكم هذا القبيص؟
رئيسة	ريادة البوسنة والهرسك
أخت حمزة فتاة جميلة جداً	أخة همزة فتات جميلة جد
إخوة وأخوات ذهبوا إلى مصر	إخوات و أخوات ذهبوا إلى مسر

11 Isto, str. 122-123.

وكذاك	
أن يرى	أن يرى
يدل	الاسم يدل على الإنسان

U gramatičkim se konstrukcijama često javljaju sljedeće greške:

الصواب	الخطأ
Tačno	Pogrešno
الثالثة	الساعة ثلاثة.
الخامس عشر	سكن في الدور خمسة عشر.
ثلاثة	الساعة الثامنة إلا ثلث.
في السيارة	السيارة في بنت و ولد.
العلة	بدأت عطلة الصيفية.
الشهري	متى يبدأ الإختبار الشهير؟
اللغة	أتحدث لغة العربية.
مدينة	زرت المدينة الرياض.
مكة	زرنا المكة المكرمة.
المدينة	هل زرت مدينة المنورة؟
الهند / مصر	سننافر إلى هند / مصر.
شخص واحد	سافر واحد شخص.
طباخون كثيرون	هناك طباخ كثير.
طالبا	في الصف عشرون طلاب.
الملك	هذه جامعة ملك سعود.
السعودية	المملكة العربية السعودية
وزارة التربية	الوزارة التربية
التدریس	يتم تدريس في تلك المدارس
تعليم اللغة العربية	التعليم للغة العربية في بلدي
العديدة	للأسباب عديدة
أن يجمعوا	عليهم أن يجمع المعلومات

Greške koje se javljaju u pravilnoj upotrebi riječi:

الصواب	الخطأ
Tačno	Pogrešno
بصديقي	اتصلت في صديقي أمس.

عنه	أخفيت السرّ عليه.
لك	هل عندك أولاد؟
لافت	هذا منظر ملفت للنظر.
يجب	يتوجّب علينا شكر الله.
المُناح	المناوح مختلف في بلادي.
خطبة	غداً يقام حفل خطبة ابنه.
تهوي	انتبه حتى لا تهوي إلى الأرض.
غيبة	رجع الأب بعد غيبة طويلة.

Greške koje se javljaju u pravilnoj upotrebi prijedloga:¹²

الصواب	الخطأ
Tačno	Pogrešno
أتيته، أو أتيت إليه.	أتيت عنده.
أثر فيه.	أثر عليه.
أنذن له في السفر.	أنذن له بالسفر.
استاذن من رئيسه.	استاذن من رئيسه.
أكّد على أهمية الموضوع.	أكّد على أهمية الموضوع.
أبدل بالسيارة القديمة سيارة جديدة.	أبدل السيارة القديمة بسيارة جديدة.
ينبغى لك الحضور.	ينبغى عليك الحضور.
كلية الآداب بجامعة القاهرة (في)	كلية الآداب - جامعة القاهرة
أجب على الأسئلة أو عن الأسئلة الآتية.	أجب على الأسئلة الآتية.
من الحسن أن تهتمّ بعملك.	من الحسن بأن تهتمّ بعملك.

1.7.2. Analiza grešaka

Termini koji se koriste u kontekstu greške i netačnosti u arapskome jeziku jesu زَلْةٌ جَزَّلَاتٌ u značenju greška, propust, lapsus, pa se kaže greška u pisanju ili *lapsus qalami* ili زَلْةُ الْلِسَانٍ greška u govoru ili *lapsus linguae*.

¹² Marzuq Hilmi 'Abbas, *Mar'u'k ila al-luga al-'arabiyya al-sahiha*, Al-Qahira, 2001., str. 262-263.

Drugi termin koji se vezuje za ovu oblast jeste **أَغْلَاطٌ** greška, nepravilnost, lapsus. Treći termin jeste **خَطَا** greška, omaška, propust, netačnost, odstupanje.¹³

Kada su u pitanju **لَعْكٌ** ili lapsusi, oni su greške koje su nastale kao rezultat dvoumljenja onoga koji govori ili u nekoj drugoj sličnoj situaciji.

Greške svrstane pod terminom **أَغْلَاطٌ** nastaju kao rezultat govora koji ne odgovara datoј situaciji ili upotrebe neodgovarajućih riječi ili termina.

Termin **أَخْطَاءٌ** jeste vrsta greške u kojoj govornik, učenik ili pisac odstupa od gramatički utvrđenih normi ili pravila.

Greška je, dakle, odstupanje od općeprihvaćene norme jezika koju slijede oni kojima je to maternji jezik. U kontekstu onih koji uče jezik – studenata i učenika – to je jezička forma koju prezentiraju nastavniku, a koja odstupa od poznatih i prihvaćenih gramatičkih standarda. Bilo kako bilo, greška je u fazi učenja drugog jezika, pa i arapskog, sastavni dio procesa učenja, poimanja i prihvatanja. Kandidat u tom procesu prolazi kroz različite faze od pokušaja, grijšeњa, ispitivanja, kako bi se približio sistemu jezika na način kako ga koriste oni kojima je to maternji jezik.

Analiza grešaka kandidata koji uče arapski jezik nosi u sebi specifičnosti podneblja i specifičnosti kandidata koji uče arapski jezik. Stoga i sve greške koje se navode nemaju karakter univerzalnih ili općih.¹⁴ Pa i pored toga, dobra analiza grešaka može pomoći kao argumentacija za način učenja jezika i metode koje će koristiti pojedinac u procesu usvajanja jezika. Analiza, također, može pomoći u pripremi nastavnih sadržaja, u postavljanju nastavnih planova i programa te izboru metoda rada i adekvatnog načina vrednovanja kandidata koji uče arapski jezik kao strani jezik.

Analiza grešaka prolazi kroz tri faze:

– markiranje ili upoznavanje s greškom; pod ovim se podrazumijeva markiranje područja u kojem je kandidat napravio odstupanje u pogledu pravilne jezičke upotrebe;

– opis greške; pod ovim se podrazumijeva pojašnjenje oblika odstupanja od utvrđenog pravila, klasificiranje u grupu kojoj pripada te markiranje grešaka u kontekstu jezičkih istraživanja;

13 Muftić Teufik, *Arapsko-bosanski rječnik*, III izdanje, El-Kalem, Sarajevo, 2004., str. 599, 1069, 387.

14 Prema: Rušdī Ahmad Ta‘ima, *Ta ‘līm al-‘arabiyya li ḡayr al-nātiqīn bihā – Manāhiġuha wa asālībuha*, Manṣūrāt al-munazzama al-islāmiyya li al-tarbiyya wa al-‘ulūm wa al-laqāfa, Isesco, 1989., str. 53.

– pojašnjenje greške; pod ovim se podrazumijeva pojašnjenje uzroka koji su doveli do te greške i izvora s kojima se dovodi u vezu ta greška.

Postoje dva postupka u objašnjenu jezičkih grešaka.

Prvi se bazira na izvorima greške. Postoje dva temeljna izvora najčešćih grešaka:

– greška može biti rezultat prenošenja iskustava iz maternjega jezika u jezik koji je predmet učenja (u našem slučaju arapski). Ova vrsta grešaka poznata je pod imenom *međujezičke greške*;

– greška može biti rezultat nemogućnosti kandidata da u pojedinim fazama učenja jezika pravilno koristi jezik, odnosno dovodi se u vezu s nepoznavanjem novih gramatičkih pravila i standarda, ili se ona mijenja s gramatičkim pravilima i standardima maternjega jezika. Ove greške poznate su kao *evolutivne – (razvojne)* ili *greške unutar samog jezika*.

Drugi postupak u objašnjenu jezičkih grešaka vodi računa o utjecaju greške, odnosno promatra ulogu greške u iskrivljavanju značenja poruke koju neko želi prenijeti.

S tim u vezi, na jezičkom nivou, istraživači prave razliku između dvije vrste grešaka: *fonemska greška* – الخطأ фонيمي to je ona koja mijenja sadržaj poruke. Npr. kandidat izgovori riječ طين “Tin” – ilovača, umjesto تين “Tin” – smokva.

Druga vrsta grešaka zove se *glasovna ili fonetska* الخطأ الصوتي الفوناتيكي i ona ne mijenja sadržaj poruke. Npr., kandidat izgovori naglašeno, emfatično ili pak mehko lam u riječi اللام.

Područje učenja arapskoga jezika kao drugoga stranog jezika rezultiralo je velikim brojem naučnih studija koje tretiraju najčešće jezičke greške kandidata koji uče arapski jezik kao strani jezik. Ove su studije fokusirane na najfrekventnije i najrasprostranjenije greške, a nikako na pojedinačne greške ili greške karakteristične za određeno područje, imajući u vidu sljedeće aspekte:

- najrasprostranjenije greške jesu one koje zavređuju istraživanja;
- potrebno je s lahkoc̄om rasvijetliti uzroke ovih grešaka.¹⁵

ZAKLJUČAK

Interes za učenjem arapskoga jezika u različitim dijelovima svijeta imao je različit intenzitet – od svojevrsne renesanse u prvim stoljećima islama do dugog perioda dekadence koji je trajao sve do dvadesetog stoljeća – posmatramo li to na globalnom planu. Uz zemlje islamskog svijeta, gdje arapski egzi-

¹⁵ Isto, str. 51.

stira kao maternji jezik, njegovo izučavanje kao drugog jezika započelo je na prostorima Afrike, jugoistočne Azije a učenje arapskog jezika postalo je veoma popularno i mnogim Evropljanima i Amerikancima, kako muslimanima, tako i pripadnicima drugih religija.

U pojedinim dijelovima svijeta gdje muslimani žive u većinskim ili manjinskim zajednicama, arapski se jezik želi izučavati i kao jezik Kur'an-i kerima i Poslanikovog, s.a.v.s., hadisa. Uz veliko interesiranje, naravno, dolaze i problemi koji se javljaju u procesu učenja svakog, pa i arapskog jezika. Iako su neupitni, ovi problemi nisu nesavladivi. Prema mišljenju većine stručnjaka za učenje stranih jezika, oni se klasificiraju u sedam grupa:

1. opći problemi u učenju arapskoga jezika;
2. posebni problemi u učenju arapskoga jezika;
3. problemi u učenju gramatike;
4. problemi pravilnog pisanja;
5. problemi kandidata koji uče arapski jezik;
6. problemi nastavnika, predavača i onih koji rade u nastavi arapskoga jezika za strance;
7. problemi grešaka i njihove analize.

Problemi i greške koje se javljaju u procesu učenja arapskoga jezika su normalne pojave koje se markiraju i pokušavaju se svesti na minimum.

LITERATURA:

- Al-'Adnanî, Muhammad (1984), *A Dictionary of Common Mistakes in Modern Writeen Arabic*, Librairie du Liban, Beirut
- Kilani, T./Ashour, N. (1991), *A Dictionary of proverbs, English-Arabic*, Librairie du Liban, Beirut
- Kur'an s prijevodom na bosanski jezik*, (2004), preveo sa arapskoga jezika Esad Duraković, Svjetlost, Sarajevo
- Muftić, Teufik (1998), *Gramatika arapskog jezika*, Ljiljan, Sarajevo
- Muftić, Teufik (2004), *Arapsko-bosanski rječnik*, El-Kalem, Sarajevo
- Na'imâ, Fu'âd, *Mulahhas qawâ'id al-luğâ al-'arabiyyâ*
- Sumaylî, Yûsuf (1998), *Al-Luğâ al-'arabiyyâ wa turuq tadrîsiha nazariyya wa tatbîqiyya*, Beirut

ABOUT THE PROBLEMS OF ARABIC LANGUAGE LEARNING

Summary

The difficulties in Arabic language learning depend on the learner's age and the environment in which a learner lives during his learning. These difficulties depend on the nature of the language as well, differences and similarities in the phonetic, graphic, morphologic, syntactic and semantic characteristics of Arabic language and the learner's mother tongue. Arabic will be more easy to the learners whose mother tongue is Persian or Urdu, and much more difficult for those who come from Europe or China. However, the number of people who are interested in learning Arabic is rapidly increasing. Although learners who come from different countries have different motifs for learning Arabic, the popularity of Arabic is unquestionable. A good analysis of the most frequent mistakes in Arabic on any level helps eliminating these mistakes.

III. OSVRTI I PRIKAZI

Ljiljana KOLENIĆ

MEĐUNARODNI ZNANSTVENI LINGVISTIČKI SKUP U TUZLI

U Tuzli je od 14. do 16. rujna 2007. godine održan Prvi međunarodni znanstveni lingvistički skup koji je organiziralo Bosansko lingvističko društvo koje je u Tuzli osnovano 2007. godine. Povodom obilježavanja tog osnivanja, društvo je organiziralo navedeni skup. Na tuzlanskom je lingvističkom skupu bilo prijavljeno nešto preko četrdeset uzvanika, a nazočno je bilo 39, što znači da je skup i brojem prisutnih sudionika u cijelosti uspio. Sudionici su bili iz zemlje – domaćina Bosne i Hercegovine (iz Bihaća, Mostara, Tuzle, Sarajeva), iz Hrvatske (Čakovec, Osijek, Pula, Rijeka, Zagreb), iz Austrije (Graz), iz Slovenije (Ljubljana), iz Crne Gore (Cetinje, Podgorica), iz Finske (Helsinki), iz Srbije (Priština, Peć).

Radni je dio skupa započeo plenarnim izlaganjima. Prvo je plenarno izlaganje održao akademik Stjepan Damjanović iz Zagreba koji je govorio o slavističkim istraživa-

njima i sveučilišnoj nastavi staroslavenskoga jezika. Izlagač izražava zabrinutost za budućnost staroslavenskoga jezika u sveučilišnoj nastavi slavenskih jezika budući da se broj sati staroslavenskoga sve više smanjuje na nekim slavističkim katedrama. Izlaganje govori o potrebi poznавanja jezične povijesti jer se suvremeno stanje ne može dobro razumjeti bez poznавanja povijesti jezika. Predavanje prof. dr. Dževada Jahića iz Sarajeva također je bilo na tragu povezivanja jezične prošlosti i sadašnjosti. Izlagač je govorio o normiranju bosanskoga jezika stalno naglašavajući povezanost sinhronije i dijahronije, a dao je i glavne pravce budućih zahvata u normiranju bosanskoga jezika. Prof. dr. sc. Naila Hebab-Valjevac iz Sarajeva govorila je o naglasnim razlikama između bosanskoga, hrvatskoga i srpskoga jezika s težištem na sociolingvističkim pitanjima postavljene teme. Prof. dr. sc. Ivo Pranjković iz

Zagreba imao je uvodno izlaganje iz sintakse, tačnije, govorio je o tzv. maloj i velikoj množini i o mogućnostima interpretacije konstrukcija s kvantifikatorima.

Drugi dan skupa bio je podijeljen na sekcije. Teme o kojima su sudionici govorili bile su gotovo iz svih jezikoslovnih područja: iz svremenoga jezičnoga stanja, jezične povijesti, paleoslavistike, jezika u kontaktu i kontrastu, dijalektologije, fonologije, morfologije, sintakse, leksikologije (onomastike, frazeologije, terminologije, normiranja)... Na skupu su sudjelovali znanstvenici, proučavatelji bosanskoga jezika, hrvatskoga jezika, srpskoga jezika, ali i drugih jezika, dakle, ne samo onih jezika koji se govore u Bosni i Hercegovini. Osim poznatih i svjetski priznatih jezikoslovaca, skupu su svojom mladošću i novim pogledima pridonijeli i oni koji su na dobru putu da postanu poznati i priznati. Nabrojiti ćemo sve sudionike, i one malobrojne koji su poslali samo sažetak, a na žalost nisu iz opravdanih razloga mogli doći na skup. Popis sudionika dat ćemo bez titula onim redom kako su popisani u Programu rada: Stjepan Damjanović, Mislav Ježić, Dževad Jahić, Naila Hebib-Valjevac, Ivo Pranjković, Dunja Brozović-Rončević, Lada Badurina i Mihaela Matešić, Vladimir Legac, Marko Ljubešić, Ismail Palić, Jevgenij Paščenko, Lelija So-

čanac, Irina Budimir, Ljiljana Kolenić, Alisa Mahmutović-Rakovac, Neda Pintarić, Merima Hadžiagić, Đuro Blažeka, Adnan Čirgić, Suzana Dedović-Canhasi, Alija Đđogović, Alen Kalajdžija, Lina Pliško, Branka Tafra i Petra Košutar, Elvira Ćemalović, Blaženka Filipan-Žignić, Zineta Lagumdžija, Marijan Nikolić, Vlasta Rišner, Amela Šehović, Branko Tošović, Anastazija Vlastelić, Loretana Despot, Mario Grčević, Ivan Jurčević, Adnan Kadrić, Katica Krešić, Tanja Kuštović, Lejla Nakaš, Juhani Nuorluoto, Diana Stolac, Amira Turbić-Hadžagić, Przemysław Brom, Raymond Detrez, Marko L. Đurović, Tetyana Fuderer, Melisa Okičić, Arno Wonnisch, Aleksandar Radoman, Maria Wtorkowska. Na koncu svake sekcije razvila se plodna rasprava koja je ponekad trajala dugo, što znači da su referati izazvali veliko zanimanje nazočnih. Znanstveni lingvistički skup u Tuzli donio je nove poglede na neka poznata jezikoslovna pitanja, otvorio je nova pitanja, dao je uvid u rad kolega jezikoslovaca, upozorio na nove lingvističke spoznaje u svijetu pa je u znanstvenom smislu uspio. Tome valja dodati da je i neformalni dio skupa protekao lijepo, organizatori su se potrudili pokazati svu bosansku gostoljubivost koja se ostvarila u najljepšem svjetlu. Organizacijski je odbor bio sastavljen od bosanskih i hrvatskih

jezikoslovaca i jednoga austrijskoga od kojih su svi pridonijeli uspješnosti skupa, a sve je organizacijske konce u rukama imala predsjednica organizacijskoga odbora doc. dr. sc. Amira Turbić-Hadžagić koja je osmisnila skup, kontaktirala sa sudionicima, brinula o smještaju sudionika, osmisnila šetnju kroz Tuzlu, izlet u Građačac – i sve to radila samozatajno, bez napora, s osmijehom, baš onako kako zamišljamo savršenoga organizatora. Njezina je desna ruka u poslu bila tajnica Organizacijskoga odbora, mlada znanstvenica Alisa Mahmu-

tović-Rakovac koja je svoj tajnički posao također izvrsno odradila. Na kraju valja reći da je ovaj znanstveni skup zahvaljujući organizatori(ca)-ma protekao u kolegijalnom ozračju, bio uspješan u radnom dijelu i u dijelu tzv. slobodnoga vremena, osvijetlio i ponudio moguće odgovore na neka neriješena jezikoslovna pitanja ponajviše bosnistička i hrvatistička, pa i srbstička i vjerujemo da svi sudionici čekaju da nakon Prvoga međunarodnoga lingvističkoga skupa u Tuzli dođe drugi, odnosno nadaju se da je ovaj skup samo prvi u nizu.

Sanjin KODRIĆ

TEATARSKO ČINJENJE I ČINJENJE ZA TEATAR: DRAMATOLOŠKE SINTEZE GORDANE MUZAFERIJE*

Nakon sedamdesetak zapaženih književnoznanstvenih, dramatoloških i teatroloških autorskih studija, eseja i prikaza u domaćim i inozemnim časopisima, zbornicima i drugim sličnim publikacijama te nakon složenih priređivačkih projekata kakvi su *Antologija bošnjačke drame XX vijeka* (1996), *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (2000) ili, pak, hrestomatija *Bošnjačka književnost u književnoj kritici: Novija književnost – Drama* (1998), dr. Gordana Muzaferija, redovna profesorica na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i Akademiji scenskih umjetnosti u Sarajevu, u

vrlo kratkom vremenu objavila je i dvije nove knjige – *Činiti za teatar: Izabrani ogledi iz drame i teatra* (2004) i *Kazališne igre Mire Gavrana* (2005). Naoko različita, dva nova rada G. Muzaferije pokazuju ipak, uza svu posebnost koja im pripada, i čitav niz karakterističnih sličnosti, unutar kojih se relativno jednostavno očitava i naročita autorčina književnohistorijsko-kritička, dramatološka i teatrološka poetika ili, pak, njezin temeljni metodološki postupak, kao i njegove dublje osnove.

Kako je osnovno područje Muzaferijina bavljenja dramska književnost, a naročito – uz bošnjačku i uopće bosanskohercegovačku – savremena hrvatska dramatika, *Kazališne igre Mire Gavrana*, do sad najznačajnija autorčina knjiga, rezultat je njezina višegodišnjeg fo-

* U povodu knjiga *Činiti za teatar: Izabrani ogledi iz drame i teatra* (Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2004) i *Kazališne igre Mire Gavrana* (Hrvatski centar ITI-UNESCO, Zagreb, 2005).

kusiranog rada na dramatološkom i književnohistorijskom razumijevanju te definiranju dramskog djeła najizvođenijeg i najprevodenijeg savremenog hrvatskog dramatičara.¹ Muzaferijin pristup Gavranovom dramskom radu, međutim, već i s obzirom na vremenski postojan interes, bitno odstupa od onog što je u slučaju recepcije izrazito dinamične Gavranove teatarske djelatnosti postala ustaljena praksa, pa – vjerna studioznoti znanstvenog ispitivanja – autorica ne pristaje na trenutne, površne uvide u Gavranov rad, kako je to običavala brojna, mahom novinska dramsko-teatarska kritika, što je samo jedan od nekoliko aspekata koji ovu knjigu u korpusu tekstova o djelu M. Gavrana čini specifičnom i posebno značajnom. Jer, uz ovaj interes za suštinska dramska zbivanja u središtu Gavranova teatarskog umijeća, neobičnost metodološke pozicije iz koje G. Muzaferija tumači dramatičarevo djelo ogleda se i u naročitoj kulturno rubnoj perspektivi sagledavanja dramskog rada M. Gavrana, što će – paradoksalno na prvi pogled – postati autoričina nesumnjiva prednost, tim prije što – kako

i sama primjećuje – izmještena iz Gavranova matičnog okruženja, mogla je „mirno, izvan konteksta grozničavih zahtjeva tržišta i brzih dnevnih procjena karakterističnih za Gavranovu poziciju, iščitavati i Gavranove drame i prateću im kritičku literaturu na znanstvenoj, teatrološkoj i publicističkoj razini“, uz dakako uvid i u „znatan broj teatarskih, radiofonskih i televizijskih izvedbi“ (str. 11).

Pa ipak, ono što prije svega drugog studiju *Kazališne igre Mire Gavrana* G. Muzaferije čini vrijednom posebne pažnje, a što naravno proizlazi i iz specifičnosti autoričina metodološkog pristupa i njezine epistemološke pozicije, jeste, bez imalo sumnje, vrlo osobeni, autoričin lični kritičko-spisateljski poriv za istovremeno i znanstveno-akribično i esejičko-literarno, odnosno teorijski osviješteno i poetski nadahnuto, produhovljeno interpretativno poniranje u Gavranov dramski svijet, kao i, unutar toga, sposobnost minucioznog traganja te konačnog iznenadujućeg pronađenja onog što Gavranov golemi dramski opus čini koherentnim i konzistentnim, a što G. Muzaferija suptilno prepoznaće u načelu igre, precizno motivirajući na ovaj način i naslov svoje ozbiljne monografije. „Upravo iz tih tekstova o pojedinačnim dramama ili problemima Gavranove poetike“ – piše auto-

¹ U trenutku objavlјivanja Muzaferijine knjige, djelo M. Gavrana (1961) činila su 34 dramska teksta, koja su tokom prethodna dva desetljeća doživjela 125 premijera, vidjelo ih je više od milion i po gledalaca, dok su sveukupno bila prevedena na 22 jezika.

rica – „rodio se i ključ za koncept knjige čiju sam moć prepoznala u jednoj bitnoj osobitosti svekolike Gavranove dramatike, zapravo u autorovoј postmodernoj sklonosti k slobodnoj igri s tradicionalnim kanonima i na razini forme i na razini sadržaja“ (str. 12). Ovog pronicljivo osmišljenog koncepta G. Muzaferija vjerno će se držati kroza sva četiri temata *Kazališnih igara Mire Gavrana – Mit u igri* (str. 15–30), *Povijest u igri* (str. 31–68), *Sadašnjost u igri* (str. 89–145) te *Teatar / tekst u igri* (str. 155–237),² prateći na taj način ne puku Gavranovu dramatičarsku hronologiju ili staromodna motivsko-tematska čvorišta autorova djela, već prvenstveno ključna poetička mjesta i unutarnje procese razvoja ili dinamiziranja dramskog opusa M. Gavrana kao cjeline. Često do najsitnijih detalja osvjetljavači postmoderni duh Gavranovih teatarskih igara, autorica pritom pokazuje „koliko je Gavran autorski ležeran u odnosu prema

uvriježenim kulturno-književnim predstavama, jer je temeljna strategija njegovih drama prizivanje, a potom podrivanje stereotipa, i to na način resemantiziranja mita, nekanonskog čitanja povijesti ili, pak, parodiranja suvremenosti, a sve to skupa realizirano kroz svojevrsnu igru u igri koja, ovaj put na proceduralnoj razini, funkcioniра i kao igra po pravilima“ (str. 12).

Napravivši odgovarajući, uvijek dobro odmijeren interpretativni prohod kroza svaku pojedinačnu dramu Gavranova bujajućeg opusa u nastajanju, pomno joj odredivši položaj i značajke u sistemu dramatičarevih teatarskih igara, G. Muzaferija na samom kraju studije postavit će i pitanje o tome „odakle u dramatici Mire Gavrana toliko žudnje za preobrazbom zbilje u iluziju, a potom – opet – stalnog podsjećanja da je to samo iluzija i ništa više“ (str. 237), pri čemu će u odgovoru koji slijedi ovu zagonetku do kraja precizno eksplisirati i ono što je vjerovatno sama suština Gavranova dramatičarskog rada, ali će, isto tako, istovremeno – iako najvjerovaljnije nenamjerno – izraziti i ono što je njezin vlastiti i dramatološko-teatraloški, ali i naročit lični, ljudski *credo* pronađen u cjeloživotnoj najtješnjoj egzistencijalnoj povezanosti sa znakovitom igrom svjetla i tame teatarske scene:

² Uz četiri temata s nizom poglavlja posvećenih pojedinačnim Gavranovim dramskim tekstovima, ova opsežna knjiga od 290 stranica sadrži i niz vrlo vrijednih priloga, među kojima posebno treba izdvojiti detaljni hronološki popis izdanja i izvođenja Gavranovih drama (koji je, također, priredila G. Muzaferija) te reprodukcije brojnih fotografija, teatarskih plakata i sl., što sve zajedno *Kazališne igre Mire Gavrana* G. Muzaferije čini i primjerom uspješno koncipiranog teatrološkog štiva.

Možda problem potječe iz same sličnosti teatra i života, kada se i u običnom dnevnom postojanju, bez posredničkog utjecaja pozornice, postavlja pitanje o vjerodstojnosti zbivanja u kojima čovjeku istina neprestano izmiče i on si najzad mora priznati neuvhvatljivost vlastitog lica u općoj maskeradi. Otuda bi mogla doći i Gavranova potreba za razigravanjem interakcije između života i scene, između teksta i njegova opredstavljenja, kada različiti oblici magične literarno-teatarske metakomunikacije postaju na planu tumačenja i prihvaćanja teatra / teksta signalima za prepoznavanje puta k intelektualno-emocionalnom osvješćenju / smirenju na način katarzičan i ljekovit, iako u biti uzaludan.

(str. 237)

Vrlo lična, najprisnija vezanost za teatar, još od neposrednog porodičnog okruženja i vremena odrastanja, preko autoričina teatarskog angažmana u ranoj mladosti, pa do višedesetljetnog akademskog bavljenja pitanjima drame i pozorišta,³

3 G. Muzaferija, kći Z. Muzaferije, barđa bosanskohercegovačkog glumišta, i dugogodišnja vrlo aktivna članica visočkog amaterskog teatra „Total“, magistrirala je, naime, s radom *Savremeno dramsko stvaralaštvo u BiH od 1945. do 1983.* (1984), a doktorirala s disertacijom *Narodna pjesma kao inspiracija u*

moralu je rezultirati i knjigom kqua je *Činiti za teatar*. Dok monografska studija *Kazališne igre Mire Gavrana* predstavlja ne samo složeno tumačenje Gavranova djela koje će vjerovatno trajno ostati važnim polazištem za razumijevanje dramatičareva djela već i uopće izrazito vrijedan prilog ukupnoj hrvatskoj dramatološko-teatrološkoj znanosti i njezinu metodološko-spoznajnom instrumentariju, ovaj izbor ogleda iz drame i teatra vlastiti legitimitet uspostavlja znatno šire, konstituirajući se, pogotovo u bosanskohercegovačkom kontekstu, kao važna sintetizirana dramatološko-teatrološka panorama, i to kako na mакro-, tako i na svojem mikroplanu. Riječ je, naime, o knjizi što je čini 20 izabranih mahom sadržajno zgusnutih dužih ili kraćih radova o bošnjačkoj, bosanskohercegovačkoj i južnoslavenskoj dramskoj književnosti i pozorišnoj umjetnosti, a što ih je autorica, aktivno učestvujući u ovdašnjem ukupnom teatarskom životu, objavljivala uglavnom u bo-

jugoslavenskom dramskom stvaralaštvu (1990). U biografiji uz knjigu *Činiti za teatar* G. Muzaferija piše: „Autorica je naročito ponosna na svoj amaterski rad u Teatru ‘Total’ Visoko (1976), u kojem je uz mlade talentirane Visočane i Visočanke igrao i njen rahmetli otac Zaim, sestra Amira i brat Jesenko, a pokojna majka Danica bila im vjerni gledalac i prvi iskreni kritičar. I baš iz te ljubavi rodilo se, eto, nešto znanosti i možda malo više poezije.“ (str. 187)

sanskohercegovačkoj i nekadašnjoj jugoslavenskoj književno-teatrološkoj periodici i sličnim izdanjima tokom više od dva desetljeća (počev od 1984.), često među prvima otvarajući dotad nepoznata u uvijek važna dramatološko-teatrološka pitanja ili dalje razvijajući tekinicirana ozbiljnija istraživanja u ovom području. Uprkos tome što su tekstovi koji je čine pisani tokom dugog vremenskog razdoblja, a što će reći i u različitim znanstvenim, kulturnim i ukupnim društvenim kontekstima i okolnostima, knjiga kao cjelina zasnovana je na kako aksiološki, tako i proceduralno sličnim pozicijama kao i *Kazališne igre Mire Gavrana*, te je i *Činiti za teatar* knjiga vjerna historijski utemeljenom ispitivanju u pravilu krucijalnih ili barem markantnih značajki svojeg predmeta te postupku savremenim teorijskim dostignućima inoviranog interpretativno-esejističkog saobražavanja s književnim / teatarskim djelom ili postupku njegova pomnog čitanja „izbliza“, iz same značenjima obremenjene strukture književnog / teatarskog teksta, s tim što ovdje – dodatno se pokazujući kao vrsna poznavateljica područja u kojem istražuje – autorica redovno govori iz samog glavnog toka dramsko-teatarskih zbivanja o kojima piše. Sama knjiga, pak, organizirana je u tri usko povezana temata – *Razdoblja i modeli dramskog* (str.

7–66), *Posebnosti i poetike autor-skog* (str. 67–134) te *Historija i po-ezija teatarskog* (str. 135–176), pri čemu – kako s pravom naglašava i autorica – „sva tri temata funkcioniрају као засебне cjeline, али се у многим саставницама међусобно проžimaju, и то у оној мјери коју nameće јединство драме и театра, а posebno коју заhtijeva nužnost ispreplitanja književnopovijesног diskurza са interpretativnim“ (str. 5), што је и овде организacijski koncept који поново vrlo precizno i krajnje smisленo korespondira s ključном autoričinom idejom-vodljom istaknutom u naslovu knjige као cjeline. Činiti за teatar, отуд, за G. Muzaferiju u znanstvenom смислу predstavlja prvenstveno izrazito pažljivo i predano bavljenje свим relevantnim aspektima dramsko-teatarskog, te autorica u istoimenoj knjizi studiozno i širokim, али iznutra znanstveno-interpretativno ispunjenim zahvatima tretira и šira pitanja dramsko-teatarske poetike i историје како на razini nacionalне bošnjačке културе, тако и на nadnacionalnim razinama bosanskohercegovačkog i/ili južnoslavenskog kulturnog konteksta, i specifičnosti dramskog rada nekoliko ovdješnjih najznačajnijih dramatičara, али – како је сама истакла – njezina knjiga uključuje и „nekoliko slobod-

no odabranih viđenja teatarskih ljudi i događaja našeg doba“ (str. 5).⁴

Premda je svaki Muzaferijin rad inače istovremeno i neupitno znanstven i nepatvorenog krajnje ličan, nerijetko upravo u ovom posljed-

⁴ Potpunije informacije radi, ali i s obzirom na njihov značaj, ne čini se nevažnim na ovom mjestu uputiti i na pojedinačne studije u knjizi *Činiti za teatar* G. Muzaferije: *Bosanskohercegovačka drama ili Dijalog s vremenom, Preporodna bošnjačka drama, Između historije i savremenosti* (*Bosanskohercegovačka drama 1967–1977*), *Drama inspirirana narodom pjesmom (Primjeri iz južnoslavenske drame)*, *Dramsko djelo Ahmeda Muradbegovića (Tematske i stilске odrednice)*, *Inspirativni odjek balade „Hasanaginica“ u dramskom djelu Vladislava Veselinovića Tmuše*, *Dramaturgija života, igre i smrti (Podsjećanje na Miodraga Žalici)*, *Sijarićev roman „Bihorci“ i njegova dramatizacija*, *Zadan život Isakovićevih dramskih junaka, Bogastvo univerzalnog značenja (Historijsko i opće u drami Nedžada Ibrašimovića „Zmaj od Bosne“)*, *Dragocjen doprinos temi „Zmaja od Bosne“ („Husein-beg Gradaščević“ Fuada Tabaka)*, *Izabrane igre Irfana Horozovića („Soba“, „Proba“, „Tri Sabahudina“)*, *Poetska drama Safeta Plakala („Vrh“, „Feniks je sagorio uzalud“, „Lutkino bespuće“, „Hazreti Fatima“)*, *Kratka historija teatra u Bosni i Hercegovini (od ranog srednjeg vijeka do danas)*, *Pet života Josipa Lesića, Ionescove „Stolice“ 50 godina poslje, Takva glumačka individualnost (Admir Glamčak – Clov, Mula Jusuf, Buhica, Vratilo, Tartuffe)*, *Magična moć stvaralačke ironije („Polnočno kričanje“ Matjaža Kmecla)*, *Ponad sila gravitacije („Silence Silence Silence“ Vite Tauféra)*, *Činiti za teatar („Prosperov štap u Sarajevu“ Gradimira Gojera)*.

njem segmentu knjige, najmanje obaveznom i najmanje literarnom (barem po predmetu bavljenja), iako isključuje neke od njezinih najuspjelijih ili najznačajnijih radova, autorka je – možda upravo temeljem do kraja slobodnog izbora – vrlo često posebno jasno prepoznala i artikulisala neke od svojih autorskih, kritičkih ili gledateljskih fascinacija, pa će tako, pišući o drugima i njihovim uspјelim kreacijama, u naslovnom tekstu *Činiti za teatar* iznova ispisati svoju kontinuiranu, upornu, filozofski složenu misao o začudnoj prirodi same dramsko-teatarske umjetnosti i knjiga o njima:

To su knjige koje se pišu cijelog života i (...) komplementarno tvore jedan impozantan blok autorove potpune posvećenosti teatru kao smislu postojanja, gdje se egzistencijalno teži transponirati u estetsko i zaplijeniti nas promišljanjem vlastitog života na način života-pozorišta ili život-a-sna.

(str. 176)

Te složene transakcije, suptilne i suštinski važne razmjene između egzistencijalnog i estetskog ili između igara života i smrti te njihova umjetničkog opredmećenja i razumijevanja čine – na kraju – ono što je, vjerovatno, uz znanstvenu, i u samoj duboko ličnoj osnovi Mu-

zaferijina i teatarskog činjenja i činjenja za teatar, odakle možda dolazi i autoričina potreba za insistiranjem na interpretaciji, ali i na cjelovitom, sintetskom predstavljanju dramsko-teatarskog svijeta, kao da se tumačenjem cjeline umjetnički insceniranog života načas razumijeva i osmišljava prozaična stvarnost realnog življjenja. Moguće je da je u ovoj potrebi, iznova iskristaliziranom vrhovnom *credu* ili implicitnom imperativu jedan od

onih etičko-estetičkih stavova na koje kao na njezino vezivno tkivo u predgovoru knjige *Činiti za teatar* skreće pažnju G. Muzaferija (str. 6), a što ovaj konzistentni izbor tekstova najtješnje uvezuje ne samo unutar sebe i ne samo s monografijom *Kazališne igre Mire Gavrana*, već i u Muzaferijine šire autorske okvire, sugerirajući tako konačno – uprkos razlikama – uvid u naročit autorski doživljaj svijeta, kako umjetničkog, tako i stvarnog.

Mirza SARAJKIĆ

BALKANSKE PERLE OD SEVDAHA

Azra Mulović, *www.balkansevdah.ba*, Klepsidra, Sarajevo 2007, 90 str.
Dobitnica Međunarodne književne nagrade Zuk Džumhur 2007.

Da je huda zemlja bosanka ipak raskošan vrt književnih talenta, potvrdila je i ove godine Međunarodna književna nagrada Zuk Džumhur. Zbirka kratkih priča intrigantnog naziva *www.balkansevdah.ba* autorice Azre Mulović izuzetno je vrijedno književno osvježenje na našim prostorima. Nanizan od osamnaest brižljivo izglačanih pripovijednih perli, *www.balkansevdah.ba* na jedinstven način svjedoči o sevdahu – tom magičnom duhovnom ishodištu bosanske kulture. Simboli u samom nazivu zbirke dominantni su i upečatljivi. **Sevdah** u svojoj semantici krije začudne nijanse ljubavi i bosanskoga pečala. **Balkan**, opet, zagonetan je topos što pulsira koliko dobrotom (*bal* - med), toliko i nesrećom (*kan* - krv). Nadalje, opet taj *balkansevdah* zapreten je (uhvaćen!) između simbola najmoćnijeg hiperteksta današnjice – Inter-

neta. Ni to nije zalud, jer *melodija* priča *balkansevdaha* često se dotiče Interneta, ona nastaje u njegovom dobu i živo se odnosi prema njemu. U ovom složenom simboličkom kodu, stoga, treba, baš kao i po Internetu, pretraživati ostake naše duševnosti i krhotine vrijednih uspomena. Naravno, zbirka je daleko od bilo kakve patetike, ali i sveraširrenog lažnog morala. Njene melodije ili kratke priče dopiru odzdo, od nas, običnog naroda, zadeveranog sopstvenim mukama i taksiratima. Odatile je, ustalom, i potekao sevdah koji jeste centralni motiv koji povezuje sve priče, i likove u njima, mada oni često ne dijele isto vrijeme i mjesto.

Već u prvoj priči *Kula babilonska* "progovara" sevdah Bošnjačkinje u zbjegu. Ona kazuje kako se čedne slike djetinje razbijaju o nemuštu stvarnost spoznajući svo

licemjerje onih *Prvih*, Švedana – spasitelja, naspram nas, *Drugih*, koji smo *crazy*. Svjedočanstvo je to jedne djevojčice koja je izlazeći iz svog omiljenog atlasa, a samim tim i svijeta mašte u kojem je beskrajno mnogo putovala bajkovitim svijetom, morala se suočiti s lažljivim Djeda Mrazom i njegovom bezobzirnom švalerkom – radnicom iz useljeničkog biroa. Shvatila je ta malehna djevojčica ono što ni dan danas mnogi *Drugi* ne žele shvatiti: da nama *Santa Claus* nikad ništa nije donio, jer ga uopće *nije briga šta se zbiva izvan njegove zemlje*.

Bolni zvuci sevdaha prigušeno nadiru i osvajaju u priči *Iz kafane* koja je, pak, Azri poslužila kao odličan podij za portretiranje krvavog naslijeda rata – koji je, također, izrazito frekventan motiv u zbirci, što uostalom savršeno odgovara njenom imenu. Ona zorno pokazuje kako rat nije utihnuo s posljednjim krušumom, već naprotiv, da i dalje pakleno plamti i sa svojim demonskim uspomenama spaljuje one koji su ga uspjeli preživjeti – kako to poručuje Amir Brka.

Posebno mjesto zauzimaju priče *Pitagorine suze* i *Mailto Gabrijel*, jer se u njima ponajbolje reflektira internetski kod zbirke. Naime, Mulović veoma dovitljivo i s dosta poetskog umijeća u ovim pričama čudesno saobražava ono prošlo, mitsko i legendarno – Pitagora i

Gabrijel – s aktuelnim, bolom i jadima *obične* bosanske žene, odnosno kontekstualizira ga kroz *sveti hipertekst današnjice* – w.w.w. Tako se Pitagorine mudrosti i Isusovo čudesno rođenje uspješno reinterpretiraju ovdje i sada, kroz globalnu mrežu isповijesti – web.

Balkansevdah je na rubovima mistike u pričama *Lađa*, *Pećina*, *Drvo* i *Negdje pokraj*. Ova potonja, po ličnom суду, najzrelijie je i najpoetičnije ostvarenje spisateljice Mulović, ako je uopće primjerenio suditi ovako odličnoj knjizi. To je preplet mističnih uzdaha pokraj međaša vatre i Dženneta sa sudbinskim upitima o ljudskom krhkometu (ne)znanju. U ovim duhovnim magnovenjima susrećemo se sa zagonetnim *borcem* za drva među kojima se najljepše sam Bog osjeti, ali i s Mula Osmanom čija zanimljiva storija podsjeća na najljepše sufiske hikaje.

O tajanstvenoj začudnosti podneblja bosanskoga uvjerljivo kazuju priče *Arduba*, *Miljokaz*, *Feničanska sjekira*. A male heroje tog podneblja isto tako uspješno portretiraju priče *Cipele*, *Brod u Bosni*, *Tajni album Marian Wenzel* i, naravno, priča znakovitog naslova *Stećak u materici*. Naravno, osnovna nit kojom su izvezene ove priče jesu *ratne traume* koje su sudbinski obilježile kako Bosnu, tako i njene najvjernije kćeri i sinove. Kao da je nekakav iskonski

čemer posijan ovom zemljom, pa se i *miljokazi* iz antičkih vremena kaju što upućivaše na Bosnu.

Najjači likovi u pričama su dakako oni ženski. Bosanska žena u Azrinoj zbirci (*Stećak u materici, Brod u Bosni i Tajni album Marian Wenzel*) nalik je čudesnoj sehari koja taloži u sebi nezamislive boli, no koja ne može prevagnut tas na kojem se jasno vidi i veličina ponoša, pa i prkosa tih istih žena poput tetke Sadžide i njezine majke. Stoga je, www.balkansevdah.ba vrijedan trag ženskog pisma koje srećom u Bosni postaje sve *glasnije*.

U zbirci, također, promišluju zanimljive autobiografske reminiscencije *Cipele, Astronomski atlas* i *Sevdalinka za Nobela*. Tu, pak, Mulović priziva sretne trenutke iz djetinjstva – doba koje ima važnom mjesto u ovoj zbirci. Ona

se jasno okreće ikonama iz svoje mladosti – Johnny Štulić, a sve u sevdahu i zarad sevdaha koji s toliko topline izbjija iz riječi autorice i trajno osvaja koliko zbirku kao cjelinu, tako i one koji se nalaze pred njenim tekstom.

Na kraju, potrebno je još jednom čestitati mladoj autorici na odvažnoj i izuzetno uspjeloj zbirci kratkih priča. Pred njom je sada možda i teži zadatak da nas nastavi *iznenadivati* svojim poetskim kolopletima. Čestitke, svakako, idu i uvaženom žiriju Međunarodne književne nagrade Zuko Džumhur 2007 na valjanom izboru, ali i izdavaču Amelu Suljeviću i njegovojoj *Klepsidri*, koja u sveopćoj izdavačkoj močvari i zlehudi, iznalazi snage objaviti svježe i itekako vrijedne književne glasove. www.balkansevdah.ba je zasigurno jedan od njih.

Mirza SARAJKIĆ

O ČUDESNOJ OTVORENOSTI TEKSTA

Esad Duraković, Lutvo Kurić, *Kur'an: stilsko i matematičko čudo*,
Svetlostkomerc, Sarajevo 2006., 149 str.

Knjiga *Kuran: stilsko i matematičko čudo* neobično je vrijedan literarni spoj književnog teoretičara Esada Durakovića i profesora matematike Lutve Kurića, koji zavređuje pomnu pažnju širokog auditorija. Mnogo je razloga za to. Jedan od njih je i činjenica da ova nevelika knjiga pokušava odgonetnuti barem dio fenomena neprekidnog iščitavanja Kur'ana – on se s golemim žarom čita od trenutka objave pa sve do danas. Ipak, taj kontinuirani žar čitanja nerijetko je praćen torpidnom interpretacijskom aktivnosti. Uzrok za to je vezanost za isključive i konačne autoritete – mahom one iz 7. i 8. stoljeća. Iako Kur'an sadrži nedvojbene aksiome, njegova prostranstva su – kako to Duraković tvrdi – apsolutno otvorena za tumačenja u jednome horizontu koje je obilježio Tekst.

Zadatak Objave, naime, jeste komunikacija / uputa za sva vreme-

na i za sve ljude. Rezultat toga jeste pominjana zaokupljenost čitanja Knjige kroz stoljeća. No, da bi to ostvario, Tekst je morao biti izrazito slojevit kako bi ljudski umovi i duše s njim mogli uspostavljati dijalog u različitim vremenima i na različitim mjestima. Autori ovog teksta su svakako prepoznali začuđujuću *otvorenost teksta* i mogućnost raznolikih tumačenja istoga i tako se na najbolji način suprotstavili tzv. negativnom ili epigonskom autoritetu kada se radi o interpretaciji Kur'ana. Svojim smjelim prilazom, Duraković i Kurić su otkrili dio začudne slojevitosti Svetoga Teksta u kome vlada izvanredna dinamika i u kojoj se dešavaju nesvakidašnje saradnje poetika – u ovom slučaju književne i matematičke. Sve to naravno reflektira impresivnu snagu i neponovljivost Teksta.

Knjiga ovih dvaju autora koncipirana je iz dva dijela. U prvome se

Tekst, a posebno njegove *enigmatične konsonantne supine*, promatraju iz ugla stilistike i poetike uopće. A u drugom se pomenuti fenomeni sagleđavaju iz ugla matematike. Prvi dio, koji se najviše razmatra u ovom prikazu, pak, sačinjen je iz dva teksta. Navedene formalne činjenice o knjizi otkrivaju neobičnu auru dualnosti kojoj je data zaslužena pažnja u knjizi.

U prvom poglavlju *Književna i matematička poetika Kur'ana: sinteza kao argument* (str. 11-32), Esad Duraković elaborira pitanje dijametralno suprotnih poetika koje zajednički djeluju u nepreglednim kur'anskim orbitama. Kur'an je svojim silaskom u svijet pojava izvršio neviđenu revoluciju u svim aspektima života. Svojom *eksplozijom* Kur'an je temeljito revalozirao i preformulirao vascijeli svijet. Temeljne preokrete izazvala je njegova deduktivna poetika, okrenutost metafori i insistiranje na sadržini. Objavljajući se u kulturi riječi, Tekst se najsuperiornije pokazao svojim stilom i unikatnom poetikom.

To je prouzrokovalo potpunu okrenutost ka *proučavanju jezika i stila Kur'ana...*, te je nastalo nepregledno obilje studija u toj oblasti. Shodno tome, došlo je do odredene interpretacijske učahurenosti i podozrenja prema drugim interpretacijskim mogućnostima, što je svakako samo umanjivalo impresivnu *otvorenost i slojevitost Teksta*. Moderno

doba ili doba nauke, međutim, donosi nove pristupe i metode tumačenja teksta između kojih se izdvaja egzaktna matematička metoda.

Možemo uvjetno kazati kako je ovoj metodi pomogao fenomen numeričkih vrijednosti arapskog alfabet-a – ebdžeda, ali i izrazita konotativnost različitih brojeva spomenutih u Kur'anu (sedam nebesa, stvaranje u šest dana, devetnaest čuvara i drugo). Već u ovome dijelu – ističe Duraković – *dva naoko nespojiva jezika – jezik matematike i jezik poezije – ostvarili su izvanrednu saradnju u sazdavanju univerzuma Teksta*. Dakle, ne samo da u dubini kur'anske slojevitosti postoje dva dijametralno različita, pa i suprotna diskursa nego Duraković prepoznaje i otkriva njihovu čudесnu saradnju. Ta *poetološka sinteza* je svakako upregnuta u kur'ansku argumentativnost – na čemu Tekst eksplisitno i često insistira.

Na matematičke dimenzije teksta uvjerljivo je skrenuo pažnju Ahmed Deedat sa svojom knjižicom *Kur'an – najsavršenije čudo*. No, savremena ulema, nažalost, nije bila raspoložena prema ovakovom pristupu Kur'anu, ali ni prema tekstu Zulfikara Resulovića *Brojčane i položajne vrijednosti kur'anskih inicijala*.

Upravo ti *inicijali* zaintrigirali su Durakovića i Kurića, te su svaki iz svoje struke pokušali znanstveno

osvijetliti taj kur'anski fenomen. Ljudima je kroz povijest najbliži bio kur'anski stil i književno-estetske vrijednosti, zbog kojeg su čak zapostavljali prvi i prevashodni sloj Teksta, koji Duraković imenuje *ideologijskim*. A ostali slojevi, među kojima je i pomenuti *matematički* najčešće nisu ni primjećivani. Ipak, taj je sloj u skorije vrijeme izronio na površinu i zaintrigirao mnoge naučnike, pa i Kurića.

Štaviše, nakon pomnog i širokog rada na unikatnoj stilistici Kur'ana¹ i kompariranja istog s Kurićevim opservacijama, Duraković dolazi do jednog izuzetno važnog otkrića: U Tekstu se dešava pomenuta saradnja dviju različitih poetika. Rezultat te saradnje je potpuno zadovoljstvo onoga ko temeljito komunicira s Tekstom, jer matematička poetika hrani um, a književna dušu i tako, zaključuje Duraković, ostvaruju potpuni smiraj ljudskog duha. Vjerovatno najviše šokira Durakovićovo posljednje otkriće, odnosno *pravo čudo*, a ono je da dolazi do pomaka u samom matematičkom jeziku, koji je po prirodi denotativan, *pribavlja sugestivnost i konotativnost*, i tako se dolazi do potpune, a ne tek odvojene, naporedne saradnje između njih.

1 Esad Duraković već jednu deceniju konstantno objavljuje studije o stilu Kur'ana u raznim časopisima, a najviše u *Takvimu*.

Drugo poglavje (*Stilogenost konsonanatskih skupova u Kur'anu*, str. 32-42) u potpunosti je posvećeno stilu *konsonanatskih enigma u Kur'anu*. Nakon što se osvrnuo na neobičnost izoliranih konsonata kojima počinju 29. sura u Kur'anu, Duraković analizira (ne)mogućnosti prijevoda istih, tragajući za najboljom varijantom. Nadalje, ne zadovoljavajući se klasičnom tvrdnjom da su u pitanju šifre i kodovi *koji će se otvoriti u budućnosti*, Duraković analizira broj konsonanta. Naime, *u zbiru 74 konsonanta pojavljuje se njih 14 koji se ponavljaju u različitim kombinacijama*. Upravo tih 14 konsonanta jeste polovina arapskog alfabetra. Sve je to povod autoru da se dužno osvrne na pitanje dualnosti ili parnosti u Kur'anu.

Duraković, po prvi put kada su u pitanju analize ovih zagonetnih konsonantskih skupina, ističe važnost sagledavanja ovih konsonanta u kontekstu. I to uistinu daje vrijedne rezultate. Prvo, konsonantske se skupine redovito pojavljuju na početku sura. Pošto sure nemaju naslove, konsonantske se skupine nameću kao *jake pozicije teksta*. Sve to obogaćuje njihove stilske potentijale, jer *iznenadjuju* čitatelja. Drugo, sve skupine, osim jedne, nalaze se na *pročelju dužih sura* i njihov zadatak je da *pojačaju stilsku vrijednost* upravo tih sura. Treće, poslije svake enigmatične

skupine – uz dva izuzetka – *slijede riječi koje sinonimski ukazuju na Kur'an*. Četvrti, *imenicu Kur'an i njene sinonime, koji dolaze poslije konsonantskih enigm*, uвijek prate sinonimi *istog semantičkog polja: jasni, istiniti...*

Sve ovo stvara tenziju koja se temelji na konsonantskoj enigmi koju prati opozitna atribucija o Knjizi. Duraković smatra kako *stilski snažno markirane* konsonantske skupine signaliziraju da je *Kur'an sačinjen od slova / glasova iz ljudskog alfabeta ili sistema glasova*. Nadalje, ove skupine upućuju na samu suštinu teksta, pa se mogu posmatrati, podvlači Duraković, *zaštitnim znakom Kur'ana*.

Durakovićev tekst jeste odličan primjer kako na temeljiti i znanstven način valja otkrivati nova obzorja kur'anskog univerzuma. Time nećemo, kako učahurenici tradicionalisti misle, nipošto gubiti, već naprotiv, dobijati kako intelektualno tako i duhovno uživajući u očaravajućoj snazi, dubini i ljepoti Teksta.

Drugi dio knjige posvećen je rezultatima kompjuterskih i matematičkih istraživanja do kojih je došao Lutvo Kurić. I njegov je pristup izuzetno nov i interesantan. Naime, Kurić ne koristi *ebdžed sistem* kada upotrebljava različite riječi u matematičkim analizama. On čini korak

dalje i brojnu vrijednost konsonanta određuje shodno redoslijedu arapskog alfabeta. Kurić, brojnim matematičkim operacijama, od onih najjednostavnijih, pa sve do najsloženijih, plauzibilno pokazuje kako su različiti kur'anski kodovi poput brojeva 19, 7, i posebno 931 savršeno pozicionarni u Tekstu, te kako oni u različitim kombinacijama otkrivaju fascinantne fenomene koji tek treba da se istraže i studiraju. Za očekivati je da će se neko iz struke pomnije osvrnuti na izuzetno uvjernjive Kurićeve postavke.

Na kraju treba ponoviti kako je ova knjiga neobičnog (književno-matematičkog) spoja izuzetno značajna jer pomjera granice u tumačenju Teksta i iznalazi nove pristupe, te se, s druge strane, odlučno suprotstavlja *neprimjerenoj interpretacijskoj isključivosti*, odnosno epigonskoj učahurenosti konzervativnih ulemanskih krugova. Nadalje, akcentiranje argumentativnosti kur'anskog teksta, na kojem insistiraju oba autora jeste *tajna* Teksta u kome tako skladno djeluju matematički i književni diskurs. Stoga je za očekivati da ova zanimljiva knjiga najde na "aktivnu kritičku recepciju" – ako u našoj okolini ona još uvek egzistira. To će, nadam se, i dalje *otvarati*, ali i preispitivati pristupe Tekstu, što i jeste sam cilj knjige.

PODACI O AUTORIMA

Nina Alihodžić-Hadžalić
Filozofski fakultet
Sarajevo
nina.alihodzic@hadzialic.net

Muris Bajramović
Pedagoški fakultet
Zenica
murisbaj@bih.net.ba

Sabina Bakšić
Filozofski fakultet
Sarajevo
sabina.baksic@ff.unsa.ba

Željko Bošković
University of Connecticut
zeljko.boskovic@uconn.edu

Ifeta Čirić
Filozofski fakultet
Sarajevo
ifeta.ciric@ff.unsa.ba

Ajla Demiragić
Filozofski fakultet
Sarajevo
ajla.demiragic@ff.unsa.ba

Elma Dizdar
Filozofski fakultet
Sarajevo
elma.dizdar@ff.unsa.ba

Senada Dizdar
Filozofski fakultet
Sarajevo
senadadizdar@gmail.com

Jasmin Džindo
Filozofski fakultet
Sarajevo
jasmin.dzindo@ff.unsa.ba

Namir Karahalilović
Filozofski fakultet
Sarajevo
namir.karahalilovic@ff.unsa.ba

Sanjin Kodrić
Filozofski fakultet
Sarajevo
sanjin.kodric@ff.unsa.ba

Ljiljana Kolenić
Filozofski fakultet
Osijek
kolenic@ffos.hr

Nedžad Leko
Filozofski fakultet
Sarajevo
[nedzad.leko@ff.unsa.ba](mailto nedzad.leko@ff.unsa.ba)

Lanko Marušić
Univerzitet Nova Gorica
franc.marusic@p-ng.si

Dino Međedović Tuzla medjedovicdino@hotmail.com	Vedad Smailagić Filozofski fakultet Sarajevo vedad.smailagic@ff.unsa.ba
Munir Mujić Filozofski fakultet Sarajevo munir.mujic@ff.unsa.ba	Amela Šehović Filozofski fakultet Sarajevo nedoiammi@bih.net.ba
Amra Mulović Filozofski fakultet Sarajevo amra.mulovic@ff.unsa.ba	Edina Špago-Ćumurija Fakultet humanističkih nauka Mostar edina@unmo.ba
Ismail Palić Filozofski fakultet Sarajevo ismail.palic@ff.unsa.ba	Ivana Zekić Sarajevo ivanazekic@hotmail.com
Mirza Sarajkić Filozofski fakultet Sarajevo sarajkic007@yahoo.com	Rok Žaucer Univerzitet Otava rzauc027@uottawa.ca

UPUTE ZA AUTORE

Radovi trebaju biti pisani u standardnome formatu A4 (prored 1,5, Times New Roman, veličina slova 12). Napomene stoje na dnu stranice, a ne na kraju teksta.

Rukopis treba organizirati i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: naslov i podnaslov, ime(na) autora, ustanova, adresa (uključujući i e-mail);

1. stranica: naslov i podnaslov, ključne riječi, sažetak na jeziku na kojem je napisan tekst (u slučaju rasprava i članaka);

2. stranica i dalje: glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na njegovu kraju treba dati sažetak (na novoj stranici) na engleskom, njemačkom, francuskom ili italijanskom (uključujući i navođenje naslova), a ako je pisan na engleskom ili njemačkom jeziku, sažetak treba biti na bosanskom.

Popis izvora i literature treba početi na novoj stranici.

Na kraju treba dodati sve posebne dijelove (crteže, tablice, slike) koji nisu mogli biti uvršteni u tekst.

Ukoliko se numeriraju, odjeljci trebaju biti označeni arapskim brojkama (1./1.1./1.1.1). Za različite razine upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times new Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Navodi u tekstu sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te, ako je značajno, broja stranice nakon dvotačke (sve u zagradama), npr.: (Jackendoff 2002) ili (Bolinger 1972:246). Ako je ime autora sastavni dio teksta, navodi se na sljedeći način: Allerton (1987:18) tvrdi...

Kraće citate treba započeti i završiti navodnim znacima, a sve duže citate treba oblikovati kao poseban odlomak, odvojen praznim redom od ostatka teksta, uvučeno i kurzivom, bez navodnih znakova.

Riječi ili izraze iz jezika različitog od jezika teksta treba pisati kurzivom i poprati prijevodom u zagradi, npr.: *noun phrase* (imenička fraza).

Primjere u radu koji se normalno ne uklapaju u rečenicu u tekstu treba brojčano označiti koristeći arapske brojke u zagradama i odvojiti ih od glavnog teksta praznim redovima. Ako je potrebno, primjeri se mogu grupirati upotreboru malih slova, a u tekstu se pozivati na primjere: (3), (3a), (3a, b) ili (3 a-b).

Na kraju rukopisa, na posebnoj stranici s naslovom **Literatura**, treba dati cjelevit popis korištene literature. Bibliografske jedinice trebaju biti poredane abecednim redom prema prezimenima autora; svaka jedinica u posebnom odjeljku; drugi i svaki daljnji red uvučen; bez praznih redova između jedinica. Radove istog autora složiti hronološkim redom, od ranijih prema novijima, a radove jednog autora objavljene u istoj godini obilježiti malim slovima (npr. 2001a, 2001b). Ako se navodi više od jednog članka iz iste knjige, treba navesti tu knjigu kao posebnu jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicama za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora po mogućnosti treba dati u cijelosti.

Svaka jedinica treba sadržavati sljedeće elemente, poredane ovim redom i uz upotrebu sljedećih interpunkcijskih znakova:

- prezime (prvog autora), ime ili inicial (odvojene zarezom), ime i prezime drugih autora (odvojene zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavlјivanja u zagradi iza koje slijedi zarez;
- potpun naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja tačka;
- uz članke u časopisima navesti ime časopisa, godište i broj, te nakon zareza brojeve stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama: prezime i ime urednika, nakon zareza skraćenica ur., naslov knjige, nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;
- uz knjige i monografije: izdanje (po potrebi), niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- naslove knjiga i časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba pisati pod navodnim znacima.

Nekoliko primjera:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London

Crystal, David, ur. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*, Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.

Peters, Hans (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970), "Generative Grammar and Stylistic Analysis", u: J. Lyons, ur., *New Horizons in Linguistics*, 185-197, Penguin Books, Harmondsworth

GUIDELINES FOR AUTHORS

Contributions should be written using standard A4 format (1,5 spacing, Times New Roman 12). Use footnotes rather than endnotes.

Use the following order and numbering of pages:

Page 0: title and subtitle, author's (or authors') name(s) and affiliation, complete address (including e-mail address).

Page 1: title and subtitle, abstract in the language in which the article is written (in case of full-length articles).

Page 2 etc.: body of the article

If the article is written in Bosnian, the summary (on a new page) should be written in English, German, French, or Italian (including the title of the article). If it is written in English or german, the summary should be written in Bosnian.

References, beginning of the new page.

At the end of the article, on a new page, any special matter (i.e. drawings, tables, figures) that could not be integrated into the body of the text.

If sections and subsections in the text are numbered, it should be done with Arabic numerals (e.g. 1./1.1./1.1.1.). Different font types should be used for section titles at different levels:

1. Bold (Times New Roman)

1.1. Numbers in bold, title in bold italics (Times New Roman)

1.1.1. Numbers in roman, title in italics (Times New Roman)

Within the text, citations should be given in brackets, consisting of the author's surname, the year of publication, and page numbers where relevant, e.g. (Jackendoff 2002) or (Bolinger 1972: 246). If the author's name is part of the text, use this form: Allerton (1987: 18) claims...

Quotations should be given between double quotation marks; longer quotations should be indented and set apart from the main body of the text by leaving one blank line before and after, printed in italics, without quotation marks.

Words or phrases in languages other than the language of the article should be in italics and accompanied by a translation in brackets, e.g. *padež* (case).

Examples should be numbered with Arabic numerals between brackets and set apart from the main body of the text by leaving spaces before and after. Use lowercase letters to group sets of related examples. In the text, refer to numbered items as ((3)), (3a), (3a, b) or (3 a-b).

At the end of the manuscript provide a full bibliography, beginning on a separate page with the heading **References**. Arrange the entries separately by the surnames of authors, with each entry as a separate hanging indented paragraph. List multiple works by the same author in ascending chronological order. Use suffixed letters a, b, c, etc. to distinguish more than one item published by a single author in the same year (e.g. 2001a, 2001b). If more than one article is cited from the same book, list the book as a separate entry under the editor's (or editors') name(s), with crossreferences to the book in the entries for each article.

Use given names instead of initials whenever possible.

Each entry should contain the following elements in the order and punctuation given:

- (First) author's surname, given name(s) or initial(s), given name and surname of other authors, year of publication in brackets followed by a comma;
- Full title and subtitle of the work;
- For a journal article: Full name of the journal and volume number, inclusive page numbers;
- For an article in a book: full name(s) of editor(s), ed., title of the book, inclusive page numbers;
- For books and monographs: the edition, volume or part number (if applicable), and series title (if any). Publisher, place of publication;
- Titles of books and journals should be in italics;
- Titles of articles should be in double quotation marks.

Some examples:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London

Crystal, David, ed. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.

Peters, Hans (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970), "Generative Grammar and Stylistic Analysis" in J. Lyons, ed. *New Horizons in Linguistics*, 185-197, Penguin Books, Harmondsworth

HINWEISE FÜR AUTOREN

Beiträge werden im Standardformat DIN-A4 (1,5-zeilig, Times New Roman, Schriftgröße 12 pt) geschrieben. Gebrauchen Sie Fußnoten und nicht Endnoten.

Gestaltung des Manuskripts and Numerierung:

Seite 0: Titel und Untertitel, Autorennname(n), Institution, Anschrift (einschließlich e-mail)

Seite 1: Titel und Untertitel, Abstract in der Sprache des Textes (bei Besprechungen und Artikel)

Seite 2 und weiter: Haupttext

Wenn der Artikel im Bosnischen geschrieben wird, dann wird die Zusammenfassung (auf der neuen Seite) im Englischen, Deutschen, Französischen oder Italienischen geschrieben, einschließlich Titel. Wenn er aber im Englischen oder Deutschen geschrieben wird, dann erfolgt die Zusammenfassung im Bosnischen.

Das Literaturverzeichnis auf der neuen Seite.

Im Anhang sind alle nichttextuellen Teile (Zeichnungen, Tabellen, Abbildungen, u.ä.) beizufügen, die in den Haupttext nicht integriert werden konnten.

Falls Sie Kapitel, Abschnitte und Unterabschnitte numerieren, verwenden Sie eine Dezimalgliederung (1./1.1./1.1.1.). Für verschiedene Ebenen der Untergliederung ist unterschiedliche Schreibweise zu verwenden:

1. fett (Times New Roman).

1.1. die Ziffer fett, die Überschrift fett und kursiv (Times New Roman).

1.1.1. die Ziffer in Grundschrift, die Überschrift kursiv (Times New Roman).

Beim Zitieren im Text sind Autorennname(n) und das Erscheinungsjahr, ggf. auch die Seitennummer nach einem Doppelpunkt anzugeben (alles in Klammern), z.B. (Jackendoff 2002) oder (Bolinger 1972: 246). Ist der Autorennname Bestandteil des Satzes, steht er ausserhalb der Klammern, z.B. Allerton (1987: 18) behauptet, ...

Kürzere Zitate sind mit Anführungszeichen zu eröffnen und zu beschließen, alle längeren Zitate sind als besonderer Absatz zu schreiben, jeweils mit einer Leerzeile vom Rest des Textes getrennt, eingerückt, kursiv, ohne Anführungszeichen.

Fremdsprachige Ausdrücke sind kursiv zu schreiben und in die Sprache des Haupttextes zu übersetzen, die Übersetzung ist in Klammern zu kennzeichnen, z.B. *noun phrase* (Nominalphrase).

Beispiele sind mit arabischen Ziffern in Klammern zu numerieren, ggf. durch Kleinbuchstaben neben den Ziffern zu gruppieren, und vom übrigen Text jeweils durch eine Leerzeile zu trennen. Im Text erfolgt der Bezug auf einzelne Beispiele als (3), (3a), (3a, b) oder (3 a-b).

Auf den Haupttext folgt auf der neuen Seite mit der Überschrift **Literatur** das vollständige Verzeichnis der im Haupttext zitierten Literatur. Die bibliographischen Einheiten sind alphabetisch nach Namen der Autoren zu ordnen, jede Einheit im eigenen Absatz, zweite und alle weiteren Zeilen des Absatzes eingerückt, ohne Leerzeile zwischen Absätzen. Mehrere Schriften desselben Autors sind chronologisch von den älteren zu den neueren zu ordnen, bei gleichem Erscheinungsjahr mit Kleinbuchstaben gekennzeichnet (z.B. 2001a, 2001b). Wenn mehr als ein Artikel aus einem Buch zitiert werden, sind sowohl die Artikel unter Autorennamen und Verweis auf das Buch als auch dieses Buch unter dem Namen des Herausgebers als gesonderte bibliographische Einheiten zu verzeichnen.

Die Autorennamen sind möglicherweise vollständig anzugeben und nicht durch Initiale zu ersetzen.

In jeder bibliographischen Einheit sind folgende Daten anzugeben, in folgender Reihenfolge und Interpunktions:

- Name und Vorname des (ersten) Autors (durch ein Komma getrennt), danach vom ersten Autor durch ein Komma getrennt ggf. Vor- und Name(n) des anderen Autors, bzw. der übrigen Autoren (falls mehrere, jeweils durch ein Komma voneinander getrennt);
- Erscheinungsjahr in den Klammern, mit einem Komma hinter der Klammer;
- Vollständiger Titel und ggf. Untertitel;
- Bei Zeitschriftenartikeln: Name der Zeitschrift und Jahrgang, davon mit einem Komma getrennt die Seitenangabe in der Zeitschrift;
- Bei Beiträgen in Büchern: Vor- und Name des Herausgebers, bzw. der Herausgeber, Hrsg., Titel des Buches, die Seitenangabe im Buch;
- Bei Büchern und Monographien: ggf. Auflage, Reihe und ggf. Nummer (Heft) in der Reihe, Verlag, Erscheinungsort;
- Buch- und Zeitschriftentitel sind kursiv zu schreiben;
- Titel der Artikel sind mit Anführungszeichen zu kennzeichnen;

Einige Beispiele:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London.

Crystal, D., Hrsg. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*,

Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.

Peters, H. (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970). "Generative Grammar and Stylistic Analysis" in J. Lyons, Hrsg. *New Horizons in Linguistics*, 185-97, Penguin Books, Harmondsworth

Priprema:
TDP d.o.o. Sarajevo

Štampa:
BEMUST

Tiraž:
300 primjeraka

Cijena: 15 KM (za Bosnu i Hercegovinu), 15 EUR (za inozemstvo).

Available for order at/Bezugsmöglichkeiten über: pismo@bih.net.ba